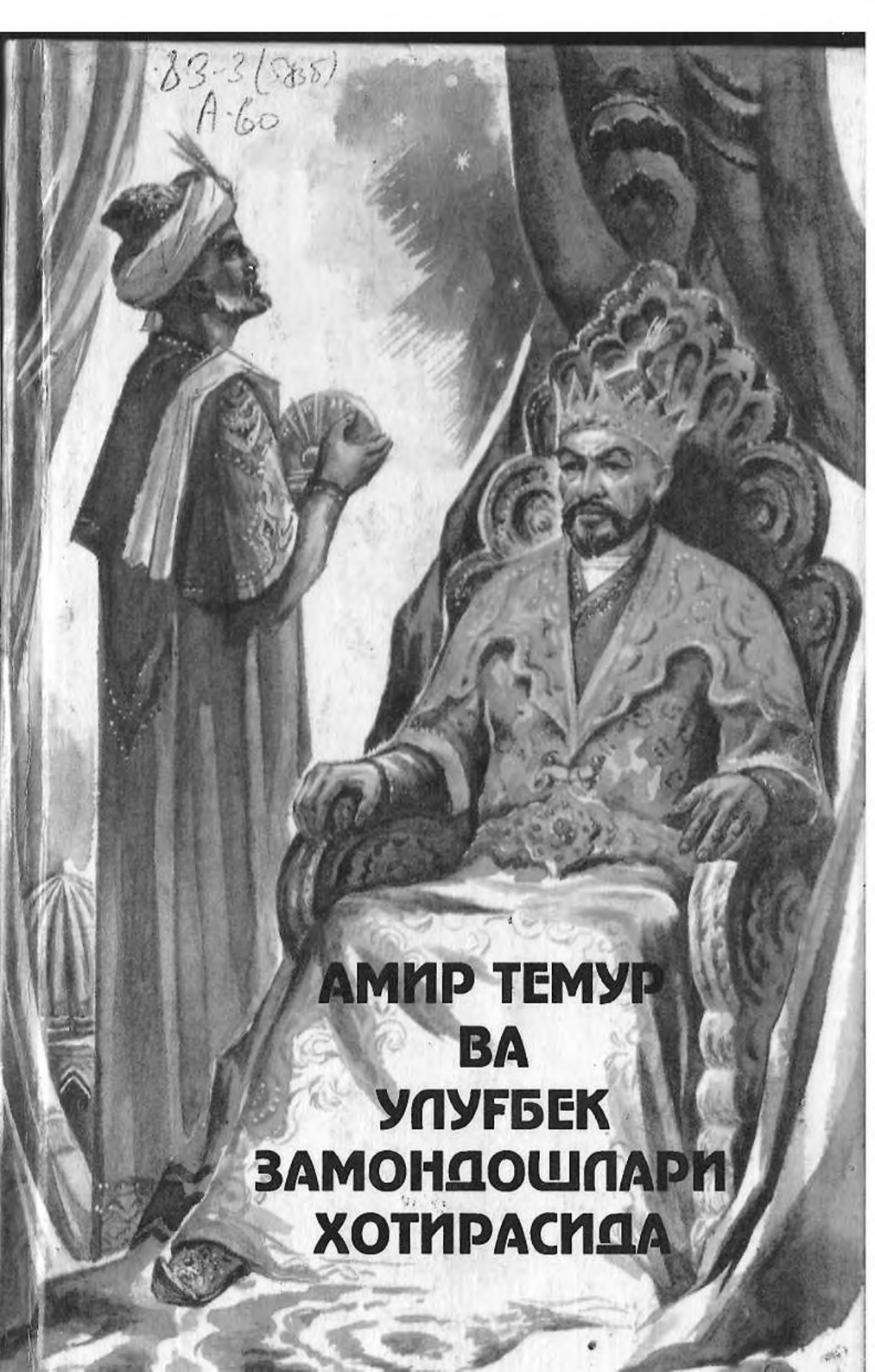

83-3 (888)
A.60

**АМИР ТЕМУР
ВА
УЛУҒБЕК
ЗАМОНДОШЛАРИ
ХОТИРАСИДА**

АМИР ТЕМУР
ВА
УЛУҒБЕК
ЗАМОНДОШЛАРИ
ХОТИРАСИДА

Ўзбекистон Республикаси Фанлар
академиясининг академиги
Бўрибой Аҳмедовнинг
илмий таҳрири остида

ТОШКЕНТ «УҚИТУВЧИ» 1996

Б. Аҳмедов, У. Уватов, Ф. Каримов, А. Зиёев, Д. Юсупова,
О. Бўриев, О. Жалилов, А. Ҳабибуллаев, М. Ҳасанов.

Атоқли тарихчи олим, ЎзРФАнинг академиги Бўрибой Аҳмедовнинг муқаддимаси ҳамда умумий таҳрири остида тайёрланган мазкур «Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида» тўпламидан Алишер Навоийдан Ҳофиз Абругача бўлган ўн олти нафар алломаларнинг асарларидан олинган ўта подир лавҳалар ўрин олган. Уларни мутолаа қилган китобхон кўз ўнгида буюк саркарда бобомиз ва унинг суюкли набираси — даҳо олимнинг азиз сиймолари ёрқин намойиш бўлади.

Тўплам кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

А 60

Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида: (Рисола) / Б. Аҳмедов, У. Уватов, Ф. Каримов ва бошқ.—Т.: Уқитувчи, 1996.—312 б.

1. Аҳмедов Б. ва бошқ.

83. ЗУзI

А $\frac{4306010400-105}{353(04)-96}$ 193-96

© «Уқитувчи» нашриёти, 1996

ISBN 5-645-02732-9

МУҚАДДИМА УРНИДА

Амир Темур ва унинг улур набираси Мирзо Улуғбекнинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолиятининг айрим муҳим тарафларини кўрсатиб бериш масаласига бағишланган ушбу мажмуада XV асрда ўтган ва ҳар иккала подшоҳни яхши билган ўн олти нафар олим ва шоирнинг асарларидаги парчалар келтирилди. Парчаларда Амир Темур ва Мирзо Улуғбекнинг шахсий ҳаёти ҳақида (Алишер Навоий, Ибн Арабшоҳ, Ибн Халдуно, Клавиҳо, Гибсиддин Жамшид Кошоний), ижтимоий-сиёсий фаолиятининг муҳим ва мураккаб даврлари ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд. Парчаларда келтирилган маълумотлар замондош олимларнинг гувоҳлиги сифатида муҳимдир. Лекин бундай манбалар орасида мунозаралилари ҳам бор. Масалан, Муъиниддин Натанзийнинг Темур туғилган жой (Ниёзий қишлоғи) ва Шарафиддин Али Яддийнинг Темур Хоразмни узил-кесил бўйсундирган (1388 йили)дан кейин уни гўёки тамоман вайрон қилиб, ерини ҳайдатиб, арпа эктиргани ҳақидаги маълумотлари далолатисиз маълумотлардир. Бонҳқа муътабар манбалар (Ҳофизи Аbru, Низомиддин Шоший, Ибн Арабшоҳ, Фасиҳ Аҳмад Хавофий, Абдураззоқ Самарқандий, Мирзо Абду Клавиҳо ва б. қ.) Амир Темурнинг Ниёзий қишлоғида эмас, балки Кеш (Шаҳрисабз) атрофида, ундан тахминан 11—12 км. масофада жойлашган Хожа илғор қишлоғида таваллуд тоғганини очиқ айтадилар. Хоразмнинг тамом вайрон этилиб, ери ҳайдатилиб, арпа экирилгани ҳақидаги гап эса муболагадир. Мана шу Шарафиддин Али Яддийнинг ўзи сал қуйироқда Амир Темур орадан уч йил ўтиб, 1391 йили Дашти қипчоқдан, Тўхтамишхонга қарши юришдан қайтиб келаётиб, йўлда катта амирлардан Жанги қавчиннинг ўгли Мусокога Хоразмга бориб, уни эски аслига келтиришни буюрган. Ушанда Мусоко Темурнинг топшириғини жуда қисқа фурсатда идо этиб, Хоразм пойтахтини эски аслига келтириб қайт-

ган. XIV аср бошларида, Олтин ўрдада феодал кураш кучайган йиллари, Хоразм ва унинг пойтахти Гурганж (Урганч) Олтин ўрдадан қочиб борган феодаллар учун бошпана бўлди. Масалаи, Олтин ўрданинг энг қудратли амири Идикубий (Едигей) ҳам шу ерда жон сақлагани маълум. Пўлодхон, Темирхон ва Жалолиддинлар ўшанда унга қарши Хоразмга катта қўшин юбориб, Гурганжни кўп бор қамал қилдилар, лекин ололмадилар. XV асрнинг 28—30-йиллари Хоразм темурийлар (Шоҳруҳ) ва Дашти қипчоқ ўзбеклари (Абулхайрхон, Мустафахон) ўртасида талаш майдонига айланиб қолганда ҳам Гурганж томонлар тарафидан кўп бор қамал остига олинган. Лекин улар бу мустақкам қалъа-шаҳарни ололмаганлар. Табиий, бу ерда ўз-ўзидан савол туғилади. Агар Темур Гурганжни (қадимда бу шаҳар Хоразм деб ҳам аталган) тамом вайрон қилиб ва экин майдонига айлантириб юборганда, Гурганждай шаҳри азимни қисқа бир фурсатда тиклаб бўлармиди? Албатта, йўқ. Одатда Темур узоқ фурсат давом этган қамал жанглари ва катта талафотлар бериб олинган шаҳарларнинг фақат ҳарбий истеҳкомлари ва қаршилиқ кўрсатган ҳукмдорларига тегишли бўлган олий иморатларнинггина буздирган.

Шунингдек, Клавиҳонинг Амир Темур ва хотинларининг ичкиликка ружу қилганликлари ҳақидаги гаплари ҳам муболағадир.

Мазкур мажмуага киритилган нарчалар Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқишўнослик институтининг бир гуруҳ илмий ходимлари тарафидан араб, форс ва бошқа тиллардан таржима қилинди. Нарчалар зарур изоҳлар билан таъминланган.

Мажмуа ва унга манбалардан олиб келтирилган материал Темур ва темурийлар даври тарихи ҳамда маданияти билан қизиққан ва шуғулланувчи тарих муаллимлари, талабалар, шунингдек кенг китобхон учун муҳим бир қўлланма вазифасини ўташи мумкин.

Бўрибой Аҳмедов,

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг академиги.

АЛИШЕР НАВОИИ

Алишер Навоий (1441—1501)— буюк ўзбек шоири, мутафаккири, олим ва ёриқ давлат арбоби. Унинг ўтганига мана беш аср бўлса-да, шеърлари, илмий асарлари, асарларнинг эмну омонлиги ва фаровонлиги йўлида қилган хайрли ишлари ёдимизда. Унинг улуғ ва муборак номи нафақат ўзбек элида, балки бутун дунёда барчанинг қалбида.

Навоий ўз асарларида XIV—XV асрларда ўтган ёриқ шоирлар, Абдурахмон Жомий каби даҳолар, Амир Темур ва унинг улуғ авлоди ҳақида ҳам ўта қимматли маълумотлар қолдирган, уларнинг мадҳида шеърлар битган.

Қуйида улуғ мутафаккир шоир ва олимнинг ҳазрат Амир Темур ва унинг олим ва фозил набираси Мирзо Улуғбек мадҳида айтган сўзлари ва шеърларидан баъзи бирларини келтирамиз.

«МАЖОЛИСУН-НАФОИС»ДАН

(Парча Навоий асарлари 15 жилдлигининг
12- жилдидан олинди)

Амир Темур Кўрагон...— агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдулар, аммо назм ва насри андоқ хуб маҳал ва мавқеъда ўқубдуларким, анингдек бир байт ўқигони минг яхши байт айтмоқча бор. Табаррук ҳайсиятидинким, ул ҳазратнинг муборак исми бу мухтасарда бўлмай ва ул латойифдин бири била ихтисор килилур.

Мундоқ нақл қилурларким, чуи Табризда Мироншоҳ Мирзо чоғирга кўп иштиғол кўргузди. Димоғи ва мизожи ўлғиндол тариқидин инҳироф¹ толиб, андин номулойим амр кўп сурат тута бошлади. Самарқандда ул ҳазрат

¹ Инҳироф — четланш, четланмоқ.

арзиға бу навъ еткурдиларким, уч надими борким, муфрит¹ чоғир ичмакка боис алардурлар. Хукм бўлдиким, тавочи миод била чопуб бориб, учаласининг бошин келтурсун. Алардан бири хожа Абдулқодир эрди ва яна бири мавлоно Муҳаммад Кохий эрди ва яна бири устод Қутб Нойи эрди. Тавочи бориб иккисини ясоққа еткурди, аммо хожа Абдулқодир қочиб қаландар бўлиб, ўзин девоналиққа солуб, мулкдин-мулкка мутаварий² юрур эрди, то улким, ул ҳазрат яна Ироқ юриши қилди, ул мамоликда хожанинг ул ҳоли баъзиға маълум бўлиб, юқориға арз қилдилар. Хукм бўлдиким, тутуб келтурсунлар. Ул ҳазрат тахтда эрдиларким, хожайи фақирни девоналиққа қўймай, судраб тахт илайига келтурдилар. Андин бурунким, сиёсат хукм бўлғай, чун хожанинг камолотини бири Қуръон ҳифзи ва қироат илми эрди, филҳол бийик ун била Қуръон ўқумоқ бунёд қилдиким, ул ҳазратнинг ғазаби лутфға мубаддал бўлуб, фазл ва камол аҳли сори боқиб, бу мисраъни ба вақт ўқидиким:

Абдол зи бим чанг бар мусҳаф зад

Яъни:

Қаландар қўрқувдан Қуръонга чанг солди.

Андин сўнгра хожаға илтифот ва тарбиятлар қилиб, ўз олий мажлисида надим ва мулозим қилди. Идрок ва фаҳм аҳли билурким, йиллар, балки қариларда мундоқ латиф сўз воқеъ бўлмас. То олам аҳли билғайларким, султон соҳибқироатраким, мажолисда пайдар-пай хуб абёт ва яхши сўзлар дармаҳал воқеъ бўлур, дағи маврусийдурким³, писбатаи ул жадди бузрукворға тузатурким, ул бирипинг макони равзаи живон ва бу бири жаҳон мулкида жовидон бўлсун!...

Улугбек Мирзо — донишманд подшоҳ эрди. Камолоти бағоят кўп эрди. Етти қироат била Қуръони мажид ёлида эрди. Ҳайъат⁴ ва риёзийни⁵ хўб билур эрди. Андоқким, зиж битиди ва расад боғлади ва ҳоло анинг зиж орода шосъдур. Бовужуди бу камолот гоҳи назмға майл қилур. Бу матлаъ анингдурким:

Ҳарчанд мулки ҳусн ба зери нигиши туст,

¹ Муфрит — жуда ортиқ, ҳаддан тавқари.

² Мутаварий — беркинган, яширинган.

³ Маврусий — мерос бўлиб қолган мулк.

⁴ Ҳайъат — астрономия илми.

⁵ Риёзий (риёзиёт) — математика.

Шўхи мақун ки чашми бадон дар камши туст.

Яъни:

Мулкининг гўзаллиги гарчанд узининг остида бўлса-да,
Эҳтиёт бўл, ёмоғларнинг кўзи сенга тузоқ қўймиш.

Кейинги пайтларда Амир Темур ва темурийларга қи-
ясқувчилар кўпайиб кетди, кўпайганда ҳам худди ёмғир-
дан кейин ҳаммаёқни босиб кетадиган қўзиқорин каби
бозолаб кетди. Бугун Темур ва унинг улуг авлоди ҳақи-
да билган ҳам ёзаяпти, билмаган ҳам. Шунақалардан би-
ри бир илмий анжуманда «Улугбекнинг ўлимига ўзи
айбдор, ўгли Абдуллатифда айб йўқ»,— деб қолди. Ул
зот билан ади-бади айтишиб ўлтиргим келмади. Лекин
Одди Ёқубов унга қаттиқ эътироз билдирди. Уйга кели-
бёқ китоб жавонимдан Навоийнинг «Мажолисун-нафо-
ис»нинг олиб титдим, чунки воқса аслида қапдай бўлга-
нини биздан кўра Улуғбек ва Абдуллатифнинг замон-
дошлари яхши билишарди. Айниқса, ҳазрат Навоий.
Дарҳақиқат, «Мажолисун-нафоис»нинг еттинчи мажли-
сида (Асарлар, 12-жилд, 172-бет) бундай дейилбди:

Абдуллатиф мирзо— савдойи мизож ва васвасий таъ-
би девонасор киши эрди. Мундин ўзга дағи ғариб¹ бад-
фетъалиқлари бор эрдиким, зикридин беҳижоблиқ лозим
келур. Утар дунё маслаҳати учун донишманд ва подшоҳ
отасин ўлтурди.

«ФАРҲОД ВА ШИРИН»ДАН

Қуйидаги келтирилаётган парча Навоий асарлари ўн
беш жыллик нашрининг еттинчи жилдидан (403—404-
бетлар) олинди.

...
Шаҳеким илм нурин топти зоти,
Апинг то ҳашр² қолди яхши оти.
Скандар топти чун илму ҳунарни,
Не янглиғ олди кўргил баҳру барни.
Анингдек салтанат аҳли кўп эрди,
Қаю бирга бу навъ иш даст берди?

¹ Ғариб — бу ерда: ажойиб, қизик, камёб.

² Ҳашр — йиғилиш; тўпланиш.

Ики миңг йил ўтуб юз миңг хирадманд,¹
 Бўлуб ҳикматлари бирла баруманд.
 Темурхон наслидин султон Улуғбек,
 Ки олам кўрмади султон анишдек.
 Анинг абнойи жинси бўлди барбод,
 Ки давр аҳли биридин айламас ёд.
 Ва лек ул илм сори топти чун даст,
 Кўзи олинда бўлди осмон паст.
 Расадким боғламиш — зеби жаҳондур,
 Жаҳон ичра яна бир осмондур.
 Билиб бу навъ илми осмоний,
 Ки андин ёзди «Зичи Кўрагоний».
 Қиёматга декинча аҳли айём,
 Ёзарлар онинг аҳкомидин аҳком.²
 Билик гарчи кўрунур кўзга зийпат,
 Вале шаҳларга бордур ўзга зийпат.
 Ва гар илм ичра бўлмай бирга қонёв
 Баридин баҳравор бўлсанг не монёв.

ДАВЛАТШОҲ САМАРҚАНДИЙ «ТАЗКИРАТ УШ-ШУАРО» ДАН

Давлатшоҳ Самарқандий XV асрда ўтган машҳур тазкиранавис олим ва шоир (тахминан 1435—1495) дир. У «Тазкират уш-шуаро» («Шоирлар зикри») номли асар билан машҳур. 1486 йили ёзиб тамомланган бу асар Алишер Навоийнинг топшириғи билан тузилган. Унда X—XV асрларда Ироқ, Эрон ҳамда Ўрта Осиёда яшаб ижод этган ва шеъриятда сезиларли из қолдирган 150 дан ортиқ шоир ҳақида қисқача, лекин эътиборга муносиб маълумотлар келтирилган. Қаламга олинган шоирларнинг шеърларидан айрим парчалар ҳам берилган. Шуниси ҳам диққатга сазоворки, Давлатшоҳ Самарқандий мазкур асарида тарих ва тарихий шахслар ҳақида ҳам маълумотлар келтирган.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг мазкур асари кўпдан бери илмий жамоатчиликнинг диққат-эътиборини ўзига торттиб келмоқда. Асардан айрим парчалар Фарангистон, Инглистон, Олмония, Туркия ва Русияда француз, инг

¹ Хирадманд — ақллик, дошизманд.

² Аҳком — ҳукмнинг кўчилиги; қарорлар, қонунлар.

ли, немис, турк ва рус тилларида чоп этилган. Унинг ўзбекча таржималари (Муҳаммад Рафсъ, Бўрибой Аҳмедов) ҳам мавжуд.

Асардан олинган парчалар унинг 1958 йили Теҳронда шайрдан чиққан яхши нусхасидан олиб таржима қилинди.

Амир Хусрав Деҳлавий¹. Амирзода Бойсуқур² Амир Хусравнинг «Хамса»сини шайх Низомий³ «Хамса»сидан эртас кўрур эрди; маърифатли ҳоқон Улуғбек кўрагон [эрди] буни қабул этмас ва шайх Низомийга эрганшар эрдилар. Шу даъво туфайли ҳар икки подшоҳ ўртасида кўп марта тортишувлар бўлиб, ҳар бирлари бир шоирга ҳимоят кўргузур эрдилар. Агар бу тортишув шу кунларда содир бўлганда замоннинг фазл бозори жавҳаршуносларининг хотири қайси шоир устун туришини аниқлаб берар ва шубҳани ўртадин кўтариб таплар эрдилар.

Муъиниддин Жувайний⁴... Мавлоно Жувайний асарлари жумласидин бўлган «Нигористон» китоби шайх Саъдийнинг «Гулистон»и услубида ёзилган. Лекин у китобдин солдароқ ва доиншмандона битилгандур. Унда подир, намуна бўларли, фойдали ҳикматлар кўп тўпланган. Баҳрабод аъёнлари унинг (Мирзо Улуғбекнинг) ҳузурига тўпланиб [унинг амри билан], китобни чиройли кит ва тамом тақаллуф билан кўчириб бердилар. [Улуғбек Мирзо] ўша китобни доимо мутолаа қилиб юрар ва [маъмур китобни] мақбул кўрур эрдилар. Бу китоб Мобароушнаҳрда кўп шухрат тонди, лекин Хурсонда [унинг шухрати] камроқ бўлди...

Бисотий Самарқандий⁵... Шоҳруҳ султон Самарқанд тахтиса ўлтирганди кейин Амир Темурнинг Кўксаройда шайринган хазинасига кирди. [Лекин] аблахлар димоғи ақидини, жоҳиллар қалби билимдин холи бўлганидай,

¹ Амир Хусрав — машҳур мумтоз шоир Хусрав Деҳлавий, асли Шаҳрисабдан бўлган буюк шоир (1253—1325).

² Амирзода Бойсуқур — Темурий: Шоҳруҳ мирзонинг суюкли ўғли ва вазири (1397—1433).

³ Шайх Низомий — улуг Озарбайжон мумтоз шоири Низомий Ганжавий (1144—1209).

⁴ Муъиниддин Жувайний — Эроннинг Жуни вилоятидан чиққан ятоқчи шоир.

⁵ Бисотий Самарқандий — Темурий Халил Султон (1405—1409) доирда ўтган етук шоир (1412 йили вафот этган). Девони бор.

[Шоҳруҳ султон ҳам] ўша хазинани ганждин ҳоли топди. Тасодифан мирзо асосининг уни [ерда ётган] бир дирҳамга тегди; уни олиб [артиб кўзларига сурди, сўнг] ҳамёнига солди. Сўнг ҳамроҳларига юзланиб деди: «Биз ушбу дирҳам ҳаққи отамиздин қолган хазина ва меросдин баҳраманд бўлдик». Шундан кейин у бўшаб қолган хазинадан чиқди...

Хожа Исмадулла Бухорий... Султон Халил ҳукмронлиги даврида унинг тарбиятини тошган. Шаҳзода уни ғоят эҳтиром қилур эрди. У шаҳзоданинг доимий улфати ва ҳамсуҳбати эрди. Ҳасадчилар ва ғаразғўйлар хожанинг шаҳзодага яқинлигини мушоҳада қилиб, унга маломат қилдилар. Лекин бу азиз инсоннинг кўнгли ва назари бундин ҳоли эрди. Султон Халил шеър илмини хожа Исмаддин ўрганди...

Аммо хожа Исмад олам подшоси Улуғбек кўрагон ҳукмронлиги даврида ҳокимларни мадҳ этишни тарк этди. Номи тилга олинган султон ундан шеър айтишни ўтиниб сўради. Заруратдан ул ҳазрат мадҳида бир неча қасида ёзди...

Аммо олим, одил, ғолиб ва ҳимматли подшоҳ Улуғбек кўрагон юлдузлар илмида осмон қадар юксалиб борди, маоний илмида қилни қирқ ёрди. Унинг даврида олиму фозиллар мартабаси ниҳоят баланд чўққига кўтарилди.

Мирзо Улуғбек ҳақдаса (геометрия) илмида мажастийкушо¹ эрди. Фозиллару ҳакимларнинг яқдил фикрлари шулки, исломият замонида, балки [Искандар] Зулқарнайн замонидин шу пайтгача Улуғбек кўрагондек олим ва подшоҳ салтанат тахтида ўлтирмаган. У риёзнёт (математика) илмини шу даражада эгаллаган эрдик, замонасининг олимлари, чунончи, уламолар ва ҳакимлар фаҳри Қозизода Румий² ҳамда Ғиёсиддин Жамшид³ билан биргаликда юлдузлар илмига расад боғлади. [Лекин] замонасининг бу икки улуғ олими расад охирига етмай туриб вафот этдилар ва султон [Улуғбек] бор ҳимматини бу ишчи охирига етказишга сарфлади. «Зижи

¹ Мажастий — Птоломейнинг (II аср) «Алмагест» асарининг арабча номи.

² Қозизода Румий — Улуғбекнинг яқин сафдоши. Самарқанд Академиясининг асосчиларидан.

³ Ғиёсиддин Жамшид — Улуғбекнинг яқин сафдоши, йирик мунажжим ва риёзнёт олими (1429 йили вафот этган).

Султонийнинг килиф этиб, уни ўз исми билан зийнатлади. Бурун бу анж ҳакимлар наздида муътабар ва амалдадур. Шайхлар уни «Зижи Носир Элхоний»дин¹ ортиқ кўра-дурлар.

[Улуғбек кўрагон] Самарқандда бир олий мадраса дам бини отдиким, безаги, афзаллиги ва улуғворлиги жи-датидин унга ўхшашни етти иқлимда ҳам йўқдур. Шу йилларда уя олий мадрасада юздан ортиқ талаба ўқиб, истикомат қиламоқда.

У отаси Шоҳруҳ баҳодир ҳукмронлиги даврида Са-марқанд ва Мовароуннаҳрни қирқ йил мустақил идора этди. Султон Улуғбек салтанатни бошқариш, адлу ин-софда мақбул йўл тутар эрди. Айтишларича, унинг дав-рида тўрт харвор² ҳосил берадиган бир жариб³ ердин мол ва хирож учун тўрт доник фулус⁴ солиқ олганлар. Бу бир доник кумуш дирҳамга тенгдур...

Ҳикоят. Мирзо Улуғбекнинг фаросати ҳамда хотира-сининг қуввати шу даражада эрдиким, ов пайтида бирон жониворга ўқ отиб ов қилгудек бўлса, тарихини (вақти-ни) эслаб қолар, воқеа қайси куни, қасрда содир бўлган-лини, жониворлардан қайсилари овланганини дафтарга йитиб кўяр эдилар. Тасодифан ўша дафтар ғойиб бўлли ки қрича қидирсалар ҳам уни тополмадилар. Дафтарни савъатчилар саросимага тушдилар. Подшоҳ деди: «Таш-нини тортмангиз, мен дафтарга ёзилганларни бондан-оёқ ба билурмен». [Шундан кейин] подшоҳ котибларни ча-қортириб айтиб турди, улар ёзиб олдилар. Янги дафтар тўзган ҳам эрдиким, эскиси топилиб қолди. Ҳар иккала дафтарни солиштириб, тўрт-беш ихтилофдан бошқа та-фаввот топмадилар. Уя ҳазратнинг истеъдоди ва ўткир-лигини ҳақидаги нақллар жуда кўплур.

Ҳикоят. Мальрифатли шайх Озарий⁵, унга Тагри-тао-донинг раҳмати бўлсин, бундай деганлар: «Мен ҳижрий 1000 (милодий 1398) йили Қорабоғда, улуғ Амир Темур

¹ Зижи Носирни Элхоний — Носириддин Тусий (1201—1279) туз-ган эмас.

² Харвор — оғирлик ўлчови; бир эшак юки, яъни 100—150 кг. га тенг бўлган.

³ Жариб — ер ўлчови, тахминан бир танобга тенг бўлган.

⁴ Фулус — майда мис чақа.

⁵ Шайх Озарий — Мирзо Улуғбекнинг биринчи муаллими, ҳақи-қий номи Ҳамид ибн Али (1382—1462); йирик олим ва сайёҳ.

кўрагоннинг қиссахони Тоғоим бирлан бирга эрдим. [Ўшанда] Улуғбек мирзонинг хизматига тайин этилдим. Ўша пайтда ҳали ёш бола эрдим ва бир неча йил болаликнинг шоду хуррамлигини шаҳзода бирлан бирга кечирдим. У бирлан бирга ўйнардим, унга нақду ривоятлар айтиб бсрар эрдим. Шаҳзода мен бирлан яқин дўст ва ўртоқ бўлиб қолдилар. Ҳижрий 852 (милодий 1448) йили мазкур подшоҳ Хуросонни забт этди ва Исфаронга келиб тушди. Ешлик ўтиб қартайиб қолган эрдим. Урнимдан туриб подшоҳнинг ҳузурига бордим. Мени узоқдан фақиру тақводор либосида кўрди. Салом-аликдан кейин сўради: «Эй, дарвиш, сен эски суҳбатдошимизга ўхшайсен, қиссахонимизнинг жияни эрмасмусен?» Подшоҳнинг ўтқир зеҳни, фаросат ва пок гидрокидин лол қолиб дедим: «Ҳа, жаноби олийлари, ўша қиссахоннинг жияни эрурмен». Улуғбек кўрагон Қорабоғда айтилган ҳикоятлар, Гуржистон ғазовоти ҳамда Озайбайжон ажойиботларини ўртага ташладилар. Мен ёдимда қолганларини сўзлаб бердим.

Шоҳруҳ султон вафот этганларидан кейин Мирзо Улуғбек отасидан мерос қолган мулкни талаб қилиб, Мовароуннаҳрдан Хуросонга лашкар тортди. Амирзода Алоуддавла унга қаршилиқ кўрсатди. Бодхизга қарашли Тарноб деган жойда улар саваланишдилар. Улуғбек кўрагон ғалаба қозониб, тамом Хуросонни қўлга киритди. [Ўша пайтда] унинг тўқсон минг кинилик лашкари бор эрди. Бу уруш ва талашувларда Хуросон харобага айланди...

Ҳижрий 852 йил рамазон ойи (милодий 1448 йилининг ноябрь ойи) да Мирзо Улуғбек кўрагон Хуросон забти бирлан машғул эркан, Абулхайрхон¹ Самарқандни қамал қилди. Улуғбек султоннинг лашкари, ўлжанинг қўлигидан, уни [тезроқ] юртига етказиш пайига тушиб қолди ва тўда-тўда бўлиб тарқалиб кета бошлади. [Бундай шаронда] Мирзо Улуғбек [Мовароуннаҳрга] қайтишдан бошқа чора топмади. У [ўша пайтда] Ироқ юртини билан банд эрдилар ва Жўйинга қарашли Нерату қалъасида қамоқда ётган Қора Юсуф туркманнинг² ўғли

¹ Абулхайрхон — Оқ Урда хони (1428—1468), кўчманчи ўзбеклар давлати асосчиси.

² Қора Юсуф туркман — 1380—1468 йиллари Ироқнинг бир қисми билан Озарбайжонни идора қилган Қора қўюнлилар сулоласидан чиққан иккинчи ҳукмдор (1389—1420).

амир Ерали бандни халос бўлиб, Ҳиротга ҳужум қилди ва уни эгаллаб олди. Бу ҳодиса Улуғбек кўрагон толеининг насллашиб кетишига сабаб бўлди.

Улуғбек мирзо Балх ва унга тобеъ бўлган ерларни ўғли Абдуллатифга бериб, ўзи Жайхундан ўтди. Кешжа Ҳасан Абдулазизни [ортиқроқ] эъозлагани ва ҳурматлагани туфайли Абдуллатифни шайтон йўлдан оздирди, у оғосига гарданкашлик қилиб, унга қарши исён кўтарди. Улуғбек кўрагон уч ой мобайнида Жайхун бўйида Абдуллатифга қарши уруш қилди. Шу пайт Туркистон туркларининг эрли қавми бахтиёр султон Абу Саъидни подшоҳликка кўтарди. Улар Мирзо Улуғбекнинг ўрдасини тара этиб, Самарқандга қараб юрдилар ва уни қўриновга оловлар. Бу аҳвол Мирзо Улуғбекни шошилтириб қўйди. Иттиҳодда у Самарқандни ихтиёр қилиб, орқага қайтишга мажбур бўлди. Шу аснода Абдуллатиф Жайхундан ўтиб, Самарқанд сари юрди... Ҳижрий 853 йил шаъбон ойи (милодий 1449 йил сентябрь ойи)да Самарқанд ёнида бўлган ота-бола урушида Абдуллатиф ғолиб келди. Улуғбек Мирзо Самарқанд қалъасидан паноҳ топмоқчи экан, лекин ўзи бошини силаган амирлардан Мироншоҳ савини ҳаромнаваклик қилиб, [подшоҳни] қалъага киритмади. [Шундан сўнг] у иложсизликдан Туркистон тарафга қараб қочди, Абдуллатиф эса Самарқанд тахтини эгаллади. Нонби уни Шоҳруҳияга¹ ҳам киритмади. Шундан кейин Улуғбек кўрагон Абулхайрхон ҳузурига ёлвориб боришга мажбур бўлди. Лекин ота билан фарзанд ўртасида шайқат бўлиши лозимлигини андиша қилиб, бемурувват фарзандни олди, Самарқандга борди. Мазкур йилнинг румозини (1449 йил октябрь) ойи эрди... Ул бадбахт бошига отасига назат-икром кўрсатиб, кўнглини олди. Аммо уни бу шайтон йўлдан уриб, дилида отани ўлдириш ҳирсини уйғотди. Самарқанд ёнидаги Оби суж бўйида ул олову тоқил подшоҳни шаҳид этдилар. Орадан етти ой ўтмай, яна жамлоди ундан (Абдуллатифдап) ҳам иштирок олди. Абдуллатиф нима эккан бўлса, шуни олди. Шундан кейин, воқимлар аҳволи оқибати мана бундайдур:

Падаркуш подшоҳиро паножд,
Агар июнд ба-жуз шен моҳ напойд.

¹ Шоҳруҳи — Оҳангарон сойининг Сирдарёга қуйилиш ерида, Ҳазратшоҳ ўнг соқилдаги Чингизхон вайрон қилган қадимий Бянкеит (Бянкеит) ўрдада 1388 йилда Амир Темур бино қилдирган шаҳар.

Яъни:

Шоҳ бўлмас отани ўлдиргон одам,
Ошмас олти ойдин, магар бўлгонда ҳам.

Аммо буюк олим, башарият муаллими Фахриддин Розий¹... «Хадониқ ул-анвор» («Нурлар боғи») китобида айтибдурларким, аввалда ўтган подшоҳлар хонадонидан ҳеч ким Шеруя² ибн Парвиз ибн Хўрмузд ибн Ануширвон ибн Қубод ибн Феруз ибн Яздижард ибн Баҳром Гўр ота тарафдин Ардашер Попоконга, Ардашер эрса, ўз навбатида, Афридунга, Афридун эрса Каюмарсга бориб уланади. Уша олижапоб шаҳзода (Шеруя) тубан бир иш қилиб қўйиб, отасини ўлдирган. [Лекин], етти ой ўтмасдан, ўзи ҳам вабога учраб жаҳаннамга йўл олган. [Ва яна] Аббосий халифалари хонадонидан Мунтасир ибн Мутаваккил ибн Муътасимдек³ аслзода подшоҳ ўтмаган... Аммо у ҳам отасини ўлдирган ва олти ойга етмасдан олий насабига фахр бўлолмай қолган. Абдуллатиф ибн Улуғбек ибн Шоҳруҳ ибн Амир Темур кўрагоннинг... аҳволи ҳам айнан шундай бўлди.

Бу бахти қора шаҳзода ёшлигида Шоҳруҳ мирзонинг тарбиясида ўсди. Шоҳруҳ султон уни барча авлодидан ортиқ кўрарди. Шундай эъзозу икром, шону шуҳрати бўлатуруб, шу қадар бахтиқароликким, унинг зикри юқорида ўтди...

Мирзо Улуғбекнинг азиз умри эллик етти йил бўлди. Хуросонда отасидан кейин саккиз ой, отаси подшоҳ эрканлигида Самарқандда қирқ йил ҳукмронлик қилган. Бир азиз мана бу тарихни Мирзо Улуғбекнинг вафотига айтган:

Чун Улуғбек илму ҳикмат деиғизи,
Қи набийлар динига ҳам бўлди пушт.
Тотди шаҳидлик болини Аббосдин,
Шул сабаб тарих рақами ---«Аббос кушт»⁴.

¹ Фахриддин Розий — улкан қомусий олим (1210 йили вафот этган).

² Шеруя — Сосонийлар сулоласига мансуб Хусрав II нинг набираси.

³ Мунтасир ибн Мутаваккил — Аббосий халифалардан (861—862).

⁴ «Аббос кушт» сўзларидаги ҳарфлар қиммати абжад ҳисобида 853 йилни беради.

Мавлоноин муаззам Алоиддин Шашийким, илми ҳикматида¹ замонасининг яктоси эрди, машоихдан хожа Ҳасин Аттор... ва шуародин хожа Исмаилюлло Бухорий бирдин Камол Бадахший... Мирзо Улуғбекнинг шарофатли замонида майдонга чиққан олимлар, тариқат машоихлари ва шуаро жумласидиндурлар.

Мавлоно Бадахший. Фозил кишилар жумласидиндур. Самарқанд шаҳарида, Улуғбек кўрагон замонида сўз-амолликда олий мартабага эришди ва ўша замон шоирларининг етакчиси бўлди. Номин зикр этилган султон ва шул замон акобирлари унинг сўзамоллигига тап бермишлар. Мавлоно Бадахшийнинг мазкур подшоҳ (Мирзо Улуғбек) мадҳида айтган покиза қасидалари бор. Девоин Мовароуннаҳрда машҳурдир.

ЗАЙНИДДИН ВОСИФИЙ «БАДОЕЪ УЛ-ВАҚОЕ»ДАН

Навоийнинг кичик замондоши Зайниддин Маҳмуд Восифий ўзининг машҳур «Бадоеъ ул-вақое» («Ажойиб воқеалар») асарида Улуғбек ва унинг замондошлари ҳақида ажойиб ҳикоялар келтирган. Замонасининг камтарин олдмаларидан Муҳаммад Хавофийнинг Мирзо Улуғбек мадрасасига мударрис этиб тайинланиши ҳақидаги ҳикоятини шулар жумласидандир.

Шарқшунос Наим Норқуловнинг ёзишича, Зайниддин Восифий араб ва форс тиллариши пухта билган, баркамол инсоний фазилатлар соҳиби эди. У Ҳиротда мадрасани тугатиб, Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Фаридун Ҳусайн мирзога котиблик, бошқа фарзандларига муаллимлик қилган. Шоҳ Исмоил Сафавий (1502—1524) Хурросонни эгаллагач, Зайниддин Восифий қизилбошлар таъқибидан қочиб, Мовароуннаҳрга келади ва Самарқандда, Бухорода, сўнг Сабронда яшайди, Тошкент, Фаркат, Шаҳрисабз каби шаҳарларга сафар қилади. Охири Шохруҳия шаҳрига келиб, Тошкент хони Шайбоний Келди Муҳаммадхон саройида қўним топади. У, кейинроқ, Шайбоний Убайдуллахон (1540—1550) бошчилигида сафавийларга қаршин Хурросон юришида қатнашди. Восифий эсдаликлариде таъкидлаганидек, Шайбонийларнинг катта хони

¹ Илми ҳикмат — донолик илми, фалсафа.

Суюнчўжахон (1510—1530)нинг ўғиллари Султон Муҳаммадга, унинг укаси Наврўз Аҳмадхонга муаллим, имом ва қози аскар бўлган. Сўнг Султон Муҳаммаднинг ўғли, шаҳзода Абулмузаффар Ҳасан Султонга кўп йиллар мураббийлик қилди, ундан ривож топди ва «Бадоеъ ул-вақое» асарини унга бағишлаб ёзди.

Мазкур парча «Бадоеъ ул-вақое»нинг А. Н. Болдырев нашри (Москва, 1961)дан олинди.

БИРИНЧИ ЛАТИФА

Кунлардан бир кун бир одам Улуғбек мирзонинг ҳузурига келиб арз қилди: «Подшоҳим, бошимга мушкул бир иш тушди ва ажиб воқеа содир бўлдики, уни ечишга меннинг ақлим, [ва ҳатто] бошқа барча оқилларнинг ақли бовар келмайди. [Содир бўлган] бу воқеа қуйидагича: мен [асли] ироқлик бўламан. Хуросонлик савдогарларнинг карвонига қўшилиб Самарқандга бораётган эдим, карвонимиз Жайхун¹ дарёсининг бўйига келиб тушгандан кейин мен ўзимни хилватга олдим ва эғнимдаги уст-бошимни ечдим. Бир парча қимматбаҳо лаъл бор эди, уни лахтак чармга ўраб, билагимга боғлаб олдим... Сўнг дарёга тушдим. Ундан чиққанимдан кейин бир бўлак лаълни тополмай қолдим. Карвон аҳлининг биронтасидан уни суриштирини ва тафтиш қилишга номус қилдим. Аҳвол мана шундай. «Подшоҳ дедилар: «бир йил сабр қилишинг керак, [молинг] топилса, муродингга етасан, йўқса унинг қиммати қанча бўлса мендан оласан». Уша одам подшоҳга тиз чўкиб қўллик қилди ва [унинг ҳузуридан] чиқди. Подшоҳ ҳазратлари девон² бошлиғини чақиртирди ва барча вилоятлардан [солиқ тўлаши лозим бўлган] одамларининг рўйхатини настаълиқ³ хати билан ёзиб келтиришни буюрди. Подшоҳ рўйхатни текшириб чиқди. Орадан бир йил ўтгач, девон бошлиғидан яна шундай рўйхат тузиб келтиришни талаб қилди. [Сўнг] ҳар нискала рўйхатни бир-бирига солиштирди ва кўрдикки, қорақўллик бир одам ўтган йили 50 танга хирож тўлаган экан, бу йилгиси эса 500 тангага етибди. [подшоҳ] ўша одамни ҳеч кимга билдирмай олиб келишларини

¹ Жайхун — Амударёнинг ўрта асрлардаги номларидан.

² Девон — ҳукуматнинг олий идораларидан. Бу ерда бош молия идораси назарда тутилади.

³ Настаълиқ — ўрта асрларда машҳур бўлган хат (ёзув) турларидан бири.

Пуврди ва [у келтирилгач] ундан сўради: «бу тафовутнинг бонси нима? Шунчалар бойиб кетганинг ва тараққий қилганингга нима сабаб бўлди? Бойлик топиб олганимму, ё бирор кимсанинг уйини урдингму, ёки каттароқ бойлик сенга мерос қолдимму? Ё бўлмаса Тапгрининг қарамни билан шу қадар [молу дунёга] эга бўлиб қолдингму? Ростини сўйла!...» У жавоб қилди: «Мен оддий бир тўқувчи одамман. Асли қорақўлликман. Бир куни ўз йонушим билан машғул эрдим. Дўконимнинг ёнида бир туб дарахт бор эрди. Қарасам, ўша дарахтнинг шохида бир ҳакка бир парча нарсани тишлаган ҳолда ўлтирган эрдим. Тўсатдан ўша нарса унинг оғзидан ерга тушди, ҳакка [эrsa] учиб кетди. Урнимдан [сагчиб] турдим ва уни қўлимга олдим. У бир парча чарм экан. Чармни йиртдим. Ичидан бир бўлак лаъл топиб олдимки, унинг ёруғ нурларидан офтоб ҳайратда қоларди, рашкни ортдирувчи шугласидан [эrsa] ёқут дилбарлар лабидек ҳижолат чекиб тубан бўларди. Лаълни Тапгрининг марҳамати деб ўйладим ва унинг зўр инъоми деб билдим. Шу ондаёқ Самарқандга жўнадим ва уни савдогарнинг олдига олиб бордим, [чунки] «зар қадрини — заргар, жавҳар қадрини савдогар билади». [Савдогар] лаълни ҳўб айлаштириб, текшириб кўрди ва [лаъл] унинг қўлида ажойиб бир қизил тусда товланди. Билдимки, бу бир бўлак қимматли тош экан. Сўнг [савдогар] мендан сўради: «сен бунни қаердан олдинг?» Мен жавоб қилдим: «Сен бунни кавлаштириб нима қиласан, харидор бўлсанг ол, бўлмаса қайтариб бер». У сўради: «бунни қапчага сотасан?— дедим: «Икки минг тангага». У деди: «бу лаълнинг баҳоси минг танга». Савдолашиб охири бир минг беш юз тангага унга сотдим ва бозорга кириб бир ғулом, битта қанпизак, вй ва зebu зийнат моллари, бир от ва эгар-жабдуқ сотиб олдим, [сўнг] юртимга қайтдим. Кимки мендан бу воқеани сўраса, дедимки, «Самарқандда бир қўли ёниқ қариндошим бўлиб, мендан бошқа меросхўри йўқ эди. У вафот қилибди ва буларнинг ҳаммаси ундан менга мерос қолибди». Улуғбек мирзо ҳазратлари ул лаълни топишни ва эгасига қайтариб беришни буюрдилар.

ИККИНЧИ ЛАТИФА

Кулардан бир кун бир одам мазкур подишоҳ ҳузурига келиб деди: «Шоҳо! Кўп замонлардан берли дурафшон юлдузлар осмон ҳамёнида сақланиб келади... Мен бир минг ашрафий оқчамни каменга солиб [ва] идиштириб,

бир кишига [омонат] топшириб қўйган эрдим. Орадан бирмунча вақт ўтгач, уни қайтариб олдим ва [ҳамёни] очиб қарасам, бир юз ашрафий¹ кам чиқди. Унга гапирсам, мени мазах қилди ва деди: «Уша меҳр қўйган ва [қайтариб] олганингдан кейин унда бирор ўзгартиришни сезмаган ҳамёнингнинг бирор йиртиқ ёки тешиги йўқмиди?... Балки ёдингдан кўтарилгандур ва оқчаларинг [балки] тўққиз юз ашрафийдур?!» Э, подшоҳим! Тангришинг яккаю ягоналигидан бошқа нарсага ишончим йўқ, [оқчамнинг] бир миң ашрафий бўлгонлигига эса ишончим комил». Подшоҳ деди: «Икки кундан кейин кел, мушкулингни ечиб қўямен». Подшоҳнинг етти хил ранглик атласдан тикилган бир тўшаги бўлиб, кечаларининг устида ўлтириб мутолаа қилардилар. Субҳидамда подшоҳ, ўша тўшакдан турдилар ва жаҳл билан унинг бир бурчагидан тортдилар ва йиртиб юбордилар, сўнг тапқарига чиқиб кетдилар. [Хонага фаррош] канизак кириб келди ва [бу ҳолни] кўриб, гўё ўзининг ҳаёт либоси йиртилгандай бўлди. У воқеани эрига айтди. [Эри] деди: «Ғам ема, мен бунинг иложини топамен ва бошингга тушган бу тугунни ўзим ечамен.» Унинг ҳар қандай йиртиқни биликтирмай тикадиган бир дўсти бор эрди... Ундан тўшакни ямаб беришини илтимос қилди. Кечаси фаррош ўша ямаб қўйилган тўшакни одагдагича [подшоҳнинг хонасига] олиб кириб [тўшаб] қўйди. Подшоҳ назар ташлаган эди, тўшакнинг йиртиги кўзига илинмади. У [фаррошга] деди: «Эрталаб турганимда тирноғим тегиб тўшакнинг учи йиртилиб кетган эрди. Ҳозир [эса] унинг асари кўринмайдур». Фаррош бўлган аҳволни батафсил араз қилди. Подшоҳ ямоқчини олиб келишни буюрдилар [ва] унга дедилар: «Тўғри сўзласанг дуруст, йўқса ҳаётингнинг нишасини жаҳолат тоши билан синдирган бўласен. Ростини айт, шу кунларда бирор киши сенинг олдинга тўла оқчаси бор ҳамёни келтирган ва сен уни йиртиб, юз ашрафийни олиб, [сўнг] ҳамёни қайта тикиб қўймаганмисен?» Ямоқчи жавоб қилди: «Ҳа, бир киши оқча билан тўла бир ҳамёни менинг олдимга олиб келди. Уни биргалашиб йиртдик ва юз ашрафийни олдик. [У киши] ўп ашрафийни менга берди, қолганини ўзи ол-

¹ Ашрафий — XV—XVIII асрларда Ўрта Осиёда ва кўпроқ Эронда муомалада бўлган олтин оқча. Бир ашрафийнинг оғирлиги 4,8 граммга тенг бўлган.

ди, [сўнг] ҳамёни [билинтирмай] тикиб қўйдим». Подшоҳ ўша кишини олдириб келди ва уни жазога буюрди. Тегини маблағни ундириб, ҳамёни эгасига топширди.»

УЧИНЧИ ЛАТИФА

Кунлардан бир кун бир одам Улуғбек мирзо ҳузурига келиб арз қилди: «Шоҳим! Румга боришни орзу қилдим, [Ушанда] ортиқча беш минг ашрафий маблағни бер эрди. Омонатни қолдириб кетип учуп бу шаҳарда қозидан бошқа диёнатли киши йўқ, деб ўйладим. Пулимни офтобага солиб, оғзини маҳкамладим ва қозига элтиб бердим. Сафардан қайтганимдан кейин ўша омонатни қозидан талаб қилдим. У менга жавоб қилди: «Сен деовона бўлибсен. Мен сени қаерда кўрган эканмен ўзи? Бундан кейин бу гапларни [бировга] айта кўрма. Акс қолда тилларингни синдирамен, балки тилингни суғиртириб оламен». Подшоҳ деди: «Эртага қозининг уйига бормоқчиман. [Қайтишда] отланаётганимда дод-вой солиб шу гапларингни [ўша ерда] қайтар!»

Шундан сўнг, эртаси кунги подшоҳ қозини чақиртирди ва уни хилватга тортиб деди: «Э, қози, мен чуқур бир келбага ботиб қолдим ва бир ажиб андиша билан парнонмен. Қўлимда шунча кўп нақд оқча, нафис моллар, жавоҳир ва лаъл тўпланиб қолдики, хаёл хазинасининг биронга хазиначиси ушинг ҳисобига етолмайди, андиша гапжинасининг ҳеч бир ҳисобчиси уни ҳисоблай олмайди. Бу молу дувёни жам қилишимдан мақсад шулки, вафот қилганимдан кейин фарзандларимдан биронтаси мушкул бир аҳвол ёки даҳшатли бир ҳодисага йўлиқиб қолган вақтида бу бойлик уларга қор қилиши мумкин. Уни қолдирай десам, биронга ишончли одамим йўқ. Хотиримга келдики, сиз Пайғамбар авлодисиз, диёнатда буқун Сиздан бошқа киши йўқдир. [Шунинг учун ҳам] ушбу омонатни Сизнинг уйингизда қолдиришни истардим. Бу сирни сизу мен биламиз, [холос]».

Бу сўзларни эшитгандан сўнг, қози хурсанд бўлганидан жони ҳалқумига келди, лекин яна ўзини босиб олди. Подшоҳ деди: «Сиз кетаверинг, мен [хазинани] яшириб қўйдиган жойни таълаш учун ортингиздан борамен».

Алқисса, подшоҳ қозиникига борди ва тамом эҳтиётлик билан қараб [хазинани яшириш учун] жой тайин қилди. Подшоҳ [қозининг уйида чўқиб] отига минай деб турганда ҳалиги одам дод-вой солиб деди: «Подшо-

ҳим! Мен омонатимни шу қозиникида қолдирган эдим». Бу гапларни эшитгач, қозининг кайфияти ўзгарди ва у ўз-ўзига дедики, агар инкор қилсам, подшоҳнинг ўша борада [ҳазинасини қозиникида сақлаш борасида] менга ишончи қолмайди, яхшиси бўйнимга олиб қўяқолай. Қози [ҳалиги одамга] қараб деди: «Сен девона бўлибсен, дод-вой солганингдан не маъни чиқади. Сен мендан қачон [ва нимани] сўрадинг, мен бунга эътибор бермадим?» Қози гуломини чақиртирди ва «унинг омонатини зудлик билан олиб чиқиб бер!», деб амр қилди. Гулом офтобчани олиб чиқди ва подшоҳнинг ҳузурида эгасига топширди.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

(1483--1530)

«БОБУРНОМА» ДАН

Мирзо Улуғбекнинг Самарқандга биринчи юриши билан Мирзо Бобурнинг бу шаҳарга қўшин билан кириб келишида маълум маънода ўхшашлик бор. Ҳар иккисига биринчи ҳарбий юришда Мовароуннаҳр пойтахтини эгаллаш насиб этмаган. 1405 йил 18 февраль кuni соҳибқирон Амир Темур вафот этганидан сўнг, валиаҳд Пирмуҳаммад Жаҳонгир Афғонистоннинг Қандаҳор вилоятида эканлигидан фойдаланган 12 ёшли Мирзо Улуғбек Темурнинг йирик амирлари Шоҳ Малик ва Шайх Нуриддин бошчилигидаги қўшинлар билан шошилинч Самарқандга келди. Аммо пойтахтнинг казо-казолари ўша вақтда жасур саркарда ва маърифатли шаҳзода деб ном чиқарган Халил Султонни кутаётганлари учун Мирзо Улуғбекка дарвозани очинмади. 1508 йил апрель ойининг охирида ёш Заҳириддин Муҳаммад Бобурга «тегири-таоло инояти била Самарқанд шаҳри ва вилояти муюсар ва мусаххар бўлди» («Бобурнома», 3-саҳифа).

Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да Самарқандни эгаллаши муносабати билан Мирзо Улуғбекни эслаб, унинг подшоҳлик ва олимлик фаолиятига юксак баҳо беради.

Қуйида келтирилган парча «Бобурнома»нинг Порсо Шамсиев амалга оширган нашри (Тошкент, 1960 й.)дан олинди.

Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳр камроқдур. Бешинчи иқлимдашдур... Ҳеч ёғий қаҳр ва галаба била мунга (Самарқандга) даст топмағони учун Баладайн махфуза дерлар. Самарқанд ҳазрати амирал-муъминин Усмон замонда мусулмон булғондур. Саҳобаддин Қусам ибн Аббос анга борғондур. Қабри Оҳанин дарвоқсонинг тошидадур. Мозори Шоҳ номи ила машҳур.

Самарқандни Искандар бино қилғондур. Мўғул ва турк улуси уни Семизканд дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилғон эмастур. Қўрғонини фаслнинг устидан буюрдимким, қадам урдилар, ўн минг олтин ва қадам чиқти.

Эли тамом сунний ва пок мазҳаб ва муташарриъ (шариатга амал қилувчи) ва мутадаийин (қарзи — ваъдасига вафодор) элдур. Ҳазрати рисолат паноҳ (Мухаммад пайгамбар) замонидан бери ул миқдор айммай исломким (ислом алломалари — имомлар шу қадар кўп етишиб чиққанки), Мовароуннаҳрдин пайдо бўлибтур, ҳеч вилоятдин маълум эмаским, мунча пайдо бўлмиш бўлмай.

Шайх Абу Мансурким, айммай каломдиндур. (Каломни шариф илмининг пешвоси), Самарқанднинг Мотруд отлиғ маҳалласидиндур. Айммай Калом икки фирқадур, бирини Мотрудия дерлар, бирини Ашъария дерлар. Мотрудия шайх Абу Мансурга мансубдур. Яна соҳиби «Саҳиҳи Бухорий» — хожа Исмоил Хартангий. Хартанг ҳам Мовароуннаҳрдиндур. Яна соҳиби «Ҳидоя»ким, имом Абу Ҳанифа мазҳабида «Ҳидоя»дин муътабарроқ фикр китоби кам бўлғой, Фарғонанинг Марғилон отлиғ вилоятдиндур, ул ҳам доҳили Мовароуннаҳрдур.

Темурбекнинг ва Улуғбек мирзонинг имороти (бинолари) ва боғоти (боғлари) Самарқанд маҳаллотида (маҳаллаларида) кўптур. Самарқанд аркида Темурбек бир улуғ кўшк солибтур, тўрт ошёнлик, Кўк саройга мавсум ила машҳур ва бисёр олий иморатдур... Яна Пуштаи Кўҳкининг доманасида (тоғ этагида) Конигулнинг Қора суйининг устидаким, бу сувни Обираҳмат дерлар, бир боғ солибтур, Нақши Жаҳонга мавсум. Мен кўрган маҳалла бу боғ бузилиб эрди. Яна Самарқанднинг қуйи бинда Боғи шамол ва Боғи беҳиштдур. Темурбекнинг набираси, Жаҳонгир мирзонинг ўғли Мухаммад Султон мирзо Самарқанднинг Тошқўрғонида — Чақарда бир мадраса солибтур. Темурбекнинг қабри ва авлодидин ҳар

кимки Самарқандда подшоҳлиқ қилибтур, аларнинг қабри ул мадрасададур.

Улуғбек мирзонинг иморатларидин Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдур. Хонақоҳнинг гунбази бисёр улуг гунбаздур, оламда онча улуг гунбаз йўқ деб нишон берурлар. Яна ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ (яқин) бир яхши ҳаммом солибтур, Мирзо ҳаммоми (деб) машҳурдур. Ҳар навъ тошлардин фарш қилибтур. Хуросон ва Самарқандда онча ҳаммом маълум эмаским, бўлмай. Яна бу мадрасанинг жанубида бир масжид солибтур, Масжиди Муқаттаъ дерлар. Бу жиҳатдин Муқаттаъ дерларким, қитъа-қитъа йағочларни тарош қилиб, ислимий ва хитой нақшлар солибтурлар. Тамом деворлари ва сақфи (шифти) ушбу йўсунлиқтур. Бу масжиднинг қибласи била мадраса қибласининг самтин (йўналишини) мунажжим тариқи била амал қилибтурлар.

Яна бир олий иморати Пуштаи Кўҳак домапасида расаддурким, зиж битмакнинг олатидур, уч ошёнлиқтур. Улуғбек мирзо бу расад била Зиж кўрагонийни битибтурким, оламда ҳоло бу зиж мустаъмалдур. Ўзга зиж била кам амал қилурлар. Мундин бурун Зиж Элхоний мустаъмал эдиким, Хожа Насир (уддин) Тусий халокухон замонида Марогада расад боғлатибтур. Халокухондурким, Элхон ҳам дерлар.

Ғолибо, оламда етти-саккиз расад пеш боғлагандурлар. Ул жумладин бири, Маъмун халифа расад боғлабтурким, Зиж Маъмунийни андин битибтурлар. Бир Батлимус ҳам расад боғлабтур. Яна бир Ҳиндистонда рожа Бикраможит ҳинду замонида Ўжин ва Биҳордаким, Малва мулкидур, ҳоло (ҳозир) Мандуга машҳурдур. (Ҳиндистонда) яна бир расад қилибтурлар, ҳоло ҳиндуларнинг. Мустаъмал Ҳиндустонда ул зиждур. Бу расадни боғлагони минг беш юз сексон тўрт (ҳозиргача эса — 2 минг — М. М.) йилдур. Бу уз зижларга боқа (кўра) ноқисроқ (нуқслироқ) дур.

Яна Пуштаи Кўҳакнинг домапасида (Мирзо Улуғбек) ғарб сари боге солибтур, Боғи Майдонга мавсум. Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур, Чил сутун дерлар, ду ошёна. Сутунлари тамом тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт минордек буржлар кўторибтурларким, юқориға чиқар йўллар бу тўрт бурждидур. Ўзга тамом ерларда тошдин сутунлардур. Баъзини морпеч хиёра (илон ўралгандай гулдор) қилибтурлар. Юқориги ошёнининг тўрт тарафи айвондур, сутунлари тошдин.

Уртаси чордара уйдур. Иморат курсисини тамом тошдин-
қилибтурлар.

Бу иморатдин Пуштаи Кўҳак сари доманада яна бир
боғча (Улуғбек) солибтур, анда бир улуғ айвон иморат
қилибтур. Айвоннинг ичида бир улуғ тоштахт қўйибдур.
Тули (узунлиги) тахминан ўн тўрт—ўн беш қари бўлғой,
ари (кенглиги) етти-саккиз қари, умқи (чуқурлиги) бир
қари. Мундоқ улуғ тошни хейли йироқ йўлдин келтириб-
турлар. Уртасида дарз бўлибтур. Дерларки, ушбу ерга
келтиргондин сўнг бу дарз бўлғондур. Ушбу боғчада яна
бир чордара солибтур, изораси (нақшлари) тамом чиний,
Чиний хона дерлар. Хитойдин киши йубориб келтириб-
тур.

Темурбек Самарқанднинг ҳукуматини Жаҳонгир мир-
зога бериб эди. Жаҳонгир мирзонинг фавтидин сўнг улуғ
ўгли Муҳаммад Султон (ибн) Жаҳонгирга берди. Шоҳ-
рӯҳ мирзо жамъи Мовароуннаҳр вилоятини улуғ ўгли
Улуғбек мирзога бериб эди. Улуғбек мирзодин ўгли Аб-
дуллатиф мирзо олди. Бу беш кунлик ўтар дунё учун ан-
доқ довишмаид ва қари отасини шаҳид қилди. Улуғбек
мирзо Фавтининг тарихи тавре (бу равишда) воқеъ бў-
либтур. Назм:

Улуғбек баҳри улуми хирад,
Ки дунёву динро аз ў буд пушт.
Эи Аббос шаҳди шаҳодат чашид
Шудаш ҳарфи тарих: Аббос кушт.

(Гаржимаси: Илм ва ақл денгизи бўлган Улуғбек
дунё ва диннинг ҳомийси эди. Аббос қўлидан шаҳидлик
болгани татиди. «Аббос кушт» ҳарфлари унинг ўлими
тарихи бўлди.)

Агарчи ўзи ҳам беш-олти ой салтанат қилмади. Бу
байт машҳурдирким:

Падаркуш подшоҳеро нашоад,
Агар шоад ба шаш моҳаш нашоад.

(Гаржимаси: Отасини ўлдирган подшоҳ бўлолмайди,
мубодо бўлса ҳам олти ойдан ошмайди.)

Анинг тарихи ҳам тавре воқеъ бўлибтур:

Абдуллатиф хисрави Жамшид фар ки буд
Дар силки бандагонаш Фаридуну Зардухушт.
Бобо Хусайн кушт шаби жумъааш ба тир,
Тарихан ин нависки Бобо Хусайн кушт.

(Таржимаси: Абдуллатиф Жамшид каби шукуҳли подшоҳ эди. Фаридун билан Зардушт унинг қуллари қатори эди. Бобо Ҳусайн жумъа кечаси унга ўқ отди. Улими тарихини «Бобо Ҳусайн кушт» деб ёзгин. Яъни, 854 ҳижрий, 1450 милодий йилда.)

Абдуллатиф мирзодин сўнгра Шоҳруҳ мирзонинг набираси Иброҳим султоннинг ўгли Абдуллоҳ мирзоким, Улуғбек мирзонинг куёви эди, тахтқа ўлтурди. Бир ярим йил, икки йилга яқин подшоҳлик қилди. Андин сўнгра (тахтни) султон Абу Саъид мирзо олди...

ИБН АРАБШОҲ

«АМИР ТЕМУР ТАРИХИ»ДАН

«Ажойиб ул-мақдур фи тарихи Таймур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») — Амир Темурнинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолиятдан баҳс юритувчи муҳим асар (асосан 1436 йили ёзиб тамомланган).

Ибн Арабшоҳ (тўлиқ исми: Шаҳобиддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Иброҳим) 1389 йилнинг 5 ноябрида Дамашқда (Сурия) таваллуд топган. Амир Темур Шомни истило қилган йили (1401 йили) дамашқлик олимлар, меъморлар, касиблар билан бирга уни Самарқандга олиб кетган. У Темурнинг ҳимоясида шу ерда ўқиб, олим бўлди; кўп ўлка ва мамлакатларга саёҳат қилиб, мактаб ва мадрасада ортирган билимини мустаҳкамлади. Амир Темур вафотидан кейин 1408 йили олим Самарқанддан кетиб қолди. У Олтин Ўрда, Туркия, Арабистонда бўлди ва 1436 йили Қоҳирага (Миср) келиб, умрининг охиригача (1450 йил 25 август) ўша ерда истиқомат қилди.

Ибн Арабшоҳ ўндан ортиқ тарихий ва адабий асарлар ёзиб қолдирган. «Гуррат ас-сияр фи дувал ат-турк ва тотор» («Турк ва тотор (сулолалари)га мансуб машҳур кишилар сийратларидан [намуналар]»), «Фоқиҳат ал-хулофо ва муфоқиҳат аз-зурафо» («Халифалар овуинчоғи ва зарифлар эрмағи»), «Таржимон ал-мутаржим би мунтоҳ ал-араб фи-л-луғат ат-турк ва-л-ажам ва-л-араб» («Турк, ажам ва араб тиллари таржимони учун бағоят керакли сўзларни тушунтириб берувчи китоб») шулар жумласидандир.

Шулардан мамлакатимизнинг XIV аср иккинчи ярми ва XV аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий ҳаёти ва мада-

шарти тарихини ўрганишда «Ажойиб ул-мақдур» муҳим ўрнни тутлади. Ибн Арабшоҳ айрим ҳолларда Темур фаолиятига салбий муносабат билдирса-да, асарда мамлакатимизнинг ҳазрат соҳибқирон замонидаги тарихи ва маданияти ҳақида ўта қимматли маълумотлар учратамиз.

Қуйида келтирилган парчалар «Ажойиб ул-мақдур»нинг муаллиф амалга оширган тўла ўзбекча нашри (Тошкент, 1992 й.)дан олинди.

Темурнинг бадоатли сифатлари ва унга ато қилинган тугма хислатлари ва табиати ҳақида бўлим

Темур баланд қадли, узун бўйли, тик қомадли, гўё у қадимий паҳлавонлар¹ авлодларидан бўлиб, кенг пешонали, катта бошли, ғоятда кучли ва салобатли, ажойиб бўғалик, ранги оқу қизил юзли, лекин доғсиз, бугдой ранг эмас, қўл-оёқлари бақувват, елкалари кенг, бармоқлари йўғон, пойчалари семиз, қадди-қомати камолига етган, серсоқол, ўнг оёқ-қўли чўлоқ ва шол, икки кўзи бамисоли икки шам бўлса-да, шодлиги билинмас, йўғон овозли эди; у ўлимдан қўрқмас, ёши саксонга етган бўлса-да, изтиробсиз, вазмин, бадани тўла ва пишиқ, худди вич (қалин) тош мисоли қаттиқ эди. У ҳазил-мазах ва ёлгонни ёқтирмас, ўйингаю кўнгил хушликка майлсиз, гарчи [сўзда] ўзига озор етадиган бирон нарса бўлса ҳамки, садоқат унга ёқар эди; «у [бўлиб] ўтган ишга азият чекмас»² ва ўзига ҳосил бўладиган [ютуқ]дан шодланмас эди.

Темур тамғасининг нақши «рости расти» бўлиб, бу «ҳақгўй бўлсанг, нажот топасан» демақдир. Унинг отларидаги тамға, тангаю тиллоларига зарб бериладиган [россий] белги ҳам мана шундай уч қалқадан иборат эди. Кўпинча унинг мажлисида уятсиз сўзлар, қон тўкиш, асир олиш, паҳбу ғорат қилиш ва ҳарам [ҳақи]га ҳақорат гаплар бўлмасди. Темур қўрқмас, шижоатли, ботир кишиларни итоат қилдирувчан бўлиб, жасоратли [киши]ларни, довурак ва мардларни ёқтирар эди. У улар ёрдамида даҳшатли жойлар қулфларини очиб,

¹ Матнда: амалика — қадимда жуссалик паҳлавон кишилар шу ном билан аталган.

² Қуръон, 57-суранинг 27-оятига ишора.

одамлар шерларини ўлжа қилар, улар зарбалари билан баланд тоғлар чўққиларини вайрон қиларди. У бехато [нишонга урувчи] фикрли, ажойиб фаросатли, мислсиз [даражада] бахтли, улуғворлиги [ўзига] мувофиқ, қатъий азм билан сўзловчи, [бошига] кулфат тушганда ҳам ҳақгўй [киши] эди: Мен дедим:

Унинг фитналари фитна оловини қанча ковламасни,

Кулфат чоғида уни ҳимоя қилиб, [ўзга] қабилаларни куйдирди.

У [бировдан] бир гап эшитганда далил талаб қиладиган, зимдан қараш ва кўз ишоратларини сезадиган идрокли киши эди. У синчков бўлиб ва ҳар бир ишоратдап огоҳ киши бўлиб, юз берадиган барча ишни кўриб-билиб турар эди. Унинг назаридан алдовчининг алдови яшириниб қолмас ва фирибгарининг фириби ўтмас, ўз фаросати билан ҳақгўй ва ёлгончини ажратар эди. Ўз зийраклиги тажрибаси билан чин (ҳақ) насиҳатгўйдап сохта [насиҳатгўйни] идрок этар, ўз афкори билан сал бўлмаса «учар юлдуз»ни¹ тўғри йўлга бошқарар, ўз фаросати мулоҳазалари билан ҳар бир бехато сайёра ўқини ўз орқасидан эргаштирар эди. Мен дедим: «Гўё қаровчи кўрганни ўз кўзи билан мушоҳида этгани каби».

У ақл кўзи билан барча ишлар оқибатининг мушоҳидидир.

Агар у бирор нарсани амр қилса ёки бир нарсага ишорат қилса, у ундан асло қайтмасди ёки у бирор нарсага қасдланса, беқарорлик, снгилтаклик ва сусткашликка мансуб бўлмаслик учун ўз қатъияти жиловини у нарсадан сира бурмасди. Мен дедим:

Агар у бир сўз айтса ёки бир нарсага ишорат қилса,

Унинг амрини шу [иш] хусусида узил-кесил фармон деб билавер.

Унинг лақабларини қўшганларида Темурни етти иқлим соҳибқирони, еру сувни идора қиладиган [зот], подшоҳлару султонлар жаҳонгири деб атардилар.

Б ў л и м

Темур олимларга меҳрибон бўлиб, саййиду шарифларни ўзига яқин тутарди. Уламолар ва фозилларга тўла-тўқис иззат кўрсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан

¹ Қуръон, 86-сура, 3-оят.

батамом муқаддам кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз маргабасига қўйиб, ўз икрому ҳурматини унга изҳор этарди. Уларга нисбатан ўз муруввати бисотини ёярдинди, бу муруввати унинг ҳайбати билан аралаш эди. Улар билан мазмунли баҳс ҳам юритар эдики, бу баҳсида инсофу ҳинмат бўларди. Унинг лутфи қаҳри ичига қорилган бўлиб, қўрслиги эзгулиги орасига қўшилган эди. Шاعر:

Қудратни жам қилган икки хил там унда бўлиб,
Гўё у, хурсандчилик ҳам, хафагарчилик ҳам эди.

Яна айтилган:

Душманларга нисбатан аччиқ юзли, беаёв,
Дўстлари учун асал сингари ширин [сўз] у, хуштаъб
эди.

Темур ҳар қандай ҳунар ва касб бўлмасин, агар унда бирон фазилат ва шарофат бўлса, шу касб эгаларига ҳоҳишда меҳр қўйган эди. У табиатан масхарабоз ва шоирларни ёқтирмас, мунажжиму табибларни [ўзига] яқин тутиб, уларнинг гапларига эътибор қилар ва сўзларини тингларди. Ўз фикрни пешлаш мақсадида у муттасил шатранж ўйнарди. Унинг ҳиммати кичик шатранж [ўйнаш]дан олий бўлиб, у катта шатранж ўйнарди. Бу шатранж тахтасининг эни ўн бир [хона], бўйи ўн [хона]дан иборат эди. Унда ортиқча икки туя, икки жираф, икки тилийъа [олдинги], икки зубабача [чивин], вазир ва булардан бошқа тошлар бўлиб, унинг [аниқ] сурати кейинроқ келади. Кичик шатранж катта шатранжга нисбатан арзимас парсадир. Темур тарих [китоб]лари, худонинг раҳмати ва салом бўлғур ашбиёлар қиссаларини, подшоҳлар сийратлари ва ўтган салафлар ҳақидаги ҳикояларини доимо — сафарда ҳам, ҳадарда ҳам — ўқитиб, кунт билан тинглар эди. Буларнинг ҳаммаси форс тилида эди. Ушбу ҳикоятларнинг қайта-қайта такрорланиб ўқирилиши, улар нағмаларининг унинг қулоғига муттасил чалиниши натижасида Темур у [ҳикоят]лар жиловини қўлига олиб, батамом ўзлаштириб, гўё ўз мулки мисоли қилиб олган эди. Бу шу даражага бориб етгандики, агар ўқибётган киши бирор хатога йўл қўйса, Темур унинг хатосини тузатиб, савобга солар эди, чунинчи, ортиқча такрор ҳар қандай кимсани ҳам фақиҳ қилиб юборади...

Бўлим

Темур тенги йўқ феъл-атворли, чуқур мулоҳазал киши бўлиб, унинг тафаккур денгизининг қаъри йўқ в [унинг] тадбири тоғига на текислигу, на ғадир-будин орқали йўл топиларди. У ерларнинг барча томонлариг ўз айгоқчиларини тарқатиб, қолган мулкларида эса жо суслар қўйган эди. Улар [жосуслар] жумласидан, унинг амалдорларидан бири амир Отламиш бўлса, яна бири фақир фақиҳ Масъуд Кухжоний¹— у Темур девони ас ҳобларининг кўзи эди. (Жосусларнинг) буниси Қоҳира да, Мунэяда бўлса, униси Дамашқда, Шамийсоиядаги суфийлардан бири эди. Улардан бири чаканафурун бўлса, иккинчиси йирик савдогар, бадхулқ полвон ва бузуқи дорбоз, жафокор ва ҳунарманд, мунажжим ва ў табиятича ини қиладиганлар, ганчиноз қаландарлару са ёқ дарвешлар, денгизчи маллоҳлару қуруқлик (ер)даги сайёҳлар, зарофатли мешкоблар, латофатли этикдўзлар алвасти ва ҳийлакор Далла мисоли фирибгар кампирлар, тажрибаси бўлиб, илм талабида мағрибу машриқни кез ган, пайига тушган мақсад йўлида макр-ҳийла маконида камолига етган, ўзининг нозик фириби ва даҳоси билан сув билан олов, тўғрилиқ билан эгрилик ўртасида унни ўсган, макру ҳийлада Сосон ва Абу Зайддан ҳам ўтиб кетган, ўз ҳикмати ва баҳсида Ибн Синони ҳам мулзам қилган (қачонки ўйлаган) ишлари ўзларига тескари на тижга бергач, улар сўзамолликлари билан юнонликларни сукутга солган, икки мухолифни бир-бирига бириктириб, икки душманни бир-бирига қўшган (уддабуро) кишилар эдилар. Мен шеър айтдим:

Адоват учун ҳар қандай қўшин сургандан устун чиқди,
Сўз билан узоқни яқин қилди.

Қўмондонликда ақл ва нақлни бирга қўшди,
Ошиққа йўл кўрсатиб, маъшуқни (тўғри) изга

йўллади.

Натижада, у (жосус)лар чор атрофда бўлаётган ҳо- дисалар ва уларнинг хабарларини Темурга етказиб, ўз- лари афзал кўрган ишларини унга баён этардилар. Улар вазилар, нарху наволар тўғрисида унга зикр қилиб, манзилу шаҳарларни тавсифлардилар. Уларнинг текис

¹ Матвда: Кухжоний.

ва нотекис жойларининг суратини келтириб, уйлари ва шайларни ўринларини чизиб кўрсатардилар, шулар ора-
 нда у жойларнинг яқин ёки узоқ, тор ёки кенглигини,
 уларнинг қайси теварак атрофда, ғарб ёки шарқдами
 (қавалигини), шаҳарлар ва қишлоқларнинг исмларини,
 манзил ва паноҳ жойлар номларини, ҳар бир жойнинг
 аҳлию бошлиқлари, амирлари, улуғлари, фозиллари, ша-
 рифлари, бойларини фақирларини, уларнинг ҳар бирининг
 номи ва лақабини, шуҳрати ва пасабини, уларнинг ҳу-
 лари ва (эга бўлган) воситаларини (тўла-тўқис) баён
 қилардилар. Натижада, Темур ўз фикри билан шу (шар-
 е)ларни яққол кўриб, тафаккури воситасида ўз ерлари-
 дан хориж жойлар устидан ҳам тасарруф юритарди.
 Мабодо у бирор шаҳарда қўниб, шаҳар аъёнларидан бири
 билан суҳбатлашса, у дарҳол фалону фулон тўғрисида,
 фалон киши билан фалон вақти содир бўлган ҳодиса-
 нини қай тарзда бўлганини ва ўша воқеанинг нимага
 бериб тақалганлигини, фалон билан фулон ўртасига ни-
 зо тушганда, улар қандай иш тутганлигини суриштира
 бошларди. Шунда ўша суҳбатдошнинг назарини шу во-
 қеалар юз берган пайтда Темур ҳозир (бўлган) экан-да,
 деган фикр қамраб оларди. Кўпинча Темур ўз суҳбатдо-
 шига чалқаш масалаларни ташлар, (уларга) ораларида
 бўлиб ўтган мунозаралару мукотабалар тафсиллини (ўз
 воқеадай) ҳикоя қиларди. Улар, гўё Темур ўша бўлиб
 ўтган воқеалардан олдиндан воқиф ёки бўлмаса, бу
 хабарларнинг ҳаммасини ўз олимлари орқали билади,
 деб тасаввур қилардилар. Шу сабабли ҳам баъзи киши-
 лар Темурни Соларияда истиқомат қилган деб ўйласа,
 баъзи лофчилар ҳатто уни Шамийсоня фақирлари ора-
 нда кўрганлигини ҳикоя қилардилар...

Б ў л и м

Темур Самарқандда кўпдан-кўп бўстонлар барпо қи-
 либ, баланд ва мустаҳкам қасрлар бунёд этди. Уларнинг
 ҳар қайсиси ғаробатли тартибда, кўркам ва ажиб сурат-
 да эди. Бўстонлар асосини мустаҳкам қилиб, фаҳоматли
 мевали кўчатлар билан уларни безади. Улардан бирини
 Эрам боғи, иккинчисини Дунё зийнати, яна бошқасини
 Фирдавс жаннати, унисини Шимол боғи, бунисини Олий
 жаннат деб атади. Шунингдек, баъзи жойларни бузди-
 риб, у бўстонлардан ҳар бири ичида бир қаср қурдирди.

Бу қасрларнинг қай бирига ўз мажлисларини, ўз суратини турли шаклларда: бирида кулиб турган, иккинчисида қаҳрланган, ўзи қилган жанглар тасвирларини, расмий таптапалардаги суратларини; подшоҳлар, амирлар саййидлар, уламолар ва улуғлар билан суҳбат қурган мажлисларини; султонларнинг унинг ҳузурда қўл қовуштириб туришларини, хизмат юзасидан бошқа мамлакатлардан ҳузурига келган подшоҳу султонларнинг вакилларини, ўзининг ов ҳалқаларию яширин сайдларини, Ҳинд, Дашти (қипчоқ) ва Ажам жангларини ўз зафарлари суратини, душманларининг қай аҳволда енгилиб қочганини; ўз авлодлари, набиралари, амирлари, қўшинлари суратларини; айшу ишрат мажлислари ва шароблари қадаҳларини соқийларини, ўз улфати қўшиқчиларининг турли мақомдаги газалхонлик куйчиларининг, ҳузурдаги севгилиларини (никоҳидаги) пок хонимларнинг ва булардан бошқа унинг бир-бирига ўхшаб уланиб кетган унинг бутун умри мобайнида ўзга мамлакатларда воқеъ бўлган ҳодисалар суратларини тасвирлатди. Булар ҳаммаси ҳеч бир ноқиссиз ва зиёдасиз, қай тарзда юз берган бўлса, шундайлигича акс эттирилди. Темурнинг бундан мақсади ўзининг ишларидан гоийбона хабардор бўлиб, уларни ўз кўзи билан мушоҳада этмаганларга яққол намоён қилиб кўрсатиш эди.

Агар Темур бирор томонга отланиб, Самарқанд (унинг) қўшинларини ёрдамчиларидан холи бўлиб, ўша бўстонлар бўш қолса, шаҳар аҳлидан бадавлату мискинлар у (бўстон)ларга қараб йўл олардилар. Чунки бу боғлардан кўра яхши ва ажойиб дам оладиган, булардан кўра роҳатланишга мувофиқроқ ва осойиштароқ жой йўқ эди. Боғлардаги ширин, мазали мевалар эса барчага баробар (текин) эди. Чунки мевалардан бир қинтори ҳам арзинмаган баҳога бўлса-да сотилмасди. Шунингдек, Темур Самарқанднинг атрофлари ва этакларида бир неча қасабалар бунёд қилиб, уларни шаҳарлар келинчаклари бўлган Миср (Қоҳира), Дамашқ, Бағдод, Султония, Шероз каби азим ва марказий шаҳарлар номин билан атади¹. Самарқанд билан Кеш (Шаҳрисабз) ўртасида бир бўстон барпо этиб, унда бир қаср қурдирди ва

¹ Бу шаҳарлар ҳақида қаранг: В. Л. Вяткин. Материалы к исторической географии Самаркандского вилоята, — СКСО (1902.), Самарқанд. 1902, с. 44.

уши Тахта қарача деб атади. Ҳикоя қиладиларки, қаср қурувчиларидан бировининг бияси йўқолиб, олти ой шу бўстонда ўтлаб юргандан кейин уши топиб олган.

Б ў л и м

Темурнинг хотинларидан энг муқаддами ва баркамолли Катта Малика (Сарой Мулк хоним), энг ҳусндори ва соҳибжамоли Кичик Малика (Тўқал хоним) бўлиб, улар иккаласи ҳам Хитой подшоҳларининг қизларидан эди¹. (Яна) шу китобнинг аввалида зикри ўтган Наҳшаб амири Мусошип қизи Тумон, шунингдек, баркамолликда тўлуи ойдек бўлиб, гурубига яқинлашган қуёш мисоли Чўлпон эди. Воқеъ бўлмаган иш хабари (қулогига) етганда воқеа хоҳ ҳақиқат, хоҳ ёлгон бўлса ҳам, Темур уни (тўғри деб) қабул қилган. Уйлайманки, у (хотин)нинг гуноҳи бўлган. Суюкли набираси (Халил Султон) учун хавфсираб, Шод мулк зикр қилинган икки маликани заҳарлади². Аввал айтилганидек, Халил Султон Тумонни Сифноққа, Шайх Нуриддин (ихтиёри)га юборди. Унинг вафотидан кейин Халил Султон Самарқандга қайтиб келди. Эшитишимча, шу кунларда, яъни 840 (1436—37) йилда у ҳаж (қилиш)га азм этган; (Бу ёғини) яна Тагри таоло билади.

Б ў л и м

Темурдан кейин унинг пушти камаридан бўлган болаларидан Амираншоҳ, юқорида зикр қилиб ўтилганидек, уни Қора Юсуф ўлдирди ва шу кунларда ҳокимиятда турган Шоҳруҳ ва Сулаймоншоҳнинг хотини Султон, Бахт деб аталадиган қизи бўлиб, у ўзини эркакча тутиб, уларни хуш кўрмасди. Бу, Самарқандга келган Бағдод аёлларининг таъсири остида бузилганидан кейин бўлиб, унинг хунук ҳикоятлари бордир. Темур набираларининг кўнчилиги, фақат Шоҳруҳ болаларидан бошқалари, иккирозга учрадилар. Набираларининг энг кўзга кўрингани Самарқанд ҳокими Улуғбек, Шероз ҳокими Иброҳим Султон, Қирмон ҳокими Бойсунжур эди. Булар иккаласи ҳам 838 (1434—1435) йилда вафот этди ва Жуқий, қай-

¹ Нотўғри. Аслида улар Чигатой наслидан.

² Бу воқеалар ҳақида бошқа манбаларда маълумот йўқ.

сики у Қора Юсуф ўғли Искандарга қарши юриш қилган ва Қорайлук ўлгандан кейин уни (Искандарни) майда-майда қилди. Бу воқеалар 839 (июль 1435— июнь 1436) йилнинг ойларида бўлиб, унинг ўзи шу йилнинг охирларида вафот топди.

Б ў л и м

Темурнинг амирлари ва вазирлари ҳисобсиз бўлиб, уларнинг энг машҳурлари ушбу китобда зикр қилинди, ҳозир ҳукм сураётган амирлару вазирлар учинчи авлоддир. Шундай деб менга (марҳум) шайхим Шайх Алоуддин ал-Бухорий, тангри таоло уни раҳмат қилсин, хабар берганди. Унинг девонлари хожа Маҳмуд ибн Шихоб ал-Ҳаравий ва Масъуд ас-Симноний ва Муҳаммад ас-Соғиржий, Тожуддин ас-Салмоний, Алоуддин ва Аҳмад ат-Тусий ва бошқалар. Унинг девони мушшайси (фақат) котиб ус-сир мавлоно Шамсиддиндан иборат бўлиб, у замонасининг қозиси, (ўз) даврининг фозили эди. Инишо хабарларини тузишда у форсий ва арабийда хоҳлаганча тасарруф юритарди. Қаламининг тиғи ўз иқлимлари фатҳида маҳдуми (Темур)нинг найзасидан ҳам ўткир эди. Темур ўлгандан кейин у (бу ишдан) ўзини четга олиб, адабиёт бисотини йиғиштирди. Шунда унга: «чехралар шодланди, сен ҳам шодланмайсанми?» «Ишрат соф бўлди, (сен ҳам) айшу ишрат қилмайсанми?» дедилар. У: «Менинг қийматимни биладиган одам дунёдан ўтди ва энди мен бошқалар хизматида ўз ҳурматимни кетказмайман»,— деди.

Темурнинг имоми Абдулжаббор ибн Нуъмон Муътазилӣ бўлиб, мамлакатининг бош қозиларидан мавлоно Қутбиддин ва хожа Абдулмалик, унинг амакисининг ўғли хожа Абдулаввал ва улардан бошқалар, Темурга қисса ва тарихларни ўқувчиси мавлоно Убайд, унинг табиблари Фазлуллоҳ ва Шомда табобатнинг бошлиғи бўлган Жалолуддин ва бошқалар.

Темур доимо таркибига тош аралаштирилган (мураккаб) дориларни истеъмол қиларди.

Б ў л и м

Ўз салтанати кунларида Темур Самарқандга фақиҳ олимлардан мавлоно Абдумаликни, у «Ҳидоя» соҳибини (Бурҳониддин ал-Марғинович)нинг авлодидан бўлиб мударрислик қилар, шатранж ва нард (ўйинлари)дан

таълим берар ҳамда ягона бир ҳолатда шеър ҳам олам этарди. Нуъмонуддин Хоразмий, зикр қилинган Абдулжабборнинг отаси бўлиб, уни Нуъмон иккинчи¹ ҳам дердилар. Унинг кўзи ожиз эди ва мавлоно Абдулмаликнинг амакиваччаси хожа Абдулаввал ўз амакисининг ўғлидан кейин Мовароуннаҳрда риёсат унга келиб етганда ва амакиваччаси Абдулаввалдан кейин шу кунларда риёсат келиб етган мавлоно Исомиддин ибн Абдулмаликни ҳосил этган эди. (Темурнинг) муҳаққиқ (олим)ларидан мавлоно Саъдуддин ат-Тафтазоний, у 791 йилнинг муҳаррам (1389 йил, январь) ойида Самарқандда вафот этди ва саййид Шариф Муҳаммад Журжоний,² у Шерозда вафот этди. Муҳаддис (олим)лардан Шайх Шамсиддин Муҳаммад ибн ал-Жазарий, Темур уни Румдан олиб келган бўлиб, у фитнадан олдин ўз ватани Шомдан Мисрга келган, ундан (Мисрдан) эса Румга қочиб ўтган эди. У Шерозда вафот этган. (Яна) хожа Муҳаммад аз-Зоҳид Бухорий, улуғ тафсирчи, ҳадисчи, ҳофиз бўлиб, Қуръон ул-каримни юз жилдда тафсир қилган. У пайғамбар, тангрининг раҳмати ва саломни унга бўлсин, юрти (Макка)да 822 (1419) йилда вафот топди. Қорилардан мана шулар иккаласи ва (яна) мавлоно Фахриддин бор эди. Қуръонни қироатда ҳам, савтда ҳам тажвид билан ёд олган кишилардан Абдуллатиф ал-Домғоний, мавлоно Асадуддин, Шариф Ҳофиз Ҳусайний, Маҳмуд Муҳриқ ал-Хоразмий ва Жамолуддин Аҳмад ал-Хоразмий ва мусиқа илмида устоз бўлган Абдулқодир ал-Мароғий эди; ваъзхон ва хатиблардан саройлик мавлоно Аҳмад ибн Шамс ул-Аимма бўлиб, уни туркча, форсча, арабчада малик ул-калом деб атадилар. У ўз замонасининг мўъжизаси эди; (яна) мавлоно Аҳмад ат-Термизий ва мавлоно Мансур ал-Қоғонийдир, моҳир котиблардан хатот ибн Бандгир, зикр қилинган Абдулқодир, Тожиддин ас-Салмоний ва бошқалар; мунажжимлардан бир гуруҳ моҳир кишиларки, мен уларнинг исmlаридан фақат мавлоно Аҳмаддан бошқасини билмайман. У табиб, мискар ва юлдузга разм солиб ҳисоб оладиган (олим) эди. У менга: «Мен юлдузларга қараб, икки юз

¹ Ханафия мазҳабининг асосчиси фақиҳ Абу Ханифа Нуъмон (699—769) назарда тутилади.

² Машҳур файласуф олим (1339—1413).

йилга ҳукм (толеи) чиқардим», деганди. Бу гап 808 (1405—1406) йида бўлган эди. Заргарлардан ал-Ҳож Али Шерозий ва ал-Ҳож Муҳаммад Ҳофиз Шерозий ва бошқалар; сангтарошлардан катта бир гуруҳи бор бўлиб, уларнинг энг кўзга кўрингани Олтун эди. У ўз ҳунарида бир мўъжиза бўлиб, қимматбаҳо тошларга нақш солар, яшмга, ақиққа Ёқут (Ҳамавий)нинг хатидан ҳам чиройли хат билан ўйиб ёзарди. Шатранжчилардан Муҳаммад ибн Ақил ал-Ҳайми ва Зайн ал-Яздий ва бошқалар. Шатранжчиларнинг алломаси фикҳчи, ҳадисчи (олим) Алоиддин ат-Табризий эди. У Зайн ал-Яздийга ортиқча бир пиёда қўяр ва ундан голиб чиқар, ибн Ақилга эса битта от қўйиб, унинг устига миниб оларди (енгарди). Темур шарқу ғарб иқлимларини алғов-далғовга солди. Унинг жангу жадалида ҳар бир султон ютқазиб, ҳар бир шоҳ жангда ҳам, (шахмат) ўйинида ҳам ундан (енгилиб) мот бўлди.

Темур Алоуддинга: «Гўё мен мулк сиёсатида ягона бўлганим каби, сен ҳам шахмат оламида тенги йўқсан», (шунингдек яна у) бизлардан, яъни мен ва мавлоно Али Шайхдан, ҳар қайсимизнинг санъатимиз кароматларга эга бўлиб, беоназир кишилармиз,— дедарди. Шахмат ўйинию мансубалари илмида унинг ўзига хос шарҳи бўлиб, у билан ўйинда чуқур ўйламасдан (унинг) фикри ҳаддига етишга ҳеч бирон кимса қодир эмасди. У шофий мазҳабидан, фикҳ илмини яхши билган ҳадис олими, хайрсаховатли (киши) бўлиб, чиройли юзлию, ҳақ сўзли эди. Менга ҳикоя қилишларича, у, оллоҳ юзини кароматли қилгур, амирул мўминийн Алини тушида кўрган. Али унга бир халтада шахмат тутқазгач, шундан кейин ҳеч бир инсон ундан голиб чиқмаган. Унинг ўйин пайтидаги сифатларидан бири шу эдики, ўйин вақтида у ҳеч тафаккур қилмас, фақат (унинг) рақибни узоқ ўйлаб фикрга чўмгандан кейин ўйнагач, у ҳеч бир тadbир кўрмасдан юриб қўярди. Бир вақтнинг ўзида у икки рақиб билан ғойибона ўйнарди ва ҳисоблаши патижасида ўз томонида қандай доналар ва рақиблари томонидан қандай доналар борлигини биларди. У ва Амир (Темур) катта шатранж ўйнардилар. Шунингдек, мен унда даврлик ва узунчоқ шахматни ҳам кўрган эдим. Катта шатранжда аввал зикри ўтганидек, ортиқча доналар бўлиб, мана бу унинг бир томониинг суратидир.

1) Руҳ пиёдаси. 2) От пиёдаси. 3) Даббоба пиёдаси.

4) Илғор пиёдаси. 5) Жирафа пиёдаси. 6) (?) 7) Фил пиёдаси. 8) Туя пиёдаси. 9) Вазир пиёдаси. 10) Фарзин пиёдаси. 11) Пиёда пиёдаси. 12) Руҳ. 13) От. 14) Даббоба. 15) Илғор. 16) Жирафа. 17) Шоҳ пиёдаси. 18) Жирафа. 19) Илғор. 20) Даббоба. 21) От. 22) Руҳ. 23) Фил. 24) (?) 25) Туя. 26) (?) 27) Вазир. 28) Шоҳ. 29) Фарзин. 30) (?) 31) Туя. 32) (?) 33) Фил. Бу ўйинни ўрганиш йўли амалда осонроқ бўлиб, уни (қуруқ) сўзлар билан шарҳлаш фойдасиздир.

Қўшиқчилардан зикр қилинган Абдулқодир ал-Мароғиний ва унинг ўғли Сафиуддин, куёви Насрий, Қутб ал-Моусийий, Ардашер ал-Чанги ва бошқалар. Унинг наққошлари кўп, уларнинг энг устуни Абдулҳай ал-Бағдодий бўлиб, у ўз санъатида моҳир эди; боғбонлардан Шихобиддин Аҳмад аз-Зардкаший; шиша ва мисга нақш соладиганлар ва улардан бошқалар ҳисобсиздирлар. Уларнинг ҳар бири ўз асрининг алломаси, ўз даврининг мўъжизакор (киши)лари эдилар. Агар алфознинг қимматбаҳо хилъатлари ўша аъёнлар васфлари жавҳарлари билан безатилса, олам энг ноёб тошлару холис тилло шодалари билан (аллақачон) тўлиб кетарди. Мана шулар мен таниб, зикрию исми хотиримга келган кишилардир. Аммо мен билмаган ённки билгану, бироқ зикрию исми хотиримда қолмаган кишилар сонсиз-саноқсиз бўлиб, ҳисоб-китобдан хориждур. Хулласи калом, Темур ҳар бир (фойдали) жонни йиғиб, нимаики нарса бўлса сарасини Самарқандга келтирди. Натижада, Самарқандда ҳар бир ажиб фан аҳли намояндасидан ва санъатлар гаройиб услубидан фазилати нишона бўлиб, ўз тенгқурларидан устун турган, ўз соҳасида аллома кишилар йиғилган эди.

ИБН ХАЛДУН

«ТАРЖИМАИ ҲОЛ»ДАН

Олимлар билан мажлис қуриб суҳбатлашиш, уларнинг баҳс-мунозараларида қатнашиш ҳазрат соҳибқирон Амир Темурнинг донмий, севимли машғулотларидан эди. У билан суҳбатлашиб, билим ва заковатига қойил қолган олимлардан бири шимолий африкалик файласуф ва тарихчи Ибн Халдундир.

Олимнинг тўлиқ исми Валиуддин Абу Зайд Абдураҳ-

мон ибн Муҳаммад ибн Халдун бўлиб, 1332 йил 27 май да Тунисдаги бой-бадавлат оилада дунёга келди. Ешли гидан Қуръони карим, тафсир, ҳадис, фикҳ, маантиқ, риторика, араб адабиёти, шеърят каби илмларни чуқуқ ўрганди, бир қанча йил Мағрибнинг Фас шаҳридаги марийийлар саройида юқори лавозимларда хизмат қилди.

1382 йилда Ибн Халдун ҳаж қилиш мақсадида Миср-га кетади. Шу йили 8 декабрда Искандария шаҳрига етиб келиб, бир ойча турди, сўнг Қоҳирага кўчиб ўтди. Бу пайтда у катта олим сифатида танилган эди. Шунинг учун бўлса керак, мамлуклар султони Барқуқ (1382—1399) унга ер бериб, ўз ҳимоясига олди. Бир неча йил Ибн Халдун ал-Азхар, аз-Зоҳирийя ва Қамҳийя медресаларида медресалик қилди. 1384—85 йилларда Қоҳирада моликия мазҳаби қозиси вазифасини бажарди. Шу йилларда Тунисдан унинг олдига келаётган оила аъзолари деиғизда чўкиб, ҳалок бўлдилар. Бу мусибат ҳақида у ўзининг таржиман ҳолида батафсил маълумот берган. Султон Барқуқ вафотидан кейин унинг ўрнига ўғли Фараж тахтга ўтирди ва 1400 йил 3 сентябрда Ибн Халдун ўз вазифасидан четлаштирилди.

Шу йили Амир Темур Сурия устига юриш қилиб, Ҳалаб шаҳрини эгаллади. Уша пайтда Сурия мамлуклар тасарруфида эди. Шу сабабдан ҳам Султон Фараж уни ҳимоя қилиш учун ўз лашкари билан Дамашқ томон юриш қилади ва Ибн Халдунни ҳам ўзи билан бирга олиб кетади. Султон Фараж қўшини Ғазза шаҳридан ўтиб, Дамашққа боради. Лекин Султон Фараж Сурияда кўп турмасдан, Мисрга қайтиб кетади. Ибн Халдун эса у ерда қолиб, Амир Темур билан учрашади ва унинг мажлисларида қатнашади. Соҳибқироннинг ҳурматиға сазовор бўлган Ибн Халдун ўттиз беш кун давомида у билан бирга бўлади.

1401 йилда Ибн Халдун Қоҳирага қайтиб келиб, бир неча марта қозилик вазифасига тайинланади. У 1406 йил 17 мартда Қоҳирада вафот этади.

Ибн Халдуннинг машҳур асари «Муқаддима» бўлиб, унда муаллифнинг тарих илмиға бўлган қарашлари баён этилган. «Муқаддима»ни рус олими С. М. Бациева мукаммал ўрганиб, 1965 йилда Москвада монография шаклида нашр этган.

Муаллифнинг тарихий асари «Китоб ул-ибар» («Ибратлар китоби») Шимолий Африка ва мусулмон мамлакатлари тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятға эға.

Кейинчалик у ўзининг таржимаи ҳолини ва бошидан ўтказган воқеаларни ёзган. Бу таржимаи ҳол «ат-Таъриф би Ибн Халдун» («Ибн Халдун билан танишув») номи билан юритилади. Калифорния университетининг профессори Вольтер Фишель «Таржимаи ҳол»нинг Туркиядан Айя Сўфия, Асад афанди кутубхоналарида ва Қоҳирада сақланаётган нусхаларини ўрганиб, Ибн Халдуннинг Темур билан учрашувига бағишланган қисмини инглизчага таржима қилган ва мукамал изоҳлар билан нашр этган. Бу тадқиқот бир неча тилларга, жумладан, араб тилига ҳам таржима қилинган.

1988 йилда Байрут шаҳрида Ибн Халдуннинг «Китоб ал-ибар» асари «Тарих Ибн Халдун» номи билан саккиз жилдда нашр этилди. Унинг биринчи жилди «Муқаддима» ва саккизинчиси илмий кўрсаткичлардан иборат. Бу тўпламининг еттинчи жилди охирига «Таржимаи ҳол» ҳам тўлиқ киритилган ва «ат-Таъриф би Ибн Халдун муаллиф ҳаза-л-киتاب» [«Бу китоб муаллифи Ибн Халдун билан танишув»] деб аталган. Биз мана шу Байрут нашридан Ибн Халдуннинг соҳибқирон Амир Темур билан учрашувларига бағишланган қисмини араб тилидан ўзбекчага таржима қилиб, изоҳлар билан азиз ўқувчиларга ҳавола этмоқдамиз. Изоҳларни тузишда В. Фишель тадқиқотларидан ҳам қисман фойдаландик ва бу китобни бизга лутфан тақдим этиб, бегараз ёрдам кўрсатганлари учун шарқшунос олим, устоз Асомиддин Ҷринбоевга самимий миннатдорчилигимизни билдираемиз. Ибн Халдун асарининг Байрут нашридан фойдаланиш имкоиятини тугдириб берганликлари учун Миср элчихонаси қошидаги Маданият маркази ходимларига ҳам таънаққурлар айтаемиз.

МУҒУЛ-ТАТАР¹ СУЛТОНИ АМИР ТЕМУР БИЛАН УЧРАШУВ

Амир Темур Рум мамлакатини забт этиб, Сивосни² харобага айлантиргани ва Шомга қайтганидан³ Миср [аҳли] хабардор бўлгач, султон [Фараж]⁴ ўз аскарларини тўплади. Девону-л-атонни⁵ очиб, уларга Шомга юришга эълон қилди. Уша пайтда мен ўз вазифамдан четлаштирилган эдим⁶. Дуводор Ешбак⁷ мени чақириб султон карвонида сафарга чиқишга ундади, мен эса хоҳиш билдирмадим. Сўнгра кўп инъомлар ва мулоийм

сўзлар билан қатъийлик изҳор қилиб мени кўндирди.

Улар билан 803- йил муборак мавлуд ойининг ўртасида [1400 йил ноябрь ойида] сафарга чиқдик ва Ғазза [шаҳрига] етиб келдик⁸. У ерда хабар кутиб, бир неча кун дам олдик. Шомга татарлардан олдин етиб келиб, Шақҳабда⁹ тўхтадик. Сўнгра, тунни билан юриб, эрталаб Дамашққа келдик. Амир Темур эса Баалбекдан¹⁰ Дамашқ томонга қараб йўлга чиққан эди.

Султон [Фараж] Қуббату Ялбуғо¹¹ майдонида чодирларни тикиб, [ўзига] қароргоҳ қилди. Амир Темур эса шаҳарга ҳужум қилишга журъат этмай, бизни кузатиш учун Қуббату Ялбуғога қаратиб марқаб [кузатиш пункти] ўрнатди. У бизни, биз эса уни кузатиб бир ойдан кўп [вақт] ўтди. Шу давр мобайнида [икки тараф] аскарлари бир-бирларига қарши, гоҳ уён томон, гоҳ буён тараф уч-тўрт мартадан ҳужум қилдилар.

Султон [Фараж] ва аъёнлари баъзи фитнага берилган амирлар Мисрга қочиб бориб, исён кўтаришга ҳаракат қилаётганлигидан хабар топгач, халқнинг кўтарилиши, давлатда тартибсизлик бошланишидан қўрқиб, «[тезда] Мисрга қайтиш керак»,— деган фикрга келдилар. Жумъа кунига [ўтар] кечаси тунда улар Солиҳийя¹² тоғидан ўтиб, йўлга тушдилар ва соҳил бўйлаб Ғаззага [қараб] кетдилар.

Султон [Фараж] катта йўлдан Мисрга кетганлигини билиб қолган одамлари¹³ тунда йўлга чиқдилар. Тўп-тўп ва гуруҳ-гуруҳ бўлиб, Шақҳаб томон юриб, улар ҳам Мисрга кетдилар. Дамашқ аҳли бу хабарни эшитиб, саросимага тушиб қолди. Менинг олдимга қозию-фақиҳлар келиб, Одилийя мадрасасида¹⁴ тўпландик. Уларнинг ҳаммаси уй-жойлари ва бола-чақалари учун Амир Темурдан омонлик сўрашга келишдилар. Қалъа понби билан маслаҳатлашганларида, у қаршилиқ билдириб, розилик бермади. [Лекин] улар [ноибнинг фикрига] қўшилмадилар. Қози Бурҳониддин ибн Муфлиҳ ал-Ҳанбалий¹⁵ ва зовиядаги фақирларнинг шайхи [вакил бўлиб] чиқишди. [Темур] уларни омон сақлашга рози бўлиб, қозилар ва нуфузли кишиларни [музокарага] чақириш учун жўнатди.

[Қозилар ва аъёнларнинг бир гуруҳи] девордан ошиб тушиб,¹⁶ хадялар билан [Темурнинг] олдига чиқдилар. [Темур] уларни яхши кутиб олди [ва] омон сақлашга ёзма кафолат бериб, уларнинг [қалбида] эзгу ниятлар ва умидлар уйғотди. Эртаси кундан бошлаб шаҳар тўлиқ

очилишига, одамларнинг яхши муомалада бўлиши ва [ушунга] амир ўз лавозимини эгаллаб, бошқарув ишларини қўлга олишига келишдилар.

Қози Бурҳониддин [Темур] менинг ҳақимда қизиқиб, аскарлар билан Мисрга кетган-кетмаганлигимни суриштирганини айтди. Қози унга мен ўз жойимда, яъни мадрасада эканлигимни айтибди. Уша кечани [Темурнинг] олдига чиқишга тайёргарлик билан ўтказар эдик. Жомеъ масжидида одамлар орасида тортишув содир бўлиб, улардан баъзилари [таслим бўлиш ҳақидаги] келишувдан бош тортибди. Бу хабарни мен туннинг ўртасида шиптидим ва бу [Темурни қаттиқ ғазаблантиришини ўйлаб], мени ваҳима босди.

Эртаси куни саҳарда дарвоза олдидаги қозилар жомеъа олдига бордим ва [тундаги] хабар мени саросимага солганлиги сабабли [ташқарига] чиқишга, ёки девордан ошиб тушишга [рухсат] сўрадим. Аввалига рухсат беришмади, кейин рози бўлиб, девордан туширдилар.

Дарвоза олдида [Темурнинг] яқинларини ва у Дамашққа волий қилиб тайинлаган ноибни, ўзининг чигатойийларидан Шоҳмаликни¹⁷ кўрдим. Уларга салом бердим, алик олишди. «Фидойингизман»,— дедим, улар ҳам «фидойингизмиз»,— деб жавоб қайтаринди. Шоҳмалик улов келтирди ва одамларидан бирини султон [Темур] олдига йўл кўрсатиш учун мен билан бирга юборди.

[Темур чодирининг] эшиги олдида тўхтаганимда [ичкаридан] мени қўшини чодирга ўтказишга рухсат берилди. Таништириш учун исминини унга [эълон] қилганларда «мағриблик моликийя қозиси» деган [иборани] ҳам қўшдилар. [Темур] мени чақиртирди. Мен чодирга кирганимда у тирсагига суяниб, [ёнбонлаган ҳолда] ўтирар, унинг олдидан овқат солинган идишларни чодир ёнида тўп-тўп бўлиб ўтирган мўғулларга олиб ўтишаётган эди. Мен кириб салом бердим ва бўйин эгдим. У бошини кўтариб менга қўлини чўзди ва мен [унинг қўлини] ўпдим. Мени турган жойимга ўтиришга буюрди, сўнгра ўз одамлари орасидан хоразмлик фақиҳ Абдулжаббор ибн ан-Нуъмонни¹⁸ ўртамизда тилмочлик қилиш учун чақирди. [Темур] мендан қаердан ва нима учун келганимни сўради.

Мен [шундай] жавоб бердим: «Ўз юртимдан мақсадни амалга ошириш учун йўлга чиқдим».¹⁹ Денгиз йўли билан Искандариянинг кема тўхташ жойига фитр байрами [рамазон ҳайити] куни, яъни бу саккизинчи юз

йилликнинг саксон тўртинчи йилида²⁰ етиб келдим. Аз Зоҳир Барқуқ тахтга ўтирганига энди ўн кун бўлган² ва [шаҳар] деворларининг ичкарасида хурсандчиликлар [давом этаётган эди].

— У сенга нима [яхшиликлар] қилди?— деб сўради Темур.

— Ҳамма яхшиликларни [қилди]. Мени яхши кутиб олди ва чиройли зиёфат берди. Ҳажга юборди ва қайтиб келганимдан сўнг ризқимни мўл қилди. У раҳматликнинг [давлати] соясида, неъматларидан [баҳраманд бўлиб] кун кечирдим.

— У сени қандай қилиб қозиликка тайинлаганди?

— [Барқуқ] вафот этишидан бир ой олдин моликийя қозиси²² оламдан ўтди. Бу вазифани адо этишда, юқори мансабдан мағрурланмай, адолат ва ҳақиқатга риоя қилишда мақтагули фазилатга эга деб ўйлаб, [Барқуқ] унинг ўрнига мени тайинлади. Аммо ўзи бир ойдан сўнг вафот этди. [Ундан кейин] давлат одамлари менинг бу мансабни эгаллашимдан кўнгиллари тўлмай, уни мендан бошқа бировга олиб беришди.

— Тўғилган еринг қаер?

— Жаввоний Мағрибда.²³

— Мағрибга қўшиб айтилган «жаввоний» сўзининг маъноси нима?

— У ердагиларнинг тилида «ичкари», «узоқ» деган маънони билдиради. Чунки Мағриб ҳаммаси Шом денгининг жанубий соҳилида жойлашган. Унга яқини Барқа ва Ифриқийя [Тунис]дир. Урта Мағриб эса Тилмисон ва Заннота [Жазоир] ўлкасидир. Узоқ Мағриббу Фас ва Марокаш, яъни Жаввоний Мағриб.

— Танжа [шаҳри] Мағрибнинг қайсинида?

— Океан билан Шом денгининг Зуқоқ²⁴ деб номланувчи бўғози ўртасидаги бурчакда.

— Сабата-чи?

— У Зуқоқ соҳилида жойлашган. Танжадан [бир кунлик] масофада. Уртадаги масофа яқин, тахминан 20 мил бўлганлиги учун, у ерда Андалусияга ўтадиган паром бор.

— Фас-чи?

— У тепаликнинг ўртасида, денгиз [бўйида] эмас. У— Мағрибдаги маринийлар²⁵ подшоҳларининг пойтахти.

— Силжимос-чи?

— У жануб томонда, қирғоқ билан қумликлар ўрта-
сидаги чегарада.

— Бу мени қаноатлантирмаяпти,— деди Темур.—
Менга Мағриб ўлкасининг ҳаммасини, узоғиниям, яқи-
нишиям, тоғларию дарёлари, қишлоғу шаҳарларини ёзма
тавсифлаб беришингни истайман. [Шундай бўлсинки],
худди уни мен кўраётгандай бўлай.

— Сиз жаноби [олийлари] учун уни ҳам ҳозирлай-
ман,— дедим мен.

Учрашувдан чиққандан кейин, у талаб қилган ўша
парсаи ёзганман. Қисқа ва лўнда шаклда, тахминан ўн
икки курсадан²⁶ иборат бу тавсиф унда катта қизиқиш
уйғотган эди.

Сўнгра [Темур] ўтирган жойидан хизматкорларга ўз-
лари «ришта»²⁷ деб атайдиган ва зўр маҳорат билан тай-
ёрланадиган таомни келтиришни буюрди. [Таом солин-
ган] товоқни олиб келишганда, уни менга беришни бу-
юрди. Урнимдан туриб, уни олдим ва еб-ичдим. [Овқат]
жуда ҳам ширин экан. [Менинг бу ҳаракатларим Темур-
да] яхши таассурот уйғонишига сабаб бўлди. Сўнгра су-
кут сақлаб ўтирдим.

Шофиъийларнинг катта қозиси Садриддин ал-Муно-
вийнинг²⁸ бошига тушган кулфатни ўйлаб, мени қўрқув
боса [бошлади]. Мисрликларнинг орқасидан қувиб кет-
ган [Темур] аскарлари уни Шақҳабда асир тушириб,
қайтариб олиб келишган ва фида [тўлов] талаб қилиб,
ҳибсага солган эдилар. Ваҳима босгандан, мен [Темурга]
айтадиган сўзларни ўзимча тўқиб, унинг кўнглини то-
ниш ва салтанатини улуғлаб [мақташ] ҳақида фикрлай
бошладим.

Олдин Мағрибда эканимда [Темурнинг] келиб чиқи-
ши ҳақида кўп башоратлар эшитган эдим. Иккита само-
вий [жисмнинг] қирони, яъни тўғри келиб қолиши ҳа-
қида гапирувчи мунажжимлар, мусалласада²⁹ [бўлади-
ган] ўнинчи қиронни кутаётган эдилар ҳамда унинг 764
[1374-75] йилда [содир бўлиши] кутилаётган эди. 761
[1359-60] йили бир кун Фас [шаҳридаги] Қаравийийин
масжидида қустантиниялик хатиб Абу Али Бадисни уч-
ратиб қолдим. У [мунажжимлик] илмининг билимдонини
эди. Кутилаётган қирон ва унинг оқибати ҳақида ундан
сўраддим. У [қирон] шимоли-шарқ томондаги чодирларда
яшовчи саҳройи халқдан кучли лашкарбоши чиқиб, под-
шоҳликлар ва давлатлар устидан ғалаба қозониб, кўп
ерларни забт этишидан далолат эканлигини айтди. Қа-

чон бўлиши ҳақидаги саволимга «784 [1382-83] йилда унинг ҳақидаги хабарлар тарқалади»,— деб жавоб берган эди. Худди шу гапни менга Оврупо подшоиси Ибн Альфонсининг табиби ва мунажжими Ибн Зарзар ал-Яҳудий³⁰ ҳам ёзган эди. Раҳматли шайхим, маъқулот [рационализм]нинг имоми Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Обидий³¹ билан ё бу хусусда гаплашганимда, ё сўраганимда, у киши, «Бу яқинда содир бўлади, сен тирик бўлсанг албатта кўрасан»,— деб жавоб берган эдилар.

Мағрибда мутасаввифлар ҳам бу воқеани кутаётганлигини эшитган эдик. Аммо, улар Пайғамбар ҳадисларида айтилган, шиа ва бошқалар башорат қилган фотимий қойим³² [келади] деб ривоят қилар эдилар. Мағрибдаги катта авлиё Шайх Абу Яъқуб ал-Бодисийнинг невараси Яҳё ибн Абдуллоҳ менга, шайх бир куни намозини тўхтатиб, фотимий [қойим] туғилганлиги ҳақида хабар берганлигини ҳикоя қилган эди. «Бу саккизинчи юз йилликнинг қирқинчи йилларида бўлган»,— деган эди. Шунинг учун [бу воқеани] ўзимча мен ҳам кутиб юрган эдим.

Қўрққанимдан, ўша [эшитганларим] ҳақида [Темурга] гапириб, кўнглини олиш ва ўзимни унга яхши кўрсатиш фикри хаёлимга келди. [Шундай] деб, гап бошладим: «Сизга Оллоҳнинг ўзи мадад берсин! Мана, ўттизқирқ йил бўлдики, сизни кўриш орзусидаман».

— Унинг сабаби нима?— сўради мена таржимон Абдулжаббор.

— Иккита сабаби бор. Биринчиси, сиз оламнинг султони, дунёнинг подшоҳисиз. Одам [ато] давридан то шу пайтгача сиз каби подшоҳ чиққан эмас. Мен ўйламасдан гапирадиганлар [хилидан] эмасман, балки илм аҳлиданман. [Шунинг учун] буни аниқ тушунтириб бераман ва шундай дейман: Салтанатнинг [абадийлиги] асабийят³³ билан бўлади. Салтанат қудрати [шундай кишиларнинг] кўплигига боғлиқ. Илм аҳлининг аввалчилари ҳам, кейинчилари ҳам бирдай иттифоққа келганларки, инсониятнинг кўпчилики қисми икки гуруҳга бўлинади, яъни араблар ва турклар. Араблар ўзларининг Пайғамбари [Муҳаммад алайҳис-салом] дини [атрофига] бирлашганларида қандай [кучли] бўлганликларидан сизларнинг хабарингиз бор. Туркларга келадиган бўлсак, уларнинг Эрон подшоҳларига қарши курашлари, подшоҳ Афросиёб³⁴ [эронликлар] қўлидан Хуросонни тортиб олиши, уларнинг подшоҳликдаги [чуқур] илдизларидан шаҳо-

датдир. Асабиятда уларга ер юзидаги ҳеч бир подшоҳ, Хусрав ҳам, Қайсар ҳам, Искандар ҳам, Бухтаннаسر ҳам тенг кела олмайди. Хусрав форсларнинг каттаси ва шоҳидир. Лекин форслар қаердаю, турклар қаерда! Қайсар ва Искандар Рум подшоҳларидур. Лекин румликлар қаердаю, турклар қаерда! Бухтаннаسر бобилийлар ва наботийларнинг каттасидир. Лекин улар туркларга тенг кела олармиди! Булар ҳаммаси мен бу подшоҳ [Темур] ҳақида айтган гапларимнинг ёрқин исботидир. Менда [Темур] билан учрашиш истагини уйғотган иккинчи сабаб Мағрибда башоратчилар ва авлиёлардан эшитганларимдир,— дедим ва уларни унга ҳикоя қилиб бердим.

Темур «сен Бухтаннасрни Хусрав, Қайсар, Искандарлар билан бир қаторда зикр этдинг»,— деди.— Ахир у бу ҳисобга кирмайди-ку, чунки улар катта подшоҳлардир. Бухтаннаسر бўлса форс қўшинларининг қўмондони, шунингдек мен ҳам тахт эгасининг ноибларидан бириман.³⁵ Мана у ўзи,— деб [Темур] орқасида турганларга ишора қилди. Чунки [Маҳмудхон ҳам] улар билан турган эди. Аслида у боқиб олган боласи эди. Унинг отаси Суюрғатмиш вафотидан сўнг онасига уйланган. У ерда турганлар унинг [бир пас олдин] сафдан чиққанлигини айтишди.

[Темур] менга ўгирилиб,— «Бухтаннаسر қайси тоифадан ўзи?»— деб сўради.

— [Бу хусусда] одамлар ўртасида ихтилоф бор. [Баъзиларнинг] айтишича, у наботийлардан³⁶ бўлиб, Бобилнинг охириги подшоҳидур. Бошқа бировларнинг фикрича, у биринчи эронликлардан.

— Яъни Манучеҳр авлодидан.

— Ҳа, шундай гап ҳам бор.

— Оналаримиз томонидан бизнинг Манучеҳрга қариндошлигимиз бор,³⁷— деди [Темур].

Биз бу гапнинг аҳамияти хусусида тилмоч билан батафсил гаплашдик ва менда [Темур] билан учрашиш истагини уйғотган [сабаблардан] бири шу эканлигини унга айтдим.

— Бу гапларнинг қайси бири тўғри?— деб сўради [Темур] мендан.

— [Бухтаннаسر] Бобил подшоҳларининг энг охиригидир,— деб жавоб бердим мен. [Лекин Темур] иккинчи фикрни қўллаб-қувватлашини айтди.

— Бу Табарийнинг³⁸ фикрига зиддир. Ахир у халқи-

мизнинг муаррихи ва муҳаддисидир. Ундаи бошқа тўн
рироқ гапирадиган йўқ,— дедим.

— Табарий биз учун унчалик аҳамиятли эмас. Ажа
ва арабларнинг [бошқа] тарих китобларини келтириб
сен билан баҳслашишимиз мумкин.

— Мен ҳам Табарийнинг фикрини ҳимоя қиламан.

[Шу ерга] келганда суҳбатимиз тўхтаб қолди. [Шу
пайтда] унга шаҳар дарвозаси очилиб, қозилар омонлик
берилади деб ўйлаб, итоат изҳор қилган ҳолда чиққанлик
ларини хабар қилишди. [Темурни] тиззасида жароҳати
бўлганлиги учун кўтариб отига олиб боришди ва юганини
ушлаб туриб, эгарга ўтқазинди. Мусиқа асбоблари
[қаттиқ] чалиниб, Дамашқ томон юриб кетишди. Жобия
дарвозаси яқинида, Манжақ қабри ёнида тўхтаб, у ерга
ўринлашишди. Қозилар ва шаҳар аъёнлари унинг олди-
га киришди ва уларга эргашиб мен ҳам кирдим. [Те-
мур] уларга кетаверишларини ва ноиб Шоҳмаликка
уларнинг вазифаларини белгилаб, хилъат [чопон] кий-
диришни буюрди.

Мен эса буйругига биноан, унинг олдига ўтирдим.
Сўнгра у қурилиш ишларини бошқарадиган амирларни
ва қурилиш муҳандисларини чақиртирди. Улар қалъа
хандақидаги айланма сувни йўқотиб, қалъага киришга
[йўл] топиш хусусида суҳбатлашиб, узоқ баҳс-мунозара
қилишди ва сўнгра кетишди.

Улар кетганларидан кейин [Темурдан] руҳсат сўраб,
ижозат олгач, мен ҳам шаҳар ичкарасидаги ҳужрамга
кетдим. У сўраган Мағриб шаҳарларининг тавсифи би-
лан шугулланиб, бир неча кунда ёзиб тугатдим ва олиб
бордим. [Темур] мендан уни олиб, котибга мўгул тили-
га³⁹ ўгиришни буюрди.

Сўнгра [Темур] манжаниқлар, яъни тош отиш қу-
роллари, ўт отиш ва девор бузар аслаҳалар ўрнатиб,
қалъани қамал қилишни янада кучайтирди. Озгина кун
ичида ҳар хил шаклдаги олтишта манжаниқ ва бошқа
қурооллар ўрнатилиб, ҳар томондан бинолар ўраб олини-
ди. Қамал чидаб бўлмас даражага етгач, қалъа аҳли
омонлик сўради. Улар орасида Султон [Фаражнинг]
хизматкорлари ва Мисрга кетмай қолган кишилари
[ҳам] бор эди. Темур омонлик бергач, улар ҳам унинг
ёнида ҳозир бўлдилар...

Ҳар қандай иш Оллоҳнинг амри биландир, халқига
у нимани раво кўрса, шуни қилади ва қандай хоҳласа,
шундай ҳукм этади.

Султон Темурнинг олдида бўлган кунларимнинг бирида. Мисрдаги халифа авлодларидан бир киши қалъадан чиқди. У Зоҳир Байбарс⁴⁰ Мисрда халифа этиб таъинлаган аббосий ҳокимнинг зурриётларидан эди. У Темурдан ўзига нисбатан инсофли бўлишни ва салафлари бўлгани каби унга ҳам халифа мансабини беришни илтимос қилди.

Султон Темур «Ҳозир фақиҳу қозиларни чақириб сўраймиз, уларнинг ҳукмига қараб иш тутамиз»,— деди ва фақиҳ, қозиларни, шулар жумласида мени ҳам ўз ҳузурига чақирди. Биз ҳамда халифалик мансабини сўраган ўша киши унинг олдида ҳозир бўлдик.

— Бу адолатли мажлисдир. Гапир,— деб мурожаат қилди Абдулжаббор унга.

— Ҳақиқатан бу халифалик биздан олдинги салафларимиз ва бизга тегишлидир. «Амирлик, яъни халифаликка бошчилик [қилиш] дунё тургунча аббосийлар учундир деган ҳадис тўғри,— деди у.— Ҳозир Мисрдаги мансаб эгасидан кўра [халифаликка] мен кўпроқ лойиқдурман, чунки менга [бу мансаб] ота-боболаримдан мерос. Улар [бу мансабга] сазовор ва мустаҳиқ бўлганлар. Ҳозирги [халифа] эса, ҳеч қандай асоссиз уни эгаллаб турибди».

Абдулжаббор биздан бу хусусда сўради, биз бир дафъа жим қолдик. «Қани бу ҳадис тўғрисида нима дейсизлар?»— қайтариб сўради у.

— «Бу ҳадис тўғри эмас,— деди Бурхониддин ибн Муфлиҳ. Бу ҳақда мендан сўрашган эди, мен ҳам тўғри эмаслигини айтдим. Султон Темур: «Ундай бўлса шу найтгача ислом динида халифалик аббосийлар қўлида эканлигининг сабаби нимада?»— деб мендан сўради.

Мен жавоб бердим: «Сизга Оллоҳнинг ўзи мадаккор бўлсин! Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васаллам вафот этганларидан кейин, ислом аҳлига диний ва дунёвий ишларда бирор кишининг раҳбарлиги керакми, ёки керак эмасми?»— деган масалада мусулмонлар ўртасида ихтилоф юзага келди. Бир гуруҳ, улар орасида хаворижлар⁴¹ ҳам бор, «[раҳбар] керак эмас»,— деб чиқдилар. Кўпчилик эса «[раҳбар] керак»,— деди. Лекин улар [ким раҳбар бўлишни] асослашда ихтилофга боришди. Шналар ҳаммаси васиятни, яъни «Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васаллам [раҳбарликни] Алига васият қилган»,— деган гапни [ўзларига] асос қилдилар. Аммо, улар ўзлари [имомликни] Али авлодидан [қай бирига]

Ўтказиш кераклиги борасида бир-бирига қарама-қарши бўлган кўплаб маъжабларга бўлиниб кетдилар. Аҳли сунна бўлса бу васиятни инкор қилди ва раҳбарликнинг асоси — бу ижтиҳод, яъни мусулмонлар ижтиҳод қилиб, ҳақиқатгўй, адолатли ва билимдон кишилардан бирини танлаб, ўз ишлари бўйича раҳбарликни унга топширишлари керак, деган фикрга келдилар.

Али [тарафдорларининг] фирқалари кўпайиб, васият ханифийлардан⁴² аббосийларга ўтгач, Абу Ҳошим ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳанафия [халифаликни] Муҳаммад ибн Али ибн Абдуллоҳ ибн Аббосга васият қилди. Муҳаммад ибн Али ўз даъватчиларини Хуросонга юборди, жумладан Ироқ ва Хуросонни Абу Муслим эгаллади. Унинг сафдошлари Куфага келдилар ва даъват соҳибни [Муҳаммад ибн Алининг] ўғли Абул-Аббос ас-Саффоҳни амир⁴³ этиб сайладилар. Ҳамда шиалар билан суннийлар келишиб, унинг [халифалигини] тан олишларини хоҳладилар. Ҳижоз ва Ироқдаги нуфузли, эътиборли кишилар билан маслаҳатлашиб, уларнинг ҳаммаси бир қарорга келгач, Куфадаги [ас-Саффоҳнинг] тарафдорлари ҳам рози бўлиб, келишганлиги учун, уни [халифа] деб тан олдилар ва қасамёд қилдилар.

Кейинчалик [ас-Саффоҳ] халифаликни акаси ал-Мансурга⁴⁴ васият қилди. Ал-Мансур эса, ўз навбатида, ўғлига⁴⁵ васият қилди. Шундай қилиб [халифалик], гоҳ васият, гоҳ замона аҳлининг танлови билан давом этиб, Бағдодда охириги аббосий ал-Мустаъсимга⁴⁶ келиб тўхтади. Ҳалогу⁴⁷ [Бағдодни] забт этиб, [ал-Мустаъсимни] ўлдиргач, [аббосийлар] тарқаб кетишди. Улардан бири, яъни Ҳорун ар-Рашиднинг авлодларидан Аҳмад ҳоким Мисрга қочди. Нуфуз ва эътиборга эга бўлган аскарлар ва фақиҳлар ёрдам берганлиги учун Зоҳир Байбарс уни Мисрда [халифаликка] тайин этди. Ҳозирги кунгача унинг авлодлари шу мансабни эгаллаб келишмоқда. Маълум бўлган нарсалар шу».

[Темур] даъвогарга қараб: «Мана, қозилар ва муфтийларнинг гапини эшитдинг. Маълум бўлдики, сенинг мансаб талаб қилишга ҳеч қандай ҳаққинг йўқ экан. Йўлингдан қолма!», — деб унга жавоб берди.

МИСРГА ҚАЙТИШ

Аввал ҳикоя қилганимдек, девордан ошиб тушиб, [Темур] билан учрашганимда, уларнинг урф-одатларидан хабардор бир танишим ўзи билганларини менга ай-

тиб берган эди. У арзимас, кичкина бўлса ҳам совға ҳади қилишимни маслаҳат берган эди. Чунки уларда бу нарса подшоҳларнинг қабулига [борувчи] учун одат бўлиб қолган. Китоб бозоридан яхши [битта] Мусҳаф, широйли жойнамоз, Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи вассаллам мадҳида ёзилган Бусирийнинг машҳур «ал-Бурда» қасидасидан⁴⁸ бир нусха, тўрт қути Миср шириликларидан олдим. Уларни кўтариб, [Темурнинг] ҳузурига бордим. У Аблақ қасрининг айвонида ўтирган эди, мени кўриб, ўрнидан турди ва менга ўнг томонга ўтиришни буюрди. Икки тарафдан эса чиғатойларнинг катталари ўтиришди.

Бир пас ўтиргач, унинг олдига ўтиб, ходимдан олиб келган совғаларимни олдим. Мусҳафи [шарифни] очган эдим, [Темур] кўриши биланоқ, уни таниб, ўрнидан турди ва қўлига олиб бошига теккизди. Кейин мен унга «ал-Бурда»ни бердим. У қизиқиб, бу қандай китоб, муаллифи ким эканлигини сўради. Билганларимни гашириб бердим. Унда кейин жойнамозни узатдим, у қабул қилиб олди. Одоб юзасидан қутилардаги шириликларнинг четидан биринчи ўзим олиб, кейин унга узатдим. [Темур] уларни мажлисда ўтирганларнинг ҳаммасига тарқатди.

У [совғаларнинг] ҳаммасини қабул қилиб олди ва мен унда розилик [аломатларини] пайқадим. Хаёлимда эса, ўзим ва у ёқдаги асҳобларим ҳақида айтиладиган гаплар...

Гап бошладим: «Оллоҳ ўзи Сизга мадаккор бўлсин! Баъзи айтадиган гапларим бор эди».

— Гапир!— буюрди у.

— Сизнинг сояи давлатингизда юрибман. Лекин, мен бу мамлакатда икки томонлама ғарибман. Биринчиси, ўзим туғилиб ўсган ватаним Мағрибдан [узоқлама], иккинчиси эса, уруғларим Мисрда [қолган]. Сояи давлатингизда ғариб [кўнглимга] шодлик бахш этувчи нарсага эътибор беришингизни сўрайман.

— Нима қилишимни хоҳлайсан?

— Ғариблик менда бир истак уйғотди. Оллоҳ Сизга мадаккор бўлсин, балки мен илтимос қилмоқчи бўлган нарсани биларсиз.

— Шаҳарда менинг ўрдамга кўчиб ўтиб, мен билан бирга бўл. Худо хоҳласа, нима истагинг бўлса бажарурман.

— Ноибингиз Шоҳмалик буни менга айтди.

[Темур] ноибига [мени кўчиришни] буюрди. Мен ташаккурлар айтиб, дуо қилдим ва унга:

— Менинг бошқа [истагим] қолди,— дедим.

— Нима у?

— Миср султони [Фараж] билан кетмай қолган қорилар, котиблар, девондорлар ва хизматкорлар сизнинг тасарруфингизга ўтишган. Албатта подшоҳ бундай кишиларга бефарқ бўлмайди. Салтапатингиз катта, давлатингиз кенг ва унинг хизматкорларга бўлган эҳтиёжи бошқа нарсаларга бўлган эҳтиёжидан кучлироқдир.

— Улар учун нима қилишимни хоҳлайсан?

— Уларда кафолат ва ишонч бўлиши учун омонлик хати [беришингизни сўрайман],— дедим.

[Темур] котибга [омонлик хати] ёзишни буюрди. Мен дуо қилиб, ташаккурлар айтиб, котиб билан бирга чиқиб кетдим. Котиб омонлик хатини ёзди. Шоҳмалик эса унга султоннинг мухрини босиб берди. Мен уни олиб, яшаш жойимга кетдим.

[Темурнинг] сафари қариб⁴⁹, Шомдан кетишга қарор қилган кунларнинг бирида унинг ҳузурига кирдим. Одатдаги маросимлар тугагач, у менга қараб:—«Сенинг бу ерда хачиринг бор-а?»⁵⁰— деб сўради.

— Ҳа,— дедим мен.

— Яхшими?

— Ҳа, [албатта].

— Сотасанми? Мен уни сендан сотиб олишим [мумкин].

— Оллоҳнинг ўзи Сизга мададкор бўлсин! Наҳотки уни мен Сизга сотсам. Мен у билан ва унга ўхшаган [бошқа нарсалар] менда бўлса, фақат Сизга хизмат қиламан.

— Мен сенга унинг ўрнига саховат қилмоқчи эдим.

— Сиз қилмаган саховату яхшиликлар қолдими?! Мажлисларингизда мени хос кишиларингиз қаторига ўтқиздингиз, яхши қабул қилиб, хайру саховат кўрсатдингиз. Менга қилган яхшиликларингиз Сизга худодан қайтсин.

У жим қолди, мен ҳам сукутда эдим. Хачирни унга бериб юбордим ва бошқа кўрмадим.

Яна бир кун [Темурнинг] ҳузурига кирган эдим, мендан,—«Мисрга кетасанми?»,— деб сўради.

— Оллоҳ Сизга мададкор бўлсин! Менинг хоҳишим Сизнинг хизматингизда бўлишдир. Менга бошпана бериб, ўз ҳимоянгизга олдингиз. Агар Мисрга кетишим

Сизга хизмат қиладиган бўлса, мен розиман. Агар «йўқ» десангиз унга ҳам розиман.

— «Майли, ўз одамларинг олдига бор»,— деб, Шаққабдаги от-уловлар ўтлоғига кетаётган ўғлига⁵¹ қаради ва у билан сўзлашиб қолди. Бизнинг ўртамизда таржимонлик қиладиган фақиҳ Абдулжаббор: «Султон ўғлига [йўлда сен билан бўлишни] буюряпти»— деди. Мен уни дуо қилдим. Кейин ўйлаб қарасам, [Темурнинг] ўғли билан юрсак, йўл аниқ эмас. Мен учун соҳилга энг яқин йўл [Шаққаб эмас], Сафад йўли эди. Бу ҳақда унга айтган эдим, рози бўлди ва Сафад ҳокими Ибн ад-Дуводорийнинг⁵² вакилига [менга ҳамроҳ бўлишни] буюрди.

[Темур] билан хайрлашиб, йўлга чиқдим. Менга ҳамроҳ бўлган вакил билан йўлимиз тўғри келмай қолиб, ажрашиб кетдик. Мен асҳобларим билан кетаётиб, бир гуруҳ йўлтўсарларнинг қўлига тушиб қолдик. Улар ҳамма нарсамизни олиб қўйишди. [Ярим] яланғоч ҳолатда бир қишлоққа қочиб қутулдик. Икки ёки уч кундан кейин Субайба⁵³ билан алоқа боғлаб, битта кийинган [кишининг] орқасидан [юриб], Сафадга келдик ва у ерда бир неча кун қолдик.

Рум мамлакатининг султони Ибн Усмоннинг карвонларидан бири ўтиб қолди, унда Миср подшоҳининг элчиси ўз ҳамроҳлари билан келаётган эди.⁵⁴ Улар билан десгиз орқали Ғаззага бориб, у ердан Мисрга жўнадим. Саккиз юз учинчи йилнинг шаъбон ойида [1401 йил март ойида] етиб келдим.

Миср подшоҳи сулҳ тўғрисидаги [Темурнинг] талабига жавобан ўз элчисини жўнатган экан. Элчи унинг олдига [мен кетгандан кейин] етиб борибди ва элчилик вазифаси тугаб [Қоҳирага] ҳам мендан кейин қайтиб келди. Менинг олдимга унинг асҳобларидан бири келиб, —«Амир Темур сендан сотиб олган хачирнинг ҳақини бериб юборди. Мана, ол. У биз орқали зиммасидаги қарздан қутулишни истади»,— деди.

— Сени [Темурнинг] олдига жўнатган Султон [Фаражнинг] руҳсатисиз буни қабул қила олмайман,— деб жавоб бердим мен. Сўнгра давлат соҳибининг олдига бориб, унга бу хабарни айтдим.

— Нимадан ташвишланаяпсан?— деб сўради у.

— Уни сизга билдирмасдан олиб қолишни ўзимга эп кўрмадим,— дедим.

[Султон Фараж] унчалик эътибор ҳам бермади. Бир

қанча вақт ўтгач, маблағни менга юборишди. Олиб келган киши унинг кам эканлигидан узр сўраб, унга қандай беришган бўлса, шундай олиб келганлигини айтди [Бало-офатлардан] қутулганимга Оллоҳга ҳамду саналар айтдим.

Кейин Мағриб подшоҳига мактуб ёзиб, татар султони Темур билан ўртамизда бўлиб ўтган ва Шомда селдирилган воқеалардан уни воқиф этдим. [Воқеала баёнини] мактубга бир фасл сифатида киритдим. Ман унинг матни: «Марҳамат қилиб менинг аҳволимни сўрасангиз, худога шукр, яхшиман. Ўтган йили татарлар ў подшоҳи Темур билан бирга Ироқ ва Рум мамлакатларига юриш қилган пайтда, мен [Миср] султонининг қаровонида Шомга бордим. Амир Темур Ҳалаб, Ҳамо, Хумс Баалбек [шаҳарларини] эгаллади.

Султон [Фараж] ўз аскарлари билан у ерларни овоз қилиш учун юриш қилди ва Дамашққа келиб, бир ойча⁵⁵ қаршилик кўрсатиб турди. Сўнгра тўпланган амир ва қозиларни, шулар жумласидан мени ҳам қолдириб, ўзи Мисрга жўнаб кетди.

Эшитишимча, уларнинг султони Темур мени сўраган экан. У билан учрашмасликнинг иложи бўлмади. Дамашқдан чиқиб, унинг олдига бордим ва мажлисда ҳозир бўлдим. У мени яхши кутиб олди ва ундан мен Дамашқ аҳли учун омонлик тиладим. Уттиз беш кун эрталабдан кечгача унинг олдида бўлдим. Кейин менга руҳсат бериб, яхшилаб кузатиб қўйди ва мен Мисрга қайтиб келдим.

[Темур] мен миниб юрган хачирни сўраган эди, бердим. [Аслида] у хачирни сотиб олишни хоҳлаган эди. Ўртамиздаги муомала яхши бўлганлиги учун [сотишни] ўзимга уят деб билдим. [Шундай бўлса ҳам], Мисрга кетганимдан кейин Султон [Фараж] жўнатган элчи орқали [Темур] унинг ҳақини бериб юборибди.

Подшоҳи Чингизхон [номи] билан машҳур бўлган бу татарлар олтиюз йигирманчи [1223] йилларда Мовароуннаҳр ва Син ўртасидаги саҳродан чиқдилар. Улар бутун машиқни салжуқийлар⁵⁶ қўлидан ва араб Ироқини уларнинг ноибларидан тортиб олдилар. [Чингиз] мамлакатни уч ўғлига — Чигатой, Тулуй ва Душихонга бўлиб берди.

Уларнинг каттаси Чигатойга⁵⁷ Туркистон, Кошғар,

Сөгун, Шом, Фаргона ва Мовароуннахрнинг бошиқа ша-
ҳарлари тегди.

Тулуйга Хуросон вилоятлари, ажам Ироқи, Рай, араб
Ироқиғача, Форс ўлкаси, Сижистон ва Синд берилди.
Унинг ўғил болалари Қуболай ва Ҳалоку эди.

Дунихонга эса Қипчоқ ўлкалари, Сарой ва Хоразм-
ғача [бўлган] турк ўлкалари тегди.

Буларнинг тўртинчиси Угадай бўлиб, уни «хон» деб
аташарди, бу дегани «тахт эгаси» демакдир. У ислом
ўлкаларидаги халифа мақомига тўғри келади.

Хонлик Қуболайга, ундан кейин эса Сарой эгалари
[бўлмиш] Души авлодларига ўтди. Шундай қилиб, бу
учта давлатда татарлар ҳукмронлиги давом этди.

Ҳалоку Боғдони, араб Ироқини, то Диёрбакрғача,
Фрот [Евфрат] дарёсини забт этиб, Шомга қараб юрди
ва уни ҳам эгаллаб, орқага қайтди. Унинг авлоди у ерга
бир печа бор юриш қилди. Етти юз қирқинчи [1339-40]
йилда ҳалокуийлар давлати инқирозга юз тутгунча Миср-
даги турк ҳукмдорлари [Шомни] улардан ҳимоя қилиб
турдилар.

Улардан кейин Ҳасан ан-нўйап⁵⁸ ва унинг авлодлари
ҳукмронлик қилдилар. Уларнинг подшоҳлари гуруҳлар-
га бўлиниб кетишди ва Миср, Шом подшоҳларига бўл-
ган хусуматлари яна ҳам кучайди.

Сўнгра етти юз етмишинчи, ёки сақсонинчи йилларда
Мовароуннахрдаги чиғатойлардан Таймур исмли амир
юлга чиқди⁵⁹ ва халқ орасида Темур номи билан шуҳ-
рат топди. У ота-боболари подшоҳ ўтган, насаби Чиға-
той билан боғлиқ бўлган ёш болага ғамхўрлик қилди,
ўзи эса [чиғатойлар] амакисининг фарзанди Тарағой-
нинг ўғлидир. [Темур] улардан бўлган Маҳмуд исмли
тахт эгасига ғамхўрлик қилди ва унинг онасига Суюр-
гатмиш уйланган эди. У татар мамлакатларининг ҳам-
масига қўл чўзиб, Диёрбакрғача забт этди. Сўнгра у Рум
ва Ҳинд ўлкаларига юриш қилди, аскарлари эса шаҳар
ва поҳияларда [роса] ўзбонимчаликлар қилишди.
[Агар] у хабарларни шарҳлайдиган [бўлсак], чўзилиб
кетди. Кейин Шомга юриш қилиб, шундай ишлар қил-
дики, Оллоҳ ўзи ғолибдур⁶⁰.

Сўнгра у ўз юртига қайтиб кетди, хабарларга қара-
ганда ўзининг пойтахт [шаҳри] Самарқандга кетган⁶¹.

Бу қавмнинг адади беҳисобдир. Агар минг-минглар-
ча деб тахмин қилинса муболағали эмас. Агар улар
ерга чодир тиксалар, бутун майдонни тўлдиради. Лан-

карлари кенг ерда юрса, уларга фазо ҳам тор бўлиб қолади. Талончилик.. [каби хислатлар] уларга ўзлари яшаган муҳитдан ўтган. [Булар] саҳройиларнинг одатларидан эканлиги аниқ ва равшан.

Темур уларнинг энг кучли ва буюк подшоҳларидандур. Баъзилар уни [ҳамма нарсани] билувчи деса, баъзилар унинг аҳли байтга ҳурматиини кўриб, рофизий⁶² эътиқодли деб ўйлашади. Бошқа бировлар эса уни сеҳр [қилишни] ўрганган дейишади. Лекин, бу гапларнинг ҳаммаси ҳеч нарсага арзимади. Аслида у ўта ақлли, билимдон, фаросатли, кўп баҳслашадиган, билса ҳам, билмаса ҳам сўзида қаттиқ турадиган [киши эди]. Ёши олтмиш-етмишлар ўртасида бўлиб, ўнг тиззаси ишламас эди. Эшитишимча, ёшлик пайтларида найзадан яраланган экан. Яқин масофага у [ўнг оёғини] судраб юради, узоқ масофага эса уни кишилар қўлларида [кўтариб] оладилар.

Мулк Оллоҳниқидур ва уни ўз бандаларидан хоҳлаган кишисига беради».

ИЗ ОҲЛАР

1. Урта аср тарихнавислик анъанасига кўра турк подшоҳи Алинжаҳоннинг икки ўғли бўлиб, бирининг исми Тотор, иккинчисиники Мўғул эди. Алинжаҳон кексайиб мамлакатни ўғилларига бўлиб беради, натижада турклар икки тармоққа — татар ва мўғулга бўлинадилар. Кейинчалик улар яна бошқа қавмларга бўлинган (Тўлиқ маълумот олиш учун қараи: Амир Темур аждодлари. Таржимон О. Бўрнев, Тошкент, 1992). Шу боис Ибн Халдун ҳам баъзи ўринларда «турк» сўзи ўрнига «татар-мўғул» сўзини ишлатган.

2. Сивос — Кичик Осиёдаги катта шаҳарлардан бири. Темур уни 1400 йилда эгаллаган.

3. Темур 1393 йилда Бағдодни олгач, Миср подшоиси Барқуққа тинчлик аҳдини таклиф этиб, ўз элчиларини юборди. Аммо, Барқуқ элчиларни яхшилаб меҳмон қилиб, сўнг уларни ўлдиришга ҳукм қилади ва ўзи Темурнинг ҳужумини кутиб Дамашқ, Ҳалаб томонга қўшни жўнатади. Лекин, Темур Ҳиндистонга юриш қилиб кетади ва 1399 йилда Деҳлини забт этади. Кейин иккинчи марта юриш қилиб, Хуросон, Ироқ, Арманистон, Озарбайжон, Кичик Осиёни олиб, Сивосга келади ва уни буйсундириб, Ҳалабга ўтади. У ерда Шом аскарлари устидан ғалаба қозониб, Дамашқ томон юради. Ибн Халдун ҳикояси худди шу ердан бошланади, шунинг учун у Темурнинг яна Шомга қайтганлигини айтмоқда.

6. Малик Фараж ибн Барқуқ — Миср ва Шомда ҳукмронлик қилган черкес (буржий) мамлукларининг султони, 1399—1412 йилларда подшоҳлик қилган. 1405 йилда ҳокимиятдан четлаштирилиб, яна муддат ўтмасдан яна тахтга ўтирган.

8. Девону-л-ато — юриш, яъни урушга кетаётган аскарларга бериладиган нафақа, озиқа берувчи девон.

9. 1384 йилда Миср султони Барқуқ томонидан Ибн Халдун моликийя мазҳабининг қозини ул-қузот вазифасига тайинланган эди. 1385 йилда ғийбат сабабли вазифасидан четлаштирилди. Иккинчи марта ўн тўрт йилдан кейин, 1399 йилда яна шу мансабга тайинланди. Барқуқ вафотидан кейин уч ой ўтар-ўтмас, 1400 йилда у яна вазифасидан четлаштирилди.

7. Ешбак аш-Шайбоний — 1400 йилнинг апрелида дуводор, яъни қирбий идоровий ишлар бўйича котиб этиб тайинланган.

8. Миср султонининг қўшини Ғазза шаҳрига 1400 йил 8 декабр кунини этиб келган.

9. Шақҳаб — Ғазза ва Дамашқ ўртасидаги жой.

10. Баалбек — ҳозирги кунда Ливан ҳудудидаги қадимий ва тарихий шаҳар. Амир Темур у ердан 1400 йил 30 декабр кунини Дамашқ томон йўлга чиққан.

11. Қуббату Ялбуғо — Дамашқ жанубида, шаҳар деворларидаги тухмишан икки мил масофада жойлашган манзил.

12. Солиҳийя — Дамашқнинг шимоли-ғарбий томонидаги тоғнинг номи. Султон Фараж 1401 йил 6 январдан еттинчига ўтар кечгача Қуббату Ялбуғони тарк этиб, у ердан кетган.

13. «Одамлар» деганда бу ерда султон Фараж қўшинларининг кўнчилиги қисми, яъни Қуббату Ялбуғода қолиб кетган аскарлар назарда тутилмоқда.

14. Одилиё мадрасаси Дамашқдаги уммавийлар масжидининг шимоли-ғарбий томонида жойлашган. Ибн Халдун Дамашқда бўлган пайтда у ердаги ҳужралардан бирида истиқомат қилган.

15. Бурҳониддин Иброҳим ибн Шамсиддин Муҳаммад ибн Муфлиҳ ал-Ҳанбалий (ваф. 1401 йил апрел оянда) — турк ва форс тилларининг катта билимдони; Тақнуддин деган лақабга ҳам эга бўлган қози.

16. Қалъадаги ҳамма дарвозалар ёпиб қўйилган, ноиб ҳеч кимга чиқишга руҳсат бермас эди. Шунинг учун қозилар девордан ошиб тушишга мажбур бўлишган.

17. Шоҳмалик — Амир Темурнинг йирик лашкарбошиларида бири. 1413 йилда Шоҳруҳ уни Хоразм пойни этиб тайинлаган; 1426 йили вафот этгунига қадар шу вазифада турган.

18. Абдулжаббор ибн ан-Нуъмон — асли хоразмлик бўлиб, 1369—1403 йиллар орасида Темур саройида шарнат масалалари бўйича катта эътиборга эга олим эди ва намозларда имомлик қилар эди.

Араб, форс ва турк тилларини яхши билганлиги учун таржимонли ҳам қиларди.

¹⁹. Ибн Халдуи ўзи туғилиб ўсган Тунисни 1382 йил 24 октябр да ҳаж қилиш учун тарк этган ва Искандария шаҳрига келган. Ў ерда бир ойча қолиб, сўнгра Қоҳирага келади ва 1387 йилгача ҳаж қилолмасдан у ерда қолиб кетади. Султон Барқуқ рухсат берган дан кейин ҳажга бориб, 1388 йилда Қоҳирага қайтиб келган.

²⁰. Ибн Халдуи Искандарияга 1382 йил 8 декабрда келган.

²¹. Султон Барқуқ тахтга 1382 йил 26 ноябрда ўтирган.

²². Моликий қозисининг исми Носриддин Аҳмад ат-Таносий эди. У вафот этганидан кейин 1399 йил 22 майда Ибн Халдуи иккинчи марта қозилик мансабига тайинланган. Бу ерда шу ҳақда гапирмоқда.

²³. Бу жавобнинг иккинчи қисми араб тили грамматик қондаларига риоя қилинмасдан ёзилган, тушунарсиз жумла. Таржима қилмасдан тушириб қолдирдик.

²⁴. Зуқоқ — Гибралтар (жабалу Ториқ) бўғозининг арабча ном. «Шом денгизи» деганда Урта ер денгизи, «океан» деганда Атлантика назарда тутилмоқда.

²⁵. Маринийлар — Марокашда 1195—1468 йиллари ҳукмронлик қилган барбарлар сулоласи.

²⁶. Вир курроса — одатда ўртадап букланган беш варақ, яъни ўн варақ, ёки йигирма бет бўлади.

²⁷. Ришта — В. Фишель макаронга ўхшаш овқат, деб изоҳ берган. Эҳтимол лағмон бўлса керак.

²⁸. Садриддин Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Муновий — шофёбий мазҳабининг қозиул-қузоти эди. Мисрга кетаётган Фараж аскарларини таъқиб қилиб борган Темур қўшини уни асирга олган. Ибн Арабшоҳнинг маълумотларига қараганда, у Темур ҳузурига кириб, рухсатсиз юқорига ўтиб кетган. Шу беадаблиги учун Темур уни қалтақлаттирган (Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. У. Уватов таржимаси, Тошкент, 1992 й., 1-ж., 227-бет).

²⁹. Мусалласа — Жавзо, Мезон ва Дала буржлари. Иккита самовий жисм эса Зуҳал (Сатурн) ва Муштарий (Юпитер), ёки Муштарий ва Миррих (Марс) сайёралари.

³⁰. Яҳудий табиб Иброҳим ибн Зарзар билан Ибн Халдуи Фас шаҳрида маринийлардан бўлган подшоҳ Абу Инон саройида хизмат қилиб юрган пайтларида танишган. Кейинчалик Ибн Зарзар насронийларнинг Кастилиядаги подшоҳи Петро ибн Алфонс хизматига кирган.

³¹. Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Обийй — Ибн Халдуининг мағрибдаги муаллими. Ибн Халдуи уни «Мағрибдаги энг буюк олим» деб атаган.

³². Ислом эътиқодига кўра, охир замон бўлишидан олдин Маҳ-

дий (тўғри йўлга бошловчи) келади. Шиъа мазҳабидагиларнинг, ху-
судан Фотимийларнинг наздида, охир замондан олдин ер юзидә адо-
лат ўриштиб, ҳукмронлик қилувчи қойим келади ва у фақат Муҳам-
мад пайғамбарнинг қизи Фотиманинг авлодларидан бўлади.

³⁸. Асабийят — ўз уруғига, давлатига, подшошига, умуман ўзига
тааллуқли ҳамма нарсага бўлган кўр-кўрона, кучли муҳаббат, яъни
фанатизм.

³⁹. Афросиёб — қадимий Турон подшоши.

⁴⁰. 1388 йилда, Суюрғатмиш вафотидан кейин, Амир Темур Чин-
гизхон авлодларига ҳурмат сифатида Султон Маҳмудни номига
олиб деб эълон қилган.

⁴¹. Араблар Бобил (Византия) халқини «наботийлар» деб аташ-
ган.

⁴². Нима учун Амир Темур «Манучеҳрга қариндошимиз» дегани-
ни тушуна олмадик.

⁴³. Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий (ваф. 923 й.) — машҳур та-
рихчи. «Тарих ал-умам ва-л-мулк» асарининг муаллифи. Бу асар-
нинг Урта Осиё тарихига тегишли қисмлари В. И. Беляев томонидан
рус тилига таржима қилинди ва 1987 йилда Тошкентда нашр этилди.

⁴⁴. «Мўғул тили» деганда чигатой туркийсини тушуниш керак-
лигини В. Фишель ҳам таъкидлайди.

⁴⁵. Зоҳир Байбарс — Мисрда баҳрий мамлуқларининг султони.
1260-1277 йиллари ҳукмронлик қилган. У Мисрда рамзий равишда
халифа мансабини тиклаб, унга аббосийлардан бўлганларни тайин
қилган. Бу анъана то усмонли турклар пайтигача давом этди.

⁴⁶. Хавориж (хорижийлар) — ҳазрат Али 657 йили уммавийлар
билан сулҳ тузиб, ҳокимиятни Муовияга топширганлиги учун ундай
ажралиб чиққан гуруҳ. Улар ҳазрат Ални 661 йили ўлдиршган.

⁴⁷. Ҳанафийлар — ҳазрат Алининг ўғли Муҳаммад ибн ал-Ҳа-
нафиянинг авлоди. Уларни «кайсонийлар» ҳам дейишади. Муҳаммад
ибн ал-Ҳанафия вафотидан кейин улар бир печә гуруҳларга бўли-
ниб кетишди. Бир гуруҳи «Ибн ал-Ҳанафиянинг ўғли Абу Ҳошим-
имом бўлиши керак», деб чиқдилар. Абу Ҳошим вафотидан кейин
уларнинг бир гуруҳи аббосийлар тарафига ўтди ва «Абу Ҳошим ўли-
мидан олдин имомликни аббосий Муҳаммад ибн Алига васият қил-
ган», — деган гапларни тарқатишди. «Равондийлар» деб аталувчи
бу гуруҳ Хуросонда 747—750 йиллари Абу Муслимнинг уммавий-
ларга қарши кўзғолонларида фаол иштирок этишди.

⁴⁸. Абул-Аббос ас-Саффоҳ — биринчи аббосий халифа (750—
754).

⁴⁹. Ал-Мансур, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад — иккинчи аббосий ха-
лифа (754—775 йиллар).

⁵⁰. Ал-Мансурнинг ўғли ал-Маҳдий 775—785 йиллари халифалик
қилган.

⁴⁶. Ал-Мустаъсим Абдуллоҳ ибн Мансур — сўнгги аббосий халифа (1242—1258).

⁴⁷. Ҳалоку — Чингизхоннинг невараси. Эрон ва Озарбайжонда Элхонийлар давлатининг асосчиси (1251—1265). У 1258 йилда Бағдодни босиб олиб, аббосийлар халифалигини йўқ қилди.

⁴⁸. Мисрлик шоир Муҳаммад ибн Саид ал-Бусирий (1212—1290) «ал-Бурда» («Пахтак чопон») номли суфиёна руҳда қасида ёзган. Урта асрларда бу қасида жуда машҳур бўлиб, одамлар унга қасаликларни тузатадиган ва шайтон васвасаларидан сақлайдиган восита сифатида қарашган.

⁴⁹. Амир Темур Дамашқни 1401 йил 19 мартда тарк этган.

⁵⁰. Миср қозилари кулранг хачир миннишар эди, Бошқа ҳукумат хизматчиларига бундай рангдаги хачир миннишга руҳсат берилган эди. Қозиликка тайин этилган кишига хилъат (чопон) кийдириш билан бирга хачир ҳам беришган. Қозилу-қузотга эвг қимматбаҳо хачир берилар эди.

⁵¹. Бу ерда Темурнинг қайси ўғли ҳақида гап кетаётганлигини аниқлаш имконига эга бўла олмадик.

⁵². Ибн Арабшохнинг ёзишича, Алоуддин ад-Дуводорий номли бир савдогар кишини Темур Сафад шаҳри ҳожиблигига тайинлаган. Одатда, шаҳар ҳокими йўқ пайтида, ҳожиб унинг вазифасини бажарувчи ҳисобланган. У Темурга кўпинча ҳадялар юбориб турган (Қўранг: Ибн Арабшох, Амир Темур тарихи, У. Уватов таржимаси 1-жилд, 235—238-бетлар).

⁵³. Субайба — Сафад шаҳридан шимоли-шарқ томонида, ундан 37 мил узоқликдаги бир қалъа.

⁵⁴. Усмонийлар султони Боязид Йилдирим Миср подшоси Фаражга Темурга қарши урушида ёрдам бериши мумкинлигини билдириб элчи жўнатади. Миср подшоси ёрдамдан воз кечиб, бунинг хабари билдириш учун ўз элчисини Боязид Йилдирим ҳузурига юборди. Ибн Халдуни ҳикоя қилаётган воқеа ўша элчининг Боязид ҳузуридан қайтиб келаётганлиги ҳақидадир.

⁵⁵. Аслида Миср подшоси Фараж Дамашқда икки ҳафтадан кўп турмаган. 1400 йилнинг 29 декабрида келиб, 1401 йил олтинчи дан еттинчи январга ўтар кечаси Дамашқни тарк этган.

⁵⁶. Аслида Чингизхон салжуқийлар билан эмас, хоразмшоҳлар билан уруш олиб борган. Султон Санжар вафотидан (1157 й) кўнрақ салжуқийлар давлати парчаланиб кетган.

⁵⁷. Нима учун Ибн Халдуни Чингизийни катта деганлиги номатлаш. Аслида у Чингизхоннинг иккинчи ўғли, биринчиси эса Жўчи эди.

⁵⁸. Ҳасан ан-нўйан — Ироқдаги жалоирийлар давлатининг (1336—1432) асосчиси. Уни Ҳасан Бузург ҳам дейишган. Жалоирийлар ҳокимийлар давлати ниқирозга юз тутган, Ироқ ва Озарбайжонни эгаллаган сулоладир.

⁵⁹. Ибн Халдун Амир Темур билан алоқада бўлган бўлса-да, унинг насл-насаби ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмас эди. У ўзини таш олиб, «унинг насаби чигатоийларга қандай боғлиқ эканлигини билмайман» деб ёзиши ҳам шундан.

⁶⁰. «Оллоҳ ўзи голибдур» — Қуръондаги Юсуф сурасининг 21-оятидан.

⁶¹. Темур Дамашқни 1401 йили 19 мартда тарк этгач, тўғри Самарқандга кетмаган. Кичик Осийда уруш қилиб, усмонлилар устидаи ғалаба қозонган ва Боязидни асир олган.

⁶². Рофизий — шиаларнинг бир номи. Улар Али авлодларидан (уларни «аҳли байт» дейишар эди) бошқаларнинг ҳукмроплигини тан олмасдан, инкор этганлари учун «рофизий» («инкор этувчи») деб номланган.

Р. Г. КЛАВИХО

САМАРҚАНДГА, ТЕМУР САРОЙИГА ҚИЛИНГАН САЕҲАТ КУНДАЛИГИ

(1403—1406)

Руи Гонсалес де Клавихо — бадавлат ва нуфузли оқ-суяк оиладан чиққан. Отаси ҳам, ўзи ҳам қирол саройида йирик мансабни эгаллаб туришган. Клавихо 1404 йили Кастилия ва Леон қироли Ҳейрих III де Трастамар (1390—1407)нинг топшириғи билан Самарқандга келган ва Амир Темур саройида бўлиб, ҳазрат соҳибқирон билан бир неча марта учрашган. Ҳейрих III вафотидан (1407) кейин она шаҳри Мадридга кетиб қолади ва умрининг охиригача ўша ерда истиқомат қилади. Клавихо 1412 йили ўша ерда вафот этади ва авлиё Франциско черковидаги ота-боболарининг хилхонасига дафн этилади.

Клавихонинг Самарқандга қилган сафариди илоҳийёт наъмининг номзоди [магистри] Алфонсо Поэс де Санта Мария, қиролнинг махсус соқчиси Гомес де Салазар унга ҳамроҳ бўлишган.

Клавихонинг мазкур элчилиги Амир Темурнинг 1402 йили Испанияга хожа Муҳаммад Кешин бошчилигида йўллаган элчилигига жавобан қилинган.

Таъбир жоиз бўлса, шу ерда муҳим бир гапни айтиб ўтишга тўғри келади. Оврупо давлатларининг XV аср бошида ва ҳатто ундан олдин ҳам Амир Темур давлати билан элчилик алоқаларини ўрнатишга интилиши бежиз

бўлмаган. Маълумки, XIV асрнинг 60-йилларида Туркия катта ҳарбий-сиёсий қудратга эга бўлган улус далайлари билан бирга айланган. Султон Мурад I [1360—1389] қисқа вақт ичида Болқон ярим оролида Сербия ва Булгарияга қарашли жуда кўп шаҳарлар (Эдирне, Филиппопол, Сүфия, Шуман, Ниш ва бошқалар)ни бўйсундирди. Болқондаги бошқа мамлакатлар, хусусан Венгрия, шунингдек Германия ҳам хавф остида қолди. Турклар 1389 йилининг 15 июн куни Жанубий Сербиянинг Косовое поле деган ерида Сербия ва Босниянинг бирлашган армиясини тор-мор келтириб, Сербия устидан ҳам ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Султон Мурад I ning ўғли ва тахт вориси Султон Баязид Йилдирим (1389—1402) кейинча Булгарияни [1393—96], сўнг Македония билан Фессалияни тиз чўктирди. Турк қўшинлари 1394 йили Морея ва Венгрия ҳудудига ҳам бостириб кира бошладилар. Ғарбий Оврупо мамлакатлари (Генуя, Испания, Франция, Германия ва б. қ.) Туркиянинг орада уларга ҳам хавф туғдираганини англадилар ва 1396 йили унга қарши салб юриши уюштирдилар. Бироқ Дунай бўйида жойлашган Никопол шаҳри ёнида бўлган урушда турклар салбчиларни тор-мор келтирдилар. Шундан кейин Ғарбий Оврупо давлатлари туркларга бас келадиган қудратлироқ кучни топшишга зўр беринтирилди. Улар Темурни танладилар. У билан ҳарбий сиёсий ва савдо муносабатлари ўрнатилганда уларнинг улус жаҳонгир ҳузурига мунтазам равишда ўз элчиларини юбориб турдилар. Масалан, юқорида номи тилга олинган Кастилия қироли Ҳенрих III ning элчиларида Пайо де Сатомайор ва дон Эрнан Санчес Паласуэнос 1402 йили Амир Темур Қорабоғда турганда унинг ҳузурига келишган ва ўша йилнинг 20 июлида Темур билан Баязид Йилдирим қўшинлари ўртасида Ангурия [Анқара] ёнида бўлган катта урушни кузатишган. Ушбу урушдан кейин уюштирилган катта тўю томошаларда булардан бошқа яна бир қанча мамлакатларнинг элчилари ҳам қатнашганлар. Хулласи калом, ўша йиллари Амир Темур давлати билан Оврупо давлатлари ўртасидаги сиёсий ва иқтисодий (савдо) муносабатлар қизғин давом этди. Бу воқеа қандай кечганлигини жуда кўп расмий ҳужжатлардан ҳам билиб олиш мумкин. Булар Амир Темур ва унинг учинчи ўғли — Ғарбий Эрон, Ирон ва Озарбайжон ҳокими мирзо Мироншоҳ [1393—1408] билан Франция, Англия, Генуя ва бошқа мамлакатлар

ивалюлари ўртасида олиб борилган ёзинмалар (мактублар)дир. Мактубларнинг бир қисми ўша мамлакатларнинг махсус кутубхоналарида сақланмоқда.

Клавихонинг элчилиги ани шундай муносабатлардан бир саҳифадир.

Клавихо ўзининг Самарқандга, Амир Темур саройига қилган бу сафари тафсилотини махсус «кундалик» шифатида батафсил ёзиб қолдирган. Унда ўша вақтларда Амир Темур қўл остидаги мамлакатлар ва шаҳарларнинг умумий аҳволи, халқининг туриш-турмуши, урф-одати, ҳазрат соҳибқироннинг саъй-ҳаракати билан барино этилган бинолар (қасрлар, масжидлар, мадрасалар, хонақолар, савдо расталари, дўконлар, устахоналар), шунингдек Темур давлатининг Хитой, Ҳиндистон, Олтин Ўрда (Клавихо уни Татаристон деб атайдди), Мўғулстон ва бошқа мамлакатлар билан олиб борган муносабатлари, Темур саройида амалда бўлган тартиб-қондалар, пихоят, улуг жаҳонгирнинг хотинлари, келинлари ва уларнинг мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни ҳақида қимматли маълумотлар бор.

Биз (Б. А.) қуйида «Кундалик»дан келтираётган парча асарнинг марҳум профессор Очил Тоғаев қилган таржимасидан олинди. Маълумки, бу таржима, бизга маълум бўлмаган сабабларга кўра, ўша пайтларда чоп этилмаган. Таржиманинг ўз вақтида биз кўрган ва таҳрир этилган бир нусхаси «Ўзбекистон сағъати» журнали таҳририятида сақланиб қолган экан, парчани ўшандан олдик. Парча Клавихо «Кундалиги»нинг 1990 йили И. С. Мирокова эски испанчадан қилган таржимаси билан ҳам солиштирилган.

ЧИҒАТОИЙЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ

Татарларнинг¹ бу ерларга келиши ва уларнинг чигатоийлар деб аталишининг сабаби қуйидагича: Қадим замонларда татарларда Дорганчо, яъни жаҳон хазинаси номли татар шаҳарида туғилган подшо бўлган. Мазкур подшо жуда катта ерни забт этиб, ўз тасарруфига олган эди². Ундан тўрт ўғил қолди. Бирини Габуй Жуча,

¹ Турк-мўғул қавмлари. Оврупода уларни кўпинча татар ёки татар-мўғул деб атайдилар.

² Бу ерда сўз Чингизхон ҳақида бораётир.

яна бирини Чакатай (Чигатой), учинчисини Ёзбек (Ўгадай), тўртинчисини эса Гаркас (Тулуй) деб атар эдилар. Бу ўғилларнинг ҳаммаси бир онадан туғилган эдилар. Отаси ўлими олдидан ўз қарамоғидаги ерларни ўғилларига тақсимлаб берди. Самарқанд подшолиги ва бошқа баъзи ерларни Чигатой деган ўғлига инъом этди.

Ота ўғилларига бир ёқадан бош чиқариб, аҳил бўлишни насиҳат қилди. «Орангизда рақобат чиққан ҳамон ҳаммангиз ҳалок бўласиз»,— деб уқтирди уларга. Чигатой қизиққон, ботир ва мард киши эди. Ака-укалар орасида ғараз пайдо бўлиб, ноаҳиллик келиб чиқди. Натижада ака-укалар бир-бирларига қарши уруш очдилар. Ноаҳилликдан огоҳ бўлган Самарқанд аҳли ғалаёнга қолади. Чигатой ва унинг бир қанча кишиларини ўлдириб, ўз уругидан подшо тайин этадилар. Молмулки, хонадони бўлган чигатойлардан кўп киши шу юртда қолган эдилар. Чигатой ўлдирилгандан кейин ерли халқ улардан қолган татарларни чигатойлар деб атайдилар. Темурбек ва унга хизматда бўлган бошқа чигатойлар шу ерда яшаб қолган чигатойлардан пайдо бўлган. Чигатойлар машҳур кишилар бўлганлиги туфайли Самарқанд ерларининг чигатой бўлмаган аҳолиси [ҳам] ўзларини чигатойлар деб атай бошладилар.

КЕШДАН ЖЎНАШ

Элчилар келган пайшанбадан жумага ўтиш куни кечга қадар Кеш шаҳрида бўлдилар. Шу куни кечқурун бу ердан жўнаб, бир қишлоқда тунашди. Кейин [1404 йил] 30 августда, биз элчилар бир катта қишлоқда салтанатга қарашли бир уйда тушлик овқат қилдик. Мазкур уй дарё бўйидаги текисликда обод катта бор ўрта-сида жойлашган эди. Кейин бу ердан жўнаб, Месер (Миср) деган катта қишлоқда тунадик. Бу ердан Самарқандгача яна бир ярим ли¹ масофа қолган эди. «Элчилар шу бугуноқ шаҳарга кириб боришлари мумкин бўлсада,— деди бизни бошлаб бораётган ясовул,— бироқ мен бу ҳақда улуғ амирга хабар бермасдан туриб элчиларни шаҳарга олиб киролмайман». Элчиларнинг етиб келганлиги ҳақида хабар қилиш учун подшога хабар юбора-жагини айтди. Шу кечаси улуғ амир ҳузурига одам юборилди. Подшоҳга юборилган даракчи эртаси куни эрта-лаб қайтиб келиб, подшоҳ «элчиларни ва улар билан

¹ Ли — масофа ўлчови.

бирга келаётган Бобил¹ султони элчисини мулозим мазкур қишлоқ ёнидаги боққа олиб кириб, улуг амирнинг иғи топшириғини кутиб турсин», деб айтганлиғини билдирди.

**ТАЛИСИЯ ЕКИ ҚАЛБЕТ БОҒИДА
(ГУЛБОҒДА I)² ТУХТАШ.
БОҒ ВА САРОЙ МАНЗАРАСИ**

[1404 йил] ўттиз биринчи август, якшанба куни эр-талаб элчиларни зикр этилган боққа олиб келдилар. Боғнинг атрофи лой девор билан ўралган бўлиб, деворнинг айланаси тўла бир лига баробар келарди. Боғда ливойи мевали дарахтлар бор эди. Унда олти ҳовуз бўлиб, боғ ўртасидан анҳор оқиб ўтарди. Ҳовузлар баланд, сояли дарахтлар қаторидан ҳосил бўлган йўлак орқали бир-бирлари билан туташтирилган. Ушбу яшил йўлак баландлик томон кўтарилган, серсоя йўлкалар бутун боғ бўйлаб ўтган. Ундан яна бошқа йўллар қиялаб кетарди. Бу йўллардан юриб, бутун боғни томоша қилиш мумкин эди. Боғда тупроқдан ясалган, усти ёғоч панжаралар билан ўралган, усти текис баланд тепалик мавжуд. Унда ажойиб қаср қад кўтарган. Қасрга тилло, ложувард ва рангли кошинлар билан тўкис ва мукамал сайқал берилган. Қаср жойлашган мазкур тепалик атрофи сувга лиммо-лим хандақ билан ўралган. Хандақда ушуксиз сув оқиб туради. Тепалик устидаги саройнинг икки томонида унга ўтиладиган иккита кўприк қурилган. Кўприкларнинг нариги тарафида иккита эшик бор. Эшикдан кирилгач, тепаликка зишапоядан кўтарилади. Хуллас, мазкур бино мустаҳкам қўрган эди. Боғда улуг амирнинг топшириғи билан олиб келинган кийиклар ва тустовуқлар боқилади. Боғдан тоқзорга чиқиладиган эшик бор. Тоқзор боғнинг ўзидай қатта. Тоқзор атрофида қад кўтарган баланд дарахтлар тизмаси жуда чиройли бўлиб кўзга ташланади. Сарой ва Талисия боғи уларнинг тилида Қалбет деб аталади.

Боғда элчиларга гуштли таомлар ва бошқа барча керакли нарсаларни муҳайё этдилар. Ўзимиз билан олиб

¹ Бобил — Бағдод.

² Тахта Қорачада 1318 йили қурилган чорбоғ ва қаср ҳақида сўз бораётган бўлиши керак.

юрган чодирларни ҳовузлар бўйидаги майсазорларга тикиб, подшоҳнинг кўрсатмасини кутиб турдик.

[1404 йил] 4 сентябр, пайшанба куни улуғ амирнинг қариндоши бўлмиш ясовул боққа келди. У улуғ амир Тўхтамиш элчиларини жўнатиш билан банд бўлганлиги сабабли ушбу элчиларни қабул қилолмаётганини айтиб уларни ҳамда Бобил султони элчисини зериктирмаслик учун бугун сайл уюштириб, базму зиёфат беришни таъинлаганини маълум қилди.

[1404 йил] 31 август якшанбадан 8 сентябр душанбагача шу боғда турдик. Шу куни улуғ амир бизга одам юборди. Чунки подшоҳ ўз удумига кўра элчиларни беш-олти кундан кейин ўз ҳузурига таклиф этади. Элчилик қанчалик муҳим бўлса, шунча кўп вақт ўтказиб қабул қилинади.

ДИЛКУШО БОҒИ. ЭЛЧИЛАРНИ ТЕМУРГА ТАНИШТИРИШ.

ЗИЁФАТ. СОВҒАЛАРНИ ҚАБУЛ ҚИЛИШ.

[1404 йил] 8 сентябр, душанба куни элчилар боғ ва саройдан чиқиб, Самарқандга қараб йўл олдилар. Ушанга турган жойимиздан Самарқандгача бўлган масофа боғроғлар, уйлар ва майдонлардан иборат текислик эди. Бу жойларда ҳар хил нарсалар билан савдо қилар эдилар. Соат учларда элчилар шаҳардан ташқаридаги катта боққа келиб тушдилар. Улуғ амир боғ ичкарасидаги саройда эди. Элчиларни боғдан ташқаридаги бинога жойлаштирдилар. Элчилар ҳузурига келган икки мулозим улар улуғ амирга олиб келган совғаларини топширишларини сўради. Совғаларни тартибга келтириб, сўнг подшоҳга тақдим этувчи махсус кишиларга ҳавола этишларини айтдилар. Ясовулларнинг айтишича, улуғ амир аёнларидан бўлган мирзонинг фармойиши шундай эди. Элчилар совғаларини уларга топшириб, ўзлари ҳам изма-из боришлари керак эди. Султоннинг элчиси ҳам ўзи билан олиб келган совғани топшириб, мулозимнинг орқасидан бориши керак.

Совғаларни олиб чиқишлари билан элчиларнинг ҳам қўлларидан етаклаб бошлаб кетдилар. Олтин ҳамда зангори кошинлар билан зеб берилган жуда кенг ва баланд дарвозадан боққа кирилади. Эшик олдида найзалар

билан қуролланган посбоилар турар эдилар. Парироқда тушланиб турган оломон уларга яқин келолмас эди.

Ичкарнига кирганимиз заҳоти безатилган олти филга кўзимиз тушди. Ҳар бирининг устида махсус айвончалар бўлиб, уларга иккитадан байроқ тикилганди. Айвончаларда ўтирган одамлар филларни ҳар хил тамошалар кўрсатишга ундардилар. Элчиларни бу ердан ўтказиб олдинга бошладилар. Биз қўлларидан совғалар ва бошиқа нарсаларни тахлаб олиб бораётган ҳалиги кишиларга кўзимиз тушди. Кейин элчиларни совга кўтариб бораётган кишилардан олдинга ўтиб, бир оз кутиб туришларини айтдилар. Сўнг бизга одам юбориб, юришни давом эттиришимизни маълум қилдилар.

Ҳалиги икки мулозим элчиларни қўймай, қўлларидан тутиб етаклаб борардилар. Темурбекнинг Кастилия қироли ҳузурига йўллаган элчиси ҳам биз билан бирга эди. Испанча кийинган элчини кўриб, ватандошлари кулиб туришардилар. Элчиларни шоҳсупада ўлтирган бир кекса мулозим ҳузурига бошлаб келдилар. Бу киши Темурбек онасининг ўғли эди. Элчилар унга таъзим қилдилар. Сўнгра элчиларни супада ўлтирган кичик болалар олдинга бошлаб келдилар. Булар подшоҳнинг набиралари эдилар. Элчилар уларга ҳам таъзим қилдилар. Элчилардан Кастилия қироли Темурбекка йўллаган мактубини беришларини сўрадилар. Номани уларга топширдик. Қиролнинг мактубини шу болалардан бири қўлга олди. Айтишларича, бу бола подшоҳнинг катта фарзанди Миаха Мирассанинг (амирзода Мироншоҳнинг) ўғли эди. Уччала бола дарҳол ўринларидан туриб, мактубни дарҳол шоҳга етказдилар. Элчиларни олдинга юришга таклиф этдилар. Назаримда, улуғ амир худди ҳашаматли уй бўсағасида ўлтиргандай туюлди менга. У шоҳсупа устида ўлтирарди. Унинг олдида фаввора ичида қизил олма-лар сузиб юрарди. Улуғ амир лўла болишга ёнбошлаган ҳолда, шойи тўшакча устида ўлтирарди. Подшоҳнинг эғнида гулсиз силлиқ шоҳи яқтак, бошида узун телпақ, телпақнинг тепасида қизил ёқут, жавоҳир ва бошиқа қимматбаҳо тошлар қадалган. Элчилар подшоҳни кўришлари заҳоти ўнг оёқларида тиз чўкиб, қўлларини кўксига қўйиб, таъзим қилдилар. Кейин бир оз яқинлашиб, яна таъзим қилдилар, сўнг тиз чўкиб турдилар. Улуғ амир уларнинг ўринларидан туриб, яқинроқ келишларини айтди. Мулозим подшоҳга яқинроқ боришга истиҳола қилиб, элчиларнинг қўлларини қўйиб

юборди. Подшоҳ ёнида турган, унга энг яқин кишилар ҳисобланган Шамелек мирасса (амир Шоҳмалик мирза), Норадин мирасса (Шайх Нуриддин) деб аталган амирлар элчиларнинг қўлларида олиб подшоҳ ёнига келтириб, қатор қилиб тиз чўктириб қўйдилар. Подшоҳ элчиларни яхшироқ кўриб олиш учун яқинроқ келишларини сўради, чунки шоҳнинг кўзлари кексаликдан хиралашиб қолган эди. Улуғ амир элчиларга қўлидан ўпишга рухсат этмади, чунки уларда бундай одат йўқ. Улар иззатталаб кишилар бўлмаганлиги сабабли ҳатто улуғ амирнинг ҳам қўлидан ўпмайдилар.

Шундан кейин подшоҳ элчиларга мурожаат қилиб, «Ўғлим қиролнинг аҳволи қандай, унинг ишлари жойидами?», деб сўради. Элчилар подшоҳнинг саволларига жавобан элчилик ҳақида тўла ахборот бердилар. Улуғ амир элчиларнинг муддаоларини муфассал тинглади. Шундан сўнг шоҳ оёқ тарафида ўлтирган мулозим, Таристоннинг собиқ ҳукмдори Тўхтамишнинг ўғлига, Самарқанд шаҳзодаларидан бирига ва бошқа аслзодаларга мурожаат қилиб, деди: «Мана дунёнинг у бурчагида яшовчи мавжуд фаранги қироллар орасида энг пешқадами — менинг ўғлим Испания қироли юборган элчилар! Испан халқи буюк халқ, мен ўғлим қиролни шарафлайман. Қирол сизларни совғасиз, фақат [биргина] мактуб билан юборганида ҳам мен ўғлимнинг аҳволи ва соғлигини билиб, совға олгандай хурсанд бўлур эрдим».

Улуғ амирнинг набираси қиролнинг мактубини баланд кўтариб бобоси қаршисида турарди. Диния магистри улуғ амирнинг олисдаги қирол ўғли юборган мактубни ундан бошқа ҳеч ким ўқийолмаслигини, подшоҳ қачон лозим кўрсалар, ўша тобда унга ўқиб беришни тилмоч орқали билдирди. Подшоҳ мактубни набирасининг қўлидан олиб, уни очиб кўриб, «Агар мен мактубни ҳозир эшитишни хоҳласам-чи?»,— деди. Диния магистри «ҳазрати олийлари қачон лозим кўрсалар, мен ҳаминша хизматларига тайёрман»,— деди. Улуғ амир кейинроқ уни ҳузурига таклиф этиб, дам олиш пайтида, иккалалари ёлғиз хонада ўқиб эшитиб, нималар қилиш зарурлигини айтишни билдирди. Шундан кейин элчиларни ўрнидан турғизиб, улуғ амирнинг ўнг тарафидаги сунага [бориб] ўлтиришга таклиф этдилар. Мирзолар элчиларни қўлидан тутиб бошлаб бориб, Хитой подшо-

со Чуйсхан¹ элчиларидан пастга ўтқизишди. Хитой ҳукмдори Темурбекдан ҳар йили туланадиган божни талаб қилиб элчи юборган. Подшоҳ испаниялик, бобиллик элчиларнинг Хитой элчиларидан пастроқда ўлтирганини кўргач, уларни олдинга ўтқизишни буюрди. Биз подшоҳ кўрсатган ўринга ўтиб ўлтирганимиздан кейин саяхат амирларидан бири Хитой элчиси ёнига келиб, «Улуғ амир ўз ўғли ва дўсти — Испания қироли элчисини, юқорига, сиз, улуғ амирнинг душмани элчисини улардан қўйига ўлтирсин», деб буюрди», — деди. Шундан кейин Темурбек элчилар шарафига қандай тадбирлар белгиланаётганини тилмоч орқали тушунтирди...

Испаниялик элчиларни, шунингдек бошқа мамлакатлардан келган элчиларни ҳамда бошқа кўп одамларни тартиб билан ўз ўринларига ўлтирғизганларидан кейин, қайнатилган, тузланган, қовурилган қўй гўштлари ҳамда от гўштларини дастурхонга тортдилар. Бу гўштларни доира шаклидаги зар қадалган чарм дастурхон устига қўйиб, четдаги балдоқларидан ушлаб кўтариб келдилар. Подшоҳ гўшт талаб қилганда, бу ерда ҳозир турган кўп хизматкорлар ушбу чарм дастурхонни унинг олдига судраб келтирардилар, чунки чарм дастурхон устига шу қадар кўп гўшт қўйилган эдики, кўтарганда гамом йиртилиб кетиши мумкин эди. Гўшт келтирган хизматкорлар улуғ амирдан йигирма қадамча нари кетганларидан сўнг, гўшт майдаловчилар пайдо бўлдилар, олдиларига пенбанд тутган, қўлларига чарм қўлқоп кишиб олган гўшт майдаловчилар чарм дастурхон устига тиз чўкиб ўлтириб олдилар. Улар гўштларни олтин, кумуш ва ҳатто сопол лаганларга, шунингдек бу ерларда подвр бўлом ҳисобланган қимматбаҳо чинпи идишларга бўлаклаб қўя бошладилар. Бу ерларда фахрли тансиқ овқат ҳисобланган отнинг суяксиз яхлит пиширилган соғ гўшtidан ўнта олтин ва кумуш идишларга бўлаклаб қўйдилар. Қўйнинг суяги ажратиб олинган семиз соғ гўшти, муштдай бўлақлардан иборат от буйраги ва яхлит пиширилган қўй каллаларини ҳам шу идишларга қўйдилар. Бошқа кўп идишларни ҳам шу йўсинда тайёрладилар. Ҳамма идишларга старли даражада таом-

¹ Император Чжу Юан-чжан (1368--1398)нинг тахт вориси ҳақида сўз бормоқда.

лар қўйилгандап кейин, уларни расамади билан кетмакет териб чиқдилар. Шундан сўнг шўрва қўйилган тоғораларни кўтариб келдилар. Шўрвага туз солиб, таъмини ростлагач, ҳар бир гўшт солинган идишга қайла тарзида оз-оздан қуйиб чиқдилар. Юпқа пиширилган поини тўрт буклаб, ҳар бир идишдаги гўшт устига қўйдилар. Шундан кейин ҳар бир таом солинган идишни улуғ амирнинг аъёнлари, мирзо ва аслзодалардан икки-уч киши кўтариб, Темурбек, элчи ва ясовулларининг олдига қўйдилар. Чунки мазкур идишларни бир киши кўтариб қўя олмас эди. Темурбек ўз олдига қўйилган икки идишни илтифот юзасидан элчилар олдига қўйишни буюрди.

Ҳозиргина қўйилган гўштни идини тўла бўшамасдан туриб тезда олиб кетиб, янгисини келтириб қўяр эдилар. Зиёфатда ўлтирган ҳар бир кишининг олдидан олинган таом, удумга кўра, уларнинг уйларига юборилар эди. Акс ҳолда катта ҳурматсизлик бўлур эди. Бу ерда гўшт ҳайратланарли даражада мўл эди. Элчилар олдидан олинган гўштни уларнинг удумига кўра ўз кишилари уйларига олиб кетишлари лозим. Элчиларнинг одамлари олдига шу қадар кўп гўшт қўйилдики, мабодо олиб кетмоқчи бўлсалар, ярим йилга стар эди.

Қайнатиб пиширилган ва қовурилган таомлар олингандап кейин, дудлашган қўй гўшти, хасил ва бошқа ҳар хил йўсинда тайёрланган таомлар тортилди. Шундан сўнг дастурхонга кўплаб мева-чева, қовун-тарвуз, узум, шафтоли қўйилди. Олтин ва кумуш қувачаларда бия сугидан ширинлик аралаштириб тайёрланган қимиз тортилди. Жуда мазали бу ичимликни улар ёзда тайёрлаб истеъмол қиладилар.

Зиёфат тугагач, қирол томонидан юборилган, шунингдек Бобил султони йўллаган совғаларни кўтарган кишилар подшоҳ олдидан ўтдилар. Бундан ташқари, ўша кунни улуғ амирга совға қилинган қарийб уч юзта от ҳам ҳазрати олийлари олдида намоён қилинди. Базм маросими тугагач, элчиларни олиб чиқдилар ва уларга бир мулозимни қўшиб, ғамхўрлик қилиш зарур бўлган ҳамма нарсани муҳайё этишни тайинладилар. Мазкур мулозим салтанатнинг бош дарвозабони — эшик оғаси эди. У элчиларни, шунингдек Бобил элчисини ҳам Темурбек турар жойидан унчалик узоқ бўлмаган махсус бинога ўринлаштирди. Бу ер сувга мўл жой эди.

Элчиларни жўнатганларидан кейин улуғ амир қирол

юборган совғаларни келтиришни буюрди ва бу совғалардан жуда мамнун бўлди. Қирмизий матоларни ўз хотинларига, айниқса ўзи билан боғда бирга бўлган катта хотини Бибихонимга бўлиб берди. Темурбек Бобил султонининг элчиси ва бошқа элчилар ўша кунни келтирган совғаларни кўришни истамади. Бу совғаларни подшоҳ талаб қилгунча уч кун яшириб қўйдилар. Чунки бу ерликлар совғаларни уч кундан кейин қабул қиладилар.

Улуғ амир элчиларни қабул қилган боғ Боғи дилкушо¹ деб аталади. Темурбек жума кунигача шу боғда бўлиб, кейин Байчинор [Боғи чинор²]га ўтди. Боғи чинор янги қурилган ҳашаматли катта сарой жойлашган боғ эди.

БОШҚА БОҒДА ТАШҚИЛ ЭТИЛГАН ТҮЙ. САРОЙ ТАСВИРИ. ТАРЖИМОННИНГ ХАТОСИ.

[1404 йил] 15 сентябр кунни кечаси душанбада Темурбек Боғи дилкушодан беҳад гўзал бошқа бир боққа кўчиб ўтди. Боғнинг ёшитдан ишланган, қошинлар, ложувард ва тилло бўёқлар билан ҳар хил йўсинда безатилган чиройли катта дарвозаси бор. Улуғ амир бугун катта тўй ташкил этиб, унга элчилар, кўплаб эркак ва дёллар, қариндон-уруғлар ва бошқа меҳмонларни таклиф этишни буюрди. Бу ғуж-ғуж мевали ва манзарали дарахтлар соя тушириб турган жуда улкан боғ эди. Боғдаги йўлак ва сўқмоқлар тўсиқлар билан ўралган. Боғда кўплаб чодир ва соябонлар бўлиб, улар қурама ва бошқа усулларда тикилган шойи мато ҳамда гуадор гиламлар билан қопланган. Боғ ўртасида қош шаклида жуда анвойи нарсалар билан безатилган чиройли бино бор. Уй ичида кўрпа-ёстиқлар тахланадиган ёки баландроқ нарсалар қўйиладиган учта ўриндиқ, уйнинг деворлари ва саҳни қошинлар билан қопланган. Тўрдаги энг катта ўриндиқда баландлиги одам бўйи, кенглиги бир ярим газ қоладиган зарҳалланган кумуш хонтахта ту-

¹ Боғи дилкушо — Самарқанддан 6 км масофада, унинг кун чинар тарафида жойлашган чорбоғ. 1396--1399 йиллари қурилган.

² Боғи чинор — Самарқанднинг жанубий тарафида. Сноб ариғининг ўнг соҳилида жойлашган чорбоғ.

рарди. Қимхоб ва бошқа шоҳи матолардан зарҳал билан тикилган кўрпачалар хонтахта олдига қат-қат қилиб қўйилган. Бу улуғ амир ўлтирадиган жой. Деворларга пуштиранг шоҳи пардалар тутилган. Дарпардалар зарҳал чиройли кумуш тўқалар билан безатилган. Тўқаларга зумрад, марварид ва бошқа қимматбаҳо тошлар ўрнатилган. Пардалар устидан кенглиги ярим қарич келадиган шоҳи лахтақлар тутилган бўлиб, улар ҳам парда сингари қимматбаҳо тўқалар билан безатилган эди. Пастга эгилиб турган лахтақлар учигаги ранг-баранг ипак боғичлар шамолда елиниганда жуда чиройли кўринарди.

Мазкур ўриндиқларнинг равоқ шаклидаги эшиклари олдига ҳам худди юқоридагидай безатилган пардалар тутилган. Пардалар пайзасимон ёғочга осилган бўлиб, учларидаги катта-катта ипак боғичлари ерга тегиб турарди. Бошқа ўриндиқларга ҳам худди шундай безатилган бошқа хил пардалар тутилган. Уй саҳнига гилам ва кигизлар тўшалган. Уй ўртасида, эшик рўбарўсида икита олтин хонтахта турибди. Ҳар бири тўрт пояли яхлит ясалган. Ҳар бир хонтахтанинг узунлиги икки ярим, кенглиги бир ярим қарич келади. Хонтахта устига етти-та олтин қувача қўйилган. Қувачалардан иккитаси сиртдан ўйиб ўрнатилган йирик-йирик марварид, зумрад, ферузалар билан безатилган. Ҳар бирининг ўйилган чизиқлари зиҳига ёқут ёпиштирилган. Бундан ташқари, хонтахта устида олтин думалоқ тилла коса. Косалардан бирининг ичига йирик думалоқ гулдор марваридлар билан сайқал берилган. Коса ўртасига ҳажми икки бармоқдай келадиган рангдор табиий ёқут ёпиштирилган. Элчилар ушбу тўйга подшоҳ номидан таклиф этилдилар. Таклиф этувчилар биз турган жойга таширф буюрганларида ҳали уларнинг тилмочи етиб келмаган эди. Тилмочни кутишга тўғри келди. Элчилар базмга кечикиб келганларида подшоҳ овқатланиб бўлган эди. У «бундан кейин элчилар мен таклиф этганда тилмочни кутмасдан дарҳол етиб келишлари лозим, бу сафар уларни авф этаман, чунки элчилар меннинг хонадоним ва аъёпларимни кўриб, ҳар жиҳатдан яйрасинлар, деган ниятда улар учун ушбу сайлини уюштирганман» деди. Элчиларнинг тўйга ўз вақтида етиб келмаганлиги, тилмочнинг улар билан бирга бўлмаганлиги, букининг устига подшоҳ хонадонини бошқарадиган амирларнинг келмаганлиги учун подшоҳ мирзалардан қаттиқ хафа бўлди.

Одам юбортириб, тилмочни топтириб келдилар. «Сен фарангий элчилар ёнида бўлмаганлигинг сабабли Темурбек қаҳрланиб норози бўлди. Сенинг тарбия топиб тузалишинг, бундан буёи хизматга ҳамма вақт шай бўлиб туришинг учун бурнингдан ип ўтказиб, бутун ўрда бўйлаб етаклаб чиқингга буюрамиз»,— дедилар тилмочга. Шундай дейишлари биланоқ бошқа кишилар унинг бурнидан тутиб тешмоқчи бўлдилар. Лекин улуғ амир кўрсатмаси билан элчиларни бошлаб келган мулозим тилмочни авф этишларини ўтириб сўради. Шундай қилиб уни жазодан омон сақлаб қолди. Темурбек элчилар ҳузурига одам юбориб, «тўйга етиб келолмаганликлари учун уларга ўз улушларини тақдим этиш керак»,— деди ва уларга беш қўй ва иккита катта қўзада шароб юборди. Ушбу тўйга хотин-қизлардан тортиб, асладаларгача ва бошқа кўплаб кишилардан иборат кўн халқ тўпланди. Элчилар мазкур саройни ҳам, боғ ва хоналарни ҳам кўролмадилар. Бироқ «ҳамма нарсани кўриб яйрасин»,— деб олиб борилган уларнинг вакиллари ушбу маросимни бошдан-оёқ мириқиб томоша қилдилар.

БАГИНО БОҒИДА [БОҒИ НАВДА]¹ ТҶИ ТАНГА СОЧИШ МАРОСИМИ

[1404 йил] 22 сентябр, душанба куни Темурбек ушбу қасрдан бошқа боғдаги саройга кўчиб ўтди. Боғ тўртбурчак баланд девор билан ўралган бўлиб, унинг ҳар бурчида баланд, думалоқ мишора қад кўтарган эди. Боғ ўртасида қош шаклида катта уй бўлиб, олдида ҳовузи бор. Бу уй шу вақтгача ҳали биз кўрган биноларга шисбатан анча салобатли бўлиб, унинг деворларига олтин ва лажувард бўёқлар билан сайқал берилган.

Ушбу боғ ва саройлар шаҳардан ташқарида бўлиб, мазкур боғ Багино [Боғи нав] деб аталади. Боғи навда улуғ амир катта базм уюштириб, унга элчилар ҳам таклиф этилдилар; кўп одам бўлди. Мазкур базмда Темурбек шароб ичишга руҳсат этди, унинг ўзи ҳам ичди.

¹ Амир Темур қурдирган сўнги беғлардан бўлиб, 1404 йилли қурилган. Самарқанд Ҳисорининг Барбой бурчагида жойлашган. (Мух).

Чунки уларнинг уйда ҳам, жамоат орасида ҳам подшоҳнинг ижозатисиз шароб ичиши мумкин эмас. Улар шаробни овқат олдида берадилар ва шу қадар тез-тез ва кўп узатадиларки, шировардида маст бўлиб қоладилар. Тўйиб ичиб маст бўлмаган базм уларнинг наздида базм эмас. Соқийлар майни тиз чўкиб узатадилар. Ичиб бўшатилган коса ўрнига бошқасини узатишдан бошқани билмайдилар. Соқийнинг бири май қуйишдан чарчаса, ўрнига бошқаси келади. Фақат узлуксиз май қуйиш билан машғул бўладилар. Ҳаммага фақат бир киши май тутади, деб ўйламанг тагин. Йўқ, албатта. Майхўрни кўпроқ ичишга қисташ учун фақат бир соқий бир ёки икки кишига май тутади, холос. Подшоҳнинг хоҳиши ва ижозати билан ўтказилаётган май базмида бирор кишининг ичмаслиги улуғ амирга ҳурматсизлик деб қаралади. Шу боис ҳамма кўпроқ ичишга ҳаракат қилади. Косаларга лиммо-лим қуйилади, тагида қолдириб ичишга ҳеч кимнинг кўнгли ботишмайди. Сипқариб ичмаган кишининг қўлидан косаси қайтиб олишмайди, уни бир томчи ҳам қолдирмай ичишга мажбур этадилар. Бир косадан бир-икки марта ичадилар. Темурбекнинг соғлиги учун қадаҳ кўтариш таклиф этилганда, ёки унга узоқ умр тилаганларида ҳамма бир томчи қолдирмасдан ичинин шарт. Қимки бунга амал қилиб, кўп май ичса, бундай киши эл ичра баҳодир деб тилга тушади. Қимки, бас етади,— деб ортиқча ичинини истамаса, унинг оғзидан қуйиб ичирадилар.

Шу кунни подшоҳ ўз амирларидан бирини элчиларга юбориб, базмга таклиф этаркан, «элчилар улуғ амир ҳузурда шоду хуррам кайфиятда ҳозир бўлсинлар»,— деб бир кўза май бериб юборган эди. Элчилар ташриф буюрганда, уларни шоҳ ҳузурига аввалги тартибда олиб кириб ўрнилаштирдилар.

Майхўрлик узоқ давом этди, сўнг гўшти таомлар келтирдилар. Дастурхонда қовурилган ва қайнатилган от гўшти, қайнатилган ва дудланган қўй гўшти, ўз удумларига кўра ҳар хил усулларда тайёрланган гуручлик овқат жуда кўп бўлди. Овқатлашиб бўлингач, Темурбек амирларидан бири қўлида кумуш танга тўлдирилган кумуш коса тутган ҳолда ўртага чиқиб, тангаларни элчилар ва меҳмонлар устидан сочиб юборди. Танга сочувчи амир коса тагида қолган тангаларни қўлига олиб, элчиларнинг оёғи остига сочди. Сўнг улуғ амир элчиларга қимхоб чопон кийдиришни буюрди. Элчилар бу

ерининг удумига кўра, уч бор тиз чўкиб, Темурбекка таълим қилдилар. Шоҳ элчиларини эртага тушилик овқатга таклиф этди.

БОГИ ДИЛКУШОДА ТУИ

Эртаси, сешанба, [1404 йил] 23 сентябр куни подшоҳ Боғи навдан унчалик узоқ бўлмаган Диликия [Боғи Дилкушо] деб аталган бошқа боғдаги кўшкка кўчиб ўтди. Темурбек мазкур боғда яна тўй берди. Подшоҳнинг фармойиши билан бошқа жойлардан Самарқандга келтирилган салтанат қўшинининг катта қисми тўйда иштирок этди. Мазкур тўйда элчилар ҳам ҳозир бўлдилар. Боғ ва сарой гоё гўзал. Улуғ амирнинг кайфияти бағоят баланд эди. Унинг ўзи ҳам, атрофидагилар ҳам май ичдилар. Бу ернинг удумига кўра от ва қўй гўшtidан қилинган таомлар жуда кўп эди. Зиёфат тугагач, Темурбекнинг фармойишига биноан элчиларга кимхоб тўн тақдим этдилар. Шундан сўнг элчилар подшоҳ қароргоҳи яқинидаги ўз турар жойларига қайтдилар. Мазкур тўйга шу қадар кўп одам йиғилган эдики, улуғ амир турган жойга яқинлашганимизда умуман ўтиб бўлмай қолган эди. Элчиларга бириктирилган қўриқчилар йўл очганларидан кейин оломон орасида ўтиб олдик.

Дилкушо боғи олдида келг майдон бўлиб, анҳор ва ариқлар оқиб ўтарди. Подшоҳ мана шу майдонда ўзи ва хотинлари учун чодирлар тикишни буюрди. Шунингдек, унинг пойига, қир-адирлар ва далаларга ёйилган қўшинлар бу ерга йиғилиб келиб, чодир тикишларини, ўз оиласи ва бола-чақалари билан тўю томошада иштирок этишларини буюрди.

Улуғ амирнинг чодир тикилгандан кейин ҳар бир кишининг ўз чодирини қаерда қандай жойлаштириши аниқ эди. Каттадан кичик ҳамма ўз ўрнини билиб, ҳеч қандай шовқин-суронсиз чодир тикишга киришди. Қўшини қисмлари турли жойлардан ҳар куни тўда-тўда бўлиб тинимсиз оқиб келарди. Уч-тўрт кундан кейин салтанат чодирлари атрофида қарийб йигирма минг чодир пайдо бўлди. Ҳар бир тўданинг ўз қассоблари, ошпазлари бўлиб, бу ерларда яна яхна гўшт, ҳар хил ширинликлар билан савдо қилинар, бошқалари арпа, мева сотар, новвойлари тандир қуриб, нон пишириб, савдога чиқарардилар. Қароргоҳда ҳар бир қўшин тўдасида иста-

ган касб эгаси — усталарни топиш мумкин эди. Ҳар бир тўда алоҳида маҳаллаларга бўлинган. Бугина эмас, кўшин ҳамма вақт ўзи билан бирга чодир-ҳаммомни ҳам олиб юрар, ҳаммомчилар муайян жойда дарҳол чодир тикиб, қозонда сув қайшатиб, ҳамма зарур нарсаларни ҳозирлаб, иситиладиган ҳаммом хоналари қураб эдилар. Хуллас, тўйга келувчилар қаерда жойлашишини олдиндан билар эдилар. Подшоҳ элчиларнинг ўзига яқин бўлишини кўзда тутиб, уларни ўз қароргоҳига яқин чорбоғлик уйга олиб келишларини тайинлади. Мазкур уй подшоҳнинг ихтиёрида эди.

НАСРОНИЙ ЭЛЧИЛАР

[1404 йил] йигирма тўққизинчи сентябр, душанба куни подшоҳ Самарқандга жўнаб кетди ва шаҳарга кираверишдаги бир уйга келиб тушди. У мазкур уйни ўз хотини Сароймулк хоним (Бибихоним)нинг волидаси учун қурдирган эди. Қайнона шу уй ичкарисидаги мақбарага дафи этилганди. Бу ерлик одамларда ўз уйлариини ҳалдан ошиқ безаш одат эмас. Бироқ, мазкур уй ҳар жиҳатдан безатилган, серҳашам эди. Уй қурилиши ҳали тугаганича йўқ. Шунинг учун унда ҳар куни усталар ишлаб турарди.

Шу куни Темурбек [яна] катта тўй уюштириб, унга элчиларни ҳам таклиф қилди. Улуғ амир ушбу тўйни Хитой мамлакати билан чегарадош, илгари Хитой салтанати тасарруфида бўлган бир мамлакатдан келган элчилар шарафига уюштирди. Зикр этилган элчилар ҳам шу куни тўйга таширф буюрдилар. Элчилар ўзларининг хос либосларини кийиб олган эдилар. Уларнинг бошлиги мўйнадан тикилган эскироқ пўстин кийган, бошидаги кичкина телпакнинг боғичлари унинг кўксига тушиб турарди. Телпак шу қадар кичик эдики, тушиб кетгудай бўлиб, бошида зўрға илишиб турарди. Унинг ҳамроҳлари ҳам мўйнадан пўстин кийган эдилар, баъзиларининг мўйнаси ичкарида, бошқалариники ташқарига қараган қилиб тикилган эди. Улар бамисоли дегрезлякда ишлаб турган одамларга ўхшар эдилар.

Зикр этилган элчилар Темурбекка сувсар, ошланмаган оқ тулки ва сулув мўйналари ҳамда лочинлардан иборат совға тақдим этдилар. Элчилар хитойлар синга-

ри насероний дини мазҳабидан эдилар. Мазкур мамлакат элчилари Татаристоннинг собиқ подшоҳи Тўхтамишнинг қозирги вақтда подшоҳ қарамоғида бўлган невараларидан бирини ўзларига ҳукмдор этиб тайинлашни сўраб келган эдилар. Подшоҳ шу куни баъзи саййидзодалар билан узоқ вақт шатранж ўйнади. Муҳаммад пайғамбар авлоди бўлган кишиларни саййидлар деб атайдилар. Подшоҳ шу куни мазкур элчилардан совға қабул қилмоқчи эмас эди. Бироқ совғаларни олиб келганлари учун уни кўздан кечирди.

КОНИГИЛ УЛАНИДА ТУЙ

[1404 йил] иккинчи октябр, пайшанба куни Темурбеkning бош эшик оғаси бўлган бир мулозим элчилар ҳузурига ташриф буюрди. Подшоҳ овруполикларнинг ҳар куни шароб ичишларини яхши билишини, лекин унинг ҳузурда май ичишдан истиҳола қилаётганларини, уларнинг тортинмай сб-ичишлари учун алоҳида базм уюштиришни тайинлаб юборганини айтди. Темурбек базм учун ўнта қўй, бир от ва шароб бериб юборганиди уларга. Май ичилиб, базм тугагач, элчиларга кимхоб чопонлар, кўйлак ва қаллоқлар кийгизилди, подшоҳ совға этган отлар тақдим этилди.

САРОПАРДА ВА ЧОДИРЛАР ТАСВИРИ

[1404 йил] олтинчи октябр, душанба куни улуг амир ўз ўрдаси турган жойда катта знофат берди. Унинг шу ерда ҳозир бўлган барча қариндош-уруғлари, хотинлари, ўғиллари ва невараларининг хотинлари, аъёнлари, узоқ-яқиндан келган барча одамлари шу ерга йиғилиб, подшоҳнинг фармойишини кутиб туришлари зарур эди. Шу куни элчиларни ҳам подшоҳ ўрдаси турган жойга олиб келдилар. Келишимиз билан дарё бўйига тикилган сон-саноқсиз чиройли чодирларга кўзимиз тушди. Бир-биринга яқин қилиб тикилган чодирлар жуда чиройли манзара ҳосил қилган эди. Элчиларни қўшин юриш қилганида зарур бўладиган ҳар хил нарсалар билан савдо қилинаётган кўчалардан олиб ўтдилар. Подшоҳнинг чодирларига яқинлашганимизда бизни бир шийпонга ўринлаштирдилар. Оқ каноп мато устидан анвойи ранглаги матолар қопланган бу шийпон узун бўлиб, у икки таёқ-

қа каноп ишлар билан таранг қилиб юқорига қараб тортиб қўйилган эди. Офтобдан сақланиш ва шамол ўтиб туришига мўлжалланган бундай узун ва баланд соябонлар ялангликда кўп эди. Соябонлар яқинида чодирсимон, аммо тўртбурчак шаклдаги катта ва баланд бир кўшк қурилган эди. Баландлиги уч найза бўйи келадиган бу кўшкнинг четлари ҳам қарийб бир найза бўйи кўтарилиб турарди. Кўшкнинг кенлиги юз қадамча. Чорбурчак шаклидаги бу кўшк думалоқ шипга эга бўлиб, уни одам кўкраги қалинлигида бўлган ўп икки катта устун тутиб турибди. Устунлар ложувард, зарҳал ва бошиқа бўёқлар билан бўялган. Кўшкнинг бир бурчагидан иккинчисига учтадан уч қисмлик улама устун қўйилган бўлиб, ҳар бир устун бир-бирига улаб маҳкамланган эди. Устун бўлақларини кўтаришда арава ёки дарвоза гилдиракларига ўхшаш чарх орқали, баъзи жойларида чамбарак ёрдамида кўтариб маҳкамланган. Ҳар бир устуннинг тепасидан пастга қадар туширилган шоҳи деворпардалар устунларга шундай ўралган эдики, устунлар ўртасида [ўзига хос] равоқ ҳосил бўлган эди. Тўртбурчак кўшкнинг ташқи томонида, эшик олдида соябонли пиллапоаялар қурилган. Унинг тена қисми кўшкка қўшилиб кетган. Соябонли пиллапоаялар ичкаридаги бирмунча ингичкароқ йиғирма тўртта устунга таялган. Кўшкда ҳаммаси бўлиб ўттиз олтига устун бор. Кўшк беш юзтача рангдор чилвир ишлар билан тортилган. Кўшкнинг ички тарафига қизил гиламлар қопланган. Гиламлар устига ҳар хил рангдаги шоҳи газлама лахтаклари тикилган. Шоҳи девор пардаларга баъзи ўринларда зарҳал ишлар билан турли шаклларда нақшлар солинган. Шифтининг ўртасига гўзал расмлар солинган бўлиб, унинг тўрт бурчагида қашоти йиғилган тўрт бургут тасвири чизилган. Кўшк ташқи томондан оқ, қора ва сариқ йўл-йўл шоҳи мато билан қопланган. Кўшкнинг бурчакларида баланд устун бўлиб, устига мисдан ясалган олма, унинг тепасида ёса ой тасвири туширилган. Кўшкнинг энг баланд жойлари устидан аввалгилардан баландроқ тағип тўртта устун кўтарилган бўлиб, уларнинг устида ҳам мис олма ва тўлин ой ўрнатилган. Кўшк устидаги бу устунлар орасида ҳар хил шоҳи кунгуралари бўлган минора қад кўтарган. Миноранинг ичкарисига кириладиган эшиги бор. Кўшкни кучли шамол тўзғитганда, одамлар унинг тепасига чиқиб, зарур жойларда у ёқдан-бу ёққа бемалол юра олар эди.

лар. Кўшк катта ва баланд бўлиб, узоқдан қасрга ўхшар эди. У шу қадар баланд, кенг ва улугвор эдики, [унига] ҳайратланмасдан қараш мумкин эмас. Қўйиники, бу кўшк мен тасвирлаганда кўра гўзалроқ эди. Кўшкнинг ичкарисиди бир томонда гилам солинган супа бўлиб, устига уч-тўрт қават кўрначалар тўшалган. Супа подшоҳнинг ўзига мўлжалланган. Чап тарафиди, шоҳсунадаги хийла четроқда гилам тўшалган яна бир супа, ундан пастроқда учинчи супа. Кўшк атрофи худди қаср ёки шаҳардаги сингари ранг-баранг девор мато билан ўраб олинган. Шоҳи девор устига каштали лахтаклар қушгура қилиб тикилган, ички ва ташқи атрофдан богичлари бўлган бу лахтаклар шоҳи тўсиқни бир маромда тутиб турибди. [Деворни] ичкаридан устунлар тутиб турибди. Девор доира шаклида бўлиб, кенглиги 300 қадам, баландлиги эса отаиқ аскар бўйига баробар. Кўшкнинг пештоқли баланд йўлаги, ичкари ва ташқарига очиладиган иккита эшиги бўлиб, у ҳам шоҳи девор сингари безатилган. Эшикнинг тепасида тўртбурчак шаклидаги қушгурадор мезанаси бор. Шоҳи тўсиқ ҳар хил гулдор кашталар билан безатилган бўлса-да, бироқ равоқ ва мезана уларнинг ҳаммасидан тўкис ва мукамалроқ безатилган. Шоҳи деворни улар саропарда деб аташди. Мазкур шоҳи девор ичкарисиди ҳар хил усулда ўрнатилган катта-кичик чодир ва айвонлар мавжуд. Уларнинг орасиди жуда баланд бир чодир ҳам борки, у ҳалқа шаклида бўлиб, арқон билан эмас, балки девори найзадан хийла йўғонроқ чўплардан бир-бирига тўр шаклида чатиштириб ишланган. Чодир устида ҳам худди шундай чўплардан баланд гумбази бор. Мазкур чодирнинг девори ва гумбази кафт энлигидаги тасмалар билан бир-бирига боғланган бўлиб, тасмалар пастда, чодир девори ёнидаги ҳалқаларга боғланган. Чодир шу қадар баланд эдики, унинг ўша тасмалар воситасиди тикланганига ажабланмасдан мумкин эмас эди. Чодирнинг устига қизил гиламлар ташланган. Офтоб тушмаслиги учун қуйидан гулсиз, каштасиз, чит газламалар кўрпа шаклида қоқилган. Бундан ташқари, чит қоплама устидан бир-бирини кесиб ўтган оқ тасмалар тортилган, тасмаларга кафтдай зарҳал кумуш тўқалар боғланган. Тўқаларга ҳар хил усулларда қимматбаҳо тошлар ўрнатилган. Чодирнинг ўрта жойидан айлангириб оқ тасма тортилган. Тасманинг аёллар кўйлаги эстагидай майда қатмақат қилиб тикланган зар бурмалари бўлиб, шамолда сл-

пишгандай жуда чиройли кўринадн. Чодирга ингичка чўплардан ишланган ва қизил гилам қопланган баланд эшикдан кирилади.

Мазкур чодир ёнига арқон билан тортилган бошқа бир чодир ўрнатилган. Қизил духоба қопланган ушбу чодир жуда мукамал қилиб безатилган. Айнан шу ернинг ўзида яна тўртта чодир бўлиб, бир-бирига ўтадиган қилиб ўрнатилган. Чодирлар орасида бамисоли усти ёпиқ кўча ҳосил бўлган. Мазкур саропарда доирасида яна кўплаб ҳар хил чодирлар бор эди. Саропарда тўсиғи ёнида худди ўшандай ҳажмда шинам қилиб ишланган бошқа бир шоҳи саропарда тикланган. Бамисоли кошнлар билан сайқал берилгандай кўзга ташланадиган мазкур тўсиқнинг баъзи жойларидан даричалар очилган. Даричаларга эшикчалар ўрнатилган. Энцизгина ипак тасмалардан тўр қилиб тутилганлиги сабабли бу даричалардан ичкарига кириб бўлмас эди. Мазкур тўсиқ парда ўртасида яна бир жуда баланд чодир бўлиб, у худди аввалги чодир сингари қизил матодан тикилган ва кумуш тўқалар билан безатилган эди. Мазкур чодирларнинг баландлиги камида уч найза бўйи бўлиб, чодирнинг гумбазида қанот ёзган баҳайбат бургутнинг зарҳал кумуш тасвири туширилган. Бургутдан пастроқда, чодирга кираверишда, бир ярим саржин¹ масофада, чодирнинг уч томонидан бир-бирига тўғри ўринлаштирилган учта зарҳал берилган лочинлар қатор бўлиб турибди. Қаноти ёйилган ҳолатда тасвирланган бу лочинлар тўё бургутдан чўчиб узоқлашмоқчидай, тумшуқлари унга тикилган эди. Бургут эса лочинлардан бирига ташланмоқчи бўлиб турарди. Бургут ва лочинлар шу қадар табиий тасвирланган ва шу қадар зўр лид билан жойлаштирилган эдиларки, мазкур тасвир ажойиб мажозий ишора бўлиб хизмат қиларди. Мазкур чодир эшиги олдида ранг-баранг шоҳидан тикилган соябон қуёш ҳаракатига қараб айланиб, чодир эшиги олдини доимий равишда соя қилиб турарди. Биринчи тўсиқ парда ва унинг ичидаги чодир подшоҳнинг катта хотини Сароймулк² хонимга тегишли эди. Иккинчи бўлинма — подшоҳнинг Кичик хоним деб аталмиш хотинига тегишли³. Мазкур тўсиқ парда ёнида бошқа газламадан тикилган

¹ Саржин — 2,13 метрга тенг узунлик ўлчови.

² Клавихо уни Қаньо деб атаган.

³ Асл исми Тўқал хоним.

яна бир саропарда бўлиб, унинг ичида кўплаб чодирлар, соябонлар мавжуд эди. Саропарда ўртасида мен юқорида баён этган чодир сингари ясалган бошқа чодир қад кўтарган. Бир-бири билан ёнма-ён жойлаштирилган, ҳар бири ўзгача рангларда ўзига хос услубда ишланган ўн битта тўсиқ бўлиб, уларни қалъалар деб атайдилар. Ҳар бир қалъа ичида бир-бирига ўхшаган, ипсиз тиклашган, қирмизий гилам қопланган катта чодир, шунингдек, яна бошқа чодир ва соябонлар мавжуд. Саропардалар оралиғида бир кўча ҳажмида жой қолдирилган бўлиб, уларнинг бир-бири билан ёнма-ён жойлашуви жуда чиройли кўринарди. Мазкур саропардалар подшоҳнинг хотинлари ва невараларининг хотинлари ва келинларига тегишли бўлиб, подшоҳ ва неваралари, уларнинг оиласи мазкур саропардаларда худди ўз уйларидай қишин-ёзин истиқомат қиладилар.

Пешинга яқин подшоҳ мазкур саропардаларнинг биридан чиқиб келиб, бош саропардадаги кўшкка кирди. Элчиларни ҳам ўша ерга таклиф этди. Бу ерда от ва қўй гўштидан тайёрланган таомлар билан катта зиёфат берилди. Зиёфатдан сўнг элчилар ўз тулар жойларига қайтдилар.

ТЕМУРБЕККА ҲАМ ОНАЛАРИ ТАҚДИМ ЭТГАН СОВҒАЛАР

[1404 йил] еттинчи октябр, сешанба куни Темурбек ўз ўрдасида яна бир катта тўй берди. Мазкур тўй юқорида баён этилган саропардалардан бирида уюштирилган бўлиб, унга [испан] элчилари ҳам ҳозир бўлдилар. Подшоҳ элчиларни ҳам ўша ерга олиб келишни буюрди. Элчилар етиб келганларида улуғ амир катта чодирда эди. У элчиларни ҳузурига чорлаб, ўз одатига кўра, катта баём уюштирди. хонадонининг эшик оғалари амир Шоҳмалик билан Шайх Нуриддин Темурбекка совға тақдим этдилар. Совға узун пояли бир печа кумуш идишлардан иборат бўлиб, ҳар бирига қанд, майиз, бодом, pista ва бошқа шириқликлар солинган, устига бир парча шоҳи газлама таниланган эди. Идишлар тўққизтадан эди, чуқки улуғ амирга тақдим этилаётган совғалар тўққизтадан иборат бўлиши одат.¹ Темурбек совғаларни шу ерда

¹ Тўққиз-тўққиз одати — қадимдан турк ва мўғул халқлари ўртасида амалда бўлган одат. Совға қилинаётган нарсаларнинг ҳар биттаси тўққизтадан бўлган.

ҳозир бўлган мулозимларга улашди, устига шоҳи парча ёпилган идишлардан иккитасини элчиларга тақдим этди. Урнимиздан тураётганимизда устимиздан кумуш тангалар, феруза кўзли юпқа олтин тўқалар сочдилар. Зиёфатдан сўнг ҳамма ўз турар жойларига тарқалди.

Эртаси, chorшанба куни Темурбек яна зиёфат уюштириш ва унга элчиларни ҳам таклиф этишни буюрди. Уша куни қаттиқ шамол туриб, подшоҳ овқатланиш учун майдонга чиқолмади. У хоҳлаган кишиларга таом тортишни буюрди. Элчилар овқатланишни истамаганликларни сабабли қароргоҳларига қайтдилар.

ХОНЗОДА БЕГИМ ҲУЗУРИДА БАЗМ

[1404 йил] тўққизинчи октябр, пайшанба куни Темурбекнинг катта ўғли Мирошшоҳнинг хотини Хонзода бегим катта базм уюштирди ва унга элчиларни ҳам таклиф этди. Базм Хонзода бегимга тегишли жуда чиройли саропарда ичидаги чодирда ўтди. Хонзода бегимнинг чодирига яқинлашганимизда ерга қатор қилиб териб қўйилган шароб тўлдирилган бир талай кўзачаларга кўзимиз тушди. Элчиларни ичкарига бошлаб кирдилар. Хонзода бегим ўтирган жойга яқинлашганимизда у элчиларни ўз қаршисига, соябон остидаги супага чиқиб ўтиришга таклиф этди. Хонзода бегим ва унинг ҳузурдаги аёллар катта чодир эшиклари олдидаги айвонда ўтирардилар. Хонзода бегим эса супада ўлтирарди, истаган пайтда, олдида қатма-қат тўшалган кўрпачаларга ёнбошларди. У бугун қариндошларидан бирининг никоҳ тўйини ўтказаетган эди. Бегим кўринишдан қирқ ёшларда, тўладан келган, оқ юзли аёл эди. Унинг олдида май, шунингдек улар, яъни маҳаллий халқ кўп истеъмол қиладиган ичкилик солинган қувачалар турарди. Бия сутидаш шакар солиб тайёрланган бу ичимлик қимиз деб аталади. Тўйда кўпгина мулозимлар ва подшоҳнинг қариндошлари ҳам ҳозир бўлдилар. Тўйда мутриблар тинмай куй чалар эдилар. Элчилар тўйга етиб келганларида ичкилик бошланган эди. Ичкилик қай йўсинда олиб бориларди? Подшоҳнинг қариндоши бир кекса мулозим ҳамда унинг қариндоши [ва яна] иккита ёш ўғил бола Хонзода бегим ва бошқа аёлларга қадаҳ тутар эдилар; қадаҳ тутувчиларнинг қўлида сочикқа ўхшаган бир парча оқ мато бўлиб, сабукашлар кичик олтин пиёлаларга май тўлдириб, уларни тилло патнисчаларга қўярдилар.

Қадаҳ тутувчилар олдинда, уларнинг кетидаш пиёлалар қўйилган патнисни кўтариб олган шарбатдор борарди. Уртага борганларидан кейин, бир жойда туриб, ўнг тиззаларини уч бор букиб таъзим бажо келтирдилар. Сўнг май тўлатилган пиёла қўйилган патнисни олиб, Хонзода бегим ўтирган жойга яқинлашдилар. Пиёлани қўл теквизмасдан оқ сочиқ билан олиб, Хонзода бегим ва бошиқа аёллар ҳузурда тиз чўкдилар. Аёллар пиёлаларни қўлга олганларидан кейин май узатган кишилар патнисни тутган ҳолда бир оз орқага тисарилиб, ўнг тиззаларида тиз чўкиб турдилар. Аёллар майни ичиб бўлганларидан кейин, май узатганлар ўринларидан туриб, яна уларга яқинлашадилар. Аёллар пиёлаларни хизматкорларнинг қўлидаги патнис устига қўйдилар. Шундан кейин хизматкорлар орқаси билан юриб чиқиб кетдилар. Бунақа ичкиликбозлик қисқа вақт давом этган бўлса керак деб ўйламанг, аксинча, ичкиликбозлик таом тортилганга қадар давом этди. Хизматчилар қадаҳ тутиб, аёллар ҳузурда турганларида, уларнинг ўзини ҳам май ичишга қистар эдилар. Улар қадаҳни олиб четга чиқиб тиз чўкдилар, майни сипқориб ичиб, қадаҳ тагида бир томчи ҳам қолмаганлигини маликага намоини этиш учун пиёлани тўнтариб кўрсатардилар. Кейин уларнинг ҳар бири ўз хизмати ва жасоратлари ҳақида ҳаммаши кулдириб сўзлаб берардилар.

Темурбекининг катта хотини Сароймулк хоним ҳам мазкур тўйда иштирок этдилар. Гоҳ май, гоҳ қимиз ичдилар. Зиёфат анчагача чўзилиб кетди. Сароймулк хоним элчиларни ҳузурга чорлаб, уларга ўз қўли билан май тутди. Хоним Руи Гонсалеснинг ҳеч қачон май ичмаганлигига қарамай, уни май ичишга кўндириш учун узоқ баҳслашди. Шу кунги ичкиликбозлик шу даражага бориб етдики, одамлар ичиб маст бўлиб, малика ҳузурда ўзидаш кетиб йиқилдилар. Буни ўзлари учун юксак шараф деб билдилар. Чунки ичиб маст бўлмаган жойда улар учун хурсандчилик ҳам, ҳузур-ҳаловат ҳам бўлмайдди. Шундан кейин бирданига қовурилган от ва қўй гўшти, тузланган гўшдан тайёрланган бошқа таомларни келтирдилар. Бир-бирлари билан шовқин-сурон солишиб, гўшт талашиб, вақтичоғлик билан овқатландилар. Гўштлик овқатни тез-тез келтириб турдилар. Шундан кейин гуручдан ҳар хил пиширилган таомлар тортидди. Дастурхонга ширинлик ва кўкат солиб пиширилган кулча поплар қўйилди. Бундан ташқари, товоқлар-

да, қўлда, чарм дастурхонларда гўшт келтирилиб, истаган кишиларнинг олдига қўйдилар. Хонзода бегим эри Мироншоҳ билан отаси Темурбек ораларида келиб чиққан ўша можарога сабаб бўлган аёлдир. Хонзода бегим хонлар авлодидап бўлганлиги¹ сабабли Темурбек унғоят ҳурмат қиларди. Хонзода бегимнинг Мироншоҳдан кўрган фарзанди Халил Султон йигирма ёшларда эди.

БОЗОР

[1404 йил] тўққизинчи октябр, пайшанба куни пошох невараларидан бирини уйлантириш тўйига элчларни ҳам таклиф этди. Тўй сон-саноксиз чодирлар тикилган беҳад чиройли саропардада берилди. Тўйда Сроймулк хоним, юқорида тилга олинган Хонзода бегим ва бошқа эътиборли аёллар, ясовуллар ва бошқа кишилар ҳам иштирок этдилар. Одат бўйича жуда кўп пиширилган от ва қўй гўшти тортилди, кўп май ичилди, раб вақтичоғлик қилинди. Аёллар ҳам бундан олдин тўйдаги сингари майхўрлик қилдилар.

Катта тўй муносабати билан Темурбек «Самарқанинг савдо аҳли, саррофлар, чифтурушлар, жавоҳир бошқа турли-туман моллар билан савдо қилувчилар, ошпазлар, қассоблар, новвойлар, тикувчилар, кавушчилар, қўйингки шаҳардан ва бошқа ерлардан келган бача ҳунармандлар подшоҳ ўрдаси жойлашган ялангача чиқиб, чодир тикиб, савдо қилсинлар, ҳар бир коодамларнинг баҳри-дилини очсинлар,— деб буюю «Подшоҳнинг ижозатисиз кетиб қолишмасинлар»,— тайинладилар. Шундан кейин бутун тижорат аҳли ҳардан чиқиб келиб, подшоҳ қароргоҳи атрофига ўлашдилар. Ҳар бир ҳунарманд тартиб билан алоҳида раста қуриб, ҳар бири ўйин-кулги уюштириб, қаро бўйлаб гирдиқапалак бўлиб айландилар.

Улуғ амир бу умумхалқ сайида бировларга ялик қилиши билан бирга осини ҳам мумкинлигини сатин учун ҳунармандлар ранг-баранг чодирларини кан жойда дорлар қурдирди...

¹ Хонзода бегим машҳур Олтин ўрда хони Ўзбекхон (1342) га невара бўлади.

САРОПАРДАЛАРНИНГ ЯНГИ ТАВСИФИ. ПИРМУҲАММАД.

Келаси душанба куни [1404 йил], ўн учинчи октябр, душанба куни улуғ Амир Темурбек яна бир катта тўй бошлаб, унга элчиларни ҳам таклиф этди. У овқатланиш учун чиқиб турадиган ва меҳмонлар билан ўлтирадиган ўша улкан кўшкка яқинлашганимизда унинг ёнидаги яна иккита саропардага кўзимиз тушди. Юқоридаги саропарда ва чодирлар сингари қурилган ушбу саропардалар ва уларнинг ичидаги чодирлар учун ишлатилган газмол ва бошқа безаклари жиҳатдан анча бой ва кўркем эди. Аввалги саропардалар тўсиқлар билан ўралган бўлишига қарамай, ҳозирги саропардаларга қараганда анча ғариб эди. Тўсиқ пардалардан бири қирмизий гиламлар билан қопланган бўлиб, гиламлар устига ҳар хил зар билан тикилган кашталар осилган эди. Саропарданинг девори ҳам аввалги саропардаларникига нисбатан баландроқ эди. Эшикка бор бўйича зар билан тикилган кашта осилганди. Эшик устида тўртбурчак шаклдаги кунгурали минора қад кўтарган. Минора эшикка қопланган рангли гилам билан ўралган бўлиб, устига худди ўшандай [чиройли] кашталар осилган. Бутун тўсиқ парда худди ўшандай каштали гилам билан кунгуралар билан ўраб чиқилган. Бундан ташқари, саропарда деворининг баъзи жойларида дарчалар очилган. Илак кашталар нақш этилган лахтаклар билан безатилган ушбу дарчалар худди юқоридаги сингари гиламдан ясалган эшикчалар билан ёпилар эди. Саропарда ичкарисида чиройли хилма-хил чодирлар ўриatilган. Ушбу саропарда ёнида гулсиз оқ матодан тикилган, эшик ва дарчалик бошқа саропарда турибди. Унинг ичида ҳам чодирлар. Ҳар иккала саропардада бир-бирига ўтадиган эшиклар бор.

Темурбек катта кўшкда тўй берганлиги сабабли элчилар ўша куни юқоридаги саропардаларни кириб кўролмадилар. Эртаси куни мазкур саропардалар, уларнинг ичидаги чодирлар ва бошқа нарсалар элчиларга кўрсатилди. Иккала саропарда олдида улуғ амир овқатланиб турадиган кўшкка ўхшаш улкан кўшк қурилган. Кўшк оқ шоҳи билан қопланган бўлиб, ички ва ташқи тарафига турли хил жимжимадор гуллар, жингалак нақшлар тикилган ранг-баранг матолар тутилган эди. Шу куни элчиларни катта кўшкдан йироқроқ соябон ос-

лар бор; тупроғи жуда серунум. Мағлубиятга учраган ҳинд подшоси тоғ-тошларга қочиб, яшириниб, янгидан қўшин тўплайди. Бироқ Темурбек унинг қайтишини кутиб ўтирмай, ўз қўшинини йиғиб, ясси текисликка қайтди. Ҳинд подшоси Темурбек изидан боришни истамади. Темурбек забт этган мана шу ясси текислик, йирик ва бой шаҳар Ҳўрмузга қадар бўлган ерлар унинг невараси Пирмуҳаммаднинг тасарруфидадир. Ҳиндистоннинг энг яхши ва катта қисми ўз подшоси ихтиёрида. Темурбек билан ҳинд подшоси ўртасидаги уруш бундан ўн бир йил муқаддам юз берган. Темурбек ҳам, унинг невараси ҳам бошқа Ҳиндистонга қўшин тортишга тутинмадилар. Ҳиндлар, шунингдек Ҳиндистон подшоси, ҳинд мамлакатининг катта қисми юнонлар каби насроний динига сиғишувчилардир. Булар орасида юзларида олов белгисини ифодаловчи, ўзгача тушунчага эга бўлган насронийлар ҳам мавжуд бўлиб, бироқ улар жамиятда бошқа насронийларга нисбатан у қадар муҳим ўрин тутмадилар. Бу икки тоифа насронийлар орасида маврлар ва яҳудийлар ҳам бор. Бироқ булар насронийларга тобеъдирлар.

ХАЛҚ ҚИЗИҚЧИЛИГИ, ТЕМУРНИНГ ХОТИНЛАРИ.

ИЧКИЛИК УДУМЛАРИ

Элчиларни Пирмуҳаммаднинг ҳузуридан олиб чиқиб, аввалги жойларига элтиб қўйдилар. Биз тушгача Темурбек ўз ҳодиридан чиқиб, катта кўшкка ўтганга қадар шу ерда бўлди. Элчилар, унинг қариндош-уруғлари ва турли мамлакатлардан келган кўп элчилар улуг амирнинг топшириғига биноан катта кўшкка ташриф буюриб, аввалгидек унинг базмида иштирок этдилар. Шу куни кўплаб ҳар хил ўйин-томошалар кўрсатилди. Бундан ташқари, Темурбек ихтиёридаги филлар яшил, қизил раиғларда ва бошқа усулларда бўятилиб, уларнинг устига одам ўтирадиган кажава ўрнатилганди. Томоша вақтида чалинган ноғораларнинг садоси томошалардан ҳосил бўлган ҳайқириқлар билан қўшилиб, ажиб бир шовқин-сурон вужудга келган эди. Улуг амир ўтирган катта кўшкдаги бир талай мутриб хонияш қилардилар. Темурбекнинг рўпарасида ичига май тўлдирилган уч юзга яқин кўзачалар қўйилган. Бундан ташқари, қизил қозиқлар уч оёқли қилиб ясалган иккита

хонтахта устига бия сути ва қаймоғи солинган катта чарм саноч қўйилган эди. Одамлар бия сутига қалд бўлаклари солиб, таёқлар билан кавлаштирар, уни бугун ичинга тайёрлар эдилар.

Одамлар ўринларига муқим бўлишгач, чодир ёнидаги тўсиқ орқасидан Темурбекнинг катта хотини Сароймулк хоним чиқиб келди. У шу тантаналарда иштирок этиши керак эди. У бундай кийинган эди: эгинда зарҳал билан тикилган, этаги ерда судралиб юрган узун ва кенг, енгсиз, ёқасиз қизил шоҳи кўйлак. У белдан торайтирилмаган, этагигача кенгайиб борарди. Маликанинг юриши осон бўлиши учун кўйлагининг этагини ўн беш нафар аёл кўтариб борарди. Маликанинг юзига офтобдан сақланиш учун оқ упа шу қадар қалин қилиб суртилган эдики, чеҳраси бамисоли оқ қоғозга ўхшарди. Қишда ёки ёзда сафарга чиққан барча аслзода аёллар юзига юпқа оқ рўмол тутилган, бошида худди урушда кийиладиган дубулғага ўхшаш баланд қизилбош кийими. Рўмолнинг учлари хонимнинг елкасига тушиб турибди, қуйи қисмига матоҳ тутилган. Уларга дурра поёблар, ёқут, феруза ва бошқа хилма-хил қимматбаҳо тошлар жуда чиройли қилиб қадалган. Бой кийимнинг зарҳал билан тикилган ва хоним елкасига тушиб турган қисмига ҳам қимматбаҳо тошлар ва дурри ноб билан безатилган чиройли тилла баргак қадалган. Қалпоқ учи бамисоли жажжи айвонга ўхшайди, унга фавқулодда чиройли, икки бармоқ йўғонлигида ял-ял ёпиб турган тиниқ уч дона ёқут қопланган. Шунингдек, унга қадалган, узунлиги икки қарич оқ жиғанинг айрим парлари пастга эгилган, баъзилари юзу кўзга тушиб турарди. Зар иплар билан боғланган парлар ўрали охиридан жиғага қимматбаҳо тошлар, марваридлар оқ бўлиб, юрганга парпирайди. Хонимнинг тим қора сочлари елкасига тушиб турарди. Улар, умуман бу ериклар қора сочи юксак қадрлайдилар. Ҳатто сочи янада қорайтириш учун уни бўяйдилар. Хоним бошидаги қизил қалпоқ тушиб кетмаслиги учун бир неча аёл қўллари билан тутиб турардилар. Малика билан уч юзга яқин аёл биргаликда келишди. Маликанинг юзига офтоб тушмаслиги учун бир киши худди чодирнинг тепа қисмидай дум-думалоқ қилиб оқ шоҳидан ясалган ва ҳалқасимон ёғоч чивикқа тортилган соябонни тутиб борарди. Ҳарам оғалари хоним ва аёллардан олдида борардилар.

Шундай қилиб, хоним улуғ амир ўлтирган кўшкка келиб, Темурбекдан бир оз орқараққа бориб жойлашди. Хоним олдида кўрпачалар тахмони турарди. Хонимни кузатиб келган аёлларнинг ҳаммаси кўшкдан ташқарида жойлашдилар. Хонимнинг ёнида уч аёл унинг бошидаги қизил қалпоқни тушиб кетмаслиги учун тутиб турардилар.

Сароймулкхоним ўринлашгандан кейин бошқа саропардадан Темурбекнинг бошқа хотини чиқиб келди. У ҳам Сароймулкхоним сизгари кийинган, эгинда ўшаникдай қизил кўйлак, бошида қизил қалпоқ, ўша-ўша расму русум билан кўп аёллар қуршовида улуғ амир ўлтирган кўшкка келиб, Сароймулкхонимдан бир оз пастроқдаги супага келиб ўлтирди. Унинг номи Кичкина хоним¹ бўлиб, Темурбекнинг иккинчи хотини эди. Ичида чодирлари бўлган бошқа бир саропардадан улуғ амирнинг яна битта хотини чиқди. У ҳам худди Сароймулкхонимга ўхшаб кийинган бўлиб, худди шундай расму русумлар билан келиб, иккинчи маликадан бир оз пастроқдаги супага чиқиб ўринлашди...

Ҳамма ўринлашгандан кейин узоқ давом этган ичкиликбозлик бошланди. Темурбекнинг хотинларига шу ернинг ўзида бия сутидан тайёрлаб, Хонзода бегимнинг тўйида кўргангиздек йўсида май ва қимиз тортдилар.

Ўша куни Темурбек элчиларни ўз ҳузурига чақириб, май тўлдирилган косани қўлга олиб, Руи Гонсалеснинг ичмаслигини билгани учун магистрга тутди. Улуғ амир қўлидан май ичганлар мана бундай таъзим бажо келтирдилар: унинг олдига бориш учун ўнг тиззасини букиб таъзим қилдилар, сўнг яна яқинроқ келиб, иккала тиззасини букиб туриб, улуғ амирнинг қўлидан косани олдилар. Сўнг ўринларидан туриб, бир оз орқага тисарилиб, тиз чўкиб қадаҳни тагида қолдирмасдан сипқардилар, чунки қадаҳда қолдириш одобсизлик ҳисобланади. Ичганлар ўринларидан туриб, лабларини қўллари билан артдилар. Ҳар бир элчини икки ясовул қўлтигидан тутиб, бошлаб бориб, яна ўз жойига олиб бориб ўтқиздилар. Элчиларнинг одамларини эса катта кўшк ёнидаги хонага жойлаштирибдилар. Кўшк ёнида бундан бошқа яна кўп чодир ва соябонлар бўлиб, уларга Темурбек билан бирга кўшкда ўлтириш ҳуқуқига эга

¹ Кичкина хоним — Мўғулистон хони Хиэрхўжахоннинг қизи бўлган бу аёлнинг асл исми Тўкал хоним.

бўлмаган элчилар жойлаштирилган эди. Ҳар бир соябон остида бир хум май бўлиб, шу ерда ўлтирганлар ичардилар. Улуғ амир ўз олдидаги май тўлатилган кўзачалардан иккитасини Кастилия элчиларининг одамларига юборди.

ФИЛЛАР ТАСВИРИ

Темурбекнинг қаршисида дор тикилган устунлар ўрнатирилган бўлиб, одамлар унга чиқиб ҳар хил томошалар кўрсатар эдилар. Улуғ амирнинг ўн тўртта фили бўлиб, уларнинг устига ёғочдан айвончалар ясалган эди. Шоҳи пардалар билан ўралган ҳар бир айвончанинг устига тўрттадан сариқ ва яшил байроқча тикилган. Ҳар бир айвонча устида беш-олтитадан одам, шунингдек ҳар бир фил гарданида темир хипчин ушлаган яна бир одам ўлтирган бўлиб, филни чолтириб, ҳар хил ўйинлар кўрсатишга мажбур этади. Булар думидан бошқа ҳеч бир ерида юнги йўқ қора тусли филлар эди. Туяниккига ўхшаш думида ҳам бир печтагина қили бор. Филлар қанор қопдай қорни, қуюшқонсиз бесўнақай осилиб турган баҳайбат гавдаси билан тўрт ёки беш қўтос гавдасига баробар эдилар. Оёқларининг пастки қисми тузилиши қўтосникидай айри бўлиб, ўта йўғон ва тик, гўштдор туёғи думалоқ шаклда, одамникига ўхшаш бош бармоқларининг тирноқлари қора тусда эди. Бўйни йўқ, боши кенг елкасига ўрнашган бўлиб, оғзини ерга теккизини учун пастга эга олмайди. Данданали ҳалқа шаклидаги қулоқлари жуда катта, кўзлари эса кичкина. Қулоқлари орқасига ўтириб олган чавандоз қўлидаги темир хипчин билан филни истаган томонга юргизади. Боши эшак тўқимидай жуда катта, тепасида чуқурчаси бор. Бош томондан бурун ўрнидан хартуми бошлапади. Хартумининг юқори қисми жуда йўғон, паст томонга енгдай торайиб бориб, ерга қадар бориб етган. Ичи кавак хартум ёрдамида фил истаганда сув ичади. Фил сув ичмоқчи бўлганда хартумни сув ичига туширади. Сув кўз, бурун орқали оғизга ўтади. Фил хартуми орқали ўтлайди. Чунки бошини пастга эга олмаслиги туфайли озиқни оғзи билан ололмайди. Фил овқатланмоқчи бўлганда ўтни хартуми билан ўраб тортиб, ўроқ билан ўргандай қилиб узиб олиб, хартумига жойлайди, сўнг хартумини бураб, қайириб оғзига солади ва ейди. Фил хартум орқали тирикчилик қилади ва шу туфайли уни

ҳамиша илолдай ҳаракатга келтириб туради. Хартумини елкасига ошириб ташлайди. Хуллас хартуми унинг ҳамма жойига ета олади. Хартуми остида оғзи бўлиб, жағлари тўғғиз ёки чўчқа боласининг жағига ўхшайди. Пастки жағи йўғолиги одам оёғидай, узунлиги қарийб икки метр келадиган икки тиши бор. Филни жангга солганларида ушбу тишларига темир ҳалқа ўтказиб, темир ҳалқага ҳарбийчасига тарновсимон қилиб ясалган, тирсак бўйи келадиган найза ўрнатадилар.

Фил жуда идрокли ҳайвон бўлиб, устига ўтириб олган бошловчининг амр-фармонини зудлик билан бажаради. Бошловчи филнинг бир киши зўрға сиғадиган жуда қисқа бўйнига миниб олган, оёқлари эса филнинг қулоқлари орқасига тушиб турибди. Бошловчи қўлидаги темир хипчин билан филнинг бошини қашлаб, зарур томонга юришга мажбур этади. Фил хипчин кўрсатган томонга тез юради ёки орқага қайтишга имо қилса, худди айиқ сингари кейинги оёқлари билан шу ондаёқ орқага бурилади. Фил айиқ сингари юради ва чопади. Фил жангга кирганда бошловчи ўзи ҳам қуроллапиб, филни ҳам қуроллантиради. Фил айиқдай сакраб-сакраб ҳаракат қилади. Ҳар сафар илгарига қараб сакраганда, бошини юқорига ва пастга силкитиб, душманга қилчсимон найзалар билан зарба беради. Филни тез жанг қилдирмоқчи бўлганларида бошловчи хивчин [билан] унинг бошига қаттиқ уриб, анча оғир жароҳат етказди. Найзадан жупбушга келган фил ёввойи тўғғиздай оғзини очиб бўкириб, бошловчи етаклаган томонга қараб тезлик билан чопади. Фил очик ҳавода турганда жароҳати бир кечадаёқ битади, мабодо том остига қамаб қўйсалар ҳалок бўлади. Бошловчи ердан бирон нарсани олишни буюрса, фил ҳар қанча оғир нарсани ҳам хартуми билан олиб, юқорига кўтариб, устидаги айвончада ўтирган кишининг қўлига тутқизади. Шунингдек, айвончадаги кишилар пастга тушмоқчи бўлганларида фил уларнинг буйруғи билан олдинги ва кейинги оёқларини кериб, қорни қарийб ерга тегадиган даражада чўк тушади. Устидаги одамлар айвончага боғланган ипдан тутиб, филнинг кейинги оёқлари устидан юриб пастга тушадилар.

Шу кунни филларни от ва одамлар кетидан чоптириб ҳар хил қизиқарли томошалар кўрсатдилар. Уларнинг ҳаммаси бир бўлиб чопганларида ер ларзага келгандай туюларди. На от ва на бошқа бирор ҳайвон югуришида

филга тенг келюлмайди. Буларни ўз кўзим билан кўриб, бир фил жангда минг одамга тенг келюлади деган фикрга ишонч ҳосил қилдим. Чунки фил одамлар орасида юриб, жанг қилганда ҳар икки томонга ҳам зарба беради. Филнинг ўзи яраланганда эса орқа-олдига қарамай ва йўл танламай тез ҳаракат қилиб, янада яхшироқ жанг қилади. Филнинг ўта узун жағ тишлари баландликка зарба етказишга мўлжалланганлиги учун унинг дамани бир оз қайириб, пастдан зарба бераолсин учун қиличсимон найза ўрнатадилар. Филлар бир-икки куп овқатсиз яшай оладилар. Айтишларича, ҳатто овқатсиз уч кунлаб ҳам жанг қилаоладилар.

НИКОҲ ТҶИЛАРИ

Ушга кунни Темурбек ва хотинлари унинг ҳузурда узоқ вақт майхўрлик қилдилар, дастурхонга тузланган ва қовурилган, бутунлай ёки бўлиб-бўлиб пиширилган от ва қўй гўшти тортилди. Гўштларни доира шаклидаги зарҳал чарм суфраларда судраб олиб келдилар. Гўшт шу қадар кўп эдики, суфрани уч юзгача одам судраб олиб келди. Улар шовқин-сурон билан Темурбек ўтиргач жойга яқинлашдилар. Сўнг гўштларни, ўз одатларига кўра, товоқларга солиб дастурхонга нонсиз қўйдилар. Гўшт ортилган аравалар, гўшт тўла кажавалар юкланган туялар узлуксиз келиб турар, гўштлар ерга туширилиб, одамларга тарқатиларди. Йиғилган гўшт уюми қанчалик катта бўлмасин, шу ондаёқ еб битириларди. Гўштхўрлик тугагач, устига дастурхон солинмаган хонтахталар келтирилди. Уларнинг устига тузланган гўшт, гурунч ва бошқа таомлар, ширилик солиб пиширилган нон қўйилди. Шу вақт қоронғи тушиб, улуғ амирнинг олдига бир қанча чироқлар ёқиб қўйилди. Шундан кейин улар янада қувонч билан еб-ича бошладилар. Хотинлар ҳам базмда эркаклар сингари фаол ва хурсанд эдилар. Тўйга одамлар узлуксиз келиб турар, гўшт ҳам тўхтовсиз келтириларди. Тўй худди эрталабгача давом этадигандай туюларди. Бу кеча улуғ амир ўз қариндоши бўлган бир қизни бошқа бир қариндошига узатиб турган тўй эди. Элчилар тўй эрталабгача давом этишидан огоҳ бўлгач ва хоҳлаган киши туриб кетаётганини кўриб, даврадан чиқиб, ўз масканларига қараб йўл олдилар. Улуғ амир ва хотинлари тўй базмини давом эттирдилар.

НИКОҲ ТУИНИНГ ДАВОМИ

Эртаси куни [1404 йил] ўн олтинчи октябр, пайшанба куни Темурбек катта тўй берди. Тўйга элчилар ҳам таклиф этилдилар. Ушбу тўй бағоят ҳашаматли саропардалардан бирида, унинг марказида ўринлашган чодирда уюштирилди. Бу — ипсиз тикланган ва лид билан безатилган йирик чодирлардан бири эди. Темурбек элчиларни ўзи билан бирга чодирга таклиф этди. Улуғ амир ва ҳамроҳлари шу куни ҳам шароб ичдилар. Тезроқ сархуш бўлиш учун уларга ароқ ҳам олиб келтирилди. Гўшт жуда мўл эди. Шу қадар кўп май ичдиларки, кўпчилик маст бўлиб, чодирдан чиқиб кетди. Темурбек эса чодирда қолиб, базми давом эттирди. Элчилар ўз қароргоҳларига қайтдилар. Шу куни базм ва майхўрлик тун бўйи давом этди.

ХОНИМ ҲУЗУРИДА ТҮЙ.

ЯНА ЧОДИРЛАР ТАВСИФИ. КҶЧМА МАЧИТ.
ҚАРОРГОҲДАГИ СУНГГИ ТҮЙ

Келаси куни — [1404 йил] ўн еттинчи октябр, жума куни Темурбекнинг катта хотини Канъо катта тўй уюштирди. Тўйга элчиларни ҳам таклиф этди. Сароймулк хоним ушбу тўйни ўзига қарашли энг ҳашаматли саропарда чодирларида ташкил этиб, турли мамлакатлардан келган элчилардан тортиб, ўз аъёнлари, амирлар, аёллар ва бошқа ҳар хил касбдаги кишилардан иборат жуда кўп меҳмонларни таклиф этди. Сароймулк хоним макон тутган ва тўй уюштирган мазкур саропарда ни кўплаб ички кўрмак чодирлар беаб турарди. Саропарда оқ ҳамда ранг-баранг матолардан тикланган, уларга ҳар хил гуллар, кашталар ва тимсоллар тикилган эди. Элчилар ўрдага стиб келганларида уларни бир неча аъён, улуғ амирнинг қариндошлари саропардага бошлаб кириб, эшик олдидаги бир чодирга ўринлаштирилдилар. Қип-қизил гиламлар ёшилган чодирнинг ичкари ва ташқари тарафи каштали оппоқ сўзаналар билан жиҳозланган. Элчилар ўринлашишгандан кейин гўшт ва май келтирилди. Овқатланиб бўлганимиздан кейин Сароймулк хоним бизга саропардадаги ҳамма чодирларни кўрсатишни буюрди. Саропардада чиройли чодирлар кўп эди. Уларнинг орасида ипсиз тикланган беҳад катта ва баланд чодир ҳам бор эди. Чодир қизил нафис шоҳи

билан ёпилган, шоҳининг юқорисидан пастига қараб зарҳал кумуш тўқалар қадалган тасма туширилган эди. Чодир кўзни жуда яшнатадиган кашталар билан безатилганди. Чодирнинг ёнма-ён қурилган икки эшиги бор. Ингичка қизил новдалардан тўқиб ясалган бир печа эшик сиртдан қадимий бика шоҳи билан қопланган, бироқ ташқаридаги ҳаракатларни ичкаридан кўриб туриш мумкин. Шунингдек, эшик ёпилганда ҳам ундан ҳаво кириб туради. Ушбу эшик олдида яна бир эшик бўлиб, ундан ҳатто суворий ҳам кириши мумкин эди. Эшикка ҳатто устига тилло суви югуртирилиб кумуш қопланган, унга ложувард бўёқ ва зарҳал билан позик бўртма нақшлар ишланган, сиркор бўёқларда ҳар хил гуллар чизилган эди. Эшикнинг гул ва нақшлари бу ерда ҳам, насронийлар юртида ҳам учратиш мумкин бўлган энг нозик ва подир санъат намунаси эди. Эшикларнинг бирида авлиё Пётр, иккинчисида Павел қўлларида тилло қопланган китоб ушлаган ҳолда тасвирланган. Айтишларича, бу эшикларни Темурбек Бурсада турк султони хазинасидан топиб олган. Эшикнинг рўпарасида, чодир ўртасида жавонга ўхшаш кичик бир сандиқ қўйилган бўлиб, унда кумуш ҳамда бошқа идишлар сақланарди. Сандиқ олтидан ясалган бўлиб, сиркор ва бошқа бўёқлар билан сайқалланган. Баландлиги одам кўкрагидан келадиган сандиқнинг усти силлиқ, майда данданали кунгуралар билан ўралган. Кунгуралари мовий ва оқ сирли ранглар билан бўялиб, унга марварид ва қимматбаҳо тошлар қадалган. Сиртининг бир жойига марварид ва тошлар оралигига майда ёнғоқ ҳажмида, хирароқ тусда дум-думалоқ бир дона ўрнатилган. Сандиқнинг кичик эшикчаси бор, ичига чинши пиёлалар қўйилган. Устида эса олтига тилло кувача турибди, шунингдек олтига дури ноёб тошлар билан безатилган пиёлалар ҳам қўйилган.

Ушбу сандиқ пойида баландлиги бир қарич келадиган кичик олтин хонтахта. Хонтахта ҳам қимматбаҳо тошлар ва йирик марваридлар билан безатилган. Тепасига жозибали рангда тахтадай силлиқ зумрад ўйиб ишланган. Зумраднинг узунлиги қарийб икки қарич, эни ярим қарич бўлиб, бутун хонтахта сиртини кесиб ўтган.

Ушбу хонтахта қаршисида эман дарахти шаклидаги «олтин» дарахт турибди. Дарахтнинг танаси одам оёғи йўғонлигича келади. Унинг шохларида эман дарахти барглариغا ўхшаш япроқлар ҳар томонга таралган,

баландлиги одам бўйича бор. Ёнида тобоққа ўрнатилган дарахтнинг сарғиш, қизил, зангори ёқутлар, зумрадлар, ферузалар ва ажойиб йирик-йирик, думалоқ, сариқ марваридлардан «мевалари» бор эди. Бу қимматбаҳо тошлар дарахтга ўйиб ўрнатилган. Бундан ташқари, дарахтга олтин қушчалар қўниб турибди. Қушчаларга ҳар хил сирли бўёқлар билан сайқал берилган. Баъзи қушчаларнинг қаноти туширилган, баъзилари тушиб кетадигандай бўлиб бутоқларга зўрға илиниб турибди, айримлари дарахтнинг ёқут, феруза, марварид ва бошқа тошлардан ишланган меваларни тумшукларида тишлаб турарди. Дарахт қаршисида, чодир девори ёнига зарҳал кумуш билан қопланган хонтахта қўйилган, рўпарасида шоҳи кўрпачалар тахлами, уларга эман барглари, бошқа гуллардан кашталар тикилган. Чодирнинг иккинчи тарафида ҳам худди шундай хонтахта ва кўрпачалар тахлами. Ерга бағоят ҳашамдор шоҳи ёстиқлар ташланган. Ушбу чодирни томонга қилганимиздан кейин элчиларни мен юқорида баён этган зарҳал иплар билан тикилган, қизил гилам қопланган саропардага бошлаб келдилар. Чодирда Темурбек мирзолар ва олий ҳукмдорнинг яқин аъёллари билан ўлтириб, май ичиб базм қиларди. Қуни кеча улуғ амир ўз неварасини никоҳлаб берган невара-куёв ҳам шу ерда эди. Саропардага кирaverишда, ўнг тарафда ҳарбийча услубда қурилган катта чодир турарди. Чодир усти аввал қизил гилам, уларнинг устидан эса оқ ва бошқа турли хил гулдор каштали сўзана ташлаб безатилган. Чодирнинг айланаси даҳлиз билан ўралган, даҳлиздан ичкарига йўл бор. Даҳлизнинг айрим жойларига дарчалар очилган, ичкаридан ташқарига қарашга мўлжалланган дарчалардан баъзилари тўрлардан, бошқа бирлари даҳлизнинг ўз матоҳидан ясалган эди. Даҳлизнинг шифтлари чодир шифтлари билан тутаниб кетиб, сиртдан қараганда яхлит бўлиб кўринарди. Элчиларни ушбу чодирнинг равоқ шаклидаги ҳашаматли эшигидан ичкарига олиб кирдилар. Эшикдан киришингиз билан бамисоли кўча бошланади. Икки тарафи ўралган, усти гумбаз шаклида бўлган ушбу кўчанинг бошланишида ўнг тарафда эшик бўлиб, ундан даҳлизга кирилади. Ушбу эшик қаршисидаги ички ҳашаматли эшикдан эса чодирга кирилади. Кўча эшигининг тўғрисида, кўчанинг этагида зарҳал билан ҳашаматли қилиб тикилган бошқа бир чодир ўрнатилган. Кўчанинг ўртасида арқон ишлатилмай тикланган

яна бир чодир бўлиб, унда подшоҳ ўлтирар, бу ерда шайқон-сурон билан майхўрлик давом этарди. Чодирлар атрофи даҳлизлар билан шифтга туташган бўлиб, тамом яхлит қизил гилам билан қопланган. Буларнинг ҳаммаси зўр санъат билан ишланган, буни сўз билан ифодалаш амри маҳол, фақат кўз билан кўрмоқ керак.

Элчиларни чодирлардан ушбу саропарда ичида жойлашган ёғоч уйга бошлаб кирдилар. Бу банд уйга шашаноялар орқали чиқилади. Уйнинг теварак-атрофи ёғоч даҳлиз ва ойнаванд айвон билан ўралган. Тамом барҳал ва ҳаворанг бўёқлар билан безатилган мазкур уй шундай қурилган эдики, зарур бўлганда уни бўлак-бўлакларга ажратиб, тахлаб қўйиш ҳам мумкин. Бу — Темурбек тоат-ибодат қиладиган кўчма мачит бўлиб, уни сафарда ҳаммавақт ўзи билан бирга олиб юрарди. Бу ердан элчиларни бошқа чодирга бошлаб келдилар. Чодир яшил чилвир билан тортилган эди. Чодир сиртдан кулранг олмахон мўйнаси, ичкаридан оқ мўйна билан қопланган. Унда одатдагидай иккита тахмон мавжуд. Шундан кейин элчиларни ушбу чодир билан туташган, арқонсиз тикланган бошқа бир чодирга бошлаб келдилар. Чодир сиртдан қизил мато билан қопланган, устидан бошқа рангдаги матолар тикиб қўйилган. Чодирнинг ичкарисида деворининг ярмидан пасти сувсар мўйнаси билан қопланган. Чодир эшигини офтобдан пана қилиб туриш учун соябон ўрнатилган. Соябоннинг ички тарафига кулранг олмахон мўйнаси тикилган. Улуғ амир чодирлари қишин-ёзин офтоб тушмаслиги учун шундай қилиб жиҳозланган эди. Элчиларни мазкур саропарда ва чодирлардан яна бошқа саропардага бошлаб келдилар. Бу саропарда аввалгиси билан туташган бўлиб, орасида бир-бирига ўтадиган йўл бор. Мазкур саропарда атласдан ясалган. Саропардада элчиларга ҳар хил шоҳи ва бошқа матолардан ясалган чодир ва соябонларни кўрсатдилар.

Урдада шоҳ саропардаларидан ташқари, унинг аъёнлари ва мирзоларга тегишли анвойи саропардалар ҳам бор эди. Хуллас, ҳамма ерда чодирлар ва уларнинг тили билан айтганда, саропардалар қурилган эди. Улуғ амирнинг қароргоҳида қирқ минг ёки эллик мингга яқин чодир тикилган бўлиб, ҳаят ажойиб манзара ҳосил бўлган эди. Бундан ташқари, шаҳар атрофидаги боғлар, ўтлоқлар, сув бўйларида ҳам кўплаб чодирлар тикилганди.

Темурбек бу улуг сайилга Самарқанд салтанатидаги барча мирзолар ва бадавлат кишиларни таклиф этган эди. Тўйга ташириф буюрганлар орасида Балахия [Бадахшон] деган катта мамлакат ҳокими ҳам бор эди. Ёқут қазиб олинадиган ушбу мамлакат ҳокими кўплаб аъёнлар ва бошқа кишилар билан бирга келган эди. Элчилар Бадахшон ҳокими билан бир неча вақт бирга бўлиб, ёқутнинг қандай қазиб олинишини суриштирдилар. Ҳокимнинг айтинича, ёқут Бадахшон яқинидаги бир тоғдан қазиб олинаркан. Ҳар куни тоғ қоясидан бир бўлаги ушатиб олиниб, ичидан ёқут излайдилар. Ёқут белгилари намоен бўлганда уни тошдан жуда моҳирлик билан, бежирим ва соф ҳолда ажратиб олар эканлар. Бунинг учун тош парчасини искана билан оз-оздан ушатиб, соф ёқутни ажратиб оларканлар. Шундан кейин қайроқ тошлар билан унга ишлов берар эканлар. Ҳоким ёқут қазиб олинадиган жойга Темурбек жуда кўп соқчилар қўйиб, қаттиқ пазорат ўриганлиги ҳақида ҳам сўзлаб берди.

Бадахшон мамлакатига Самарқанддан Кичик Ҳиндистон томон ўн кўнлик йўл. Бундан ташқари, ҳаворанг бўёқ олинадиган Акиви¹ шаҳрига Темурбек томонидан тайинланган ҳоким ҳам бу ерга келган эди. Акиви шаҳри Кичик Ҳиндистон томонда, Бадахшондан қўйироқда жойлашган. Акивидан ҳам Самарқандгача ўн кўнлик йўл.

1404 йилнинг 23 октябр пайшанба куни улуг амир ўрдада катта базм уюштириб, элчиларни яна таклиф этди. Зиёфатга кўплаб меҳмонлар келишди. Уларда майхўрлик билан ўтган базм эътиборли ҳисобланади. Кўп ўйин-кулги, хурсандчилик бўлди. Темурбекнинг хотинлари аввалги тўйларидаги сингари яхши кийиниб ҳозир бўлдилар, эркаклар билан бирга ўйин-кулги қилдилар. Тўй-базм ярим кечагача давом этди.

МУҲАММАД СУЛТОН МАЪРАҚАСИ. УНИНГ МАҚБАРАСИ

[1404 йил] ўттизинчи октябр куни Темурбек қароргоҳдан чиқиб, шаҳарга қараб йўл олди. Мачит олдидаги бир уйга² келиб тушди. Ушбу мачитни улуг амир

¹ Шу номдаги шаҳар Бадахшоннинг қасрида бўлганлигини аниқлаб бўлмади.

² Бу ерда амирзода Муҳаммад Султон хонақоси назарда тутилади.

Туркияда вафот этган невараси Муҳаммад Султон мир-
донин дафн этиш учун қурдирган эди. Темурбек Боязид-
ин мағлуб этганда, Муҳаммад Султон уни асир олган,
шундан кейин ўзи касал бўлиб вафот этган эди. Темур-
бек неварасини жуда яхши кўрар, шу сабабдан унинг
шарафига ушбу уй, мачит ва мақбарани қурдирган
эди. Шу куни улуғ амир неварасининг хотирасига ху-
дойи қилиш учун бу ерга келган эди. Маъракага элчи-
лар ҳам таклиф этилдилар. Элчилар бу ерга келгач,
уларга мачит ва даҳмани кўрсатишди. Бу мачит жуда
баланд, ички ва ташқи томони зарҳал ва ҳаворанг бўёқ-
лар билан сайқалланиб, қошии ва шилалар билан қоп-
ланган эди. Темурбекнинг невараси [юқорида айтиб
ўтдик] Туркияда вафот этган. Жасади дафн этиш учун
Самарқандга жўнатишган ва ўшанда шаҳар бошқарма-
сига ушбу мачит ва сағанани қуриш топширилган эди.
Темурбек шаҳарга қайтганда, мачит қурилишидан
кўнгли тўлмади. Унинг фикрича, мачит жуда паст
қурилган эди. Улуғ амир қаҳр билан уни бузиб ташлаш
ва ўн кун ичида янғидан қуришни буюрди. Шошилиш
равишида кечаю кундуз тинмай меҳнат қилдилар. Темур-
бекнинг шаҳсан ўзи икки марта шаҳарга келди. У отда
юртмаслиги сабабли бирор жойга бормоқчи бўлганда
уни тахтиравонда олиб борар эдилар. Мачит ўн кунда
қуриб битказилди. Шундай улкан қурилиш бу қадар
қисқа муддатда битказилганига ажабланмаслик мумкин
эмас. Улуғ амирнинг невараси шаънига ва хотирасига
бағишлаб қилинган маъракага жуда кўп одам йиғил-
ган эди. Уларнинг удумига кўра, дастурхонга [анвойи]
таомлар қўйилган эди. Маърака тугагандан кейин Те-
мурбек аъёнларидан бири амир Шоҳмалик элчиларни
Темурбекнинг олдидан четроққа олиб, уларга кимхоб
чопон ва япа ёввойи ҳайвонлар мўйпасидан, астари эса
шоҳидан тикилган чакмон кийдирди. Совуқ кунларда
кийиладиган чакмонга иккита сувсар мўйнадан ёқа
тикилганди. Элчиларнинг бошларига телпак кийдирди-
лар. Амир Шоҳмалик элчиларга бир минг беш юз кумуш
танга солинган халтани ҳам топширди. Чақа улар-
да «танга» деб аталади, ҳар бир танга¹ иккита икки ку-
муш реалга тенгдир. Шундан кейин элчиларни яна Те-
мурбекнинг ҳузурига бошлаб келдилар. Элчилар улуғ

¹ Амир Темур замонда зарб этилган кумуш танга, 5,8—6 гр
га тенг бўлган.

Темурбек қурилишга пиширилган гўшт келтириб, қурилишда ишлаётганларга ташлаб туришни буюрди. Баъзида у ўз қўли билан ишчиларига гўшт ташлар ва уларни фавқулодда ғайратлантирарди. Ҳукмдор ишчиларга баъзан ҳатто пул ҳам ташлар эди. Қора ишчилар қурилишда кечаю кундуз тинмай ишладилар. Мачит қурилиши ҳам, савдо растаси қурилиши сингари, қор тушиши билан тўхтатилди.

ЭЛЧИЛАР ПОДШОҲНИНГ ҚАБУЛ ҚИЛИШINI ТАЛАБ ЭТАДИЛАР

[1404 йил] биринчи ноябр, жума куни элчилар «подшоҳ ўз ваъдасига биноан бизни қабул қилиб, юртимизга қайтишга рухсат этар», деб ўйлаб, унинг ҳузурига йўл олдилар. Уни қурилиш ишлари давом этаётган мачит ёнидаги ўша уйда учратдилар. Бу ерда эргалабдан тушгача бўлдилар. Шу пайт улуғ амир чодирдан чиқиб, майдондаги супага кўтарилди. У ерга кўплаб гўшт ва мева-чева келтирилди. Буларнинг ҳаммаси танаввул қилиб бўлингач, Темурбек Ҳиндистон подшоси ҳисобланган набираси Пирмуҳаммадни ўз мулкига жўнатиш билан банд бўлганлиги сабабли элчилар билан бугун суҳбатлаша олмаслигини айтиб, узр сўради ва элчиларнинг ўз қароргоҳларига қайтишларига ижозат берди. Улуғ амир ўша куни Пирмуҳаммадга ва унинг мулозимлари билан бирга келган ясовулларга кўп от, қурол-яроғ ва кийим-кечак инъом қилди.

Эртаси, шанба куни [1404 йил 2 ноябр куни] элчилар Темурбекнинг хоҳиши билан яна унинг ҳузурига таширф буюрдилар. Бироқ у тоби йўқлиги сабабли чодирдан ташқарига чиқмади. Элчилар у одатда чодирдан майдонга чиқадиган ерда туш пайтигача кутдилар. Шундан кейин улуғ амирнинг уч кишидан иборат аъёнларидан бири чиқиб, «ҳукмдор билан бугун ҳам учрашни мумкин бўлмас, элчилар турар жойларига қайтиб кетаверсинлар»,— деб айтди. Биз яна ўз қароргоҳимизга қайтдик.

Келгуси якшанба куни [1404 йил 10 ноябр куни] элчилар «Темурбек юртимизга қайтишга рухсат этмоқ учун бизни қабул қилмасмикан?» деган ўй билан [яна] унинг қароргоҳига келиб анча вақт турдилар. Улуғ амирнинг яқин аъёнларидан бўлган учта мирзо элчи-

ларни кўриб қолиб, «сизларни бу ерга ким таклиф этди»,— деб сўради ва «улуғ амирни кўриш мумкин эмас, шу сабабдан сизлар ўз қароргоҳингизга қайтингиз»,— дедилар. Сўнг мирзолар элчиларга биркитиб қўйилган мулозимни чақиртириб келиб «элчиларни нега бу ерга бошлаб келдинг?»,— деб сўрадилар ва унинг бўридан ш ўтказиб жазоламоқчи бўлганларида мулозим элчиларнинг бу ерга келишидан мутлақо хабари йўқлигини, бугун ҳатто уларни кўрмаганлигини айтиб, ўзининг беғувоҳлигини исботлади ва жазодан қутулиб қолди. Шунга қарамай, мулозимни яхшилаб калтакладилар. Мирзолар улуғ амир оғир бетоб бўлиб, унинг бутун аҳлу аёли, одамлари, хизматкорлари саросимада эканлиги туфайли шундай талбирни қўллашга мажбур бўлган эдилар. Темурбек хонадонини бошқарувчи мирзолар масалани ўзлари ҳал эта олмасликлари сабабли элчиларни қароргоҳларига қайтиб, таклиф этилмагунларича хотиржам кутиб туришларини тайинладилар.

Элчилар Темурбек қабул қилишини яна талаб қилдилар. Элчилар улуғ амир тарафидан ҳеч қандай хабар бўлмай, ўзлари ҳам унинг ҳузурига боришга журъат этолмай турган бир вазиятда бир чигатой ҳузуримизга келиб, олий ҳукмдорнинг мирзолари — шаҳзодалар элчилар эртага эрталаб ўз юртларига жўнаш учун тараддулларини кўришлари зарур, деб тайинлаганини айтди. Чигатой ўзи ҳам элчилар билан, шунингдек, ушбу ерда истиқомат қилиб турган Бобил элчилари, турк ҳамда Туман ўғлон элчилари билан бирга жўнаб, уларни Турис [Табриз] гача кузатиб боришини айтди. Мирзоларнинг фармойишига биноан Турисгача ҳамма ерда — шаҳар ва қишлоқларда элчиларга озиқ-овқат ва бошқа зарур нарсаларни муҳайё этиш, уларни от-улов билан таъминлаш ҳақида ғамхўрлик қилиш унга топширилганини, Табризда элчиларни Темурбекнинг набираси Умар Мирзо кутиб олиб, уларнинг ҳар бирини ўз юртига жўнатажagini айтди. Элчилар «улуғ амир жўпанимизга рўхсат этган эмас, ҳатто давлатпаноҳимиз қиролнинг мактубига ҳам жавоб берганлари йўқ. Шу аҳволда қандай қилиб бизни жўнатмоқчи бўласизлар?»,— деб эътироз билдирдилар. Чигатой «мирзолар шундай қарорга келдилар, шу боис бу ҳақда сўзлашини ортиқча, элчилар жўнашга тайёргарлик кўришлари лозим; бошқа элчилар ҳам жўнайдурлар»,— деди.

Шундан кейин элчилар дарҳол улуғ амирнинг са-

ройига келиб, мирзолар билан учрашдилар ва ўтган пайшанба куни Темурбекнинг ўзи элчиларнинг келишлари ва уларни қабул қилишини, улар билан сўзлашиб, сўнг эл-юртларига жўнатиб юборажагини айтганлигини уқтирмоқчи бўлдилар. Энди бўлса, ҳузурларига бир чигатой келиб, уларнинг номидан жўнаб кетишга ҳозирлик кўришларини маълум қилгани, бундан таажжубланганликларини айтдилар. Мирзолар улуғ амир билан учрашиш мумкин эмаслигини айтиб, уларга ижозат беришга қарор берилганлигини маълум қилдилар. Мирзолар улуғ амир оғир бетоблиги ва ҳатто тилдан қолганлиги ва ўлим тўшагида ётганлиги сабабли шундай қилганликларини шароитни яхши билганлар айтишди. Элчилар ахир подшолари учун жавоб мактубисиз кетолмасликлари хусусида қанчадан-қанча важҳ-сабаб кўрсатмасинлар, мирзолар бу ҳақда гап-сўздан фойда йўқлиги, тезлик билан жўнаб кетишлари зарурлигини айтдилар. Улар учун аллақачон кузатувчилар тайинланганини [ҳам] маълум қилдилар.

Шу тариқа ўша душанба куни элчилар [Самарқандда] қолдилар, эртаси куни мирзолар уларни кузатувчи мулозимдан элчиларга йўлларидаги тўрт шаҳар ҳокимларига тўртта раҳнамо¹ бериб юбордилар ... Элчилар [Кастилия, Миср, Туркия элчилари] 1404 йил 21 ноябр куни Самарқанддан жўнаб кетдилар...»

МИРХОНД

«РАВЗАТ УС-САФО» ДАН.

Муаллифнинг тўлиқ исми Мир Муҳаммад ибн саййид Бурҳониддин ибн Камолиддин Маҳмуд ал-Балхий. XV асрнинг кўзга кўринган тарихчи олимларидан бири; 1443 йили Балхда туғилган. Кейинчалик Ҳиротга келиб, илм-фан ҳомийси Алишер Навоий билан яқин муносабатда бўлган. Алишер Навоий Мирхонддан тарихга оид бир асар ёзишни илтимос қилган ва унга «Ихлосия» мадрасасидан бир ҳужра ажратиб берган. Мирхонд 1498 йилда вафот этган.

¹ Раҳнамо — элчилар ва чопарларга сафарини хатарсиз ва ташвишсиз ўтказишлари учун уларнинг қўлига (божхона ва работларда кўрсатиш учун) берилган махсус нишон.

Мирхонд Навоийнинг илтимосини тез фурсатда амалга оширади ва дупёнинг яратилишидан то у ўзи яшаб турган йилгача бўлган воқеаларни ўз ичига олган «Равзату ус-сафо фи сийрати-л-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо» [«Пайгамбарлар, подшолар ва халифаларнинг таржимаи ҳоли ҳақида жаннат боғи»] номли асарини ёзади. УЗФАнинг академиги, тарих фаълари доктори, йирик тарихчи олим Бўриной Аҳмедовнинг ёзилича, бу асар муқаддима, хотима ва етти жилдан иборат бўлиб, Султон Ҳусайн Бойқаро давридаги ур-йиқитлар вақтида унинг еттинчи жилди йўқолган. Бу жилд кейинчалик Мирхонднинг набираси тарихчи Хондамир томонидан тикланиб, «Равзат ус-сафо»га қўшилган.¹

Маълумки, Хива хони Муҳаммад Раҳимхон Феруз даврида ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларига оид бўлган кўпгина асарлар ўзбек тилига таржима қилинган. Шулар қатори «Равзат ус-сафо» ҳам бир қанча олимлар томонидан эски ўзбек тилига ағдарилган. Қуйида келтирилаётган Улуғбек ҳақидаги парча ана шу таржима асосида тайёрланган бўлиб, «Равзат ус-сафо»нинг Амир Темур замонидан [1370—1405] то Султон Абу Саъид [1451—1469] замонигача бўлган воқеаларни ўз ичига олувчи олтинчи жилдидан олинди. «Равзат ус-сафо»нинг бу жилди Муҳаммад Назар исмли киши томонидан таржима қилинган бўлиб, қўлёзмалар фондида 7417 рақами остида [1879 йилда кўчирилган] сақланмоқда.

**Ҳазрати ҳоқоннинг муъовадат [қайтиши] дан сўнгра
Мирзо Улуғ[бек]нинг Хуросонга ташриф келтургани
ва садоқат раҳам қаламининг Мовароуннаҳр
ва Туркистон мамоликининг қазйа [воқеа] ларин
таҳрир жойиға еткурғони**

[309^а] Жаноби Улуғбек Самарқанддин элчи йибориб, мирзо Миракни ундади. Аммо ул таваҳхум [хавф] кўргузуб дедиким: «Мен давлатхоҳ бандадурмен ва Мирзо Улуғбекнинг нозик мизожидин ғоятда ваҳмнок ва тарсанда [қўрқувчи] дурмен. Агар хизматга таважжух қилмоқда таваққуф [кечикиш] воқеъ бўлса, маъзур тутсунлар!»

¹ Б. А. Аҳмедов. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари, Тошкент, «Ўқитувчи», 1991, 153-бет.

Мирзо Улуғбек амир Боязид парвоначиниким, ўзининг муътамид [ишонган] ва муқриб [яқин] лари эрди, Андижонга, мирзо Аҳмад қошига равона қилиб, пайғом бердиким: «Боязиднинг сўзи манинг сўзимдур, ҳар аҳдниким тиласа, онинг била орога келтурсин, то онга вафо қилурман!»

Амир Боязид Андижонга онинг олдиға етишиб, ҳар неча саъй кўргузди, ҳеч фойда бермади. Аммо ваъда қилдиким, бир неча кундин сўнгра ўзининг ўғлини хизматға йиборгой. Амир Боязид мирзо Миракнинг қошидиб ёниб [қайтиб], эшитган сўзин арзға еткурди. Ва ул ваъда мийъод [вақти] дан ўтуб, мирзо Мирак Аҳмаднинг ўғли келмай, Мирзо Улуғ [бек] Андижонга азимат [юриш] кўргузди. Ва мирзо Мирак ул ҳудуд навоҳийнинг қалъаларини маҳкам қилиб, ўзи йўли танг ва тор тоғларға паноҳ этти. Ва Мирзо [Улуғ] бек Аҳси қалъасиниким барча қалъаларининг баланд ва маҳкамроқи эрди, муҳосара [қамал] этиб, мусаххар [таслим] этти ва фаровон лашкар аҳлининг тасарруфи қабзаси [қўл ости]ға етти. Ва қалъа кутволлиғини Поянда баковулға бериб, ўзи Андижонга равона бўлди ва онда борғач эшиттиким, мирзо Мирак Аҳмад йироқ ердаги тоғларға кетубдур, онда бормоқ мумкин эрмастур. Ложарам [почор] мурожаат [қайтиш] қилди.

Чун мирзо Мирак ул [Улуғбек] жанобнинг ёнғон [қайтгани] дин хабар топти мўғул лашкари билаким, онинг мададига келмиш эрди, Андижон озими [қайтувчиси] бўлдилар. Аммо Амир Мусокка, Амир Умар Тобон, Амир Али Кучин ва олардин бошқа бир неча сардорларким, уруш оҳанги била Андижондин чиқиб, Уш ҳаволиси [атрофи]ға етушиб, чун ёғи [душман] ҳолидин таҳқиқ хабарлари йўқ эрди, беэҳтиёт бир ерга қўнуб, ҳазми [эҳтиёткорлик] шароитидин гофил қолдилар. Лекин мирзо Мирак Аҳмаднинг хабари бор эрди, бирин Андижон лашкари бошиға сурди ва мазкур умаро ва сардорларни ўлтурди. Ва амир Сулаймоншоҳнинг ўғли амир Рустам уруша-уруша Андижонга кирди ва мирзо Мирак Аҳмаднинг изидин бориб, муҳосара [қамал]ға машғул бўлуб, кўб саъй кўргузди, аммо ҳеч фойда анга мутартиб [осил] бўлмади. Ва мўғуллар кўб ўлжа олиб, ўзларининг вилоятиға ёндилар.

Ва чун ҳазрати ҳоқоннинг муъовадат [қайтиш] қилғонининг хабари Мирзо Улуғбек қулоғиға етти, Самарқанддин чиқиб, Хуросонға юзланди ва кўб масофатни

қатъ қилғони [босиб ўтгани]дин сўнгра Ҳиротга бориб, ҳазрати ҳоқони саъиднинг дастбўслиғи [қўлини ўпиш] шарафига мушарраф айланди. Ва ул ҳазрат онга кўб марҳамат ва навозиш [меҳрибонлик]лар қилди.

Ва бу аснода ҳазрати ҳоқон ишояти қуёши, киллоғат [подшолик] саҳарининг меҳри [офтоби] Бойсунғур мирзоининг рўзгори [ҳаёти] юзига партав [нур] солиб, Тус ва Машҳад, ва Самилғон, ва Журмиқон, ва Хабушон, ва Астробод, ва Шосимин, ва Кабуджома вилоятини мувофот ва мансубот [қарашли нарсалари] била анга берди. Ва санан ҳижрийнинг саккиз юз доғи ўн саккизланчи йилида¹ қазо [тақдир] жараёни фармон пифоз [таъсир] этти то Ихтиёриддин қалъасинким, Малик Фахруддин уни Ҳирот шаҳрининг орқа девориға муттасил бино этмиш эрдиким, ҳазрати соҳибқироннинг мулозимлари фармони била хароблиғ марҳаласига етмиш эрди, иморат ҳолиға келтурдиларким, етти юз минг киши онда иш этти то итмом [тамом]ға етти. Ва-л-ўҳдату ала-р-ровий [тўғрилиғи ривоятчининг зиммасига].

318^с Мирзо Улуғбекнинг Ҳирот, ҳумийат ан-татарруф ил-балийёт ва-л-офот²ға келганининг баёни

Мирзо Улуғбекнинг хотириға [кўнглиға] ҳоқони саъиднинг мулоқоти иштиёқи афзун [зиёда] бўлиб, Мовароуннаҳр диёридин Хуросон билоди [мамлакати] сари юзлаиди. Чун ул жанобнинг вусули [етиб келиш] хабари мутавотир ойланиб [тарқалиб], ҳумоюн мавкаби [бахтли оти] Ҳирот ҳудудиға васил ойланди [яъни етиб келди], иффат иқтидо [иффат соҳибаси] Гавҳаршод оғо ва мирзо Бойсунғур, ва мирзо Муҳаммад Жўки баҳодир бошлиқ Хуросон ўлкасининг аъёну умароси ва ашрофу уламоси ул жанобнинг истиқболиға чиқиб, таъзиму тақрим [иззат] шароитин тақдимға еткурдилар.

Ва жаноби Мирзо Улуғбек рабиъ ул-аввал ойининг тўққузлончи куннда³ салотин ва авохир [кичир] ва авойил [катта мансабдагиларнинг] ифтихори даст бўслиғи [қўлини ўпиш шарафи] била сарафроз айланди.

¹ Ҳижрий 818 — милодий 1415 йил.

² Бало ва офатлардан омон бўлсин.

³ Рабиъ ул-аввал ойининг тўққизлончи куннда — милодий 1415 йил, 20 май куннда.

Ва ҳоқони саъид бир неча кунга тегру подшоҳона жашн [тўй]лар тартиб берди. Мазкур ойнинг охирида¹ Хитой элчиларигаким мундин бир неча кун илгари келмиш эрдилар, улуғ зиёфатлар бериб, ул ҳазрат барчасин ниъом ва эҳсон баҳри [денгизи] маъмурига айлантурди. Ва Хитой ҳокими Донмишг учун табаррукот ва бийлокот афроз ва жудо қилиб, ул жамоатга топшуруб, ёнмоғлиг [қайтмоғлиқ] рухсатин арзоне тутти.

Ва адоғи мазкур ойнинг охирида амир Идикунинг ўғли Султон Увайсниким Кирмон соридин келмиш эрди, Самарқандга йборди. Ва жумоди ул-охир авойили [боши]²да мирзо Улуғбек ва мирзо Муҳаммад Жаҳонгир, ва амир Шоҳмаликгаким, шул айёмда Хоразмдин келмиш эрдилар, сагин [катта]зиёфат берди. Ва барча умароға фохира [қимматбаҳо] халъатлар ва яхши юрушлик отлар марҳамат қилди. Ва мирзо Бойсунгурнинг давлати аъёни риоятин камо важаб ва янбағи [вожиб ва зарур бўлган ҳолда] тақдимга еткурди. Ва ондин сўнгра мирзо Муҳаммад Жўки баҳодирни ўзиға ҳамроҳ қилиб, Самарқандра таважжуҳ буюрди.

[331^о] Шаҳзодаи саодат нишон Мирзо Улуғбек кўрагон ҳолотин ва Мовароуннаҳр қазоёси [воқеалари] мақолотин баён жойига келтурмак ва Мўғулистон хуккоми Вахта аҳволидин доғи шаммаи [бир ози] ни зуҳур мартабасига келтурмак

Жаноби салтанат қабоб мирзо Улуғбек ҳикмат андуз [ҳикматни билувчи] ва дониш омузи ҳамкор [илмда мақсадга етувчи доно] эрди. Ва додгустар [адолат ёувчи], ва ҳунарпарвар шаҳриёр, ва Афлотуни ҳикмат била Фаридуни ҳашаматни жамъ қилиб, барча илм ориф [теран] кўнглида ҳозир эрди. Ва, хусусан, риёзий илм бобида назир [тенги] ва адил [ўхшаши] йўқлиги барча илм аҳли қошида маълум ва зоҳир, ва адолат, ва инсфат [одиллик] қавоиди риояси бобида мумтоз эркин барчаға қуёш янглиғ ҳувайдо [очиқ] ва равшан эрди. Ва мулку миллат умури [ишлари] танзимда [тартибда] якто [ягона] ва беҳамто [тепсизлиги] оламии [одам] ларға маълум ва мубарҳан [ошкор] дир. Ва

¹ Мазкур ойнинг охирида — милодий 1415 йил 9 июн куни.

² Жумоди ул-охир авойилида — милодий 1415 йил, 8 август куни.

огар чандиким [шунга қарамай], муносиб кўрунур эрдиким, ҳарчандким, мушкин шаммома хома [мушк ҳидини юзучи қалам] ул жанобнинг, балким олдиндағи ўзга қамбб султонларнинг баёнига етушса эрди, алқоб таҳририга шитигол кўргузур эрди. Аммо, чун оларнинг муқаррам отлари магар йўли била бу вароқда битилур эрди, шул важҳдин ул бузруквор табақанинг маҳзи отларини битмақка келди.

Сафар ойининг авойили [бошлари]да¹ хосса мулозимлардин жамъиким амир Шоҳмаликка мадад бергали Хоразм [га] бормиш эрдилар, мансур [ғолиб] ва мушффар [зафарли] бўлиб олампаноҳ даргоҳига еттилар. Ва сафар ойининг учламчи кунда² Мўғулистон хониинг вафоти хабари етушиб, рабиъ ул-аввал ойида³ Сийдиқ баҳодирнинг навқари Кошғардин келиб, арзға етикурдиларким, Увайс ўғлон нақши жаҳонким, Жата хони эрдиким, Ўлтурди ва мўғуллар аросида фитна ва ошуб фалақдин ошибдур. Ва Мирзо Улуғбек ондин бу нав хабарни эшитгач, ўзининг бир мўътаמיד [нишончи] одамиин мўғуллар аҳволи[нинг] тафаҳхуси [текшириши] учун йибориб, мўғуллардин жамъиниким Самарқандда бандда асройдур эрдилар, бўшатиб йиборди.

Ва мирзо Муҳаммад Жўки ражаб ойида⁴ Мовароуннаҳр жониб [томониға] мутаважжиҳ бўлиб [юзлашиб], чун Жайҳундин ўтти, Мирзо Улуғбек махсус ва муқриб [яқинлар]дин жамъини истиқбол расми била номзод буюрди ва олар равон бўлуб, шаҳзоданинг бисоти тафсили саодатин топиб, онинг била ёнди [қайтди]лар. Ва ул бир буржнинг икки ахтари [юлдузи] ва бир дурж [сандик]нинг икки гавҳари бир-бириға қарин [яқин] бўлиб, мирзо Муҳаммад Жўки Боғи дилкушоға кўнуб, Мирзо Улуғбек бир неча кунга тегру зиёфат шароитиға қиём кўргузуб, шоҳона базмлар тартиб қилиб, нисрат айёми эрдиким, Мўғулистон аҳволи тафаҳхуси [текшириши] учун кетган одам қайтиб келди ва ул диёрнинг паршонлиғи шарҳин арз қилди.

Ва Мирзо Улуғ[бек]нинг кўнгли ул тарафдин тинч ва осуда бўлиб, мирзо Муҳаммад Жўкиға фаровон

¹ Сафар ойининг авойилида — 818 ҳижрий йил сафар ойининг биринчи кунин (1415 йилнинг 12 апрели).

² Сафар ойининг учламчи кунда — 1415 йил, 15 апрел.

³ Рабиъ ул-аввал ойида — 1415 йил, 11 май — 10 июн.

⁴ Ражаб ойида — 1415 йил, 6 сентябр — 6 октябр.

амвол [молу давлат] ва нафойис [нафис нарсалар] бериб, икковлон Хуросон озими [кетувчиси] бўлиб, Самарқанддин чиқиб, шул ойнинг йигирма олтиланчи кунда¹ давлату иқбол била Ҳирот дорулсалтанага етиларким, иттифоқ ҳасби била шул кунларда ҳазрати ҳоқон қуш солмоқ учун Фараҳга бормиш эрди. Чун давлату саодат била ёнди [қайтди], шаҳзодалар истиқбол маросимин тақдимга еткуруб, Амир Довуд работида дастбўслиғ [қўл ўпиш] шарафига фоиз [муяссар] ойландилар.

Ва ул ҳазрат аржуманд фарзанди шаънида эҳсон ва навозиш анвоин мабзул [арзон] тутуб, подшоҳона тўй бериб, ёнмоғ [қайтмоғ] лиғ ижозатин арзон тутиб, шаҳзода Мовароуннаҳрга йиғполди [жўнади] лар. Ва андоқким, зулҳижжа ойининг бешинчи кунида² Самарқандга восил айландилар [яъни етилар].

Ва Мовароуннаҳр вилоятда воқеъ бўлгон воқеалардин бири ул эрдиким, тарихи ҳижрийнинг саккиз юз доғи йигирма иккиламчи йили муҳаррам ул-ҳаромнинг етиламчи кунида³ мирзо Муҳаммад Султоннинг қизи Уга бегимким мирзо Улугбек [нинг] муҳтарама ҳарамин эрди, бир неча кунлик касал [лик] била ризвон равзаси [жаннат боғи] га хиром қилди. Ва шаҳзодаи комкор ул миқдор тамакқун [маҳкамлик] ва виқори [босиқлиги] била ҳам сабру қарор инонин [жиловин] илги [қўли] лиғ бериб, кўзи фавворасидин ён қаттаротин [қатраларин] сочти ва охир таҳаммул [чидам] ва сабр этагига қўлин уруб, тилин «инна лиллоҳи ва инна илайҳи рожибу» [бизлар Оллоҳники, ва бизлар Унга қайтувчилармиз] қалимасига⁴ очди. Ва фуқаро, ва эҳтиёж арбобиға [эгаларига] сила [ҳадя] ва садақалар еткуруб, Қаломи шариф [Қуръон] хатми шароитин ерига келтурди ва истиҳкоқ [эътибор] асҳобиға ошу таом етурди.

Ва яна улким, рабиъ ус-соийнинг салхи [охирги кун] ида⁵ эрди, Бароқхон ондин илгариким ҳукумат сарири [таҳти] да ўлтурғой, ўзининг аҳвали икқилоби жи-

¹ Шу ойнинг йигирма олтинчи кунида — 1415 йил, 2 октябр.

² Зулҳижжа ойининг бешинчи кунида — 1416 йил, 6 феврал.

³ 822 йил муҳаррам ойининг етиламчи кунида — 1419 йил, 3 феврал.

⁴ Қуръондан.

⁵ Рабиъ ул-охирнинг салхи (охирги) кунида — 1419 йил, 26 май.

қотида оларнинг нафсу ҳаво изинча бориб, ото ва боболари равияси [йўли]да ихтилофлари иллатидин хонлиг иштиёрни қилмай, хонуман аросидин чиқиб, мирзо Улуғбекнинг Қайсон иштибоҳ [Сатурн юлдузи мисол] даргоҳига паноҳ келтурди. Ва эҳсон, ва инъоми анвоини малҳуз, ва маҳсуси бўлуб, шаҳзода ва жўжилар зумурраси [қатори]да интизом топди. Ва жаноби Улуғбек Бароқхоннинг салтанати асбобин омода [муҳайё] тутиб, ўзининг юртига йиборди.

Ва ражаб ойининг охирида¹ Қонғар жоғибидини хабар келдиким, амир Худойдоднинг қизи подшоҳ қасдин қилиб, мўғуллар аросида шўришу рағво ва булғоқ воқеадур. Мирзо Улуғбек бу хабарни эшитгандин сўнгра лашкарин йиғнаб, Тўқмоқ сорига азм қилмоқини жазм этти ва амир Искандар Ҳиндубугани Самарқанд доруғалиғи [ға] қўйуб ва Боғи дилкушодини ҳаракатга келиб, Қорабулоқ мавзеёига борди. Ва ул маҳалда амир Худойдоднинг навкарлари мўғул тарафидин келиб, пойбўслиғ [оёқ ўпиш] шарафига мушарраф бўлдилар.

Ва сўнгги кунда Садр ул-исмомнингким, Жатта умароси ва улўғлари жумласидин эрди, навқар Исломо талочи била келиб, давлат ошён остон умароси василаси [воситаси] била ул пешкаш [совға]ларниким, ўзи била келтуруб эрди, аъло назардин ўткарди.

Ва Мирзо Улуғбек Ҳўжанд сувидин ўтуб эрдиким, Хуснака Шамъи жаҳоннинг қизи Меҳрингор хоника мулозаматида эрдиким, мирзо Муҳаммад Жўки учун Хуросонга элтур эрди, андоқким, садоқат рақам қалам муборақ тазвиж [уйлаштириш]нинг зикрин ижмол [қисқалик] тариқаси била бу авроқда этти.

Ва Мирзо Улуғбек ул хонлиғ бўстони давҳаси [улкан дарахти]нинг рюяти ва Чингизхон дудмони [силсиласи] натижаси [нинг] иззати учун савор бўлиб [отланиб], они тамоми ойин [қоида] била ўткарди ва Тошканддин кўчуб, Бурлоқ мавзеин давлату иқбол ҳаймагоҳи [чайласи] буюрди. Ва ул манзилда ўзбек тарафидин бир киши қочиб келиб, ул қавмининг париншонлиғи хабарин арзға еткурди. Бир савдогар доғи ул тарафдин етушиб, бурунги кишининг хабарига мувофиқ сўзлар сурди [яъни айтди].

Мирзо Улуғбекнинг ўзи ул ердин ёниб, Арслонхўжа

¹ Ражаб ойининг охирида — 1419 йил, 22 август.

тархон бошлиқ бир неча умарони Қошғар тарафига йиборди. Ул руҳафзо [ёқимли] саҳрода сайру шикор маросимиға қиём кўргузуб, рамазон ул-муборак ойнинг еттиланчи кунда¹ Сир дарёсидин ўтиб ва бир неча манзилни қатъ этиб, шаввол ойининг иккиланчи кунда² давлату иқбол била ўзининг фархунда [бахтиёр] мақдами [қадами] шарафидин Самарқанд ўлкасин жаннат мисол қилди.

Ва мазкур ойнинг охирида³ Бухоро жонибиға юруб, зулқаъда ойининг ўн тўртланчи кунда⁴ Бухоро ўлкасиға нузул буюрдилар. Ва сўнгги кунда амир Шоҳмаликнинг навкарлари Хоразм тарафидин етушуб, бир неча қушниким пешкаш расмида келтуруб эрдилар, марҳамат асар назардин ўткардилар.

Ва Мирзо Улугбек зулқаъда ойининг ўн олтиланчи кунда ул мадрасағаким Бухоро шаҳри ичинда ўзининг олий наҳмат [улуғ хоҳишли] ҳимматининг меъмори бино қилмиш эрди кирди ва ул шарифа буқъа [жой] нинг сокин [яшовчи] ва улум талабаларига риъоят ва иноят қилиб, динору дароҳим берди.

Ва бир неча кундин сўнграким, Бухорода кўнгли коминча [хоҳишича] ўткарди, Самарқанд озими [кетувчиси] бўлди. Ва Қўфин каряси [қишлоғи] да ул амирларким, Қошғарга бормиш эрдилар, ҳумоюн мавкабга қўшулуб, зулҳижжа⁵ ойининг йигирма учланчи кунда Самарқанд шаҳри ул ҳазратнинг ҳумоюн талъатидин бешиг монанд ойланди.

Ва таърихи ҳижрийнинг саккиз юз доғи йигирма тўртланчи йили авойлида⁶ Хитой элчилариким, ҳазрати хоқоннинг қошиға келиб, баъзилари мирзо Иброҳим султон олдиға бориб, баъзилари Хоразмға амир Шоҳмалик ёниға кетиб эрдилар, ёниб Самарқандға етдилар. Ва ҳазрати хоқон сайднинг мулозим ва навкарларидин амир Шодихўжа ва мирзо Бойсунғурдин Султон Аҳмадхўжа, Фиёсддин наққош ва мирзо Иброҳим Султондин амир Хусайн ва Паҳлавон Жамол, ва мирзо Суюргатмишдин Аргудоқ ва амир Шоҳмаликдин Урдуов ва

¹ Рамазонинг еттиланчи кунда — 1419 йил, 18 сентябр.

² Шаввол ойининг иккиланчи кунда — 1419 йил, 28 октябр.

³ Мазкур ойнинг охирида — 1419 йил, 6 ноябр.

⁴ Зулқаъда ойининг 14 кунда — 1419 йил, 3 декабр.

⁵ Зулҳижжа ойининг 23-кунда — 1420 йил, 11 январ.

⁶ Ҳижрий 824 йил авойлида — 1421 йил, 6 январ.

Вадахнон шоҳларидин хўжа Тожиддинким, Хитой элчиллиғига буюрилмиш эрдилар, Хитой хони Вонминнинг фиристодалари [юборганлари] Самарқандга келдилар. Ва Мирзо Улуғбек ул жамоат била Хитой элчиларига подшоҳона зиёфат бериб, кўб иноят ва риоят қилди. Ва олар сафар ойи ғарраси [ойнинг янгилалиши даври]¹да элчилар билан ҳаминон [бирга] бўлдилар.

Ва бу аҳвол хилоли [ичида] мирзо Улуғбек Самарқанд балдаси ўртасида мадрасани маниъ [улуғвор мадраса] ва хонақоҳи рафиъ [юксак хонақо] биносига фармон бериб, оларга ул миқдори кент ва қаряларни вақф қилдиким, мадрасалар ва улум талабаси, ва шайх, ва қори, ва амалдорлар ҳақларин олгонларидин сўнгра ҳам икки бўқъа [жой]нинг ғаллахонасида асройдур эрдилар. Ва ҳам онингдек буюрди то чабукдаст [чаққон] устодлар расад [хона] бунёдин қўйдилар ва расад амаласининг умароси Батлимуси соний [иккинчи Птолемей] ва хулосан ҳукамо юноний [Юпон ҳакимларнинг якунловчиси] мавлоно Фиёсуддин Жамшид ва жаноби фазойилмаоб [фазилатлар эгаси] мавлоно Муинуддин Камол эрдилар.

Ва оз замонда бу иморат такаллуф [ҳашам] ва тазийн [зийнат] ғояти [чегараси], ва манпонат [созлик], ва расонат [даража] ниҳоятда итмомға етти. Ва расад натойижидин зижи мураттаб эттиларким, они «Зижи жадиди кўрагоний» дерлар. Ва ҳоло мунажжимларнинг кўпроқи тақвимни бу «Зиж»дин истихрож қилурлар [яъни чиқарурлар]. Ва яна улким, Озарбайжон фатҳининг хабари ва туркман лашкарининг инҳизоми [енгилиши] асари Самарқандда шуҳрат топиб, Мирзо Улуғбек тиладиким, ҳижрондийда дийдасин [яъни кўзин] волиди бузругвор [азиз ота] ва маҳди улён номдор Гавҳаршод оғонинг талъати нури била равшан қилгай. Ва ул замонда аноси яна бир фарзанди мирзо Муҳаммад Жўки била Хуросонда эрди.

Ва чун шаҳзоданинг Мовароуннаҳрдин нўҳзат буюрмоқи [яъни жўнаши] мамлакат салоҳи [тартиби] учун муттаассир [қийин] эрди. Ул жаноб Хуросонға киши йибориб, илтимос қилдиким, бонуйи узмо [улуғ хоним] бу тарафга қадам ранжа буюрғой ва иффат паноҳ ҳудаж² ўзининг саодатманд илтимосин мабзул тутуб,

¹ Сафар ойининг янгилалиши пайтида—1421 йил, 5 феврал.

² Ҳудаж — одам ташвиш учун туя устига қилинадиган мослама.

мирзо Муҳаммад Жўки била рабиъ ул-аввал авойилида¹ Ҳирот доруссалтанасидин йўлга юз қўйиб, Омуя сувидин ўтилар. Мирзо Улуғбек истиқбол асбобин мураттаб тутуб, йўлга равон бўлуб, Бухорода бир-бирига учрашиб, ондин Самарқанд сорига юзланиб, мазкур ойнинг ёримида² Самарқандга етилар. Мирзо Улуғбек Боги чинолда улуғ зиёфат асбобин омода тутуб, бир неча кунни нишот [шодлик] ва инбисот [хурсандлик] била ўтказиб, олтун эгарлик от ва тевалар, ва хочирлар, ва нафис парчаларни бонуйи узмо [улуғ хоним]га пешкаш қилиб, зиёфат айёми ўтказиб, бонуйи узмо ва мирзо Муҳаммад Жўки Хуросон озими бўлдилар.

Ва мирзо Улуғбек аноси била биродарин узатиб, то Бом работигача борди ва Гавҳаршод ого тамоми муболага [қаттиқ зўрлаш] била они қайтариб, мирзо Муҳаммад Жўкка била видоъ қилиб, ул аноси³ била Хуронга кетди.

Ва ондин сўнгра Мирзо Улуғбек лашкар йиғнаб, Жатта жонибиға юруб, Қаробулоқға етгач, амир Искандар ва амир Ҳарималик, ва амир Боязид [ни] манғилой расмида равон қилди. Ва бир неча кундин сўнгра Малик Ислои Мўғулистондин келиб, мўғулларнинг ихлос ва давлатхоҳлиғларин арзга сткурди. Ва Мирзо Улуғ [бек] шул ердин қайтиб, Самарқандга юз қўйди. Аммо Самарқандга дохил бўлмасидин бурун ўзининг аржуманд фарзанди мирзо Абдурахмоннинг анодин бўлгон муждаси [хушхабар]дин масрур ва хушдил бўлмиш эрди, Самарқандга восил бўлгондин сўнгра бир неча кунга тегру нишот [шодлик] бисотин тўшаб, айпу тарабға машғул бўлди. Ва базму ишратдин фориғ бўлгач, мамлакат аҳволи забтиға илтифоти партавин [нурин] солди.

Ва бу аснода ул амирлар қошиданким илғор била бормиш эрдилар бу нав хабар келдиким, мўғул улуси мутеъ ва мунқод [таслим] бўлуб, нусрат асар лашкарға қўшилдилар ва бу хабарнинг изинча ўқ ул тоифанинг улуғлари Самарқандга келиб, Шермуҳаммад ўғлон ва Сориг ўғлон, ва Садр Ислои пойбўслиғ шарафиға мушарраф ойлониб, барчасин яхши ва муносиб ерга қўйдурдилар. Ва Мирзо Улуғбек подшоҳона тўй ва зиёфат асбобин тартибиға фармон бериб, оларнинг ҳаммасиға

¹ Рабиъ ул-аввал авойилида — 1421 йил, 6 март.

² Мазкур ойнинг яримида — 1421 йил, март.

³ Қўлэмада аноси ўрнига отоси бўлиб қолган.

«фохира [қимматбаҳо] халъатлар кийдуруб, ўқуш марҳамат ва навозиш кўргузди.

Ва бу ўжурда олий самъга [олий қулоққа] еттиким, мўғул умароси Қамариддиннинг ўғли чун жаҳонпаноҳ даргоҳиға етти мароҳими хисравона [подшоҳона марҳаматлар] онга ҳаддин афзуи навозиш ва ииъом этти.

Ва бу аснода Сўфи ўғлон Барақхон қошидин етушиб, тортиқ расми била от ва шунқор етуруб, қабул назарининг манзури тушди.

Ва бу аҳвол хилоси [ичи]да Абуқа ва Фўлод Темур Жатта тарафидин келиб, подшоҳона иноятининг баҳраманди ва хисравона отифатнинг машмул [ноили]ининг сарбаланди ойландилар.

Ва шул ойнинг етиланчи кечасида¹ жоҳу жалол [куч ва қудратлининг, яъни Улуғбекнинг] масомиъи [қулоғи]га еттиким, Шермуҳаммад ўғлон била Сориг ўғлон бошлиқ Жатта улусидин бир неча одам қочтилар. Ва ул жаноб филҳол отланиб, то пешин намози вақтигача [от] суруб, Кичкина булоқда оларнинг изидин етти ва Шермуҳаммад ўғлон била Сориг ўғлонни тутиб, умародин бир нечаларни олардин ўзга қочғонлар изидин йибориб, ўзи мурожаат кўргузди [яъни қайтди].

Аммо маъмур [буюрилган] амирлар қочғонларнинг изидин тамоми журъат била суруб ва барчасин тутуб, тўрт кундин сўнгра хилофат масир сарирпоясиға еткурдилар. Мирзо Улуғбек оларнинг барчасининг ёзуқларин бағишлаб [кечириб], иноят ва рноят кўргузиб, Садр Ислои била Малик Ислоини Кошғар жонибиға йиборди. Аммо Шермуҳаммад ўғлонға подшоҳлиғ асбобин бериб, ўзининг вилоятиға равона қилиб, ўзи қишлоқ қилмоқ учун Бухороға азм қилди.

Ва чун ул ҳазратнинг хатири хотириға қуш солмоғлиғнинг ҳаваси тушуб, бир неча кунга тегру сайд ва шикор этти. Ул ишдин малолат [чарчаш] етгач, ҳумоюн ўрду собиқ дастур била Бухоро қалъасининг ташқарисида қишлоқ этти.

Аммо шу аснода Тибат жонибидин бир неча элчи етушиб, хушнудлиғ била ёнди [қайтди]лар. Ва ул қишда Тенгри таъоло офоқ хусравий [яъни Улуғбек]ға фарзанд каромат қилиб, Абдуллоҳ била мавсум ойланди.

Мирзо Улуғбек чун қиш фаслии Бухоро навоҳийсида ўткарди, таърихи ҳижрийнинг секкиз юз доғи йигирма

¹ Ва шул ойнинг етинчи кечасида — 1421 йил, 13 март.

бешланчи йили баҳорида¹ Хуросон озими бўлиб, ҳазрат ҳоқон саъиднинг дастбўслиғи шарафин топиб, Аррон ва Озарбайжон фатҳи таҳинияти маросимин ерига келтурди. Аммо бу сафарда Самарқанд вилоятининг ашроф ва аъёни жумласидин шайхулислом хожа Низомуддин, ва хожа Исомуддин, ва хожа Абулфазл, ва хожа Абуллайс шаҳзодаи олижаноб Мирзо Улуғбекнинг мулозими эрдилар ва бу авқот аспосида мирзо Бойсунғур Тус ва Машиҳад жонибидин келиб, олийғуҳар биродарлар бир-бирин кўрушиб, масаррат [хурсандлик] изҳорин қилдилар. Ва ул жиҳатдинким ҳазрати ҳоқони саъид йироқ йўлдин келиб, меҳмонлиғ ҳукми бор эрди, Мирзо Улуғбек шохона жашн ва хисравона зиёфат асбобиға тартиб бериб, аъёни ҳазрат ва аркони давлатға ло юъадд ва ло юхси [ҳадду ҳисобсиз] риоят қилиб, икки оёғи тегру ҳазрат аъло ҳоқоннинг мулозаматида бўлуб, ондин сўнгра ёнмоғлиғ рухсатин топиб, Мовароуннаҳр сорига юзланди. Манзил ва мароҳил қатъидин сўнгра ўзининг кўзу шарафи мустақарриға [иззатли ва шарафли қароргоҳиға] мутамаккин ойланди [яъни жойлашди].

336° Мирзо Улуғбекнинг Жатта ва Мўғулистон жонибиға таважжух бўлғонининг баёни ва ул тарафға юзланғони сабабининг аёни

Ул ҳангомдаким, Жатта сардорлари ўзларининг манзил ва ватанларидин гўризон [қочқин] ва тамом жаҳду саъй бида ҳар тарафға пуён ва шитобон [югурган ва шошган] эрдилар, Мирзо Улуғбекнинг марҳаматпаноҳ даргоҳиға илтижо келтирдилар. Жувонбахт [бахтиёр] шаҳзода оларнинг барчасиға ўзининг риоят ва ҳимоятни соясида ер бериб, олар бир неча муддатға тегру хисравона марҳамат ва подшоҳона иноят паноҳида авқот кечуруб, дирам ва динор, ва фохира халъатлар, ва раҳвор [йўрға] отлар, ва руҳбахш манзилларнинг баҳраманди, ва амсол, ва ақрони [тенгдошлари]нинг сарбаланди ойландилар. Аммо, охир ул-амр [оқибатда]: «Бу бир пок мамлакатки, унинг ўсимликлари Оллоҳнинг изни билан ўсиб чиқади, кимки хобис бўлса, у ерда қийинчиликдап ўзга нарса ўсмайди» [ояти] каримасининг мазмунича, ул тоифанинг ниятлари хабоси [кир] ва табиатлари шарорати [ёмонлиғи] анго боис бўлди-

¹ Ҳижрий 825 йили баҳорида — 1422 йил.

ким, чун ўзларининг ватанларига бордилар, ул ҳамма ҳуқуқни уқуқ [қулоқ солмаслик]га муқобала қилдилар. Ондоқким, бу сўзининг баёни будурким, Али Такритнинг ўғли беважҳу жиҳат аъло даргоҳдин юз эюруб, 337 а ўзининг эли аросига борди ва Маликшоҳ тавочининг ўғли Искандар лозим ул-азъон [зарурий] фармон мўжиби [сабаби] била онинг изидин борди. Ва чун Искандарнинг ғайбати [ғойиблик] айёми узоқга чекти, Мирзо Улуғбек онинг изидин борди. Арслонни доғи ул муҳим учун йиборди ва кўп муддатдин сўнграким йиборганлар келдилар, маъруз туттиларким, Садр Ислом арз иззига еткурдиким, бу банда онгадурким, баҳор фаслида офоқ хусравий [олам шоҳи] даргоҳи косид [хабарчи] йибориб, Алибек Такрит жаримаси бобида бир неча сўзни олий самъага [қулоққа] еткургусидурким, агар тилак ва муддао қабул даражасига етса, худ фа-ҳувал-муроду [кўнгилдагидек], агар етмаса, таслим ва инқибддин ўзга чора ва илож йўқдур. Ва лекин мавсими келиб, косид келмай, оларнинг рўзгори [ҳаёти] саҳифасида ашқоқ [бадбахтлик] ва нифоқ осоре [белги] билгурди. Ва чун ул қавм ҳазрати шаҳриёрининг шафқат ва муруввати неъматидин парвариш топмини эрдилар, шул ваҳҳдин осий ва мутеъ банданинги жойини риоятин улё ҳимом [олий ҳиммат] ва марзия шиям [хуш одатли] вожибот [зарур нарсалар] жумласидин билиб, ул ҳақ ношинос-лар аъмоли [ишлари] жазосини ўзларининг канорларида [ёнларида] қўймоғлига фил-фавр [тезда] майл кўргузмади, бу умид билаким, «ўшаларга ўхшаб, ул қавмнинг қайтиш кунлари келди» [мазмунига мувофиқ], то баҳор айёми ва ҳамал ҳангоми ўтуб, куз фасли юз кўргузди ва қосиду элчи келмакидин тамом яъс [маъюс] ва ноумидлиги юзланди ва ул жамоат аҳд биноси [нинг] таҳриби [хароби]га жозим бўлгонларидин сўнгра ул ҳазратнинг савобнамой [тўғри йўлни кўрувчи] раъйинул фитнапешадин ва андишаларнинг танбиҳ ва гушмоли [адабини бериб қўйиш]га тааллуқ топди. Ва чун жаноб хусравий [Улуғбек] нинг ул жопибга азм қилмоқи жазм ойланди. Ҳамзани Хуросон жонибига йиборди то қазия [воқеа] сувратин ижмол [қисқалик] йўли била ҳазрати ҳоқони саъидининг ҳумоюн самъага еткургай, то ҳар нимаким ул ҳазратнинг савобнамой раъйин хайру салоҳ кўрса онга ишорат буюрғойлар.

Ва ҳамда ул ҳазратнинг хилофат масир сарир пояси шарафига мушарраф бўлуб, рисолат адосин қилғач,

хоқони саъид ул сафарни гоятда савоб ва муборак са-
наб, қосидни ёндурди. Ва Ҳамза фирдавсмонанд Самар-
қандга етушиб, ҳол сувратин зуҳурга еткурди. Ва Мирзо
Улуғбек нишот юзидин инбисот [хушқоллик] аламин
[байроғин] кўтариб, кенг кўнгул била сафар ва лаш-
каркашлиғ асбоби таҳийсиға иштиғол кўргузиб, чун уш-
бу азимат тасмим [қарор] топти, вале Бек Кучинни Ҳи-
ротга йиборди то фатҳи ояти раъият [Улуғбек]нинг
Жатта жонибиға юзланган хабарин ҳазрати ҳоқонға
еткургай.

Мирзо Улуғбек таърихи ҳижрийнинг секкиз юз доғи
йигирма еттиланчи йили зулҳижжасининг ўнбешланчи-
сида шанба куни¹ мувофиқи луйилидаким, офтоб Ҳут
авохирида эрди, ҳумоюнфол ва баланд иқбол била саод-
дат яқин оёқин зафар интисоб рикобда қўюб, савор бўл-
ди бу ният билаким, бир неча кунга тегу Шоҳруҳияда
бўлғай. Ва чун лашкарнинг барчаси жамъ бўлса, ондин
сўнгра офаридагор [Худо] фазли файзи била ҳаракат
жаводи инонин [оти жиловин] душманлар жонибиға
маътуф қилғой [қаратгай]. Ва буюрди, то лашкарлари-
ким Самарқанд ва Шаҳрисабз, ва Қарши, ва Бухоро
навоҳийсида иқомат ҳаймин [чодирларин] тикиб эрди-
лар, Рабатдин бот ҳаракатга келгайлар. Ва тавочи, ва
элчиларға фармон бўлдиким, то Термиз ва Ҳисори Шод-
мон, ва Нундак, ва Сағониён, ва Фарғона, ва Шош, ва
олардин ўзга вилоятларнинг лашкарларин жамъ қил-
ғойлар, ондоқким, андак замонда-ўқ мийъоди ҳасбий
[керакли миқдор] Сайхун дарёсининг канорида ул миқ-
дор жам бўлдиларким, тоғу даштға сиғмади ва баланд
миқдор шаҳриёр билдиким, сув канори мундоқ лашкар
дарёсиға тобу тоқат келтура олмоғусидур. Шул важҳ-
дин фармон бўлдиким, ҳумоюн асокир майманасининг
барчаси Андижон вилоятида иқомат кўргузуб, майсара-
сининг ҳаммаси Утрор диёри сориға равона бўлуб, си-
поҳ қалби Сайхун дарёси соҳилида бўлғойлар ва бу та-
риқада ҳашам афвожи [ҳашам гуруҳи] ўзлариға муқар-
рар бўлгон мавзеларда турдилар. Ва ҳазрати шаҳриёр
буюрди то ул ғаллаларниким йиғнаб эрди лашкар аҳли-
ға бергайлар. Бу тариқа билаким, сипоҳнинг ҳар бири-
ға ул миқдор озуқа бергайларким, боришу келиш айёми
ва юришу туриш ҳангомида ўзиға зотиға кифоят қил-

¹ Ҳижрий 827 йил, зулҳижжа ойининг 15-, шанба куни —1424
йил, 9 ноябр.

гай. Ва чун черикнинг ҳожатлиғ пималари мураттаб қазо ҳукми пафозга еттиким, тавочилар умароси лашкар сонин кўрурда балиғ [катта] эҳтиёт кўргузсун ва олар буйруқ мўжибиға амал кўргузиб, ҳар ердаким қусур ва халал бор арзға еткурдилар ва тақсир арбоби бобида азоби отий нозил бўлиб, қаҳру азоб ва снѐсату нқоб [жазо] маърази [майдони]ға келдилар. Ва Мирзо Улуғбек хазиналар қопусин [эшигин] очиб, лашкарға мавожиб [ойлик] бериб, туман ва қўшун мирларига доғи ўзларининг даража ва мартабаларига мувофиқ, инъому эҳсон қилиб, навозишлар еткуруб, барчасининг кўнглин ўзидин хушнуд қилди. Ва ҳарб олоти ва таъну зарб [найза ва қилич билан уруш] адавоти [асбоблари] дин тиру камон ва қиличу синон [найза] ва гурзию ханжар урушга ўхшаш уруш асбобинким, ҳисобдин афзун ва санов ҳаддидин берун эрди, лашкар аҳлиға қисмат қилдилар. Ондоқким, улаштурғувчиларға андин малолат етти.

Ва бу аснода Юмодуқ Бароқ ўғлон қошидинким, бу ёвуқда Дашти қипчоқда ҳонлиғ сарири узра ўлтурмин эрди, Мирзо Улуғбек даргоҳига келиб, бир неча даст [жуфт] шунқор ва раҳвор оглар ва олардин бошқа плак ва табрак келтурмин эрди, анвари назардин ўткарди. Ва Бароқхоннинг ўзининг ото ва боболари маснади узра ўлтурғони башоратин берди. Бу навъ Мирзо Улуғбекнинг баҳжат ва масаррати издиѐди [зиѐда бўлиши] мўжиби [сабаби] бўлуб, сафари аввалида яхши хабарни эшитғони сувратин яхши фол соғинди [яхши фолга йўйди] ва Юмодуқ бир неча кунга тегру ҳумоюн ўрдуда таваққуф кўргузуб, ёнмоғлиқ рухсатин тилади ва жаноби шаҳриѐр анга халъат бериб ижозат берди.

Ва Турсун ўғлон ва Турк барлосниким, ул бири кибор ўғлонлардин ва бу бири номдор умародин эрди, Дашти қипчоқға номзад буюрди, то Бароқхоннинг хизматиға бориб, жулуси таҳнияти маросимин тақдирға еткургайлар. Ва тиллодўз халъатлар, ва зар била тикилгон тўнлар, ва тожу камар, ва тиркашу бандлар, олтиндин бўлгон шамшир ва оту хачир, ва боргоҳу хайма ва хиргоҳ, ва дигору дирам ва кўсу алам [нагора ва байроқ], ва рикобхошау фаррошхона ва колину палос [гилам ва палос] ва олтину кумушдин тузалган идишлар ва олардин ўзга салтанат ва жаҳонбонлиғ асбоби ва рикобдор [отга қаровчи]ни элчилар била йиборди.

[Мисра]:

Чунон кунанд бузургон, чу кард бояд кор¹.

Ва Юмодуқ, ва Турсун ўғлон, ва Турк барлос итти-фоқ била Дашти Қипчоқ сорига юзландилар ва бу аҳвол хилоли [ичи]да Санокаким, ақлу дониш камоли била машҳур эрди, Хуросондин етушуб, маъруз тутти [арз этти] ким, ҳазрати ҳоқони саъид айтурким: «Сиз лашкар йиғнаб, Шоҳруҳияда қишлоқ қилибдурсиз ва тилар эрмишсизким, Жатта ва Мўғул вилоятига боргайсиз, невчун бу бобда бизга машварат қилмадингиз ва бизнинг савобнамой раъйимизга эълон [хабар] бермадингиз?» Мирзо Улуғбек жавобда буюрдиким: «Бу сафарга шуруъимиз ул ҳазратдин рухсатсиз эрмастур, недиким, мундин илгари Ҳамза ва Валибекнинг ижозат талаби учун олампаҳо даргоҳга йибориб эрдик ва олар мурожаат қилиб келганларидин сўнгра дедиларким, ул ҳазрат бу раъйни «ғоятда савобдур», дедилар. Ондоким, ўзларини сўзларига мувофиқ ҳумоюн нишонни доғи ўзлари била келтурдилар. Ҳасанка дедиким, ҳазрати ҳоқон сизнинг ул жонибга бормоғингизни савоб йўлидан йироқ санамайдулар ва жаноби шаҳзода жавоб бердиким, улчаким, биздин воқеъ бўлмишдур, савоб раъйнинг ишорати била судур топмишдур. Эмди бу азиматни фасх эгмай [тўхтамай], имзога еткурғумдур, недиким, бу сафарнинг фасхи [тўхталиши] онга мўжиб [сабаб] бўлғувсидурким, лашкар аҳлининг жераклик нималарин тартиб бериб, бу ерга келгонларининг овозаси турку тожикнинг қулоғига етти, бизнинг раъйимизнинг ракоқати [кучсизлиги] ва саботимизнинг қиллати [озлиги] ва мизожимиз эътидол [мўътадил] ҳаддидин мунҳарифлиғига [бузилганлигига] нисбат берулар ва мундин сўнгра бизнинг аҳвол ва афъолимазга эътимод [ишонч] кўргузмасидурлар!»

Ва ҳазрати ҳоқоннинг ул нишониким, ул азиматнинг истеҳсон [таҳсин]ига муштамил [ўз ичига олган] эрди, Ҳасанка била йиборилди. Ва Ҳасанка онди борғоч, ҳазрати ҳоқони саъид Амир Шайх Али баҳодурнинг ўғли Мир Юсуфхўжани Мирзо Улуғбекнинг қошига йиборди, то шаҳзодани ул сафардин манъ қилғай. Ва амир Юсуфхўжа ул бобда ҳазрати ҳоқоннинг ҳумоюн тилидин муболагалар кўргузди. Аммо, шаҳзода Ҳасан-

¹ Иш қандай қилиниши керак бўлса, улуглар айнан шундай иш қиладилар.

каға деган сўзларин иъода қилиб [қайтариб], ароға келтурди, балким дағи маъқулроқ сўзларни онга зам қилди [қўшди]. Ва Юсуфхўжа босавоб [тўғри] жавобни эшитиб, дам чекти [жим бўлди].

Алқисса, фард:

Чу хуршид сарир зад зи авжи Хут,
Ба фармони «Ҳайй ул-лази ло ямут».

Таржимаси:

«Ўлмайдиган доим тирик» [яъни Оллоҳ]
фармони билан,
Қуёш тахти Хут авжидан юз кўрсатди.

Жаноби Султоний тавфиқ ҳазрати субҳоний жало-
дат [ботирлиқ], раъят [байроғ]ин Жатта жонибига
борғали баланд кўтариб.... тарихи ҳижрийнинг саккиз
юз дағи йигирма саккизинчи йили рабиъ ул-аввалнинг
йигирма еттиланчиси шанба кунининг сабоҳида¹ қавоми
[кучли] давлат раҳнамолиғи била, мисраъ:

Ба толеъи, ки тавалло кунад баду тақвим,
[Тақвим ҳам таманно қиладиган бир толеъ билан].

Шоҳруҳия қишлоқидин отланди.

Байт:

Шоҳ азми хиттои бадхоҳ кард,
То физояд дин, давлатро салоҳ.
Собит ул-иқбол мансур ул-ливо,
Мустақим ул-амр, маъмул ун-нажоҳ.
Давлат андар пеши ферузи зи бас,
Нусрат андар қалб, иззат бар жаноҳ.

Таржимаси:

Дин кучайиб, давлат соз бўлмоғи учун,
Шоҳ нияти ёмон юрт томон отланди.
Иқбол мустаҳкам, зафарли байроқ қўлда,
Ишлар соз, муваффақият тайёр эди.
Давлат олдида голиблик муҳайё,
Дилда нусрат, қанотда эса куч ҳозир.

Тоғ тура олмайдиган лашкар ва ер маркази оғзидин
тебрата турғон аскар била сувдин ўтмак учун Чинос гу-
зорин ихтиёр буюрди.

¹ Ҳижрий 828 й., рабиъ ул-аввалнинг 27-сида —1425 йил, 17 феврал.

Чун сипоҳ қалби Тошкентга етти, маймана ва май-сарадағи анга мулҳақ ойланиб [қўшилиб], маҳруса [Оллоҳ ҳимоясидағи] мамоликнинг атроф ва жавонибидин умаро ва баҳодурлар, ва полвон сардорлар [келуб] ҳумоюн ўрдуга қўшилдилар.

Ва Мирзо Улуғбек «Машаварҳум фи-л-умур» [ишлар борасида ўзаро маслаҳатлашинглар] оятининг муқтазосига амал кўргузуб, фармон берди, то умаро ва аркони давлат жамъ бўлуб турдилар ва буюрдиким: «Бу амрда машварат қилинглар. улчаким, ҳазму эҳтиётдур, онга қиём кўргузинглар!» Олар дедиларким: «Подшоҳ раъйи [фикри] савобга ёвуқроқ [яқинроқ] дур, ҳар нимагаким ишорат қилса, салоҳ бўлғувсидур». Ва шаҳзода буюрдиким: «Бу кушларда эшитулурким, Жаттадин жамиким, оларнинг улуглари кироит қавмидин Тўқтемурунинг ўгли Иброҳим ва сулдус қавмидин Падун Охтуқи, Ўлжой Темур ва Эразан Борс Кучал Янги Тароз¹ ёвуқида мақом тутмишлар ва бу эътимол билаким, маффури соҳибқирондин сўнгра ҳеч бир подшоҳ оларнинг уйлариға майл қилмоқни билмайдур, форигу эмин ва сокину мутманндирлар, салоҳ [яхшилик] андоқ кўринурким, баҳодур ва диловарлардин фавжи беҳабар оларнинг бошинга чопғойлар, нединким, урушнинг биноси макру ҳийла биладур!»

Умаронинг барчаси бу фикрни савоб санаб, бу раъйнинг имзосига иттифоқ қилдилар. Мирзо Улуғбек Луқмон тавочи ва Бердималик, ва Шоҳули баҳодур, ва Абука баҳодир, ва Абобакр баҳодурни ўн минг отлиғ билаким, барчаси иш ва уруш кўрган кимсалар эрди, илғар расмида ул қавми тарафиға йибориб, буюрдиким: «Асло ўт ёқмашглар, то душманлар огоҳ бўлмағайлар ва керакким агар зафар топсангиз бот мурожаат қилғойсиз, то алар хаёл қилғайларким, бу кишилар оз лашкар эркандурким кўб замон тура олмай, оз ўлжа била ёнди [қайтди]лар ва бу сабаб била ўлтурсон ерларида ўлтуруб, бир ёнга бутрамағайлар, то мансур раъят [ғолиб байроқли аскар] оларға етушгай».

Ва чун умаро барқи хотиф [кучли яшин]дек ул жамоат тарафиға юз қўйдилар, Мирзо Улуғбек бир жаҳон лашкар била оларнинг изинча равон бўлди ва умаро ҳазму эҳтиёт била йўл юруб, ул қавмнинг аҳволин таҳқиқ қилмоқни вожиб ва лозим билур эрдилар, чун бир

¹ Янги Тароз

иши манзилни қатъ қилдилар [босиб ўтдилар], бир неча кишини тил тутмоқ учун йибордилар. Ва мансур лашкарининг қаровуллариким, бу оларга бормиш эрдилар, ногоҳ муҳолифларнинг баъзиларининг уйларига етушиб, филҳол шул уйларнинг сокинларин ушладилар ва горату торожга иштиғол кўргузмакларин сабабидин андак гафлат юзланиб, ул уйларнинг аҳлидин бир уй қочиб, Иброҳим Тўқтемурга зафарпапоҳ сипоҳнинг еткюнидин огоҳлиғ берди. Ва Иброҳим филҳол Улжой Темур ва Эразан ўзларининг аҳлу аёлларин ўлжа бўлур хавфидин ул миқдор ниманиким муяссар бўлди олиб, чопмоқга юз қўюб, одамларининг кўпроқин Хосканднинг Қизилсув отлиғ ерида қўйдилар.

Ва умаро рабиъ ул-аввал ойининг ўн бирланчи, сешанба кунида¹ Қизилсувга бориб, қўлларин асиру горатга чиқардилар ва кўб қўю тева ва олардин бошқа ҳадду қиёсдин ташқари ўлжалар олдилар. Ва жаҳонматогъ фармон содир бўлдиким, чун душманларким нўнит бериб [орқа ўгириб], гўриз [қочиш]га юз қўйдилар ва мишг ҳийла била ўзларин ул ҳалокатдин қутқардилар, яна ўзларин «ва-ла тулқу би-айдикум илат-тахлуқати» [«ўзингизни ўз қўлингиз билан ҳалокатга ташламанг»] муҳликаси [тахликаси]га солмағусидурлар.

Аммо Иброҳим Тўқтемур инҳизом топғони [енгилгани]дин оўнгра Қамариддиннинг ўғли Жаҳоншоҳининг этакига қўлин еткурмак учун майл кўргузуб, Буғам отлиғ ерда онга кўб тазарру [ёлбориш] изҳорин қилиб, дедиларким: «Бу жамъи [гуруҳ]ким бизларин паришон қилдилар, ўзининг ҳайли била шоҳулидур ва агар амирлиғ қайдидин халос қила олсак, муқаррардурким бу иш бизларнинг неқномлиғимиз мўжиби бўлғувсидур!» Ва бу нав афсун била Жаҳоншоҳини ва онинг одамларин мағрур қилиб, барчасин идбор [бахтсизлик] бодиясида саргардон эттилар ва иттифоқ била умаро изидин ҳирслари оғзин ва тамаълари тишин тез [ўткир] қилиб ва жонлари борича тамоми таъжил [шошилинич] била йўлга равона бўлдилар ва умаро ёниб, Оқсувга етушиб эрдиларким, ногоҳ душманларнинг лашкари қароси зоҳир бўлди, ондоқким, ҳаммасининг жангу жидоли ва ҳарбу қитолга [урушу ўлдиришга] омода бўлуб, Эразаннинг ери лашкар ва жувонғари ва Иброҳим Улжой-

¹ Рабиъ ул-аввал ойининг 11, сешанба кунин — 1425 йил 1 феврал.

тунинг макони аскар баронгоида бўлуб, сипоҳ қалби жаҳоншоҳға муқаррар эрди. Ва бу жонибдин дағи лашкарнинг соғу сўлини ораста қилиб, сафлар туздилар ва фавж-фавж дарё янглиғ мавж кўргуздилар.... Ва душманларнинг ҳаммаси бирдин ҳамла келтуруб, мансур лашкарга тирборон оғозин қўйдилар ва олар душманларнинг дилдўз [юракни тешувчи] новак [ўқ]ларин қалқон била рад қилиб, қўлларин тиғу ханжару шамширға силтиб, обдор шамшир захми била ул хоксорлардин дамар чиқариб [қириб], шарорбор [оловли] найза ўти била мухалифлар димоғидин ғурур ва пиндор тилин ташқариға чиқара бошлади. Ва олардин кўб кимсани ўлтуруб, ул маърака туфроқиға ташладилар. Ва Иброҳим Тўқтемури икки ўғли ва бир биродарзодаси била ўлтуруб, Улжой Темурни дағи икки ўғли ва бир биродари била қатлға еткурдилар. Ва умаро урушдин фориг бўлгонларидин сўнгра удвон [душманлик] ва тугён аҳлининг бошларидин миноралар кўтариб, Иброҳимнинг бошин Шайх Яхши била кайвон иштибоҳ даргоҳға йибордилар ва лозим ул-изъон фармон мўжиби била Ашпара жонибиға азимат қилдилар. Ва бу воқеа рабиъ ул-аввал ойининг ўн учланчиси душанба кунинда¹ қўл [юз] берди.

**Нусрат асар лашкар ва Умаройн шерпайкарнинг
Ашпараға еткони ва ул ҳазратнинг [Улуғбек]нинг
қўл ва маймана ва майсара лашкарларин
мураттаб еткони**

Чун Мирзо Улуғ[бек]нинг нусрат шиор алами Ашпара мавзеиға етти, номдор амирлар фатҳу нусрат била сарир мақарри [тахт қароргоҳи]ға мубодарат эттилар [шошдилар]. Мирзо Улуғбек оларға таҳсин ва офарин ўқуб, муаззаз ва мукаррам [иззат ва икромли] тутуб, ҳар бирин авотиф [меҳрибонлик] ва навозини шарафиға мушарраф қилиб, сипоҳнинг улуғлари жаноби салтанат маобнинг лутфу марҳамати шукриға тил очтилар ва эътизор била тилларин гуфторға келтуруб дедиларким: «Буларнинг барчаси рўзафзун давлат осори ва ҳумоюн рикобнинг саодат ва иқболнинг натижалари жумласидандур!» Ва ондин сўнгра зафар қарин шаҳриёрнинг

¹ Рабиъ ул-аввал ойининг ўн учинчиси, душанба кунинда — 1425 йил, 3 феврал.

раъйн мунга қарор туттиким, чун лашкар душманнинг
инилойтига киргусидур, керакким, жазм ва эҳтиёт тари-
қин маслук тутғайлар.

Байт:

Мабодо, ки душман камин оварад,
Ниҳон асби кин зери зин оварад.
Ба ғафлат берун ояд овози камин,
Сараш бар фузули, дилаш пур зи кин.

Таржимаси:

Мабодо, душман пистирма қўйса,
Яширинча душманлик отини эгарласа.
Ғафлат билан пистирмадан овоз беради,
Бошида бемаънилик, юрагида эса тўла

душманлик.

Ва сипоҳ тартиби учун икки кун Ашпарада таваққуф
[тўхташ] воқе бўлуб, лашкарнинг соғу сўли ва қалбини
рўзгор муборизлари ва корзордор [жангчи]лари билан
ораста қилиб, мардлар [нинг] шергир [шерни оловчи]-
лари ва табарруд сафининг дамир [ботир]лари жумла-
сиданким, шул сафарда мулозим эрдилар, ҳар бирига
бир маҳал ва мақомда ер бердилар, ондоқким, Арслон-
хўжа тархон ва Таваккал қўшин, ва Абуқа баҳодир, ва
Шоҳули, ва Султон Боязид, ва Сор Довуд, ва Элчибуға,
ва Идику ибн Яхшихўжа ўзбек, ва Увайс қавчин, ва
Иброҳим ибн Амир Иккитемурхўжа, Юсуф ибн амир
Илбсхўжа, ва олардин ўзга баҳодур ва сардорлари
эрди.

Байт:

Ҳама камонкаши разм озмойи тир андоз,
Ҳама муборизи оҳангудози жавшанвар.
Яке тир афкандан ба сони Аршанбуҳ,
Яке найза фикандан мисоли Рустами Зар.

Таржимаси:

Барча камон тортувчи, жангчию, ўқ отувчи,
Барча полвон, совутли ўт очувчи,
Бири ўқ отишда Аршанбуҳ каби эди,
Бири найза уришда Рустами Зарга ўхшарди.

Ва чун лашкар таъбияси [тайёргарлиги] интизом то-
ниб, ҳар кимсанинг ери ўз мавзеида муқаррар бўлди,
фавж-фавж ўз ерларидин ҳаракатга келдилар. Ва чун
ҳумоюн мавкаб Оқсувға етти, авлиё Мўғул юз дағи эл-

лик киши била буйруқ ҳасбиича [бўйича] тил тутғали илгарироқ равон бўлуб, ул диёрнинг одамларидин бир кишини ушлаб, ҳумоюн ўрдуға еткурди ва ул киши мундоқ тақрир қилдиким, Жаҳоншоҳ Улуғ кастон мавзесида ўлтурубдур. Мирзо Улуғбек умароға машварат қилиб дедиким, қайси ёнға юз келтурмаки савобдур ва Жаттанинг қайси қавму устиға бормоқи яхшироқдур? Ва баъзи умаро мундоқ салоҳ кўрдиларким, Иссиққўл жонибиға Садр Ислон ва Малик Ислон бошиға борғайлар ва баъзи мундоқ дедиларким, чун Шермухаммад ўғлонким, бениёзлиғ аламин тикиб, исён ва тугёндин дам урадур, агар бизлар бурун Иссиққўлға мутаважжиҳ бўлсак, ул фарор қилғусидур ва бизларнинг саъйу талабимизға ранжу машаққатдин ўзга нима мутараттаб [тайёр] ойланмоғуси. Бурун онинг муҳимин битқарсак, авло ва ансабдур ва онинг тарафиға бормоғимиз савобға ёвуқ ва ақраб [яқин]. Оқибат барча бу разйға иттифоқ кўргузуб, фармон бўлдиким, Арслонхўжа тархон ва Султон тархон, ва амир Илёснинг Жаҳоншоҳ устиға борғойлар ва ҳумоюн мавкаб ул жиҳатдинким, тоғ этаки қор била мамлу [тўла] ва маҳкам ойланиб, кўб лашкарнинг ондин ўтмаки мушкул кўринур эрди, сувдин ўтуб, Иркату йўли била таважжуқ кўргузди.

Умаро таважжуҳи асмоъи [хабари]дин Қамариддиннинг ўғли амир Жаҳоншоҳнинг фирор эткони [қочгани] ва Арслонхўжа тархоннинг ҳумоюн ўрдуға еткони

Вожиб ул-инқиёднинг [бўйинсуниш вожиб бўлган, яъни Улуғбекнинг] ҳукми ниғозга етти [кучга кирди] ким: «Арслонхўжа тархон умаро била Жаҳоншоҳ жонибиға бориб, бурун оши инқиёд [бўйсунини] ва таслим[нинг] туз йўл сулукига ҳидоят қилсунлар. Агар [у] ўзининг бўйини итоат риштасиға келтуруб, итоат тавқия ва ихлос ҳалқасин бўйун ва қулоқнинг зебу зийнатиға айлантуруб ва олампаноҳ даргоҳнинг тақбили қабулиғаким, давлат ва иқбол мавзеидур, иқбол буюрса, онинг эъзозу икромин шароитин ериға келтурсунлар ва онинг эл ва улусиға зарар еткурмасунлар. Ва агар андоқ қилмаса онинг жамъиятин паришон қилғали лашкарга рухсат берсунларким, онинг тобъларидин бир қимсанжим топғусидурлар, ўлтурсунлар ва оларнинг хотуну фарзандларин асир қилиб, молларин наҳбу торож [талон-торож] маърази [жойи]ға келтурсунлар».

Арслонхўжа бошлиқ умаро Оқсув мавзеиндин ул тарафга равон бўлдилар. Аммо Жаҳоншоҳ чун сипоҳ таважжухидин огоҳлиғ топти, турмоқни салоҳ кўрмай, қочти. Арслонхўжа тархон мулоҳаза қилдиким, агар оянинг изидин борса, осонлиғ била ҳазрати султон даргоҳиға ёна олмагуси [қайтмагуси] дур ва шул важҳдин ҳазму эҳтиёт риоясин қилиб, мурожаат кўргузди ва йўл асносида эшиттиким, Бориң элидин бир неча кишида Боповордин бу доия била ўтубдирким, ишға борғойлар ва сипоҳнинг келгонидин огоҳлиғ топиб, Сарон маобгаким, атроф ва жавониби ғоятда маҳкамдур, паноҳ элтибдурлар. Арслонхўжа ва умаро ул жоғибға мутаважжих бўлдилар ва анда бориб, мухолифларнинг баъзисин ўлтуруб, баъзисин асир қилдилар ва барча молларин олдилар.

Ва чун мазкур тархон ул ишдин фориғ бўлди, мансур ва музаффарлиғ била жаҳонпаноҳ даргоҳға ружуь қилмоқни вожиб билди. Ва Оқчиғ ёвуқида Элкалтик сув канорида бисотбўслиғ [қўл ўпиш] шарафиға мушарраф айланди. Ва асирлар жумласидин Хизрхўжа ўғлоннинг аммаси эрдиким, фармон мўжиби била они эъзозу икром била Самарқанд доруссалтанасига элтдилар. Ва Мирзо Улуғбек шул манзилдин Боязид ўғлончиким, кўб маъракани кўруб, рўзгорнинг очиг ва сучукин тоғмиш эрдилар, йигирма отлиғ била тил тутғали равона қилиб, оянинг изинча Мурод қавчиниким, мардона ва корозмой [иш билувчи] ва фарзона [дадил] киши эрди, минг отлиғ ҳамроҳ қилиб буюрдиким: «Боязид ўғлон қошидағи одамлари била андақ илгарироқ юрсунлар то ул жамиъ [жамоат] ким, сувлар канори ва йўлларда муқимдурлар, йироқ бўлмағайлар. Ва Мурод қавчин ўзининг қошидағи лашкар била [бир] манзил кейинроқ юрсунлар, то агар душмандин фавже Боязид ўғлонға учраб, Боязид оянинг била урушмоқға қўли етмаса, Мурод қавчин ботроқ [тезроқ] етушгай. «Ва буюрдиким, йўлда атрофу жавонибдин огоҳ бўлуб, кундузларда ором ва сукун [дам] қилиб, тун бўлғач ҳаракатға иқдом кўргузсунлар. Кеча ва кундузда ҳаргиз ўт ёқмай, пишган таом билаким ўзлари [да] бордур, қаноат қилсунлар».

Ва чун олар равона бўлдилар, Мирзо Улуғбек ул ердин кучуб ва бир неча манзил йўл юриб, Бура Алфун мавзеиға етти, буюрди то ул ерда баланд ва маҳкам ишонаким, тираклар они Ўба дерлар, туз этилар ва

ул ердин равон бўлуб, Эркиту мавзеига нузул воқеъ бўлди.

Аmmo Мурод қавчин ва Боязид ўғлонким, тил тутғали бормиш эрдилар, мақсадга етдилар. Лекин душманлар кишваристон лашкарнинг таважжуҳи овозасин эшитиб, кўб сахро ва биёбонни қатъ қилиб, қочмиш эрдилар, олардин ҳеч бир киши топа олмадилар ва кўб дашту тузни охтардилар, ҳеч бир диёрдин асар пайдо бўлмади.

Байт:

Қасе аз ту тарсон шавад хоҳади,
Ки дар танг тўро ошинён бошади.
Зи бими хасомат раво доради,
Ки дар коми шерон ниҳон бошади.

Таржимаси:

Одамлар сендан қўрқиб,
Тангу тор жойларни ошён қилишади.
Қиличинг зарбидан қўрқувга тушиб,
Шерларнинг оғзида пинҳон бўлдилар.

Охир бу ерда ўлтуруб, бир-биринга дедиларким: «Биз бандалар худ фармон мўжибинча Обишғача келдук ва қазо жараён фармондағи ондоқ нифоз [куч]га еттикким, биз бандалар Обишдин илгари ўтмағаймиз ва қадамларимизни ул тарафга мутажовиз тутмағаймиз.

Байт:

Агар ақл дори, фарҳанг ёр,
Макун бар хилофи шаҳаншоҳ кор.
Ки чун танг ояд надорад савоб,
Вагар бад бувад ўфти дар иқоб.
Чу хуршид сар барзад аз чархи ков,
Ба гардун барояд хуруши чаков.

Таржимаси:

Агар ақлинг бўлсаю, илминг ёр бўлса,
Шаҳаншоҳга қарши иш тутмагин.
Бордию ёқмаса, ишинг тўғри бўлмайди,
Бордию ёмон бўлса, жазога учрайсан.
Қуёшни қара, фалакка бош уриб чиқиши билан,
Оламда сўфитўрғайларнинг шовқини бошланади.

Салтанат осмонининг қуёши Эш мазраёнким, қадем айёмидин бери Жата хонларининг паноҳи ва олар лашкарининг оромгоҳи эркандур, ўзининг шер шикор оёти-

иниң паноҳи ва аждаҳо кирдор байроқларининг жавлонгоҳи айлантурди ва бу авқот асносида лашкар қаровулидан хабар еттиким, Катив устида душман лашкарининг қароси кўрунди. Филҳол Мирзо Улуғбек ўзининг ҳавос [хос] ва муқарраблару била юзин оларга келтургач, олар паришон бўлуб, баҳодурлардин жамъи мухалифлар изидин бориб ета олмадилар. Ва ҳумоюн мавкаб Обишдин кўчиб, Қўшбулоқга пузул қилди. Ва Шайх Дарвеш кўкалтош амир Худойдод қошидинким, Жата улусининг аросида исму расмий киши эрди ва то бу вақтгача ҳеч киши тасхирига тан бермай, ҳеч бир подшоҳга бош чекмамиш [бўйсунмас] эрди, келди ва амир Худойдоднинг арзадоштин арзга еткурди, ондоқ дебдурким: «Кўп аҳду замондурким, Жата қавми аросида авқот кечурурмен ва азиз умрни оларнинг маҳҳомми интизомига сарф қилурмен, ҳол бошидин то бу чоғгача бу жамоатнинг рўзгорида инзом ва насақ [қоида]ни кўрмадим ва оларнинг ҳеч бировининг манғлайида яхшилиқ анворидин ҳеч нав ёғдуни мушоҳада буюрмадим ва кўб замондурким, дебдурлар:

Мисраъ:

Бар ту некон нагирад ҳар ки бунёдан бад аст.

Таржимаси:

Кимнинг асли паст бўлса, яхшилигинини билмайди.

Ва ҳар печаким бу қавмга ўгутлар бердим ва мухолафатдин қўрқутдим, муфид тушмади. Ҳоло бу банданинг ул даргоҳдин ўзга паноҳи йўқдур, тилайдурким, давлат ошён остопағаким, амоний [тинглик] ва амол [умидлар] каъбаси ва комрон [бахтиёрлик] ва иқбол қибласидур, юз келтургай ва ўзин бу арозил [разил] ва маст жоҳилларнинг корлиғи ва идбори [бахтсизлик] гирифторлиғи домидин қутқаргай.»

Мирзо Улуғбек амир Худойдод пайғомин эшитиб, билдиким, онинг бу навъ сўзлари ихтисос [яқинлик] ва ихлос юзидиндур, шул важҳ элчиға навозишлар қилиб, бу қазйа [воқеа]да амир Худойдодга таҳсину офаринлар ўқуди ва ул манзилдин кўчуб, Арпаёзиға [келиб] кўндилар. Ҳусайн Малик қавчинниким, ва ҳушлуғ, ва ақлий, ва элчилик русумидин вуқуфлиғ эрди, Дарвиш кўкалтошға қўшуб, амир Худойдод қошиға йиборди. Ва ул асподаким, Дарвиш кўкалтош ўрдуда эрди, мундоқ тақрир қилдиларким, Жаҳоншоҳ Иссиққўлдадур ва

ул хаёлни қилурким, Садр Ислом ва Малик Ислом [боруб апто] қўшулғай. Ва чун Мирзо Улуғбек бу хабарни эшитти, буюрдиким, Султон Увайс барлос уч минг [одам] била Иссиққўлга бориб, Сангтош дараси йўликим, Жаҳоншоҳнинг юрти сарҳадидур, сақлағай, то Жаҳоншоҳ Садр Исломга қўшула олмағай. Ва Султон буйруқи мўжибига амал кўргузуб, онда бориб, Жаҳоншоҳ лашкарининг муқаддимасин топиб, эркакларин ўлтуруб, хотун ва фарзандларин асир қилди. Аммо Жаҳоншоҳ ушбу ҳодисадин огоҳ бўлуб, қочмоқни ғанимат англаб, изига ёниб, Султон Увайс ҳамул [ўша] маҳалда турди, то не фармон бўлса, онга амал кўргузғай.

Мирзо Улуғбек чун Малик қавчинини Амир Худойдод қошига йнборди ва сўнгги куннида Жорунсуёдин ўтгач, куёш ёғдулиқ кўнгилга бу хаёл ўттиким, амир Худойдод бад омуз [ёмонликни ўргатувчи] ва бад эътиқод кишиларнинг сўзига амал қилиб, улфат ва мусодақат жодаси [йўли]дин чиқиб, муғойарат [қаршилик] ва муҳолафат йўлига киргай. Шул важҳдин Абукараким ушбу давлатнинг тарбиятёфталари жумласидин эрди, буюрдиким, минг отлиғ била амир Худойдоднинг ёвуқиға бориб ўлтурғай, то агар бу ёнға келурда тааллул [хато]лик кўргузуб, ваъдасига вафо қилмай, они қаҳру зўр бирла келтургайлар. Абука буйруқ ҳасбиича ул тарафға бориб, ҳумоюн мавкаб Тошбўйноқ йўли била ҳаракатга келиб, Кўктепа, Қизилсуға нузул буюрди.

Амир Худойдоднинг ҳумоюн ўрдуға таважжух қилғони ва ондин сўнгра қўл берган қазийаларнинг баъзисининг баёни

Чун раёти нусрат оёт ул манзилда қарор тутти, Хусайн Малик қавчин хабар еткурдиким, «амир Худойдод давлати мўлҳамий [илҳомлантирувчи давлат] тавфиқи била фалак иштибоҳ даргоҳнинг мутаважжихидурмиз. «Мирзо Улуғбек бу хабарни эшитгач, хурсанду хуррам бўлуб, «анзилу-н-наса манозилҳум» [одамларни ўз ўринлариға ўтқизинг] [ҳадисининг] муқтазосинча, онинг қадрини манзалати риюяси ва қарилиғи ҳурмати виқояси [ҳимояси] учун онга истиқбол буюриб, умаро ва сипоҳ уруғлари ва хавосу даргоҳ муқарриблари ҳаддин афзун Ой теграсндаги юлдузлар масаллик ҳумоюн рикобда равон бўлдилар. Амир Худойдоднинг кўзи Мирзо Улуғбекнинг талъату жамолиға тутиб, отдин тушуб, замин

бўслиғ маросимин тақдирга еткурди ва жаноби шаҳри-
ёрдағи анга таъзим ва тавқир йўсуни била мулоқот бу-
юрди ва икковлон гардун иштибоҳ боргоҳға келдилар.
Ва ҳазрати шаҳриёрий они отифат ва мавҳибот [эҳти-
ром] сунуфиға мушарраф тутуб, гаронмоя [қиммат-
баҳо] халъатлар атоси била муаззам ва мукаррам ой-
мантурди. Ва амир Худойдод ул ҳазратдин мунча лутфу
карам анвоин кўргач, қарилиғи айёмида йигитлик таро-
ватин ўзида кўруб, тилин шукрга очиб, эҳсон нақдин
таҳсинга нисор қилди.

Ва шул ужурда қончиқи келиб, хабар келтурдиким:
«Садр Ислоом ва Малик Ислоом Оқсув канорида ўлту-
рубдирлар. Аммо Шермуҳаммад ўғлон қошиға борғали
хаёллари бордур». Ва бу хабарни эшитгач, фармон бўл-
диким, Муҳаммад барлос ва Искандар Ҳинду Буғо
йигирма минг савор била оларнинг тарафиға юзланиб,
Султон Увайс барлос дағиким лашкар элтиб, Сангтош
дарасин муҳофазат кўргузмиш эрди, мазкур умароға
қўшулсулар, то ҳар икки лашкар иттифоқ била Садр
ва Малик истийсолиға [учрашувиға] мутаважжиҳ бўл-
сунлар. Ва умаро буйруқ мўжибиича равон бўлуб, пур-
манзиллиқ [узоқ] масофатни қатъ қилмиш эрдиларким,
бир киши қочиб келиб, арзга еткурдиким, Садр ва Ма-
лик Шермуҳаммад ўғлон ўрдусиға борғали Такасуйдин
ўтдилар. Дарҳол қазои мазо жарён ҳукми содир бўлди-
ким, чун олар худ ўз ерларида қарор тутмиш эрдилар,
оларнинг изидин бормоқлиғининг зиёда фойдаси йўқдур,
керакким, амирлар бот юрумай, ҳумоюн ўрдудан бир
манзилдин кўб илгари бормагойлар ва чун муҳим мун-
га қарор топти, амир Худойдод арзга еткурдиким: «Бу
заифининг элу улуси гоятда қувватсиздурлар ва қиш
дағи бу жамоатга қаттиқлиғи била ўтуб, отлари аддин
афзун логар, ўзлари дағи ҳоли забун ва абтар [ёмон]-
дур. Агар рухсат бўлсаким, таанни [шошмай] ва оҳис-
талиғи била Самарқандға борсалар, ҳар оина, ҳар мар-
ҳамат ва ўзга лутфу иноятларнинг замимаси бўлғувси-
дур.»

Амирзода Улуғбек онинг бу янглиғ илтимосин қабул
ларажасиға еткуруб, Элитмишнинг ўғли Хизрхўжаға
буюрдиким, нусрат паноҳ сипоҳдин бир фавж лашкар
била Самарқандға олиб борғай. Ва ул буйруқ мўжи-
биға амал қилиб, оларни Самарқанд жонибиға олиб
борғали юз қўйди. Ва ҳазрати шаҳриёр баҳодурлардин
йигирма кишини тил тутмоқлиқға йибориб, Шайх Дар-

виш кўкалтошниким, Амир Худойдоднинг хавосси жумласидин эрди, оларга бошчи қилди ва сипоҳ далерлари юзларин биёбонга қўюб, мухолифлардин бир неча кишиниким қочиб, ҳумоюн ўрду сорига борур эрдилар, кўрдилар. Филҳол оларни тутиб, Ичту манзилида олампа ноҳ даргоҳига келтурдилар ва олар мундоқ дедиларким: «Бизларнинг одамларимиз Оққиёсда мансур лашкарнинг таважжуҳи овозасин эшитиб, паришон ва мутафаррик бўлдилар, ондоқким, барча улугларимиз баланд ва маҳкам тоғларга кириб қоболдилар ва бизлар йўл асносида бир неча кимсани кўрдукким, дедиларким: «Шермуҳаммад ўғлон ва Поянда Кетмантепада ўлтурубдурлар ва атрофу жавоибнинг лашкарларин жамъ қилиб, кўчларин ва суруку подаларин Таксуйдин ўтқарибдурлар ва ўзлари маҳзи уруш қилмоқ учун тайёр ва омода бўлуб турубдурлар».

Мирзо Улуғбек олардин бу хабарни эшиткондин сўнгра лашкар ясамишга машғул бўлуб, буюрди то ул амирларким, бир манзил илгари борур эрдилар, зафар оёт раёёт етгунча таваққуф кўргузгойлар. Ва ҳумоюн мавкаб ҳаракатга келиб, шоҳу сипоҳким илгарида эрдилар, бир-бирига қўшулдилар ва ул манзилда ҳукм бўлдиким, тун бўлгач ҳар бир киши бир ерда ўт ёқсунларким, бу ўтин мўғул тилида арғажо ўти дерлар. Ва чун замона қора либосин эгинга олғали юзланди. Ер (343 а) арғажо ўти касратидин дурахшон кўк ойланди ва сўнги кунда ул манзилдин кўчуб, Таборак отлир чаман ерга қўнди ва жаноби шаҳриёр буюрдиким, «Юсуф ва Султоншоҳ, ва Абдуллоҳ хозин беш юз киши бирдан тун бўлгач, ул тоғ бошигаким, они Пойтоғ дерлар чиқсунлар. Кетмантепанинг қай еридаким, Жата манзилгоҳидур, ўт ёқадур. «Ва олар фармон мўжиби била Пайтоғга бордилар. Ва чун кундуз бўлди ҳумоюн ўрду ул манзилдин кўчуб, Яғту канорига қўнди. Ва ул кимсаларким, Пойтоғга бориб эрдилар, келиб арзга еткурдиларким, бизлар оқшом ичинда тоғ бошига оёқ қўйдук ва ҳар печаким атрофу жавоибга назар қилдук, Кетмантепанинг ҳар ерида ўт асарин мушоҳада қилмадук, вале Хинжол жонибидин кўб ўт кўрундиким, гўё қўшун аросида ёқмиш бўлғайлар. Ва бу тақдир асносида қаровул тарафидин хабар келдиким, мухолифларнинг лашкари қаросин кўрдук. Ва чун бу хабар эшитилди, лашкар аҳли фармон мўжиби била ҳазму эҳтиёт учун ўрду теграсига кенг ва теранг хандақ қазиб, хан-

дақ теграсиндағи лой ва хасу хошак била маҳкам қилдилар. Ва шул куннинг охирида Жата лашкари ораста ва мукамаллиғ била фавж-фавж етуштилар.

Фард:

Намози шом чу хуршиди гунбазн гардон,
Ба куҳ рафт фуруд зи чашм гапт ниҳон.

Таржимаси:

Айланувчи гунбаз қуёш шом вақтида
Тоғ орақасига ботиб, кўздин пинҳон бўлди.

Аммо муҳолифларнинг нусрат паноҳ сипоҳийнинг ўнг қўли олидин чап қўли жонибиға юз келтурдилар ва лашкар олидин ўтуб, Овгату пуштаси тубидия тоғға орқа бердилар. Ва чун ҳаво қаро либосин эғнига олди, мансур сипоҳ муҳофазат риояти лавозимин ва муроқабат [кузатиш] виқояти [ҳимояси] маросимин маръий туттилар.

Мирзо Улуғбекнинг Жата подшоҳи Шермуҳаммад ўғлон била муҳораба қилгонининг баёни

Сўнгги кундаким, гардун хиром шаҳсувор [яъни қуёш] тун лашкарининг инҳизоми азми била кўк осмон майдониға сурди, мирзо Улуғбек уруш оҳангига соз бериб, Жата сипоҳи гуруҳ-гуруҳ тоғ бошидин тубонга тушгали юз қўйдилар ва ўнгу сўл қўлга талош маърақасининг далирлари ва саваш пешасининг шергирлари била оройиш бердилар, ондоқким, қўлда Шермуҳаммад ўғлон бир неча размазмой баҳодурлар била қарор тутуб, чап қўлда Малик Исломо ва Мусо, ва Чирик Темур, ва Уруғ ўғлон мутаайини бўлдилар. Ва рост қўлда Поянда чарос ва Амукичик ибн Онича Малик ва Қормиш ибн Тўлаган муқаррар ойландилар. Аммо Садр Исломо касал узри била ушбу маърақаға келмади.

Ва Мирзо Улуғбек чун кўрдиким, Жата лашкари барча одамларининг майли чап жонибадур, буюрди то чап қўлнинг муқаддимасиким, (343 б) Жата сипоҳининг қоршусидадур, хандақға кириб, ўз ерларида қарор тутғойлар. Ва қўл одами ўзларининг ҳировули била хандақ кейнида бўлуб, ул қўшунлариким ўнг қўлга муайян бўлмиш эрдилар, ул жумладан ўн тўққиз қўшун Луқмон тавочи ўҳжаси бўлуб, тўққуз қўшун Султон Увайс барлоснинг эҳтимоли ўҳдасига кириб, соғ қўлда ва хандақ орқасида турғойлар ва Маҳмуд барлосгаким,

чап қўлда эрди, буюрди то Султон Увайснинг соғ тарафида бўлғой. Ва ул қўшунларким, чап қўлга таъйин топмиш эрдилар, ондоқким, ўн тўққиз қўшун Элчибурғо ўғли Довуд ўҳдасида муқаррар ойланиб, ўн қўшун Темур Малик ўҳдасида эрдилар, бу қўшунларнинг барчасига фармон бўлдиким, хапдақдин ўтуб, Жата сипоҳининг чап қўли жошибида турғойлар. Бас, ул жамоат мансур лашкарнинг ўнг қўл тарафини ойланиб, ўнг оларнинг чап қўли ойландилар. Ва олий миқдор шаҳриёр бу тариқа била лашкар тузуб, маймана ва майсара, ва қалб, ва жаноҳға оройиш бериб, уруш майдонининг губор турғузди. Ва ер тузи фавж-фавж сипоҳ ҳаракати елидин осмон учиға суъуд кўргузди, ондоқким, Жата сипоҳи тоғу пушталар устида, у мансур сипоҳ дасти ҳомунда туруб: яъжуж кирдор муҳолифлар ул қасд билаким, ўзларин Искандар расадига урғойлар, тоғ бошидин тубанга юз қўйдилар. Аммо Мирзо Улуғбек корсоз Маликка ниёзи арзин қилиб, зафар ва нусрат давлатини ҳусули тилокин қилғонидин сўнгра фармон берди то лашкарнинг барчаси бирдин ҳамла келтурғойлар. Филҳол, олар бошларига қалқонларин чекиб, оташбор шамшир ва жопситон сунонларин қўлларига олдилар ва жалодатлари юзин душманлар сорига қўйдилар. Аммо, Жата далирларким, шеру жаёну фили дамондин юза юрмайдур эрдилар, чун мансур лашкарнинг шавкат ва жалодатин кўрдилар, филҳол, хавфу ҳарос камолидин паришон ва пароканда ойландилар ва шер ҳамласидин қочғон тулки янглиғ фирор бодиясига юзландилар. Ва мансур лашкарнинг баҳодирлари оташбор тигларин филофларидин чиқориб, муҳолифлар изидин суруб, ул отлиғларин аксарин отининг эгари устидин мазаллат ва хорлиғ ериға индурдилар. Ва баъзиларин асирлиғ зиллиға гирифторм қилиб, подшоҳ қошиға келтуруб, буйруқ мўжиби била ёсоқ тигига еткурдилар.

Ва Мирзо Улуғбек хўжаста баён забонин Тенгри таъоло ва тақаддаснинг шукур саносига очиб, умаро ва аркони давлат ва баҳодирларға навозишлар еткуруб, оларнинг қўли ва бозуси сардорларким, бу маърақадин саломатлиғ била қутулуб эрдилар, яна қотла мағрур ва пиндор хори димоғларига йўл топиб, бу ният билаким, тааррузи иликин маҳрусамамолик ҳавошисига узотиб, фитна ва фасод оғозин қўйғусидурлар, ҳоло, маслаҳат андоқдуким, оларни бил-куллия йўқ қилмоқлиқға юз келтургаймиз ва оларнинг пода ва сурукларин ва ғайри

нималаринким, Така суйиндин ўтқарибдур, тасарруфимиз остига кийдургоймиз, то оларнинг шавкат қувватларининг алами вожгун бўлуб, бил-фарз бўлмай қолсалар ҳам яша қотла фузуллиг тегросидин юрула олмағойлар!

Ва барча умаро бу раъйни савобға ёвуқ билиб, бу азмға жозим бўлдилар. Мирзо Улуғбек Искандар Ҳиндубуғони Қўш била Қоршу сориға йибориб, ўзи илғор расми била Жата изидин равон бўлди. Ва чун Оққиёс руддинким, қиёс юзидин Жайҳун онинг ҳовлидин қоп мавжиға ғўта урор эрди, убур буюриб, Муҳаммад бар-лосни умаро ва баҳодирлардин жамият била Болин йўлиға йибориб, ўзи Така йўли билан мутаважжих бўлди ва Жата элидин ҳар қабила ва тоифаким, тоғлар қулласи ва мағораларга қоболмиш эрдилар, қиёмат асар лашкар убуридин ҳаводис ва навоийб поймоли бўлдилар, андоқким, ҳумоюн мавкаб тоғ ва тузға кириб, улғу ёғлардин букот ва кўпруксиз ўтуб, йўл қатъин қилур эрдилар, то Кунгос мавзен беқиёс лашкарнинг хайёми маҳалли ойланғоч, Арслонхўжа тархон ва Абуллайс ва Ироҳим ибн Экутемур ва Поянда Қубба улусининг баъзи одамларининг хонумонларин форат қилиб, барча нималарин торож елига бердилар.

Аммо нусрат асар лашкарнинг баҳодирлари Жата қабобинким, Кунгос теграсидағи баланд тоғларга паноҳ элтмиш эрдилар, тутуб ўлтуруб ва молларин форат қилиб, ул днён додёр асарин қўймадилар. Ва чун Кунгос теграси муҳолифларнинг аржос ва анжосидин пок ойланди, Мирзо Улуғбек Қорши жонибиғаким, Қўқ ва Ағрақ оромгоҳи эрди, юзланди ва иқбол жониби, ва саодат мусоьадати тарафидин рози ва хушнуд бўлуб, бир неча кунга тегру ул дилжушо маконда боргоҳи қуб-басин меҳру моҳ авжиға еткурди.

Ва бу аснода хабар еттиким, Қамариддиннинг ўғли Жаҳоншоҳ ва Муҳаммад Ҳамид Иссиқкўл тангнойдинким, зафарпаноҳ сипоҳ бимидин онга паноҳ элтмиш эрдилар, ўзлариға халослиғ бериб, Сангтош йўли била борур эркондурким, ногоҳ ул йўлда Элтутмишнинг ўғли Хизрхўжа ва Амир Худойдоднинг қўшиға йўлуқубдурлар ва уруш қилғонларидин сўнгра голиб келиб, мазкур амирнинг қўшинин форат қилибдурлар.

Мирзо Улуғбек чун ҳодиса суратидин огоҳлиғ топти, қияҳол буюрди, то Муҳаммад Барлос ва Арслонхўжа тархон, ва Искандар Ҳиндубуғо, ва Шоҳ Валл диловарлардин бир неча киши бирла муҳолифлар сориға юз-

лангойлар. Ва олар буйруқ мўжибича равон бўлдилар. Ва умаронинг йўлга равон бўлгонларидин сўнгра бир одам қочиб келиб хабар келтурдиким, Жаҳоншоҳ ва тобелари ул хаёлдадурларким, Обиш йўлига равона бўлгойлар ва уруш қилгонларидин сўнгра ғолиб келиб, мазкур амирнинг қўшинини ғорат қилибдурлар. Ва чун эшиттиларким, мансур ва музаффар подшоҳ мурожаат қилмишдур, шул ваҳждин туман минг хавфу ҳарос [қўрқинч] била яна Иссиққўлга ёндилар.

Мирзо Улугбек ҳамул кунда умаро қошига киши йўллаб, пайғом бердиким, ҳол кайфият мундоқ. Эшитдукким, Жаҳоншоҳ ўзининг тобелари била Иссиққўлга ёнмишдурлар, эмди керакким, умаро икки фирқа бўлуб, оларнинг йўллари бошин тутгойлар. Ва ўзи Самарқанд жонибига юзланиб, йўл асносида эшиттиким, Қаршида Чечанхоннинг тахтгоҳида уч бўлак тош бордурким, ҳеч кимнинг кўзи оларнинг мисл ва назирин кўрмамишдур ва ҳеч киши қулоқи ул жаҳонсоро тошларнинг монанди бор эрконин истимоъ буюрмамиш, ондоқким ўзлари тошдур, лекин баҳолиғ ва зотлари жисмдур, лекин жавҳар янглиғ руҳафзолиғ. Ва агарчандиким, ажсом [жисмлар] суратида асқил [оғир]дур, бесих¹ янглиғдур ва ҳар нечаким тошлиғ ҳасби била касиф [қўюқ]дур, журми латофатидин ғоятда латифдур. Кўб йил Хитой подшоҳи номаси ва элчилар била ҳадялар йибориб, қабул қилдиким, нафис парчалар ва чиний идишлардин ҳар ниманиким тилайдур ва не миқдорни истайдур, бериб, ондин ортуқ юз минг динар йиборгай, бу умид билаким, ул сарзаминнинг ҳокимлари ул тошлар бошидин ўткайлар, олар рози бўлмайдурлар. Ва ҳазрати соҳибқирон Амир Темур кўрагон чун ул вилоятга истило ва ғалаба топти, ҳукм қилдиким, наввоб ва гумашталар бетаваққуф ул уч бўлак тошни Самарқандга элтгайлар. Аммо олар бир бўлак тошни йиборибдурлар ва ҳоло икки қитъа тош бурунғи ҳол била ўзларининг жойларида барқарор ва устивордур. Чун ул жаноб, ҳазрати соҳибқироннинг улуг ва иззатлиғ хонадонининг зубдаси жумласидин эрди, олий наҳмат [улуг хоҳишли] ҳимматин онга масруф туттиким, ул икки тошни дағи фирдавмонанд Самарқандга элтгайлар. Гумашталар ва мулозимлар ғалтаклар ясаб, атрофу жавонибин миҳ ва иблар била маҳкам қилиб, ул тошларни ғалтаклар устида

¹ Бу сўз аниқ ёзилмаган.

қўюб, отлар ва ҳўкуз била юрутурга жаҳд қилдилар. Ва фармон бўлдимки, ҳар кун туман ясири ўзининг одамлари била навбат-банавбат тош йўлдоши бўлғойлар, то таңгу тор ерда ионат [ёрдам] ва мадад еткургайлар ва бир неча нақбчи [тош тешувчилар] ва тоштарош [тош йўнувчи]ларни доғи онга муайян ва муқаррар қилдим. ҳар ердин ғалтак ва оробалар йўл ноҳамвор [но-тектис]лигининг душворлиғ била ўтотурғудек бўлса, ул ерин метин била текиз қилғойлар.

Алқисса, Жаҳоншоҳ ва онинг одамлари чун лашкарнинг таважжуҳ қилғонидин огоҳ бўлуб турдилар. Искандар ва Муҳаммад жонибиға майл кўргуздилар. Аммо Искандар ғурур ва пендори [манманлик] юзидин бу индиша била ботдан-бот ҳаракат кўргузур эрдиким, агар оҳисталиғ била йўл қатъин қилсалар, Жата улуси ва Жаҳоншоҳ лашкар вусулидин огоҳ бўлуб, қарор йўдин илгари тутғусидур. Шул вужҳдин ихмол [бепарволик] ва иғфол [ғафлат] била отларин таъжил [тезлик] била суруб, лашкарнинг соғу сўлиға тартиб бермайду эрдиларким, ногоҳ ададдин афзун (ортиқ) Жата сипоҳи отилар ва олар муҳолифларини кўргач, лашкарларининг кўпроқи пароканда ва паришон бўлуб, умаронинг ўзлари оз кимса била қолиб, душман ўтрусиға бордилар ва баҳодурларнинг ханжар ва шамшири чакочак нидоси ва кўс (ноғора) ва кўрка садосидин ҳаво қулоқи «суммун, букмун» [кару соқов] ҳавосин [хосиятларин] олиб, душман лашкарининг баъзиси умаронинг қаршисида туруб, аксари қочғонлар изидин борди.

Аммо шу аҳвол ҳилоли (асноси) да Арслонхўжа тархон бу суратдин хабар толиб, барқи хотиф (ўтқир чақин) дек ҳаракатға келиб, булут ва ел янглиғ йўлга равона бўлуб, бу мақол суйидин чиқарға ўтуб, жалода-ти (улуғлиги) юзин уруш маъракасиға қўюб, душманлар йироқдин оларнинг қаросил кўруб, ҳазимат оёқларин афрангуда¹ қўюб, инонларин (ихтиёрларин) фирор (қочини) йўлиға мутасарриф ойлантирдилар. Ва ҳар икки фариқ (ғуруҳ) бир-бири била учрашиб, хурсанд бўлдилар. Ва Муҳаммад барлос ва Искандар ул варта (тоҳ)-дин халос бўлуб, ул маърақадин нажот топғани учун тилин: «Алҳамду лиллаҳиллази азҳаб аннал ҳузн» (Биздин ғамгилликни кетқизган оллоҳға шукрлар бўлсин!) калимасиға очиб, Малики Зул-минан (Аллоҳ)

¹ Афрангу — узанги бўлса керак.

ҳамди шароитин ерига келтурди ва Арслонхўжа тархон-ға мадҳу таҳсин ва саною офарин пуқудин (бойлигин) нисор қилиб, ҳар икки фариқ қушулиб, Жаҳоншоҳ ва Жата улуси изидин бордилар ва олар кўб ҳийла ва жадал мағораси (ғори)ға паноҳ элттилар. Ва чун ҳар нечаким ваҳм шаҳбози (ваҳима бургути) парвоз қилур эди, ул тоғлар камаридин ўта олмайду эрди ва йўли ҳам ғоятда саъб [огир] тушуб, ул миқдор лашкар йўқ эрдиким, ул мавзени ихота қила олғойлар. Ночор умаро тоғ этакида таваққуф кўргузуб [тўхтаб], воқеа суратин сарири аъло [олий тахт] поясида турғонларға маъруз ойлантурди.

Мирзо Улуғбекким, Исигкўл қалъасидаким, ҳазрати соҳибқирони мағфур бино қилмиш эрди, мақом тутмиш эрди, Луқмон тавочи ва Абуллайс, ва Тўймалик, ва Кучин, ва Абукаҳўжани икки минг номдор савор била оларнинг мададиға йиборди. Аммо Муҳаммад барлос ва Искандар Ҳиндубуға, ва Шоҳвали бир неча кунга тегру ул сафарда мусоҳала ва тағофул қилғонлари учун итоб ва хитоб мақомиға келиб, Мирзо Улуғбекнинг мизожини [кайфиятин] олардин каж [эгри] бўлиб, сарзаниш тили била оларға пайғом берди. Охир ул-амр амир Худойдод шафеъ бўлуб, подшоҳ оларнинг ёзуқ [гуноҳ]лари бошидин ўтуб, афви дома [этагин] ни оларнинг залолати [адашувин] юзин уртуб [ёпиб], ул йўлда шикорға майл кўргузуб, ҳаво фазосин ва дашту саҳро доманин вуҳуш [йиртқичлар] ва тийур [қушлар] дин холий қилдилар.

Ва чун бир неча манозил ва мароҳилин тий қилиб [ўтиб], ҳумоюн мавқаб Самарқанд ёвиқиға етти, шайхул-ислом хожа Исомиддин ва соодот, ва кузот, ва машойих, ва уламо, ва маволи, ва имомлар, ва ҳокимлар, ва доруғалар истиқболға мубодарат [интилиш] кўргузуб, дастбўслиғ шарафин ҳосил эттилар ва Шероз қарясида шаҳриёрлиғ ва давлат боғининг чамани, ва мулку жаҳондорлиғ гулининг булбули, шоҳзодан олишон мирзо Абдурраҳмон етишиб, юзин номдор отоси юзиндин равшан қилди. Ва жаноб султон доғи они утуфат [муҳаббат] ва меҳрибонлиғ оғушиға чекиб, ул ердиң равон бўлуб, шаъбон ойининг ўнбирланчи куниди¹ Мустаъон ва Муҳаймин² тавфиқи била Боғи чинорда нузул буюр-

¹ Шаъбон ойининг ўн биринчи куниди — 1425 йил, 29 июн.

² Мустаъон — ёрдамчи, Муҳаймин — асровчи. Худонинг исмларидан.

ди ва хадойиқни амну омон соясида ўлтуруб, дину давлат риёзига таравот еткурди ва атрофу жавонибнинг аъён ва ашрофи тўхфа ва ҳадялар била олампаҳо даргоҳига юз келтурдилар.

Ва чун ҳазрати султоннинг майманат лузум [бахтиёр] қудуми [қадамлари] шарафидин айшу шодмонлиғ асбобииниғ омода [тайёр]лиғи қўл бериб, сурур мўжиботи [сабаблари] мутавофир [сероб] ва сур [зиёфат] муқтазиёти [талаби] мутакосир [кўп] ойланди.

Давлатёр шахриёр тўй асбоби тартиби ва ишорат базми адавоти [жиҳозлари] таркибиға ишорат буюрдилар. Ва наввоб ва гумашталар фармон ҳисоби била Қонигилда жошу дил била бу амрга мутасадди бўлуб, ондоқ бир тўй асбоби тартиб бердиларким, баён забони онинг таъриф ва тавсифидин ўзининг ажзу кусури [ночорлик ва нуқсон]га эътироф кўргузди. Ва чун бир неча кунни бу нав айшу нишот ва ҳуррамлик била ўткардилар, сўнг Мирзо Улуғбек кўрагон илтифоти партавин мамлакат аҳволиға солиб, вазиёу шариф [оддий ва улуғ кишилар]га ҳар бирииниғ ўзининг қадру мартабасиға лойиқ бекарон [ҳисобсиз] лутф ва бепоён эҳсон била сарбаланд ва сарафрозлиғ бағишлади.

МУЪНИИДДИН НАТАНЗИИ.

«МУНТАХАБ УТ-ТАВОРИХ» ДАН.

«Мунтахаб ут-таворих» [«Мунтахаб ут-таворихи Муъний» деб ҳам аталади] 1413 йилда Форс ҳокими амирзода Искандар саройида ёзилган ва кейинчалик подшоҳ амирзода Шохруҳга тақдим этилган, умумий тарих тарзида ёзилган. Асар Амир Темур вафотига [1405 йил, 18 феврал]ча мусулмон мамлакатларида содир бўлган воқеалардан ҳикоя қилади. Асарнинг учинчи боби оригинал бўлиб, унда Чингизхон ва ҳазрат соҳибқирон Темур тарихи ихчам равишда баён қилинган. Қуйида келтирилган парчалар «Мунтахаб ут-таворих»нинг 1957 йили Жош Обэн амалга оширган Техрон нашридан олинди.

АМИР БАЁН СУЛДУС ЗИҚРИ

Амир Баён сулдус амирлик тахтини эгаллагач, унинг барча муомала тарзи узлуксиз шаробхўрлиғу беғам-бепарволикдан иборат бўлди. Уз мулкининг аҳволи ҳақи-

да асло фикр қилмасди. У ёсога риоя қилмагани туфайли мамлакат жунбушга келди. Амирлар орасида ишонч ва эътиқод йўқолди, улар бир-бирларига қасд қилиб, пистирмалар қўйдилар. Барлос амирларининг асл юрти бўлмиш Шаҳрисабзни амир Ҳожибек барлос ўз қўлига киритди. Жалойирлар истиқоматгоҳи бўлган Хўжанд вилоятини амир Боязид эгаллади, амир Қазоған шажарасидан омон қолгани — амир Ҳусайн ўзининг бир гуруҳ эски уйўғлоплари ва ушбу хонадон тобелари бўлган қораунослар¹ билан бирга ҳар кун бир тарафда, ҳар лаҳза бирон далада, ҳар дам қай бир биёбонда кун ўтказарди. Амир Улжойбуғо сулдус бир пайт уларнинг хонадони қўлида бўлган сардорликни тама қилиб, бир жамоа сулдуслар билан бир гўшага чекилди. Найман қабиласининг бошлиғи амир Ҳамидхўжа Шибиргонни ўз тасарруфи доирасига киритди, Шоҳмуҳаммад Бадахшоний ҳам ўз Қўҳистонини мустаҳкамлаб, лашкар йирмоқ ва ушбу вилоят ҳукумати ва амирлигини тама қилмоқ билан машғул бўлди. Амир Қайхусрав ва амир Улжойту ашарди иттифоқ бўлиб, Хатлонни бутун ноҳиялари, тобелари, музофотлари билан бирга бўйсундирдилар. Амир Хизр ясовурий ўзининг қабила ва уруғларини тўплаб, ҳукмдорлик ҳуқуқи ва мустақилликка барча очиқ-ойдин даъвогарлардан ўзини ортиқроқ кўрарди. Ушбу фикр туфайли халойиқ ўртасида ҳар кун бир фитна ва ҳар лаҳза бир ғалаён қўзғарди. Мамлакатда тартибсизлик шу даражага етдики, ҳар лаҳзада юз минг турли балолар юз бериб, ҳар бир фарсанг йўлнинг юз жойида ўғри ва қароқчилар пистирма қўйишарди. Замона тили ҳар замон бу байтни ишо қиларди:

Ҳар кун ўтади ва «хуш келади» кечаги кун,
Янги йил киради ўтган йил ғоратлари билан.

Бало оташи алапгаси баланд кўтарилиб, одамзод орасидаги шайтонлар қутқуси ғавғоси олам аҳли орасидан аҳилликни кўтарди ва турк амирлари қиличи ва ўқи ваҳмидан Мовароуннаҳрни бутунлай тарк қилиб, Мўғулистонга кетган мўғуллар барчаси биргаликда подшоҳ Туглуқ Темурни Мовароуннаҳр фатҳига ундай бошлади-

¹ Қораунос — Натанзий асаридан аянглашилишича, қораунослар Чигатой улусидаги ҳарбий жиҳатдан кучли қавмлардан бири бўлган. Улар асосан, амир Қазоған, унинг вафотидан сўнг эса невараси амир Ҳусайнга бўйсунган.

лар. У ушбу вилоятга сон-саноқсиз лашкар тортди ва даҳшат, ва ваҳимасиз манзилма-манзил йўл босиб, ҳу-моюн қароргоҳни мамлакатга киритди ҳамда Мовароун-наҳрнинг қоқ ўртасида жойлашган Чаноқ булоқда хон-лик тахтини ўрнатди. Амир Боязид жалойир остона ўниш давлатига мушарраф бўлди. Манғлай¹ амирларига қуловуз² сифатида амир Туғлуқ Темур керойит, амир Ҳожи эрконут ва амир Бекичакни бош қилиб, Шаҳри-сабз ва Самарқанд устига жўнатди.

Амир Ҳожибек барлос қаршилиқ кўрсатиш умидида ўз лашкарини тўплади. Мўғул лашкари кўплигидан огоҳ бўлгач, муҳолифлар етиб келмасидан бурун Жайхундан кечиб ўтди ва Хуросон тарафга юзланди. Бу сафарла Султони розий³ амир Ҳожибек барлосга ҳамроҳ эди. Амир Ҳожибекнинг кўниқилган ватанини тарк этиб, ғур-батни ихтиёр этгани ва хонумонини душман талон-торожига қолдирганини кўргач, Амир Соҳибқироннинг ўз улусига жони ачиди ва мардларча амир Ҳожи барлос-дан қайтмоққа рухсат талаб этди. Замон тақозоси ҳам шундай бўлганидан [бу талаб] амир Ҳожи барлосга маъқул кўринди ва рухсат берди. Амир Соҳибқирон дар-ҳол, «қайтиш мақтовлидир» маталига биноан, Моваро-уннаҳр тарафга қайтди. У мўғул манғлоий амирлари олдига етгач, амирлар амир Ҳожи барлоснинг не аҳвол-далигини ва Амир соҳибқироннинг унга эргашмагани сабабини сўрадилар. У жавоб берди: «Мамлакат ворис-лик жиҳатидан ва қўлга киритилгани билан ҳам под-шоҳга [Туғлуқ Темурхонга] тааллуқлидир ва ҳақ ўз жойида қарор топди. Қарочуга⁴ ўзбошимчалиқни ким қўйибди. Самовий ёрлиқ ҳукми ва Чингизхон тўрасига⁵ итоат қилиш ва тобеъ бўлиш вожиб ва лозимдир. Ҳар кимки исён ва туғён йўлига кирса, ҳақ неъматига пис-батап кўрнамаклиқ қилган бўлади». Амирлар унинг ақли, қобилияти ва ишбилармонлигига қойил қолишди. Ташиқарига чиқингач, амир Ҳожи Сайфиддин Амир Те-

¹ Манғлай — қўшиннинг илғор қисми.

² Қуловуз — бу сўзнинг йўл кўрсатувчи, йўлбошчи, сардор ка-би маънолари бўлган. Бу ерда йўл бошловчи маъносига.

³ Султони розий — «дин учун курашувчи султон». Муъиниддин Натанзий ўз асарига кўп ўрнларда Амир Темурни ушбу лақаб би-лан атаган.

⁴ Қарочу — Чингизхон авлодига мансуб бўлмаган кишилар.

⁵ Тўра — тузук; ёсо.

мурни Туғлуқ Темурхон даргоҳига бошлаб борди ва подшоҳ тахти олдида унинг ўтқир ақли ва билимдонлиги хусусида кўп таҳсинлар ёғдиришди. Подшоҳ кўп суюрғол бериб, авлоддан-авлодга барлосия мероси бўлган Шаҳрисабз туманини Амир Соҳибқиронга июнят қилди.

Амир Соҳибқирон фармонга биноан Жайхун соҳили сарҳадидан то Самарқанд адирлари этакларигача бўлган ердаги жамий кўчмапчи лашкарни йиғиб, амир Хизр ясовурийга бориб қўшилди. Подшоҳ Туғлуқ Темур ўзининг асл тахтгоҳига қайтиб кетган эди. Манғлой амирлари ҳам подшоҳ изидан қайтишди. Амир Хизр [ясовурий] инисининг қасосини олиш учун амир Баён сулдус устига юриш мақсадида амир Ҳожибек ва амир Темурдан мадад сўради. Амир соҳибқирон амир Ҳусайннинг розилиги билан амир Хизрга мададлашмоққа борди. Амир Баённинг уларга муқовамат қилгулик қуввати йўқлигидан, у Бадахшонга қараб кетди ва у ерда ҳам тўхтамай ўтиб кетди. Амир Темур орқага қайтиб, амир Хизр ясовурийга қўшилди ва амир Ҳусайнни амирлик тахтига ўтқизишди. Кайхусравнинг доимо фитна-фасод ва бузғунчиликлар билан машғул бўлган иниси Кайкубодни ёсоққа етказишди. Шу аснода қабилалардан бирининг сардори Туғлуқ сулдусий амир Ҳусайнга ёғий бўлди¹ ва у Ҳўжанд ҳокими бўлмиш Боязид жалойир билан тил бириктирди. Айни шу вақтда амир Ҳожи барлос Хуросондан Мовароуннаҳрга қайтиб келиб, Кеш лашкарини вилоятдан ташқари олиб чиқди ва Самарқанддан ўтиб, амир Боязид жалойирга бориб қўшилди. Улар иттифоқликда амир Ҳусайнга қарши юришга чиқдилар. Амир Ҳусайн ва Амир соҳибқирон лашкарларни тўплаб, уларга пешвоз чиқишди. Аммо етмасларидан бурун Амир соҳибқиронга ҳамроҳ бўлган Кеш лашкарлари руҳсатсиз ажралиб, амир Ҳожи барлосга бориб қўшилдилар. Амир Ҳусайн Амир Темур соҳибқирондан бадгумон бўлди ва ўз табиати беқарор эканлигини зоҳир этди. Иш шунга бориб етдики, Амир соҳибқирон ундан олдин хавотирга тушиб, тафриқа² йўлига кирди. Бинобарин, ихтиёрсиз равишда амир Ҳожи барлос мулозиматига жўнади. Амир Ҳожи барлос ва амир Боязид

¹ «ёғий бўлди» ибораси «душманлашди» ёки «исён кўтарди» каби маъноларда ишлатилган; ёғий — душман; исёнкор.

² Тафриқа — ажралиш; адоват.

ушинг этиб келганини ганимат билишди ва ўз лашкарларининг олд қисмига бошлиқ этиб тайинлашди. Улар этиб келиши билан амир Хусайн лашкари тезда мағлуб бўлди. Амир Ҳожи барлос ўзининг меросий тумани ва зекни улусини қайта эгаллади. Амир Боязид Жанд мамоликига¹ худди улуғ амирлардек мустақил ҳукмдор бўлди.

Амир Темурнинг муборак чеҳрасида абадий давлат бидуси ва мангу саодат нишони қуёшдан ҳам ёрқинроқ ва ойдан ҳам нурлироқ тарзда зоҳир ва намоён бўлгач, инсон афъолига хос бўлган ҳасад амир Хизрни самовий қисматни ўзгартириб, кутилмаганда ҳеч бир асоссиз Амир Темурни йўқотмоққа ундади. Амир Темур ногоҳ ушинг ботинидаги қабоҳатдан огоҳ бўлди ва хиёнаткорона хатти-ҳаракатларидан баъзи нарсаларни англаб олди. Дарҳол бурнидан қон келганини баҳона қилиб, синги билан бурнини беркитган ҳолда амирлар ҳалқасидан чиқиб, ташқарига югурди ва елдек учиб бориб отига минди. Ғоятда шошилганидан айил бандини чопиб кетаётган ҳолда боғлади ва чақмоқ мисол ушбу фитна ва бузғунчилик маконини тарк этди.

Ўттифоқан ушбу айёмда амир Қорақурун Жарчари ва амир Ҳожи барлос лашкар тўплаб, амир Хусайн қасдида юришга чиқишган ва шунингдек мўгул амирлари ҳам отланишган эди. Амир Хусайн ўз қилмишидан пунаймон бўлиб, амир Ҳожи барлосни чақиртирди ва Амир Темур олдига бориб, Шаҳрисабз воҳасидаги қўчманчи лашкарни жам қилиб, манғлой тарзида муҳолифларга пешвоз чиқишни унга етказишни буюрди. Амир Темур амир Ҳожи барлоснинг илтимосига кўра, энг нобоп бир мавсум бўлишига қарамай, муҳолифлар билан жангга киришди ва ғолиб ва музаффар ҳолда Термиз шаҳрига келиб тушди.

¹ Жанд мамолики — ўрта асрларда Сирдарёнинг ўрта оқимида Жанд шаҳри ва вилояти бўлиб, у мўгуллар истилоси даврида вайровага айланган. Амир Боязид бошлиқ бўлган жалойир қабиласи эса, асосан Хўжанд вилоятида истиқомат қилган. Демак, бу ерда Хўжанд вилояти назарда тутилмоқда, — Ф. К. (таржимон).

ПОДШОҲ ТУҒЛУҚ ТЕМУРНИНГ (МОВАРОУННАҲРГА) ҚАЙТА КЕЛИШИ

Вилоятда «подшоҳ Туғлуқ Темур беадад лашкар билан Мовароуннаҳрга отланибди», деган овозалар тарқалди ва ростдан ҳам бу хабарга пайдарпай мўғул қўшини етиб келди. Амир Темур ва амир Ҳожи барлос олий ўрдуга боришди ва яна бир марта итоат ва бўйсунуш камарини белга боғлаб, ҳамжиҳатлик ва содиқ фуқаролик вазифасини қойиллатиб бажаришди. Подшоҳ Туғлуқ Темур ҳаялламай, амир Боязид жалойирни қатл эттирди. Амир Ҳожи барлос хаёлига ўрнашган бу воқеадан ваҳимага тушиб, қочмоққа қарор этди ва бир ўзи Шаҳрисабзга келди. Лашкарларни жам қилгач, Жайхундан ўтиб, Хуросонга борди.

Бу гал ҳам Амир Темур амир Ҳожи барлосга эргашмади ва улуғ ўрду мулозиматида қолди. Дўстона алоқалар ва ўтмишида бир-бирларига қилган яхшиликлари туфайли Амир Темурга боғланган амир Ҳамид ҳазрат подшоҳнинг муқаррибларидан эди, у Амир Темурни подшоҳ ҳузурига элтиб, роса мақтаб таърифлади, натижада подшоҳ бу гал ҳам меросий улусини унга суюрғол тарзида иноят қилди.

Мовароуннаҳрда мустаҳкамланиб олгач ва вилоят мухлифлардан тозалангач, подшоҳ амир Ҳусайнни ҳам даф этмоққа қарор қилди. Амир Ҳусайн Вахш суви бўйида аскарларини сафга тизиб, қаршилик кўрсатишга тайёрланиб турди. Мўғул лашкари етиб келгач, биринчи тўқнашувдаёқ амир Ҳусайн давлатининг улкан устуларидан бўлган Қайхусрав бирдан амир Ҳусайндан юз ўгириб, мўғул лашкарига бориб қўшилди.

На ўлик ва на тирик аҳволда бўлган амир Ҳусайн чўлу биёбонга бош олиб кетди ва ўзининг фано бўлган хонумонига фано чаҳор такбирини ўқиди¹. Мўғул лашкари Қундуз ва Бағлоннинг жами навоҳисини² то Ҳиндикуш тоғи этакларигача зеру забар қилдилар. Шу йил кузида амир Хиёр Ясаурий ҳам Туғлуқ Темур фармонига кўра ёсоққа етказилиб, шаҳодат мартабасини топди.

¹ «Чаҳор такбир ўқимоқ» ибораси кўчма маънода «вилолашмоқ»дир.

² Навоҳи — ноҳия сўзининг кўплиги, теварак-атроф, мамлакат.

Мамлакат бошдан оёқ рақиблардан тозалангач, подшоҳ Туғлуқ Темур ўз ўғли Илбсхўжа ўғлонни Мовароуннаҳр тахтига миқдирди ва ўзининг асл қароргоҳига (Мўғулистонга) қайтди. Ўз тахтига мулозим бўлган умародан амир Бекичакни ўғли ёнида оталиқ сифатида қолдирди ва бутун мамлакат ихтиёрини унга топширди. Амир Темур ҳам фармонга кўра мулозимлар сирасига кирарди. Аммо Бекичак очкўзлиги ва тамагирлиги туфайли зулм қўлини чўзиб, бошқа барча амирларнинг ҳаёт кечирини ва айш-ишрат қилиш учун маош топиш йўллариини боғлади. Чупончи, ҳеч бир жонзотнинг бирон жойда рухсатсиз нафас олмоқ, ё қадам босмоққа ҳам мажоли қолмади. Амир Темур воқеалар оқиллар тасаввурига зид ва ишларнинг бўлғуси натижаси айни бало эканини кўргач, жонажон ватани ва беш юз йил давомида номдор аждодлари қўл остида бўлган улуси билан зарурият юзасидан видолашиб, сарсонгарчиликни забумликдан афзал кўриб ва навкарлари билан яқдил ва ҳамжиҳат тарзда иттифоқ бўлиб, амир Ҳусайн талабида чулу биёбонга отланди ва то унга бориб қўшилмагунча бироқ манзилда бир лаҳза ҳам қарор топмади.

Ҳар икки амир иттифоқ бўлиб, Кот ва Хивада...¹ Амир Тукал минг нафар отлиқ ва пиёда билан қасб қилиб, уларнинг изидан жўнади ва қутурган бир саҳро ўртасида уларга етиб олди. Амир Ҳусайн ва Амир Темур қарийб олтмиш отлиқ (йнгити) билан ушбу ғаддор биёбонни босиб ўтиш учун жуда каттиқ саъй-ҳаракат қилдилар. Чунончи, Тугай Буғо барлос, Ҳожи Сайфилдин ва Элчи баҳодирларнинг отлари йиқилиб қолиб, пиёда ҳаракат қилдилар. Машаққат ва қийинчилик шу даражага етдики, Тукалнинг минг нафар отлиқ ва пиёдасидан эллик нафар, ҳар икки амирнинг олтмиш навкардан эса бор-йўғи ўнтаси қолди. Амир Ҳусайннинг оти тўсатдан оғир жароҳатланди ва у пиёда қолди. Меҳрибон хотини отидан тушиб, ўзини унга фидо қилди. Амир Тукал жилолни қўйиб юбориб, душманга ҳамла қилди, аммо Амир Темур отланиши билан таъқибчилар яна улоқтириб ташландилар.

Алқисса, ҳар иккала амир еттита отлиқ билан ўша кимсасиз саҳрода қолишди ва жонларини омон сақлаб қолиш умидида то кечгача от чоптириб йўл босишди. Кечқурун бир қум бархани соясида тўхтаб, отдан ту-

¹ Шу жойда қўлёзма матнида суқут бор.

шишди. Етти отликдан уч нафари хуросонлик эди. Тун ярмига етганда амирлар чарчоқ ва эзилиш зўридан ухлаб қолишди. Бояги уч нафар хуросонлик барча отларни ҳайдаб кетиб, ҳар иккала амирни ушбу саҳрода эзилган ва кимсасиз ҳолда қолдиришди. Алқисса, амир Ҳусайн ва Амир Темур хотини, яъни амир Ҳусайннинг синглиси билан ҳамда яна бир пиёда навкар паришон ҳолатда йўл босиб, бир ариқ бўйига етиб боришди. Ҳали нафас ростлаб ҳордиқ чиқаришга уағурмаган ҳам эдиларки, шу атрофлик бир гуруҳ туркман уларнинг атрофини қуршаб олиб ҳужум қилишди. Амир Темур аҳвол бунақалигини кўргач, Улжой Туркон оғони шу яқиндаги бир қудуққа туширди, ўзи эса амир Ҳусайн билан тиштирноқларигача қуролланиб, туркманларга пешвоз чиқишди. Туркманлар сардори Ҳожи Муҳаммад уларни таниб қолди ва хушомад қилиб, ҳурмат-эҳтиром кўргузди. Амир Темур унга бир неча дона марварид ва бир бўлак лаъл бериб, илтимосини айтишга рухсат берди. Ҳожи Муҳаммад дарҳол учта отни амирларга пешкаш қилди ҳамда ғажарчи¹, қўнаржой берди ва улуфа² узатди. Маҳмудий деб аталадиган бир жойда, қиш фаслида ҳам қатра ёмғир ёки булут сояси ҳаргиз тушмайдиган ноҳияда, амирларга толеъ ёр бўлиб, қудуқ қазишадиганда, бир оз уринганларидан сўнг, ширии ва зилол сув чиқди. Биргаликда у ерда ўн икки кун туриб қолишди.

Машаққатлар муддати тугамаганидан ва давлат юлдузи бахтсизлик буржидан чиқмагани туфайли Алибек Жони қурбоний амирлар аҳволидан хабардор бўлгач, ғоят пасткашлигидан, қарийб юз отликни юбориб, амирларни занжирбанд қилдириб, ҳибсга олдирди ва Моҳонда дўзахнинг бир чоҳи ва асфаласофилиннинг бир ҳужраси бўлган уйга қамаб қўйди. Оғаси амир Муҳаммадбек охирини ўйлаб маломат тилини узун қилди ва узоқни кўриш тариқини тутиб деди: «Дунё ҳодисалар майдонидир, улуғ одамлар доимо бало ўқиға нишон бўлишган. Давлат ва некбат эгизак ҳолда яратилган. Нега оқил одамлар жоҳиллар шеvasини тутиб, оқибатни ўйламасликлари керак экан? Ушбу кунда шундай азиз меҳмонлар ўзинг чақирмасанг ҳам кутилмаган пезмат каби сенинг сарҳадингга етиб келган экан, нега уларнинг кўнглини овлаб, эъзоз-икром қилишга интилмайсан ва печуи

¹ Ғажарчи — йўл кўрсатувчи.

² Улуфа — сипоҳийга бериладиган озуқа.

уларнинг мажруҳ қалбига малҳам бўлмайсан? Хуллас, асал бермасанг ҳам ниш урмагин. Зинҳор уларни азият бандида сақлама, балки азизу мукаррам тутиб, кечиккан узрингни айтишга ошиқ, уларни озод қил ва хоҳлаган жойига кетаверишсин». Муҳаммадбекнинг чопари Алибек олдига келиб унинг насиҳатомуз сўзларини етказди. Алибек ҳам «ақл йўли ягонадир» маталини маъқул кўриб, ҳар иккала амирни ҳибсдан озод қилди ва кўнгилларини роса овлаб, қилган хато ишлари учун уэр сўрашни ўрнига қўйди. Нафси ёмонлиги ўз ўрнида мурувват кўрсатишга йўл қўймади. Бир чўлоқ от ва қари туяни одатга кўра пешкаш қилди ва [кетинларига] руҳсат берди. Шу аснода Моҳон кадхудоларидан бўлган Муборакшоҳ Санжарий давлат майдонига ҳиммат қаламини мардона қўйди ва бисотида неки бўлса, амврлар қадамига нисор қилди ва яна ўзини айбдор деб ҳис қилди. Ҳар икки амир бу шердил одамнинг олиҳимматлиги баракатидан от, аслаҳа, озуқа ва юкларини ташийдиган роҳила билан таъминланиб, Қандаҳор Гармсирига¹ равона бўлдилар. Бир неча кун у ерда ватан тутгач, яна ўша йўлдан Хузор, Кеш ва Нахшаб сари отландилар. Хорзидонга етгач, Ўлжой Туркон оғони шу ерда қолдириб, ўзлари вилоят ичкарасига келдилар.

Амир Темурнинг эски хизматкорларидан бири ўн беш нафар отлиқ билан уларга келиб қўшилди. Иттифоқликда у вилоятнинг подаларини ҳайдаб кетиб, Жайҳун сувидан кечиб ўтиб, қулай бир жойда муқим бўлиб туришди. Иссиқнинг кучи шу даражага етгандики, Жайҳун соҳилидан йироқлашиш имконсиз эди. Ногоҳ узоқдан қандайдир бир тўданинг қораси кўринди. Ғоят шошиб қолганларидан, мабодо душман сипоҳи бўлмасин, деб яна Жайҳундан кечиб, вилоят тарафга ўтишди. То яйлоққа ўрнашган гуруҳ қайтиб кетмагунча саҳро ва даштда кун кечиришди. Яйлов кўчманчилардан холи бўлгач, яна бир ой яйловда муқим бўлиб туришди.

Шундан кейин шабгир² қилиб, икки куну бир кечада Самарқандга, Амир Темурнинг опаси Қутлуг Туркон оғонинг уйига етишдилар ва бу ерда қирқ саккиз кун яширилиб туришди. Эҳтиётсизлик туфайли уларнинг келгани фош бўлгач, яна Шаҳрисабзга жўнашди ва Амир Темурнинг мулки бўлган Ниёзий номли қишлоқда

¹ Гармсир — Қандаҳор вилоятига қарашли туман.

² Шабгир — тунда йўл босиш.

қирқ саккиз кун туришди. Шундан кейин яна Жайхун бўйлари томон шабгир қилишди. У ерда Темурхўжа ўғлон ва Баҳром жалоийр Амир Темурга келиб қўшилдилар ва иттифоқликда Гармсирга жўнаб, амир Ҳусайн билан бирлашдилар. Улар ўша жойда тўхталишганидан кейин бирмунча вақт ўтгач, Баҳром жалоийр, табнатидаги беҳаёлик туфайли, амирлардан берухсат Ҳиндистонга жўнаб кетди. Амир Ҳусайн ва Султони ғозий Сеистон тарафга отланишди. Ҳар иккала амир атрофига минггача суворий тўплашган бўлиб, уларнинг иши тараққий қилмоққа бошлаганди. Сеистон малики уларни ғоят азиз ва мукаррам тутиб, шаҳар ташқарисидан жой берди. Иттифоқан Сеистон маликлари орасида мухолифат пайдо бўлиб, у кундан-кун маддалай бошлади. Малик Фахриддин амирларга кўпдан-кўп ҳадя ва туҳфалар ваъда қилиб, бунга ўзининг истаги, яъни бутун Сеистонни ўз мухолифларидан тозалашни шарт қилиб қўйди. Амирлар ҳам буни қабул қилишди ва андек фурсатда бутун мамлакатни фитнаю фасоддан поклашди. Малик Фахриддин берган ваъдасининг мишдан бирини ҳам бажармади. Амирлар ачықланиб, маликдан берухсат отланиб, бошқа тарафга қараб йўлга тушишди.

Сеистонликлар ваъдасида турмаганликлари устига, ўз табиатларидаги мурувватсизлик оқибатида амирларнинг йўлини тўсишди. Ҳар иккала тарафдан жанг олови аланга олиб, муҳораба шу қадар шиддатли бўлдики, жанг сурони энг юқори даражага етди. Амир Темур ўзини кўрсатиб, зўр жонбозлик қилди. Ногаҳон муборак билагига ёй ўқи келиб тегди ва ўнг қўли бутунлай ишдан чиқди. У ердан яна Гармсирга келишди. Гармсир тумани амирлар билан қалин иттифоқда эди. Шу сабабли Амир Темурни уларнинг олдида қолдириб, амир Ҳусайн ўз мулозимлари бўлмиш бошқа амирлар билан Қундуз ва Бағлонга жўнади. Амир Бекчиқнинг иниси Ажун амир Ҳусайн етиб келганидан хабар топиб, тезда унинг устига юрди ва яна бир бор амир Ҳусайн навкарларини тор-мор келтириб, вилоятдан ҳайдаб чиқарди. Амир Ҳусайн тўрт отлиқ ва етти пиёда билан Шибарту яйлоғидан паноҳ топди ва ўша ерда турди.

Амир Темурнинг қўли соғайгач, Темурхўжа ўғлон ва йигирма тўрт нафар суворий билан амир Ҳусайнни қидириб кетди. Етиб келмасидан бурун амир Ҳусайн қароргоҳини аниқлаб, келаётгани ҳақида хабар жўнатди. Арсиф деб аталадиган мавзеда бир-бирлари билан қў-

индилар. Сиддиқ барлос ҳам бу ерда уларга етишди. Ногаҳон узоқдан бир қора кўринди. Амирлар йиғилишиб, ҳамжиҳатлик билан бир пиёда аскарни кузатиш учун йўл бўйида қолдириб, ўзлари пистирмада туришди. Тасодифан қарийб юз отлиқ аскар амирларни қидириб, вилоятда айланиб юришганди. Улар ҳам келиб амирларга қўшилишди. Уша туни Арсифда ўтказишди. Тонг отгач, Бағлон тарафдан баланд чанг-тўзон кўринди. Амир Темур ўзи бу чанг-тўзонни текширишга отланди ва уларнинг орқа тарафидан бориб, бир отлиқдан ҳолаҳвол сўради. Отлиқлар: «Биз Султони ғозий биродарининг навкаримиз, уни излаб бу саҳрода юрибмиз»,— дейишди. Шарафли амир эҳтиёт бўлиб, уларни назардан ўтказди. Ҳожн Сайфиддин ва Туғлуқхўжа Тунак қарийб етмиш суворий билан эдилар. Султони ғозийга кўзлари тушгач, қувонч ва шодликдан териларига сиғмай, бор бўйларни билан унинг оёғи остига йиқилиб, шукроналар қилиб, таъзим бажо келтирдилар. Шу пайтда амирларга бўйсунмай, Гармсирда муқим бўлиб турган Шер Баҳром ҳам шу аснода изларидан етиб келиб уларга қўшилди.

Султони ғозий уларнинг етиб келиш хабарини қоғозга битиб, Сиддиқ барлосни амир Ҳусайн олдига жўнатди. Амир Ҳусайн ҳам бир юз ўттиз суворий ва бир юз эллик пиёдани тартибга солиб, Арсифда Султони ғозийга етиб олди. У ердан биргаликда Дўлон чоғонга келишди. Бу навоҳий аҳолисидан уч юз суворий Султони ғозийга қўшилди. Шу тарзда теварак-атрофдан фавж-фавж¹ одамлар амирларга тарафдор бўлиб келишар ва ҳар куни (уларнинг) миқдори ошиб борарди.

Султони ғозий Термиз, Кеш ва Хузор вилоятидаги вазиятни текшириб келиш учун Тамукани тўрт отлиқ билан жўнатди. Улар Қахалқага² етиб келгач, бир гуруҳ мўғулларнинг вилоятни ғорат ва талон-торож қилишга машғул эканини кўришди. Улар эътибор бермай, ўтиб кетишди. Тамуканинг йўли ўз юрти ёнидан тушиб қолди. Яқинлари ундан бир лаҳза отдан тушиб хотини ва бола-чақасини кўриб кетишга ундаб, ҳарчанд илтимос қилсалар ҳам, Тамука адаб сақлаб: «То Султони ғозий ўз аёли ва болаларини кўрмагунча, менинг ўз

¹ Фавж-фавж — тўп-тўп, гуруҳ-гуруҳ.

² Қахалқа (Темур қопуғ)— Бойсун навоҳийсидаги бир тор да-
ра номи.

фарзандларим юзини кўришим инсофдан эмас»,— деди ва рози бўлмади. У амир Сулаймон, амир Мусо, амир Жоку, Жалолиддин ва Хиндука мўғуллар зулми ва ўзларига нисбатан қилинган ҳурматсизликка тоқат қилолмади, ёғий бўлишганини ва Термиз навоҳийсида туришганини аниқлади.

Илёсхўжа ўғлон, Бусаид, Мангли Буғо ва Ҳайдар амир Ҳусайн ва Султони ғозийдан хабар топиб, Дарағез суви бўйига келиб тушдилар. Амир Ҳусайн ва Султони ғозий Сут Ориғи суви бўйига етиб, бир-бирларининг сипоҳларини кўришди. Сўнгра тонг отиши билан кўчиб, амирлар сувнинг бир томонидан, ёғий эса нарига томонидан Балх тарафга қараб йўлга тушишди. Амир Абдулла ариғи қирғоғига етгач, сувнинг икки томонида сафларни тартибга келтиришди. Термизда бўлган амирлар ушбу манзилда амир Ҳусайн ва Султони ғозийга келиб қўшилишди. Тамука ҳам теварак-атрофга доир маълумотларни сўраб-суриштириб аниқлашни кўп яхши уддалаб, вазиятдан тўла хабардор бўлгач, ҳазрат ҳузурига етиб келди.

Алқисса, ўша кунни пешин намози пайтидан то кун боткунча сувнинг икки томонида туриб, тирборон¹ қилишди. Қоронғи тушгач, ҳар икки тараф отдан тушмай, эҳтиёткорлик чораларини кўриб, посбонлар қўйишди. Тонг пайти Султони ғозий ҳамла қилиб, кўприкдан ўтди ва ёғий лашкари мағлуб бўлгач, амир Ҳусайн ва Султони ғозий сипоҳни кўрикдан ўтказишди. Қарийб икки минг суворий уларнинг атрофига тўпланган эди. Султони ғозий манғлой бўлиб, Жайхўндан Термиз томонга ўтди ва Қаҳалқа тарафга қоровуллар жўнатди. Қоровуллар бошлиғи тажрибасиз одам бўлганидан ғафлатда қолди ва кутилмаганда амир Бекичакнинг иниси Ажуни лашкари унинг устига етиб келди. Саросимага тушган қоровуллар зўрға отларига миниб улгуришди. Ёғий лашкари уларга илашиб ёпишган ҳолда Султони ғозий олдига етиб келди. Фурсат зиқ бўлиб, ясол² тузиш имкони қолмаганидан, минг бир ҳийла билан ўзларини кемага отиб, бир оролда мустаҳкамланиб олишди. Одамлар сувдан соғ-саломат кечиб ўтишдию, аммо заҳира³ ва чорвалар бутунича дарёнинг нариги тарафида қолди.

¹ Тирборон — ўқ ёғдирмоқ.

² Ясол — жанговар саф.

³ Заҳира — эҳтиёт озиқ-овқат, қурол-аслаҳа ва бошқа анжомлар.

Бир ой мобайнида дарёнинг икки томонида туриб ҳар куни жанг қилишди. Сўнгра Султони ғозий кема-ларини ёндириб, кўчиб, Хулмга келди ва амир Ҳусайн билан бирлашди. Шундан сўнг иттифоқликда Бурулдой эли устига юриш қилиб, у ерни эгаллашди. Бу ердан Бадахшонга жўнаб, Шўрсув қирғоғида Шоҳ Муҳаммад Бадахшоний билан сулҳ тузишди. Яна бир бор Султони ғозий манғлой бўлиб, Арҳанг саройдан ўтишди ва бирга-ликда Қўлак даштига келиб тушишди. У ерда Шер Баҳром итоатсизлик қилиб, Балжувон тарафга жўнаб кетди. Иттифоқан Илёсхўжа ўғлоннинг сон-саноқсиз лашкар билан Пули сангинга келиб тушгани ҳақида бир печа бор хабар келди ва бу тасдиқланди. Шунга қарамай, Амир Темур ихтиёрида мавжуд бўлган икки минг аскар билан манғлой бўлиб, душман муқобаласига турди.

Уша куни (эрталабдан) то кечгача ҳар икки тарафдан ўқ ёғдириб, қаттиқ жанг қилишди. Қоронғи тушгач, Султони ғозий муҳолифлар ғоят кўплиги ва ўз лашкари анча камлигини билди ва тўғридан зарба бериб муқобала қилиш ғоят мушкул эканини фаҳмлаб, тадбир ишлатиб мақсадга мос бир фикрга келди. Чунончи, амир Мусо ва амир Муайядни беш юз киши билан Пули сангин кўприги бошида, душман рўпарасида қолдирди. Ўзи бир ярим минг суворий билан Ҳасан майдони ва Расанкеш гузари оралиғидан отларни сувга киргизиб кечиб ўтишди. Сувнинг шиддати ва кечув машаққатларини сўз билан ифодалаш имконсиздир. Билмадим, то олам инқи-розигача яна бирон подшоҳга бу ғоя муяссар бўларми-кан?

Машриқ томондан тонг ўз жамолини кўрсатгач, душман қоровуллари узоқдан Амир Темур лашкари қорасини пайқадилар: улар сувдан кечиб ўтиб, лашкар атрофига тўплансин, деб белги тарзда улкан гулхан ёқишганди. Мўғуллар Султони ғозийнинг ул даҳшатли жаҳаннамдан кечиб ўтганига амин бўлишгач, энди муқовамат мавриди эмаслигини фаҳмладилар. Ўзларича ўйлашди: давлату саодат йўлдош бўлмаса, бунга қан-доқ журъат қилиш мумкин? Шу фикрдан кейинроқ тўз-диб кетишди. Султони ғозий лашкари руҳланиб, марғубларни то Гужаротий майдонигача таъқиб қилиб борди. Ушбу ғалаба хабари амир Ҳусайнга етиб боргач, орқадан етиб келиб, Амир Темур билан бирлашди.

Амир Темур у ердан яна бир бор икки минг суворий билан манғлой бўлиб, Қаҳалқага келди. Шаҳрисабз

лашкари Амир Темур етиб келгани хабарини эшитгач, ҳаялламай, фавж-фавж бўлиб, келмоққа бошлади. Амир Темур бир минг етти юз кишини Қаҳалжада қўйиб, ўзи уч юз киши билан улардан ажрашди. Шулар жумласидан икки юз отлиқдан беш қўшун¹ тузиб, амир Сулаймон, амир Жоку, Баҳром, амир Жалолиддин барлос, Ҳожик Сайфиддин ва Йўлтемурни бошламиши² қилиб, қир-адирлар устидан узатди. Чанг-тўзон қуюқ бўлиб, узоқдан қўшини кўп сонли кўриниши учун буларга ҳар отнинг икки биқинига икки боғдан дарахт ва шох-шабба бойлаб олишни тайинлади ва тўхтамасдан Шаҳрисабзга кириб бориб, мўғуллар у ерга қўйган доруғани қўлга олиб ҳузурга етказишни буюрди. Амир Темур ўзи юз киши билан шабгир қилиб, Ҳузурга жўнади ва саҳар пайтида кутилмаганда Ҳузур қасабаси³ ичкарисига кирди. У ернинг аслзода ва аёнларини жам қилишни буюриб, кўчманчилар ва аскарларни қўлга олди. Шер Баҳром ва Шайх Муҳаммад Баён [сулдус] шу ерда келиб қўшилишди.

Жамики умаро Шайх қабри устида янгитдан шарт бойлашиб, зиммаларига мажбуриятлар олиб аҳд қилишди. Ушбу ҳол асносида Амир Темур тушки овқатдан сўнг ухламоқда эди. Ногоҳ туш кўрди ва тушида бир киши унга фасиҳ тил билан деди: «Фатҳу нусрат пайти етди. Ҳаялламай отланнингким, мамлакат, сизникидир». Чунончи, бу овоз салобатидан Амир Темур уйқудан сакраб турди ва шу ерда ҳозир бўлганлардан сўради: «Бирон киши шунга ўхшаш гап эшитдим, ёки йўқми?» Ҳаммалари ҳайратда қолишди ва бу сўзлар олами ғайб илҳоми эканини англашди. Бир овоздан бу ҳолини хайрли фол ҳисоблаб, икки гул⁴ тузишди.

Баронғор ғулини амир Ҳусайн бошламиш қилди. Жавонғор ғули Амир Темур қўмондонлигида ясол тортиди. Илёсхўжа ўғлон ҳам сон жиҳатидан ошиқлигига қарамай, ўз лашкарини икки ғулга сафлади. Бирнга Илёс-

¹ Қўшун сўзи у пайтда бир неча юз кишидан иборат ёки ундан ҳам кичикроқ ҳарбий бўлиналари англатган, шу жиҳатдан қўшун ва қўшин, яъни лашкар сўзи фарқланади.

² Бошламиши — бу ҳарбий атама бошлаб бориш, қўмондонлик қилиш маъноларида ишлатилган.

³ Қасаба — одатда туман маркази бўлган кичик шаҳар.

⁴ Гул — қўшин маркази, баронғор ва жавонғор — ўнг ва сўл қанотлар; ҳировул — олд қисм.

хўжа ўғлон ва амир Ҳомид, бошқа ғулга Тўқтемур ва амир Бекичак бошчилик қиларди. Баён қилинган тарзда Шаҳрисабзнинг машҳур қишлоқларидан бири бўлмиш Қабаймитанда муқобил бўлиб, жанговар сафга тизилишди. Мўғул ҳировуллари, яъни Тўқтемур баҳодир ва амир Бекичакнинг иниси Беки кабилар биринчи зарбадаёқ гўзғиб кетиб, аксар баҳодир ва амирлардан баъзилари қиличга ем бўлдилар, баъзилари найза ва ўққа нишон бўлдилар, ёки асир тушдилар. Султони ғозий Ём суви бўйигача от солиб, қочаётган мўғулларнинг йўлини тўсди. Ҳожи Сайфиддин амир Жоку билан Самарқандга отланишди. Искандар ўғлон, амир Ҳомид, амир Юсуф-хўжа, амир Ҳайдар ва яна кўплаб катта амирлар асир қилиб олиндилар. Илёсхўжа ўғлон ва амир Бекичак ҳам асирлик домига тушган эдилар-у, лекин бир гуруҳ одамлар узоқни ўйлаб, уларга от ва озуқа бериб, тунда жўнатиб юборишди. Султони ғозий ва Шер Баҳром марғулбар изидан тушиб, Хўжанд сувидан¹ ўтишди ва мўғулларни Тошкандгача қувиб боришди.

Уша айёмда амир Ҳусайнга бу ғалаба муяссар бўлгач, у катта шикор уюштирди. Султони ғозий Хўжанд суви бўйидан нарга² қилиб, ёввойи ҳайвонларни қувиб келди. Амир Ҳусайн Дизакдан жарга тартиб қилиб борди. Биргаликда Ақар чўлида қумормиши³ қилдилар ва бир-бирлари билан бирлашдилар. Мовароуннаҳр душмандан тозаланиб, якқалам бўлгани ва истаклари барчаси рўёбга чиққанига шукрона қилиб, орқага қайтишди ва Самарқанднинг мўътабар қишлоқларидан бўлган Шодмонга келиб тушиб, тўй-томоша ва кайф-сафога машғул бўлишди.

Ҳамжиҳатлик билан амирлик ва ҳукумат амир Ҳусайн қўлига ўтди.

ЖАНГИ ЛОЙ ҚИССАСИ

Илон йили, яъни етти юз олтмиш олтинчи йил⁴ баҳорда мўғул сарҳадидан «мўғуллар яна бир бор Мова-

¹ Сирдарё (Сайхун) баъзи манбаларда Хўжанд дарёси деб аталган.

² Нарга (жирга)— ов пайтида шикоргоҳни доира шаклида ўраб олиш.

³ Қумормиши — катта ов пайтида ёввойи ҳайвонларнинг чор атрофдан қуршовга олиниши.

⁴ Милодий 1365 йил.

роунаҳрни бўйсундиришга қасд қилиб, беадад лашкар билан отланишибди», — деган миш-мишлар кўпайди. Султони ғозий дарҳол бу хабарни шамолдан ҳам тезроқ етказиб, амир Хусайнга маълум қилди. Амир Хусайн тезда Жайхун сувининг нарёғидаги лашкарни тўплаб, Самарқандга келди. Султони ғозий ҳам ўзига тегиншли жами лашкарни амир Хусайн етиб келишидан олдинроқ тўплаганди. Амир Хусайн буйруғига кўра, Пўлод Буғо, Зинда Ҳашам, Малик баҳодир ва бошқа бир неча амирлар Султони ғозий билан бирлашиб, манғлой бўлиб, Ақарга келишди. Бир неча кун ушбу ўтлоқда отларни боқиб, сўнгра Хўжанд сувидан ўтишди ва душман лашкари муқобаласида лашкаргоҳ қуриб, ўша жойга қўнишди. Амир Хусайн ҳам сон-саноксиз сипоҳ билан изма-из етиб келишди.

Илёсхўжанинг кўргуликлари учун нитиқом олишга қасд қилган мўғул лашкари кекчи ва жангталаб эди. Бунинг устига амир Хусайн барча амирларга ғазаб қилиб, ҳар бирининг илгариги ҳақ-ҳуқуқларидан бутунлай кўз юмиб, кўра-билатуриб упутиб юборганди. Амирлар ҳам ундан кўнгиллари совиб, душман ғалабаси ва ўз мағлубиятларига рози эдилар. Рамазон ойининг биринчи кунин Бодом суви бўйида муҳорабага ҳозирланиб ва жанговар сафга тизилиб, муқобил туришди. Баронғор ғулида амир Хусайннинг ўзи турди ва ўз қанбулини¹ Тиланчи орлотга таъйин қилди. Ҳировулда Улжойту ва Шер Баҳромни қўйди. Пўлод Буғо, Фарҳод ва Маликни қўлга² номзод қилди. Жавонғор ғулида Султони ғозий турди ва ўз қанбулига амир Сори Буғони қўйди. Амир Жокку, амир Ҳожи Сайфиддин, амир Муайяд ва амир Аббосларни ҳировул тарзида жавонғор чеккасига юборди. Шундай қилиб, жанговар сафлар олти ғулда мустаҳкамланди.

(Лекин) тўсатдан шамол ва тўфон кўтарилиб, қора булут еру осмонни қоп-қорайтириб юборди ва баҳор сели Нуҳ тўфонини яна бир бор жаҳон аҳли ёдига солди. Чунончи, камон чўзмаси ва ўқларнинг пати бутунлай ивиб қолди. Жами жонзод жонидан умид узиб, ҳаёт билан видолаша бошладилар. Аксига олиб бу ер шунақа эдики, андак намгарчиликдан сўнг қутурган фил ҳам

¹ Қанбул — қўшиннинг ўнг ва сўл қанотлари чеккасидаги қўриқ-чи бўлима.

² Қўл — қўшин маркази.

ундан ўтолмасди. Шу пайт тўфон шу қадар авжига чиқдики, фил жуссали ва шамолдек учқур маркабларнинг¹ бир неча қадам босишга ҳам мажоли қолмади. Аксар отлар нисбатан қуруқ жойда туриб қолди. Мўғул лашкарининг ҳар бир жангчиси то ҳужум вақтигача ўз жойида капанак² кийиб, жим турганди. Ногоҳ бирваракайга ёмғирлиқ ва капанакларини счиб ташлаб, ҳужумга ўтишди.

Амир Ҳусайн душманга нисбатан соп жиҳатдан устунликка эга бўлса ҳам, аммо самовий тақдир ҳукми билан унинг тadbиркорлиги лат еди. Султони ғозий биринчи ҳамладаёқ ёғий баронғори ўзаги бўлган Шапқум иўён лашкарини олдига солиб қувди. Даланжика Ширам ва Ҳоким қўмондон бўлган ёғий жавонғори амир Ҳусайн қанбулини жойидан қўзғатди. Лашкарлар гўё қутурган дарёдек ўнгу сўлдан ёпирилдилар. Шер Баҳром амир Ҳусайн ғулида Пўлод Буғо билан бир соатга яқин жасорат ва мардоналик кўрсатди. Аммо амир Шамсиддин мўғул ўзини гўёки Бесутун тоғидек маҳкам тутиб, ҳануз муҳорабага киришмаган эди. Султони ғозий ўн етти жанговар қушун билан амир Сайфиддин мўғул устига ташланиб, бир ҳамла билан уни жойидан суриб чиқарди.

Амир Ҳусайн бу ҳолни мушоҳада этгач, тағин ботирланиб, ўзининг қочиб кетган аскарларини тўплай бошлади. Амир Ҳожи мўғул баронғорининг аксар қисмини тор-мор қилиб, мағлублар орқасидан роса қулаб, яна орқасига қайтди. Султони ғозий дарҳол Тобон баҳодир ва Малик баҳодирни амир Ҳусайн олдига узатиб, фикрини очиқ айтди: «Агар маъқул бўлса, ҳаялламастан иттифоқликда ҳамла қилмоқ лозим, токи душман батамом даф қилинғай». Амир Ҳусайн қаҳрланиб, бор ғазабини икки баҳодирга сочиб, уларни уриб ҳайдади ва шундай жавоб берди: «Менинг тadbиркорлигим ва сардорлигим Амир Темурниқидан каммидики, унинг насиҳатига кўра иш қилсам!» Шу аснода япа деди: «Хоҳғолиб, хоҳ мағлуб бўлсангиз ҳам, сизнинг барчангизни битта қўймай ўлдирурмен». У бунга қасам ҳам ичди. Ҳар иккала баҳодир ундан ноумид бўлиб қайтишди ва биргалликда Султони ғозий отининг жиловидан олиб, душманга ҳамла қилвишга қўймадилар. Қаттиқ илтимос ва ёлворишлар билан уни жанг майдонидан қайтаришди.

¹ Маркаб — миниладиган ва юк ташувчи ҳайвонлар.

² Кapanак — намак чопон.

Уша кунн ҳар икки лашкар жанггоҳни бутунлай тарк этгач, тунни баъзилар от устида ўтказишди, баъзилар эса лойгарчилик туфайли қаергаки етиб бора олган бўлсалар, ўша жойда қолдилар. Амир Ҳусайн Султони ғозийни чақириб келиш учун ҳарчанд одам юбормасин, орияти ва ундан газаблангани туфайли, эътибор қилмади ва қуйидагича пайғом¹ юборди: «Қўшин етакчилари ва хос баҳодирлар жонбозлик кўрсатиб, қиличбозликка жидду жаҳд қилмоқдалар. Сен эса бунинг эвазига уларни ҳеч бир асоссиз ранжитмоқдасан. Илтифот қилиб кўнгилларини олиш ўрнига, ҳар бирига минг бир озор етказмоқдасанки, бугун сенинг ушбу қилғилигинг туфайли шунчалик обод бир мамлакат бегона душманга ем бўлиш арафасидадир. Хайрихоҳлар сўзига эса сен қулоқ солмайсан». Алқисса, ўша тунни шу тариқа ўтказиб, тонг оттиришди.

Қуёшнинг заррин ойнаси яшил либосли фалак чўнтагидан шуъла соча бошлагач, сафларни қайта тартибга келтиришди. Иштиёқсиз ҳолда мўғул лашкари устига бостириб боришди. Бугун ҳам амир Шамс мўғул ўз жойида мустаҳкам турди ва катта муваффақиятга эришиб, шикаст толган лашкарнинг барқарорлигини сақлади. Узоқ мудофаадан кейин баробарига ҳамла қилиб, Мовароуннаҳр лашкарини тор-мор келтирди. Шеър:

Бижандан Ҳомон ҳарчанд бўлса ҳам зўр,
Омад кетгач, фазилат бўлур қусур.

Турк амирлари кўч-кўронларини кўтариб, ном ва номусни тупроққа топиририб, шамолдек тез қочиб қолмоқни ганимат билишди. Баъзилари Самарқандга келишди, баъзилари эса то Балхга етгунча тўхташмади.

Амир Ҳусайн Султони ғозийга деди: «Ортиқ бардош беришга мажол қолмади. Хотин, бола-чақаларни Жайхун сувидан нарига ўтказмоқ лозим, токи баякбор бу мамлакатни тарк этайлик ва ўз жонимизни қутқариш чорасини кўрайлик». Султони ғозий деди: «Беномуслик билан кечирилган ҳаёт қадрсиздир ва пушаймон билан зоеъ кетган умрни қайтариб бўлмайди. Агар рухсат берсанг, мен Самарқандда қоламан ва лашкарларни тўплаб, яна бир бор мўғул билан жангу жадал қиламан». Гап шунда тўхтади ва у икки-уч кун ичида ўн икки қўшун тўплади. Темурхўжа ўғлон, Жовурчи ва Аббосни

¹ Пайғом — хабар; эълон.

етти қўшун билан манғлой қилиб жўнатди ва Самарқандгача боришни тайинлади. Йўлда Жовурчи шаробхўрлик қилди ва қаттиқ маст бўлгач, Довудхўжа ва Ҳиндушоҳга деди: «Султони ғозий сизларнинг ҳар иккалангизни ўлдиртириш учун амир Ҳусайн олдига узатмоқчи». Улар бу чўпчакка чиндан ишониниди. Ҳар иккаласи биргаликда мўғул лашкари қароргоҳига қочиб кетишди.

Ҳожибек, Кепак Темур ва Широкул мўғул лашкари манғлойга бош бўлиб келишаётганда ногоҳ Довудхўжа ва Ҳиндушоҳ уларга дуч келиб қолишди ва тезда ёғий лашкарини Султони ғозий манғлойни устига бошлаб келишди. Ёғий жуда яқин келиб, ёсол тортишга имкон қолмагани туфайли Темурхўжа ўғлон мағлубиятга учраб, орқага қайтди.

Зарурат туфайли Султони ғозий ҳам Самарқандда мустаҳкамланиб олишга муваффақ бўлолмади. У қочинишга қарор қилди ва Жайхундан ўтиб, Балхда ўрнаниб олди. Уша теварак-атроф ва навоҳийдаги жамий лашкарни тўплагач, Балх яйлоқларида кайфу сафо ва хурсандчиликка машғул бўлди. Амир Ҳусайн эса ўзининг жамики турку тожик мулозимлари, навкарлари, хизматкорлари ва яқин кишиларини кўчириб, Шибарту яйлогига элтди. У агар вазият бундан ҳам оғирлашса, Ҳиндистон тарафга бош олиб кетмоққа ўз кўнглида қарор қилиб қўйганди.

Иттифоқан мўғуллар эришган ушбу ғалабадан кейин уларнинг моллари орасида давосиз бир касаллик пайдо бўлди. Ихтиёрларидаги ҳар юз отдан тўқсонтаси ҳаром қотди ва улар ўз манғлойлари изидан келолмадилар. Шу сабабли ҳам жанг майдони ёнидаги манзилда туриб қолишди. Аммо Ҳожибек мўғул, Шер Оҳули ва Кепак Темур то Самарқанд дарвозасигача от қўйиб келишди.

АМИР ҲУСАЙННИНГ МОВАРОУННАҲРНИ ҚАЙТА ЭГАЛЛАГАНЛИГИ ҚИССАСИ

Қўй йили, яъни ҳижрий етти юз олтмиш еттинчи йил¹ баҳорида амир Ҳусайн Балх, Бадахшон, Қундуз, Хатлон, Ҳисори шодмон, Андхўй ва Шибирғон лашкарини тўплаб, Самарқанд тахти учун юришга отланди. То ет-

¹ Милодий 1366 йил.

гунча бир неча марта Самарқанд сарбадорларига¹ қуйдаги илтифотли сўзларни ўз ичига олган фармойишлар битиб юборди: «Мен сизга тўла ишонаман ва сизни жаминики амирларимдан кўра ўзимга азиз ва қадрдон биламан. То мен ҳумоюн ўрду билан Кониғил ўланига келиб қўймагунимча, ҳаргиз менинг истиқболимга чиқмангиз». У бечоралар бу хушомадга илиниб, бу чўпчакка чиппачин ишонишди. Амир Ҳусайн эсон-омон Кониғил қўруғига келиб тушгач, сарбадорлар шаҳарлар учун қадимдан расм бўлганидек, бағоят такаллуфлар билан унинг истиқболига чиқишди ва остонбўслик давлатига мушарраф бўлишди. У кун амир Ҳусайн уларга турли иноятлар кўргузиб, [уларни] инъом-эҳсонлар билан хотиржам қилиб, изларига қайтарди. Бундан улар Ҳусайннинг самимийлигига тўла ишонч ҳосил қилишди. (Сарбадорлар) иккинчи кун биринчи кундагидан зиёда ҳадялар ва ноёб совғалар ҳозирлаб, шаҳардан ташқари чиқишди. Калёс мавзесига етишганда, амир Ҳусайннинг буйруғига кўра, у сарбадорларнинг ҳар бирига бир одамни бириктириб қўйган эди, уларни қўлга олишди ва уларнинг барчасига нисбатан жазо ҳукми амалга оширилди, худди шеърда айтилганидек:

«Шерхон» деб ном қўйилган шағолни,
«Шерхон», «Шерхон» дея чақириб қопқонга
туширишди.

Аmmo Султони ғозий Мавлонозоданинг ҳаётини сўраб олиб, уни дор тагидан қутқариб олди ва кетишига ижозат берди.

Шундан кейин амир Ҳусайннинг ишлари юришиб кетди ва мамлакат мухолифлардан тоза ва холи бўлди. Мулкни тартибга солиш ва мамлакатни бошқариш ишлари замон талабига мувофиқ тарзда йўлга қўйилгандан сўнг бир неча кун ўтгач, разил одамларнинг бадкорлиги туфайли амир Ҳусайннинг Султони ғозийга бўлган муносабати тубдан ўзгара бошлади. Баҳона қидириб топиб, унинг барча тобълари ва яқинлари молу мулкини тўла мусодара қилиб, солиқчилар қўлига топширди. Султони

¹ Амирлар Мовароуннаҳрни ўз ҳолига ташлаб қочгач, сарбадорлар қўзғолон кўтариб, Самарқандни мўғуллардан ҳимоя қилиб, сақлаб қолишганди.

ғозий ўзи орага тушиб, бутун чоралар билан бу муомалани тўхтатишга интилди. Ҳатто амир Ҳусайннинг синглиси бўлган шарифа хотинининг узук ва сирғаларини ҳам ўша маблағ эвазига берди. Амир Ҳусайн гарчи уларни таниса ҳам, индамади ва қайтариб бермади. Маблағнинг тўланмай қолган бир қисми учун нақд пул ёки бошқа бирор буюм тополмагач, Султон ғозий уч мишг динор эвазига ўз йилқиларини девонга элди. Амир Ҳусайн қабул қилмасдап, ақча талаб қилди. Маблағ етарли миқдорда йиғилгандан сўнг амир Ҳусайн жўнаш таёғи билан кўчини ноғорасини қоқинини буюрди ва Хатлонга жўнади. Султон ғозий унга мурожаат қилиб, деди: «Ғаразғўйлар рости ёлғон гапларни ҳазратимга етказиб, хотири муборакларига шубҳа уруғини сочурлар. Агар икоят кўргузсангиз, банда улуг ўрдуга мулозим бўлурман».

Амир Ҳусайн ўзини четга тортиб, Курккуркка жўнади, уни эса Шаҳрисабзда қолдирди. Ушбу воқеадан кейин орадан икки-уч ой ўтгач, Султон ғозий диққина-фасликни ёздириш учун шикор уюштирди ва бағоят катта ов бўлди. Амир Мусо, Али Дарвиш ва Фарҳод қоранос каби ҳасадғўйлар бунини орттириб-бўрттириб, турли тўхмату бўҳтонларни қўшиб, амир Ҳусайннинг қўлоғига етказишди. Бу орада аксар амирларнинг бир қанча сабабларга кўра амир Ҳусайндан кўнгиллари совиган эди, улар бир неча бор Султон ғозийни ёғий бўлмоққа ундадилар. Аммо (у бунини) қабул қилмади. Уша воқеадан сўнг, орада шубҳалар пайдо бўлгач, заруратдан у гуруҳнинг сўзларига қулоқ солди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ИЛК БОР ИСЕН КўТАРМОҒИ ҚИССАСИ

Баҳром жалоийр ва Шер Баҳром Хатлоний Султон ғозий исен кўтаргани хабаридан воқиф бўлишди. Лашкарларини тўплагач, улар фурсатни фанимат билишди ва ёғий бўлишди. Бир куни булжор¹ қилиб, ишлар юзасидан маслаҳатлашмоқ учун белгиланган бир жойга йиғилишди ва иш асосини қасамёд билан устивор қилиб, ишга қарор қилишди: Шер Баҳром ва Баҳром жалоийр бориб ўз вилоятлари лашкарини ташқарига олиб чиқиб,

¹ Булжор — қўшин йиғилиши учун белгиланган жой ва вақт.

бир жойда бирлашинади. Шер Баҳром Хатлонга келгач, аввалига сўзи ва шартига амал қилиб, мудофаа истеҳкомни қуришни буюрди ва лашкар тўплай бошлади. Амми сўнграқ ишнинг оқибатидан ташвишга туинди ва бу тарафдан бирдан қўл тортиб, гуноҳлари учун узр сўрамоқ мақсадида амир Ҳусайн ҳузурига борди ва авф марҳамати билан сарафроз бўлди. Баҳром жалойир ҳам Хўжандга келгач, ғоят бадгумон одам бўлганидан на амир Ҳусайн олдига боришга журъат қилолди ва на вилоятда қолишга жасорати етди. Ўзига ҳамжиҳат деб билган бир гуруҳ одам билан мўғул томонга отланиб, тарки ватаи қилди.

Султони ғозий улар ўз ваъдасига вафо қилмаганини кўргач, таваккал қилиб, отга минди ва ясовурийлар элини забт қилиш учун жўнади. Унга ҳамроҳ бўлган гуруҳдан амир Сулаймон ва амир Жовурчи ундан юз ўгириб, амир Ҳусайн олдига кетишди. Султони ғозий ясовурийларни забт қилиб, Самарқандга келди. Амир Ҳиндукани укаси билан Самарқандда доруға қилиб қолдириб, Ўлжой Туркон ого касалга чалингани туфайли ўзи Шаҳрисабзга келди. Ўлжой Туркон ого ҳақ раҳматига етишган эди. Султони ғозий таъзиядан сўнг Ҳожи Сайфиддинни манғлой қилиб, Қаҳалқага жўнатди. У тарафдан Малик баҳодир орада воситачи бўлиб, Султони ғозийни амир Ҳусайн билан сулҳ тузмоққа ундамоқ мақсадида келганди. Сўнгра Абдулхўжа ҳам унга етиб олди.

Ҳожи Сайфиддин унга зиён-заҳмат етказмай, Амир Темур тарафга жўнатди. Амир Жоку ва Аббос баҳодир уларни банди қилишни ёқладилар. Султони ғозий эътироз билдириб, бунга йўл қўймади. У яхши жавоблар айтиб, бисёр иззат-ҳурматлардан сўнг, уларни қайтариб жўнатди ва ўзи Шаҳрисабзга келди. Амир Ҳусайн аҳднома битиб, Хизр хазиначини Қуръон билан Султони ғозийни чақириб келиш учун жўнатди ва унга ўз қарорини билдирди: у ўзи билан юз нафар лашкар олиб, қолган лашкарини Чағонада қолдириб, Чакчак дарасига қелади. Амир соҳибқирон ўз лашкарини Хузурда қолдириб, юз киши билан унга пешвоз чиқади ва узоқдан мулоқот қилиб, эски аҳдни яна бир бор янгитдан тасдиқлаб қайтиб кетишади. Султони ғозий ул мактуб ва аҳдномага эътимод қилмади. Унинг замирида бирон макр-ҳийла борлигини билганидан мулоқотга рағбат қилмади. Бошқа амирлар бу ҳолни эҳтимолдан узоқ санаб, мулоқот амалга ошиб, фитна ва низо пардаси ора-

или кўтарилмагани бир овоздан маъқулладилар. Султонини гохий ул ҳодиса юз бериши эҳтимоли бўлса-да, уч юз ишончли суворийни олиб, Хузордан отланиб чиқди ва ул уч юз кишидан икки юз нафарини Деҳнав қишлоғида иштирмага қўйиб, ўзи юз киши билан ажралмоқчи бўлди. Шу ҳол аспосида амир Ҳусайн Шер Баҳромни қата қилган эди ва йўл бўйида Султонини гохийни пойлаб турганиди. Амир Темурнинг гуломларидан бири ушбу ҳодисани юз бераётган пайтда ҳозир эди. У тезлик билан у ердан қочди ва Деҳнавга келиб, Султонини гохийнинг яқинларига бу ҳақда сўзлаб берди. Улар ишончлик қилиб, унинг гапига эътибор беришмади ва дейишди: «Биз амонлик олови ўсин деб ўлиб-тирилиб ишни шунчаликка етказдик. Бу учкун эса янгидан шунақанги бир аламлини гуриллатиб юборадикки, у бутун жаҳонга тутаниб кетур». У бечора ҳам сўз ўрни эмаслигини кўргач, «сукрут сақлаган нажот топар» деганларидек, жим бўлди. Уша тун ҳеч бир ҳушёрлик ва эҳтиёт чораларини кўрмасдан ухлашди. Амир Ҳусайн бир қисм лашкар билан шабгир қилиб, жуда яқин келиб қолди. Султонини гохий диммадан бурун отга минди ва ўз лашкарини Ҳарам дарисидан ўтказиб, ўзи орқадан бакламини¹ қилиб, ташқари чиқди ва ёғий лашкардан қочиб, ўғруқ² томон йошилди. Ўғруқдаги лашкар бутунлай тўзғиб кетган ва бу жойда бирон жонзод кўриномасди. Султонини гохий етиб келгач, ўғруқда ҳеч ким йўқлигини кўрди. Ҳайрон қолиб, амирлардан бу хусусда маслаҳат сўради. Баъзилари Хуросон тарафга кетишни маъқулласалар, қолганлар бирлашиб Мўғулистон томонга кетиниши ёқладилар. Алқисса, Хуросонга жўнаш фикрида тўхталишди.

Мохонга етгач, вазиятни текшириш учун Султонини гохий бир неча одамни Ҳирот ва Калотга узатди ва то улар қайтиб келгунча, етмиш беш кун ўша навоҳийда истиқомат қилди. Ушбу муддат мобайнида ўзларини ошкор қилмаслик учун Хуросондан чиқинч ва киришни тўхтатиб қўйишди. Вилоятларга узатилганлар қайтиб келгач, Султонини гохийи гўёки ўзининг Ҳиротга отлангани тўғрисида овоза тарқатди. Карвонларга ушбу овозани

¹ Бакламини — бу ҳарбий атама, «кўриқламоқ», «асрамоқ» маъносидadır.

² Ўғруқ — лашкарнинг чодирлар, аравалар, заҳиралар жойлашган орт қисми.

Чакчак дарасигача қочоқларнинг изидан боришди ва жалойир қавмидан бўлган дурбон ҳазорасини қайтариб олиб келишди.

Уша қиш Қаршини қишлоқ қилиб, унда истиқомат этишди. Султони ғозий Маҳмудшоҳга Бухорога боришга рухсат берди ва девоний молини солиқ сифатида олиб келишни тайинлади. Некпайшоҳ Омуйи Хуросонда эди. Уни ҳам чақиртириб, Омуйини унга мусаллам қилди. Маҳмудшоҳ Бухорода ясовурийларни ўз атрофига тўплаб олди ва Султони ғозий уни ҳарчанд чақирмасин, Бухоронинг метин-мустаҳкамлиги ва ясовурийларнинг ваъдаларига эътибор қилиб келмади. Қиш ўртасида амир Ҳусайн яна бир бор амир Мусо ва амир Ўлжойтунни катта лашкар билан Амир соҳибқирон қасдида узатди. Улар келиб, Чакчак дараси ва Қаҳалқа орасидаги юртни яроқ билиб, шу ерга қўнишди. Улар Амир соҳибқирон яқинига етишди. У икки юз киши билан отланиб, Қаршидан чиқди ва шабихун [уруш] ниятида уларнинг яқин атрофига пистирмалар қўйиб, кеч киришини пойлаб турдилар. Тил ушлаб келишга кетган баҳодирлар ёғли лашкаридан йигирма кишини банди қилиб келтиришди. Улар шундай дейишди: «ушбу кеча амир Мусо Чакчак дарасидан ўтди ва Чакад Уланга келди». Султони ғозий шабихун мавриди эмаслигини англади. Уша тунни бояги жойда тинч ўтказишди. Тонг отиб, қуёш нур соча бошлагач, ҳар икки тараф қоровуллари бир-бирларини яққол кўришди. Султони ғозий қоровулгоҳга келиб, мўғул суннатига кўра сурон солиб, яна ўз жойига қайтди. Муҳолиф лашкари ҳам сурон кўтариб, ўша манзилга келиб тушди.

Султони ғозий Қаршидан воз кечиб, Бухорога йўл олди. Маҳмудшоҳ Бухорий ва Али ясовурий унинг истиқболига чиқишди ва биргаликда Бухоро шаҳрига киришди. Маҳмудшоҳ ва Султони ғозий Бухоро қалъасини мустаҳкамлаб, унда ўрнашиб олиш фикрида эдилар. Аммо амир Жоку илгариги пайтда Маҳмудшоҳ Бухорийни яланғоч қилиб ечинтириб, боғлаб калтаклагани ва унга турли азиятлар етказгани сабабидан, ушаларни ўйлаб, Султони ғозийнинг Бухорода қолишини истамади. Лекин ҳарчанд Амир Темурни Хуросон тарафга юришга ундаса ҳам, уни кўндиролмади. Амир Жоку жуда кўп уринишлардан сўнг Аббос баҳодир ва Ҳожин Сайфиддинни йўлдан урди ва биргаликда Султони ғозийдан бемаслаҳат Хуросонга жўнаб кетдилар.

Амир Мусо ва амир Улжойту лашкарлар билан Бухоро устига келишди. Султони ғозий Маҳмудшоҳ ва Али ясовурийга деди: «Менинг фикримча, узоқдан улар устига шабихун урилишимиз керак». Улар ижтиноб қилиб дедишди: «Агар шаҳарга яқин келмай жанг қилишса, шабихун маъқул эмасдир». Султони ғозий уларнинг шабихун қилишдан қўрқаётганини кўрди. Ўзича шундай хулоса қилди: «Булар ҳеч бир маслаҳатга қулоқ солишмайди ва қўлларидан ҳеч бир иш келмайди». Улардан ажралиб, Хуросонга жўнади. Жайхун бўйига етгач, ўнта кемани қўлга киритди ва Жайхундан кечиб ўтиб, Моҳонда амир Жоку ва мулозимлар билан бирлашди.

Шундан сўнг амир Мусо ва амир Улжойту Бухорога жипс етиб келишди. Маҳмудшоҳ пиёдалари ботирларча ташқари чиқиб, то Шайх олам марқадигача пешвоз юришди. Отлиқлар пиёдаларни янада олдинроққа тортиш учун удрутмини¹ қилиб, орқага чекинишди. Пиёдалар уларнинг отлиқлари қочипти, деб хаёл қилишди. Баякбор қий-чув кўтариб, отлиқлар ортидан югуришди. Қўча-боғлардан ўтиб, деворлар орасидан сал ташқари чиқишгач, ёв суворийлари жиловни қўйиб юбориб, тўрт томондан уларнинг устига от солишди. Бечора пиёдалар ҳарчанд ҳаракат қилишмасин, боғларга етиб боришолмади. Уларнинг аксарияти от туёқлари остида нобуд бўлишди. Чунончи, ҳар ўн кишидан иккитасигина дарвозадан киришга муваффақ бўлди. Маҳмудшоҳ ва Али ясовурий бу ҳолни кўргач, бир иш чиқармоқ умидида ҳарчанд таҳдид қилишдиямки, фойдаси бўлмади. Умидсиз ҳолатда ихтиёрларидаги бир неча отлиқ билан бошқа дарвозадан ташқари чиқиб, [улар ҳам] Моҳон тарафга жўнашди.

Амир Мусо ва амир Улжойту ҳировуллари то Жайхун бўйигача уларнинг орқасидан қувиб, аксар суворийларини отдан уриб йиқитишди. Улар иккаласи отда ва қолган-қутган навкарлари пиёда па ўлик ва на тирик бир аҳволда минг бир ҳийла билан Моҳонга етиб келишди. Султони ғозий ҳеч нарсани уларнинг юзига солмади ва уларнинг иззат-ҳурматини илгаригидан ҳам кўпроқ ўрнига қўйиб, бисёр навозишлар қилди. Шундан сўнг Жайхун бўйидаги қамишзорларга ўт қўйишни буюрди.

¹ Удрутмини — бу ҳарбий атама душманни чалғитиб, ўзи учун қулай жойга олиб бориш мақсадида ёлғондакам чекиниш маъносидадир.

Яшил қамишоқ ўсиб чиққач, отларини боқиб семиртиришди. Султони ғозий буйруғига кўра Жайхун соҳилига ўрнашган Некпайшоҳ итоатсизлик қилиб, Моҳон йўлидан келган-кетганларни ушлаб бошлади. Ҳатто Султони ғозийнинг Шаҳрисабдан Моҳонга келаётган бир неча навкарини қўлга тушириб, ҳибсга олди. Бу хабар Султони ғозий қулоғига етгач, унинг қасдида отланди. Жайхун суви кўпайганига қарамай, сувга кириб, қарийб беш юз киши билан кечиб ўтди ва шабгир қилишди. Тоғ отгач, тўрт тарафдан Некпайшоҳнинг уйига ёпирилдилар. Некпайшоҳ дарҳол ўқни камонга қўйиб, Хитой баҳодирнинг қалқонига қаратиб шунчалик зарб билан отдики, ўқ қалқонни тешиб ўтиб, унинг елкасидан бир қарич нари чиқди. Унинг тирандозлик маҳорати бутун Чигатой улусига маълум ва машҳур эди. Унинг аҳволида бадбахтлик ҳукмрон бўлгани учун биринчи ўқ отишдаёқ камонининг ипи узилиб кетди. Дурка баҳодир ва Хитой баҳодир чопиб кириб, уни қўлга олиб, ташқарига олиб чиқишди. Султони ғозий қораунос лашкари ҳануз Бухоро навоҳийсини талон-тороғ қилишга машғул экани хабарини эшитди. Эпчил суворийларни таълаб олиб, улар устига шабгир қилди...

Моҳонга етиб боргач, Султони ғозий амир Жокунни Ҳиротга, Малик Ҳусайн Курт олдига юборди. Малик Ҳусайн кўп хушомадлар қилиб ва кўпдан-кўп ваъдалар бериб, амир Жокунни изига қайтариб юборди. Ҳирот маликларининг эскидан бир одати бор эди. Чупончи, амир Чўпон ва амир Наврўз кабиларни банди қилиб, душманлари қўлига топширишганди. Шу сабабдан Султони ғозий эҳтиёт бўлиб, ўзи бормасдан, амирзода Жаҳонгирни амир Муборакшоҳ Санжарий билан Малик Ҳусайн олдига юборди ва ундан аҳлу аёл ва болаларини ўз адли ҳимоясига олишни илтимос қилди. Ўзи имкон қадар юқори суръат билан Жайхундан ўтиб, шабгир қилиб йўл босиб, олти юз киши билан эрталаб Қарши дарвозасини очишганда шаҳарга кириб олди. Аножор Қуда қораунос қавмининг бир гуруҳ одамлари билан Нуқтадан икки фарсанг масофага келиб тушишганди. Теваракатрофдан улар ёнига лашкарлар тўпланаётганди. Султони ғозий уларнинг қасдида Қаршидан отланиб чиқди ва шабгир қилиб, от чоптириб, тоғ пайти Нуқтага келиб, бу ерда муҳолиф лашкари сон жиҳатдан устунлигидан хабар топди. Оқбуга баҳодир ва Шайх Али баҳодирни олтмиш киши билан қоровул тарзида жўнатди. Қарши

томондан қораунос лашкаридан уч юз отлиқ Ҳиндушоҳ бошчилигида келаётган эди, погоҳ йўлда ул олтинчи кишига дуч келишди. Қаттиқ олишув бошланди, чунончи, уч юз ёғий жангчиси кескир қиличлар зарбига бир лаҳза ҳам бардош беролмасдан, баякбор жиловни тортиб қочишди ва ўз йўлига етгунча тўхташмади.

Султони ғозий ўзининг олти юз кишисидан етти қўшун тузди. Амир Довуд, амир Сорибуго, амир Ҳасан, Ҳожи Сайфиддин, Аббос баҳодир, Оқбуго баҳодир, Элчи баҳодир, Дурка баҳодир, Шайх Али баҳодир, Жувайн, Али ясовурий ва Маҳмудшоҳ Бухорий каби жамий амирларни ушбу қўшушларга қўйди. Ўзи қоровул билан олдинга жўнади ва жанг бошлангудай бўлса, жами учта қўшинга бўлинишни тайинлади. Шу тарзда ёсол тортиб, йўлга тушишди. Душманга жипс етишганида мавлоно Бадриддин ва ўғли орқага қайтиб қочиб кетишди. Бошқа томондан Али ясовурий ҳам икки навқари билан қочинга юзланишди. Мавлоно Бадриддин орқасига ўғирилиб, учта отлиқ шитоб билан олиб келаётганини кўрди. У «булар менинг қасдимда келаётганлар», деб хаёл қилди.

Султони ғозий таваккал қилиб, қораунос лашкарига яқинлашгач, ҳали ҳужум бошланмасдан туриб, қораунослар йўлдан бурилиб қоча бошладилар. Уларнинг аксар сардорларини, ҳатто илгари Султони ғозий билан дўстлиги бўлган Ўлжойту тархон ва Пўлод қабиларни ҳам жангчилар қўлга олгач, танимасдан ўлдирди. Султони ғозий тўхтамасдан олға юришга қарор қилди. Агар ўтру келса, у амир Ҳусайннинг ғулига зарба бермоқчи эди. Амирлар маъқул кўрмай, монъе бўлишди. Султони ғозий у ердан қайтди ва ул навоҳий лашкарини тўлаб, Самарқанд устига отланди.

Шаҳар атрофига яқинлашгач, амир Ҳусайн номидан бу ерда турган Учқора баҳодир ёсол тортиб, ташқари чиқди ва Обираҳмат деб аталадиган мавзеда бир-бирларига дуч келишди. Оқтемур унинг орқа тарафидан келиб қилич солди. Қилич Учқоранинг садоғига тегиб, уни тамом чопиб ташлади. Учқора баҳодир жиловни тортиб, Оқтемур қиличига қарши зарба берди. Чунончи отининг боши танидан бутунлай жудо бўлди. Оқтемур баҳодир йиқилиб тушди ва Учқора ўз одамлари билан халослик топиб, шаҳар томон юзланишди. Ғоят шонилиб, оёғини қўлига олиб чопганларидан нарияги чеккаси тўсиб қўйилган кўчага кириб қолишди. Фурсат зиклиги

туфайли Учқора отличлари орқага қайтиб, бошқа йўлга тушмоққа улгуролмасдилар. Бирин-кетин отдан тушиб, отларини етаклаб, тешиқдан олиб ўтишди. Чунончи, ўз отларининг эгарлари қошини синдириб, минг азобу уқубат билан шаҳарга киришди. Узоқ умр кўрган қарияларнинг айтишича, анча муддатгача ўша маҳалла аҳолиси ўз уйларида эгар синиқларини ёқинган. Ҳаким ота¹, қаддасаллоҳу сирраҳу, бундан икки юз йил бурун ушбу воқеадан хабар берган эди ва ўша йили у содир бўлди.

Султони ғозий у ердан Соғарж ва Сарипулга жўнаб кетди ва лашкар йиғмоққа машғул бўлди. Ногоҳ амир Улжойту ва Пўлод Буғо катта лашкар билан етиб келаётгани маълум бўлди. Султони ғозий ҳайратга тушди. Ногоҳ Султони ғозийнинг зархариди² Тузакнинг иниси Тоғойшоҳ қочиб келиб, қўидагиларни айтиб берди: манғлой лашкарига амир Улжойту ва Пўлод Буғо бош бўлиб келмоқда ва кечаси сездирмасдан келиш учун шу яқинда пистирма қўйишган. Амир Ҳусайиннинг ўзи бошқа амирлар ва қолган лашкар билан гул ясаб, изма-из келмоқда. Амир Мусо ва Учқорага эса йўлларни тўсишни тайинлашган. Султони ғозий вазиятдан воқиф бўлгач, тарқоқ ва ёрдамчи лашкарларни тарқол³ қилиб, ўзи қўл остидаги олти юз содиқ жангчи билан Самарқанд устига отланди ва маҳаллалар этагидан шабгир қилиб ўтиб, Туркистонга жўнади. Йўлни тўсиб турган Учқора муқобилга чиқиб, жанг бошлади. Султони ғозий баҳодирлари ваҳшат билан ҳамла қилиб, Учқорани то маҳаллаларга қадар қувиб боришди. Сўнгра яна йўлга тушиб, ғоят тез суръат билан юрдилар.

Иттифоқан худди шу вақтларда Баҳром жалоийр Мўғулистондан қарийб етти минг суворий келтириб, Сайрам ва Тошкандда турганди. Султони ғозий бориб, унга қўшилди. Баҳром жалоийр мўғул подшоҳидан ёрлик келтириб, Туркистонни ўз қўлига киритиб олганди. Уна аснода у Султони ғозийнинг ҳол-аҳволига умуман эътибор бермади ва молу мулк ва улудадан ҳеч нарса узатмади. Шунингдек, Султони ғозийнинг зархарид

¹ Ҳаким ота — машҳур сўфий шоир Сулаймон Боқирғоний (1186 йилда вафот этган).

² Зархарид — пулга сотиб олинган қул, мулк.

³ Тарқол — (торқол) — бу ҳарбий атама лашкарни тарқатиб юбориш маъносидadır.

қишлоқларини ҳам таслим қилмади. Султони ғозий унга деди: «Икки марта сен туфайли ўз хонумонимни хароб қилиб, подшоҳ ва Амир Ҳусайнга ёғий бўлдим. Сен сабабли шу пайтгача сарсон-саргардонликда юрибман. Бугун ушбулар туфайли сенинг уйингга йўлим тушганда, сен ўзингни шундай тутмоқдасанки, гўё бутун дунё сенинг мулкинг бўлгану, сен эрсанг жаҳонни тақдир мулаббирларидан байлашиб олгандай. Шу яқин йиллар ичида худойи таоло сени менинг ўйимда хор қилишидан умидворман». Шуларни айтгач [Султони ғозий] ундаш титак силкиб, амир Кайхусравнинг уйига кетди. Амир Кайхусрав Султони ғозийга тўй бериб, ҳаддан зиёд таъзим ва қуллуқлар қилди. Ушбу тўйда қуда-андачилик тариқини мустаҳкамлаб, Руқия хоникани амирзода Жаҳонгирга номзод қилишди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ АМИР ҲУСАЙН МАҢҒЛОИИ БИЛАН ЖАНГ ҚИЛГАНИ ҚИССАСИ

Шу аснода амир Мусо, амир Улжойту ва Шайх Муҳаммад Баён [сулдус] бошчилигидаги қораунос лашкари маңғлои, қарийб йнгирма минг отлиқ Мўлунғур суви бўйига келиб тушди. Малик баҳодирни уч минг суворий билан Сўзангаронга, йўлни қўриқлашга узатишди. Хирман баҳодир минг киши билан Дизакда йўлни тўсиб қўйди. Ул лашкар овозаси Туркистонда тарқалгач, Султони ғозий Баҳром жалойир ва Кайхусравни улар муқобаласига чиқиб, жанг қилмоққа тарғиб эта бошлади. Баҳром жалойир рағбат қилмади. Султони ғозий амир Кайхусрав билан иттифоқ бўлиб, мўғул лашкаридан икки минг кишини отлантириб, ўзлари билан олиб пешвоз юришди.

Султони ғозий беш юз отлиқни танлаб олиб, қолганларини амир Кайхусравга қолдириб, ўзи илғор билан шошилиб йўлга тушди ва Ховосдан шабгир қилиб, тонг пайти Жаҳоншоҳ устига ташланди. Уларни тор-мор келтириб, Дизакка жўнади. Йўл-йўлакай бир ҳамла билан Хирман баҳодирни ҳам мағлуб этди. У ердан икки юз кишини илғор қилиб, Малик баҳодир қасдида мисли қўрилмаган суръат билан йўл босди. Уларга жипс ҳолда яқинлашгач, бир юз етмиш кишини қолдириб, ўзи ўттиз отлиқ билан бахту иқбод ҳамкорлигида жиёвни

қўйиб юбориб, олға юрди. Малик баҳодир қоровуллари узоқдан ўттиз суворийнинг қорасини кўргач, бир лаҳзада булғомиши¹ қилиш учун ҳар тарафга от чоптиришди. Орқадан улар бир юз етмин суворийнинг қорасини ҳам кўришди. Ўзларича мулоҳаза қилишди: «албатта шу қадар кичкина лашкар катта ғулнинг мададисиз бунчалик жасурлик билан келолмайди. Мўғул ғули етиб келмасдан олдин мавзени ўзгартириб, ўз ғамимизни смоқ вожибдир».

Дарҳол орқага қайтишди ва Малик баҳодирни мўғул лашкари етиб келганидан хабардор қилишди. Малик [баҳодир] бу хабарни имкон қадар тезлик билан амир Ҳусайнга маълум қилиб, ўзи ҳам тўхтовсиз орқага қайтди.

Султони ғозий амир Қайхусрав ва икки минг отлик мўғулдан иборат ғул изма-из етиб келишар деган умидда у ерда тўхтаб турди. Мўғуллар ўзлари қораунос лашкаридан чўчиб, Дизакдан қайтиб кетинганди. Қаергаки етсалар, ўша жойни харобу ғорат ва одамларини банди қилишарди. Султони ғозий бу ҳолдан огоҳ бўлгач, тезлик билан орқага қайтиб, Қайхусрав билан бирлашди. Қайхусрав мусулмонлар аҳволи хароблигидан, мўғулларнинг бу вилоятни истило ва аҳолисини банди қилишгани ҳамда улар ўтган жойда бўлган ғоратгарликлардан оғир ўйга чўмиб, маҳишар кун бўладиган сўроқдан ташвинга тушди. Бу хусусда Султони ғозийдан маслаҳат сўради. Султони ғозий унга деди: «мен бу борода қатъий бир фикрга келганман ва айни шв лаҳзада унинг натижаси зоҳир бўлғусидир». Дарҳол олтин суворийни отлантриб, уларга Самарқанд йўли атрофидан мўғул чоққунчилари² ўртасига от солиб киришни ва қораунос лашкари етиб келгани ҳақида овоза тарқатини буюрди. Мўғул лашкари бу ҳикояни эшитиши биланоқ мусулмонлардан қўлни тортиб, ўлжа ва асирларни ташлаб, ўзларини қутқариб қолмоқни ғанимат билди. Султони ғозий у ердан Ҳамракка келди ва амир Қайхусрав билан биргаликда у ерда турғун бўлди.

¹ Булғомиши — бу ҳарбий атама разведка маъносидadır.

² Чоққун — озуқа йиғиш ёки ўлжа олиш мақсадида қуролли лашкарнинг тинч аҳоли манзилларига бостириб кириши; чоққунчи — чоққун штирокчиси.

АМИР ХУСАЙННИНГ ҶЗИ СУЛТОН СОҲИБҚИРОН ҚАСДИДА ОТЛАНГАНИ ҚИССАСИ

Қораунос лашкарининг илғори амирлари мўғул лашкари овозасини эшитиши биланоқ Султони ғозий сипоҳидан мағлуб бўлиб қайтгач, амир Хусайн уларга роса таъна қилиб, ғоят қаҳрланганидан Ҷзи отланиб йўлга тушди. Оққўталга яқин етгач, ўн минг отлиқни манғлой қилиб ажратиб, уларга Хўжанд сувидан ўтиб йўл бошларини эгаллаб олмоқни буюрди. Хуфтон пайти бу хабар Султони ғозийга етди. Ҳаво совуқ бўлиб, қор бўралаб ёғиб, бўрон бўлаётганига қарамай, Султони ғозий ва амир Қайхусрав беш юз отлиқ аскар билан отланиб, қоқ ярим кечада дарё кечувлари бошичи эгаллаб туришди. Қораунослар уларнинг бурғуси садосини эшитгач, олдинги гал овозанинг ўзиданоқ тўзғиб кетишгандек, бу гал ҳам бурғу овозидан тумтарақай бўлиб қошишди.

Ушбу воқеа асносида Баҳром жалоийр амирлардан берухсат мўғулларга бош бўлиб, Сайрам устига юрди. Амирлар ҳам қораунос лашкари қайтиб кетганидан воқиф бўлишгач, қишломиши¹ учун амир Қайхусрав Ут-роғга кетди, Султони ғозий [эса] Тошкандни қишлоқ қилди. Амир Хусайн манғлойи орқага қайтиб, унга етгач, у ҳам Самарқандга кетди. [Аммо] амир Улжойту, Пўлод Буғо ва Ҷзининг бошқа амирларини Самарқандда қўйиб, Ҷзи Арҳанг саройга қайтди ва қишломиши қилди. Уша қишда амир Сори Буғо бир тадбирини яроқ кўриб, Оқ Буғо баҳодирини мадад сўраб амир Шамсиддин мўғул ва Ҳожибек мўғул олдига жўнатганди. У баҳор бошланганда келиб, мўғул лашкари изидан келаётганини айтди. Амир Хусайн бу воқеадап ваҳимага тушди ва Туркистон ва ул навоҳий улуғларига пайғом юбориб, Ҷзи ва Султони ғозий ўртасида воситачи бўлиб, жангу хусуматни сулҳу сафога мубаддал қилишларини сўради. Амир Хусайн талабига бинноан у тарафининг жамий сайид, қози, имом ва зодагонлари биргаликда Султони ғозий олдига боришди ва шафоат ва узр тили билан амир Хусайн пайғомини етказишди. Шу аснода яна шундай дейишди: «Сизлар туфайли ҳар лаҳза мўғул лашкари ислом ўлкасида турли харобгарчиликлар қилмоқда. Дорулислом Мовароуннаҳрдаги барча тартиб-

¹ Қишломиши — қишломақ.

сизликлар сиз икки амир ўртасидаги келишмовчиликлар сабабидан содир бўлмоқда. Қай тариқа бўлмасин, бу дунёда ва қиёматда бунинг жазоси берилур. Бу адоват ва хусуматни орадан кўтариб, ботин софлиги билан ўзингиз ва мусулмонлар манфаати йўлида сулҳга ихлос қўймоғингиз вожибдир. Амир Ҳусайн лашкари кўплиги ва куч-қудратига қарамай, бугун яраш ва якдиллик эшигини қоқаётган экан, сиз энг мақбул йўлни тутиб, қабул қилмоғингиз лозим. Худои таоло бирон кишига давлат ато этмаса, у ҳар қанча урингани билан бирон нарсага эришолмайди. Орқасини мўғуллар мадади билан қиздирган амир Боязид [жалоир]воқеасидан оқибат нима бўлганини кўрдик».

Султони ғозий бундан олдин бир кеча туш кўрган бўлиб, ўзи уни шундай таъбир қилганди: у ва амир Ҳусайн ўртасида яна бир бор мулоқот содир бўлиб, унинг истасига мос тарзда сулҳ тузилади. Бу ҳикоятлар ушбу таъбирга мувофиқ ва улуғлар насиҳатига мутобиқ эди. У рози бўлди. Шабгир қилиб отланиб, Самарқандга жўнади. Тонг пайти сездирмасдан Самарқанд дарвозасидан шаҳарга кириб олишга азму жазм қилганди. Йўлда бир одам унга дуч келиб, «амир Ҳусайн ҳақ раҳматига етишди» — деди ва яна шунга ўхшаш бир қанча ёлғончи тўғиб айтди. Султони ғозий шаҳарга бормоқни маъқул кўрмади. Отлар дам ростлагунча бир лаҳза тўхтаб турди ва маҳаллалар чеккасидан ўтиб, Шодмонга бориб тушди. Узоқдан қораунос лашкаридан бўлган бир неча қўшун қораси кўринди. Султони ғозий шў заҳоти уларга ташланиб, тўзгитиб юборди ва Оби Ёмга келиб тушди. Ўша манзилда отлар сув ва ўт-ўланга тўйиб, йўл чарчогини чиқаргач, у ердан унинг туғилган жойи ва асл макони бўлган Ниёзий қишлоғига¹ келиб тушди.

Амир Мусо лашкар тартиб қилиб, Султони ғозийнинг изидан етиб келди. Қоровулғоҳда турган баҳодирлар амир Мусо қоровуллари олдига бориб, уларнинг келгани сабабини суриштирдилар. Улар жавоб беришди: «Бизга ушбу сарҳадларни қўриқлаш топширилган. Сиз кимсиз? Мунча отлиқлар қаердан келди ва қаерга бор-

¹ Араб тарихчиси Ибн Арабшоҳ ўз китобида Амир Темур Шаҳрисабз яқинидаги Хўжаилғор қишлоғида туғилган, деб ёзади. Амир Темурга замондош бўлган муаллифлардан фақат Натанзий ва Ибн Арабшоҳ у туғилган қишлоқ номини айтишган, лекин негадир уларнинг маълумотлари бир-бирига мос эмас.

моқчи?» Қоровуллар: «Бу ерда турган Амир соҳибқирондир ва амир Ҳусайн олдига бормоқда»,— дейишди. Амир Мусонинг қоровуллари орқага қайтиб кетишди ва Султони ғозийнинг келгани хабарини амир Мусога етказишди. Амир Мусо ҳасад ва адоват зўридан ёсол тортиб, Ниёзийга яқинлашди. Султони ғозий амир Мусо қаттиқ қасдлашганини кўрди. Отланиб, Ҳожи Сайфиддин ва Хитой баҳодирга юз киши билан унинг орқа томонига пистирма қўйишни тайинлади. Ўзи бошқа баҳодирлар билан ёвга рўбарў юрди. Султони ғозийнинг жиддият билан туқнашувга ҳозирланаётганини кўрган амир Мусо муқобала ва қаршилик қилмоқ бефойдалигини англади ва жуфтакни ростлаб қоча бошлади. Султони ғозий Арғуншоҳ Бурдолиқийни кўч-кўрон ва захираларини ва амирзода Жаҳонгирни олиб келиш учун муносиб туҳфаю ҳадялар билан Малик Ҳусайн ҳузурига узатди.

Шу ҳол асносида амир Ҳусайн тарафдан лашкар келтирилгани ва яқинлашиб қолгани хабари эшитилди. Султони ғозий қўл остидаги олти юз суворий билан уларнинг йўли устига юрди ва якдиллик билан қўйидаги қасамёдни қилишди: «Ҳаёт ва мамотда бир жону бир тап бўлиб, то қиёмат кунигача жабру зулмларга қарши бир-биримизга қалқон бўлишга аҳд қиламиз». Аҳиллик билан гапни бир жойга қўйгач, йўлга тушишди ва Али ота марқадни жойлашган Камашқда мустаҳкам қароргоҳ қуришди. Амир Ҳусайн лашкари Алиободга етиб келди. Амир Ўлжойту ва амир Мусо шундай пайғом юборишди: «Амир соҳибқирон юз киши билан келсин ва биз ҳам юз киши билан бориб мулоқот қиламиз ва бир сўз билан сулҳ иштини битирамиз». Султони ғозий икки юз киши билан ваъда қилинган жойга борди ва улар айтганларига мувофиқ юз киши билан келишди. Султони ғозийнинг баъзи баҳодирлари яна бир бор разиллик билан иғво ва фиққ-фасод оловини ёқиб, дейишди: «Душманлар бундай ўз оёғи билан келиб қоққонга тушган пайтда фурсатни ғанимат билиш зарур. Булар устидан фатҳу зафар қозонганимиздан сўнг, амир Ҳусайннинг иши нима билан тугаши равшандир». Амир соҳибқирон монев бўлди ва [бунга] розиллик бермади.

Алқисса, амирлар мулоқот қилишди ва ҳар икки тарафдан ҳозир бўлганлар жонкуярликлар қилиб, фитна губорини ярашиш суви билан кетказишди. Сўнгра биргалликда отланиб, амир Мусонинг уйига келиб тушишди.

Ҳар икки тараф лашкарини тарқол қилишгач, Амир соҳибқирон Шаҳрисабзга жўнади. Ҳар икки тарафдан сулҳу сафо изҳор қилиш энг юқори даражага етди. Амир Ҳусайн шу аснода Бадахшон устига юрган ва Малик Ҳусайн Ҳиротдан лашкар тортиб, Балх қасдида юришга чиққанди. Амир соҳибқирон унинг ҳолидан воқиф бўлгач, Мовароуннаҳр лашкарларини йиғиб, Жайҳундан ўтди ва Хуросон лашкарини дафъ этиш учун йўлга тушди. Малик Ҳусайн Амир соҳибқирон ва амир Ҳусайн ярашганидан воқиф бўлди ва Амир соҳибқирон катта лашкар билан пешвоз келаётганини эшитгач, ноумид бўлиб, Хуросон тарафга қайтиб кетди.

**СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ АМИР ҲУСАЙН
ОЛДИГА БОРГАНИ ВА
УЛАРНИНГ МУЛОҚОТИ ҚИССАСИ**

Амир соҳибқирон Малик Ҳусайн Хуросон тарафга қайтганини эшитди ва йўлдан бурилиб, Қундуз ва Бағлонга жўнади. Амир Ҳусайнга унинг отлангани хабари етгач, Бадахшон подшоҳи билан сулҳ тузиб, орқага қайтди ва уларнинг мулоқоти Қундуз ва Бағлонда содир бўлди. Сулҳу сафо шукронасига бир неча кун дабдабали тўйлар беришгандан сўнг, у ердан иттифоқликда Кобул фатҳи учун отланишди. Кобулга етиб, шаҳарни қамал қилишди. Бу жангда Амир соҳибқирон ўз баҳодирлари билан шунчалик шижоат ва мардлик кўрсатдики, олам ва аҳли олам ҳайрат бармоғини тишлаб, замишу замон офарин демоқ учун лаб очди. Алқисса, бир неча кундан сўнг шаҳар фатҳ қилинди.

Амир Ҳусайн тахтгоҳ учун Самарқандни мустаҳкамлаш керакми, ё Балхни забт этиш кераклиги хусусида Амир соҳибқирон билан машварат қилди. Халойиқнинг маъқуллаши ва Амир соҳибқироннинг қўллаб-қувватлаши билан Балхни эгаллашга қарор қилинди. Кобулдан қайтиб Балхга келиб тушишди. Бир неча кундан кейин мўғул амирлари Ҳожи, Шеровул, Қамариддин ва Кепак Темур катта лашкар билан Мовароуннаҳр қасдида келишаётгани хабари келди. Яна бир бор амир Ҳусайн амир Мусо ва Амир соҳибқиронни манғлой лашкарлари билан Самарқанд тарафга жўнатди. Узи ҳам гул тартиб қилиб, мўғул лашкарини дафъ этишга отланди ва йўлга тушди. Мўғуллар ўша қишда Тошканд навоҳийсида қишлоқ қилиб туришди. Амир соҳибқирон ва амир Мусо Муқурқорани яроқ кўриб, унда иқомат қилишди. Амир

Ҳусайн ҳам Шаҳрисабзда муқим бўлиб, ўша қишни ўтказди.

Баҳор бошланганда амир Қамариддин, амир Шеровул ва Кепак Темур хуфия жойда йиғилишиб, амир Ҳожини ўлдириб, орқага қайтмоқ ва бутун Мўғулистонни ўртада бўлиб олмоқ режасини туздилар. Амир Ҳожи улар ботишидаги баднийат ва хиёнат тафсилотларидан воқиф бўлгач, дарҳол тобелари, қариндошлари ва навкарлари билан отланди. Амир Қамариддин ва Кепак Темур ҳам шарманда ва хижолат бўлиб, қаттиқ қўрққанлари туфайли отланиши ва сув бўйида амир Ҳожи билан мулоқот қилиб, Шеровул бечорани ҳамма томони ўраб олинган ҳолда, гўёким берк доира ичидаги нуқтадек қолдириб, қайтиб кетишди. Амир Ҳожи дарҳол Шеровул устига юриб, уни ўлдирди ва шу заҳотиёқ Мўғулистон тарафга қайтди.

Амир соҳибқирон юқорида баён қилинган аҳволни маълум қилиб, амир Ҳусайнга мактуб йўллади. Мактубида Мўғулистонга юриш қилиш хусусидаги ўз майлини ҳам билдирди. Амир Ҳусайн, замона ройиши шу бўлиб, Мўғулистон осонгина фатҳ қилинажагига қарамай, (бунга) рози бўлмади. Ўз кўнглида Бадахшонга юриш қилишга қарор қилиб, Амир соҳибқирон ва амир Мусога қайтишни буюрди. Амирлар қайтиб келгач, мулоқотдан сўнг, икки-уч кун Шаҳрисабзда тўйлар қилиб, кўнгли-ушликка машғул бўлишди.

АМИР ҲУСАЙН ВА СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ БАДАХШОНГА ЖУНАШЛАРИ ВА БУ ЮРИШДА СОДИР БУЛГАН ВОҚЕАЛАР ҚИССАСИ, ВАССАЛОМ

Амир Ҳусайн ҳаминча Бадахшон мамлакатини муҳолифлардан тозалаб, батамом ўз тасарруфи доирасига киритмоқни хоҳлагани учун у жойни фатҳ қилмоқ шийтида юришга жазм қилди ва базмдан тўғри бадахшонликлар размига¹ отланди. Балхга етгач, ўз ўғлини Амир соҳибқиронга манғлой сифатида тайинлаб, ўша ноҳияга жўнатди. Улар фармонга биноан жўнадилар ва Бадахшон вилояти аҳолиси метин каби мустаҳкамлаб ўрнашиб олган дараларни қаттиқ уринишлар билан бирма-бир фатҳ қилиб ўтишди. Чунончи, подшо Муҳаммадшоҳнинг мустаҳкамланиб олган жойи ва қароргоҳига яқин келиб

¹ Разм — уруш-талаш, жанг.

қолишди. Бадахшон лашкарининг аксар қисми Шоҳ Шайхали билан Қанғар ўланга келган эди. Икки лашкар бир-бирига етгач, дарҳол жангга кирдилар ва ҳар икки тарафдан отлиғу пиёдалар бир-бирига аралашиб кетиб, қаттол тиг турку тожикни беаёв чопа бошлади. Шу аснода чигатой баҳодирлари Шоҳ Аллни қўлга туширишди ва Бадахшон лашкарини мажақлаб, саноқсиз пода ва сурувларни ўлжа олишди. Амир соҳибқирон ўлжаларни шу соатнинг ўзидаёқ ўғруқ атрофига элтишни буюрди. Иттифоқан бадахшонликлар орқадан йўлни тўсиб қўйишганди, жамий ўлжаларни қайта тортиб олишди ва қарийб бир юз ўттиз отни суворийларини йиқитиб, тортиб олишди.

Амир соҳибқирон бу ҳолни эшитгач, ул қавм устига юрди ва (уларни) жуда катта қийинчиликлар билан йўл бошидан нари ҳайдади ва лашкар у тор дара ва ингичка сўқмоқдан жонини саломат олиб ўтиб, жангга машғул бўлди. Уша кун машаққатларини Бадахшонда то шу кунларгача ҳикоя қилишади ва ҳар вақт Амир соҳибқироннинг ҳамлалари тавсифига етганда заминнинг минг жойини ўлиб, офаринлар айтишади. [Масалан] шундай аҳвол юз бериб қолдики, баҳодирлар олишувга қаттиқ банд бўлиб, ҳар бири бир бурчакда ўз ғанимига муқобала қилиб турар, хуллас сипоҳ тарқалиб кетган эди. Чунончи, Амир соҳибқироннинг ёнида бор-йўғи ўн беш киши қолганда бадахшонликлардан эллик пиёда ва икки юз отлик такаббурлик билан ўқ ёғдирганларича Амир соҳибқирон томон ёпирилдилар. Аксига олиб, тапг жой бўлганидан, қочинга [ҳам] имконият йўқ эди. Элчи Буғо баҳодир ақлини тез ишлатиб, бир тadbир топди ва пиёда чопиб, уларнинг ўртасига борди. Бир печа кишига тарсаки туширди ва деди: «Эй бебок тоғликлар! Ўз бошингиздан ажрашдан қўрқмайсизми, чигатой лашкарига қарши бу қадар ботирлик билан жанг қиляпсизлар? Амир соҳибқирон шу ерда турибдилар. У сизнинг қавмдан бўлган бандиларни ўз лашкари қўлидан озод қилиб қайтариб беради. Сиз мискинларга нисбатан ҳам ҳаддан зиёд раҳмдиллик ва шафқат кўргузади. Мабодо сизнинг ўқ отаётганингизни кўрса, боз қаҳрланур ва шундай мамлакат сизнинг касофатингиз туфайли хароб бўладур». Тоғликлар ўқ ва камонларини ерга ташладилар, беҳад тавба-тазаррулар қилиб, мазлумона унинг оёғи остига йиқилиб, ҳазрат Амир соҳибқирондан гўноҳларини сўраб беришни илтимос қилишди. Пора сифати-

да унга баъзи парсаларни [ҳам] беришди. Элчи Буго уларнинг калонтарини ҳазрат [соҳибқироннинг] ҳузурига келтирди ва шафоат тили билан уларнинг гуноҳларидан ўтишни сўради. Шунақа ажойиб ҳийла билан молу хирожни унинг зиммасига қўйишди ва улар ҳайлаб кетган отлар ҳамда банди қилишган одамларни яна қайтариб олишди. Шундан сўнг бадахшонликлар Жаҳон Малик ва Амир соҳибқирон учун зотли отлар, турфа тухфаю ҳадялар келтиришди ва белгиланган хирожни тўлашди.

Амир соҳибқирон ҳам асирларни уларга қайтариб беришни буюрди. Баёнини келтирганимиз дастлабки ҳодисадаёқ қочиб кетган ўғруқдаги лашкар қайтиб келган эди. Уларнинг кўпчилиги керак-яроқлари бўлмагани тўфайли йўлда ўлар ҳолатга етган эдилар. Амир соҳибқирон ушбу фатҳдан сўнг одам юбориб, уларнинг калонтарларини келтириб, ёсоқ учун халойиқ олдидан калтаклашни буюрди. У ердан беҳад ўлжалар билан соғсаломат қайтиб келишди.

ШАЙХ МУҲАММАД БАЁН (СУЛДУС) ВА КАЙХУСРАВНИНГ АМИР ХУСАЙНГА ЕҒИИ БЎЛИШГАНИ ҚИССАСИ

Амир соҳибқирон Жаҳон Малик билан бирга Бадахшонга жўнаганларида Шайх Муҳаммад Баён [сулдус] Қайхусравнинг фирибларига учиб, мағрур бўлди ва муайян бир кунни булжор қилиб, Қайхусрав Хатлон лашкарини йиғмоққа киришди ва Шайх Муҳаммад [сулдус] Ҳисор ва Чағониён лашкарларини тўплаб келиш учун кетди. Сипоҳ жам бўлгач, иттифоқликда исён таёғи билан муҳолифат ноғорасини қоқиб ва бошларини амир Хусайннинг итоати бўйинтуруғидан чиқариб, Балх устига отланишди. Амир Хусайн бу воқеа ҳақида шамол каби тезлик билан Амир соҳибқиронга пайғом юборди ва мумкин қадар юқори суръат билан етиб келишни буюрди. Амир соҳибқирон ҳам қайтиш жилабини шошилиш қўлига тутқазди ва ҳиммат оёғини ғайрат узангисига қўйиб, бир печа кун ичида амир Хусайн ҳузурига етди ва исталган мулоқот амалга ошди. Чунончи, Шайх Муҳаммад Баён [сулдус] ўз хотирида исён фикрига йўл берганда Амир соҳибқиронни ҳам исёнга даъват этини мақсадидан бир мактуб ёзганди. Шу яқинда ул мактуб амир Хусайннинг қўлига тушиб қолиб, уни пинҳона сақлаб юрарди.

Амир соҳибқирон ўз юртига [қайтиб] келганда амир Ҳусайн мулозимларидан бўлган бир киши у мактубни пинҳон тутиб, унга деди: «амир Мусо сени қўлга олиб ўлдиради». Амир соҳибқирон ишонмади ва ўзинча: «Қўлга олиш учун энг қулай фурсат мулоқот пайти эди,— деб фикр қилди.— Уша пайтда қўлга олмадимми, энди бунга қасд қилмоғи амри маҳолдир». Лекин кутилмаганда бир киши келиб, Амир соҳибқирон қўлига бир мактуб тутқазди. Унинг мазмуни қуйидагича эди: «Агар бугун ўзингни асрасанг қутуласан. Акс ҳолда тезда сени қўлга олиб, йўқ қилишади. Биз сен билан бўлган эски алоқаларимиз туфайли сени огоҳлатирдик. Агар суеткашлик қилсанг, хунинг ўз бўйининггадир». Амир соҳибқирон бунга ҳам парво қилмади. Навкарлардан бир гуруҳи тиз чўкиб, дейишди: «Хушёрлик ва эҳтиёткорлик сизнинг шиорингиз бўлишига қарамай, бу гафлатнинг сабаби недур?» Амир соҳибқирон уларга жавобан деди: «Кўнглим амир Ҳусайнга писбатан тўғридир ва ҳеч бир асос билан у менга хиёнат қилишига гувоҳлик бермайпти». Шундай дегач, отланиб, амир Ҳусайн олдига кетди.

У етиб келганда амир Ҳусайн ҳам отланган эди. Ҳар иккалалари ёнма-ён, кузатиш мақсадида, Жайхун бўйлариини айлашишди. Йогоҳ сув юзида қайиқ минган одам кўринди. Қирғоққа чиқиб, амир Ҳусайн олдига келди ва унинг қулоғига нималариндир пичирлади. Амир Ҳусайн ғазабланди ва Амир соҳибқиронга [караб] деди: «Ёғий яқин келиб қолибдур. Сен ва Зинда Ҳашам ўз лашкарларингиз билан эрта тонгда манғлой бўлиб, отланмоқларингиз мақсадга мувофиқдир. Мен ҳам изларингиздан етиб бораман». Амир соҳибқирон бу фурсатни ғанимат деб билди ва эрта тонгдап табл чалиб, кўч қилди ва Жайхундан кечиб ўтди.

Ёғий Амир соҳибқирон ва амир Зинда Ҳашам йўлга тушгани хабарини эшитгач, Амир соҳибқирон салобати ҳалойиққа шу қадар таъсир қилган эдики, агар унинг хабарини ўн киши эшитган бўлса, минг кишининг оёғи мажолсизланарди. Шайх Муҳаммад Баён [сулдус] кичик бир гуруҳ билан Туркистонга отланди ва Қайхусрав жўнаш жиловини Хатлон тарафга бурди. Амир соҳибқирон ва Зинда Ҳашам бундан хабар топиб, Зинда Ҳашам Қайхусравнинг орқасидан жўнади ва Амир соҳибқирон Шайх Муҳаммаднинг изига тушиб, Самарқанд тарафга

равона бўлди. То Хўжандгача такомини¹ қилиб, уни сувдан ўтказди ва ўзи орқага қайтиб Шаҳрисабзга келиб айни тарабга машғул бўлди. Амир Хусайн подшоҳи Одилахон² ундан юз ўгириб, янгидан фитна тўрини тўқий бошлаган, чунончи, анча-мунча одам унинг атрофига тўпланганди. Унинг иши ривож толиб, равиқ қилаётган бир пайтда Амир соҳибқирон унинг устига юриш қилиб, қўлга олди ва амир Хусайн олдига жўнатди.

У шунга ўхшаш жуда кўп қуллуқчилик ва яхши хизматларни ўрнига қўйди. Аммо ҳасадгўйлар ҳар вақт арзинмаган важ топилганда Амир соҳибқирон ҳақида унга минг бир рости ёлгон гапларни етказишарди. Оқибатда амир Хусайн қайфиятини шу даражага етказишдики, у Амир соҳибқиронга нисбатан бутунлай бадгумон бўлди. Тасодифан Амир соҳибқироннинг опасининг эри амир Муайяд мастлик пайтида Жовурчининг ўғлини уриб, ўлдириб қўйди. У амир Хусайн сиёсати ваҳмидан кўрқиб қочиб, яшириниб юрарди. Амир Хусайн элчи юбориб, Амир соҳибқироннинг опасини Балхга кўчириб келтиришни буюрди. Шу аснода яна бир фармон етиб келди. Бунга биноан Амир соҳибқирон вилоятдаги жамий бой ва қалонларни кўчириб, гўёким рўйхатга олиш учун Балхга узатмоғи лозим эди. Шу тариқа бир ҳафта ичида неча бор фитна ва адоват аралаш фармонлар келди. Барча амирлар ва қолган муғулу тожик амир Хусайндан дилгир бўлишди.

АМИР СОҲИБҚИРОН САЛТАНАТ ТАХТИГА ЧИҚҚАЙДАН СУНГ РҮЙ БЕРГАН ВОҚЕАЛАР ЗИКРИ

Амир соҳибқирон Балхни фатҳ этиб ва у ердаги бошқа ишларни саранжом қилгач, жўнаш жиловини доруссалтана Самарқанд тарафга бурди. Ҳар жойдан келган амирларга ўз хоҳишларига биноан ватанларига қайтишга рухсат этди. Амир соҳибқирон музни кўприк қилиб, Жайхун дарёсидан ўтди ва Шаҳрисабзда бир неча кўп тургач, Самарқандга отланди. У бу табаррук шаҳарни ўзининг тахтгоҳи қилиб белгилади ва шаҳар де-

¹ Такомини — чекипаётган душманни таъқиб қилиб, зарба бериш.

² Одилахон — Амир Хусайн тарафидан номига подшоҳ қилиб кўтарилган чингизий хон.

ворларини қурдирди. Унинг олий шахси истиқомат қилмоғи учун бу ерда бир қатор уйлар бино қилдирди.

Андак фурсатда Самарқанд шу қадар гўзал ва обод бўлдики, олий жаннатга таъна қилиб, ер юзининг беҳиштига айланди. Шаҳарининг теварак-атрофида ҳам кўркем боғлар ва дилкаш иморатлар бунёд этдирди. Рубъи маскунининг барча жойларидан жуда кўп одамлар бу муборак шаҳар томон отланиб, ҳазрат Амир соҳибқироннинг адолати ва марҳамати соясидан паноҳ топишди.

Амир соҳибқирон ғурбат ва маҳрумлик йилларида Худойи таоло олдида қандай аҳду паймон қилган бўлса, тўла-тўқис ушбу тарз ва қондалар асосида Худонинг халқи билан муомала қилишни ўзига касб қилди. Энг аввал барча йўлларда ёмлар¹ барпо этишни буюрди ва халқ ўтиб кечадиган жойлардаги харобаларни тузатиб, обод қилдирди. Олий рабоблар ва хонақоҳлар қурдириб, фақир мискинлар учун хайрия тарзида уларнинг эшикларини очиб қўйди. Яна ҳазрати расул салавотулло вассаломуху алайҳи хонадон аҳлига муҳаббат билан қарашни ўзига фарз деб билди ва саййидларга² нисбатан мислсиз эъзозу икром кўрсатди. Имомлар, ислом уламолари, қозилар ва улуг шайхларга бўлган ҳурмат-эътиборини шу даражага етказдики, (мамлакатда) илму фан беҳад равнақ топиб, талабаларининг нафақаси лозим бўлган миқдордан ҳам кўпроқ қилиб белгиланди. Натижада жуда кўп турли илмларни эгаллаган соҳибкамоллар, саноққа сиғмайдиган даражада кўп қалби дарё истеъдод эгалари унинг улугвор хонадони саховати ҳадялари нуридан замона чеҳрасида зоҳир бўлдилар. Камолот ҳилъатини кийган ҳар бир олим ва етуклик нишонни бўлган ҳар бир фозил иззат, мартаба ва шухратга сазовор бўлди. Чунончи, Амир соҳибқирон кўп муддатгача заминининг бепоён гиламида яшовчи халойиқнинг шоду хуррамлигига боис бўлиб, улкан бир давлатни идора этди ва мозий султонлари афъоли ҳамда ўтмин амирлари атворидан «Тоза нарсаи ол-у ифлосини қўй» матали тақозосига кўра, мулк ишларининг яхши-

¹ Ём — элчилар, чопарларнинг дам олишлари ва отларини алмаштиришлари учун йўл бўйида қўрилаган махсус бекатлар.

² Саййидлар — Муҳаммад пайғамбар авлодидан деб ҳисобланувчи асладолар.

лаиншига ва мусулмонлар ҳаётининг фаровонлигига хизмат қиладиган қондаларнигина ўзига шиор қилиб олади. Булардан бошиқаларига эътибор қилмас, балки улардан нафратланарди. Андак фурсатда Амир соҳибқироннинг барча тобеълари ва яқинлари, арқони давлатдан тортиб то ҳазратнинг аъёнларигача, жамий амирлар ва вазирлар «Одамлар подшоҳларнинг динига эътиқод қиладилар» матали тақозосига мос хислатларга эга бўлишди. Қолган авом ҳам «инсон эҳсонининг қулдир» дейилганидек, итоат камарини жон белига боғлаб, [мисра]:

Жон камарвор бар мён бастанд,
(Жонни камар каби белга боғлашди)

на бағоят ҳамжиҳатлик билан садоқат ва хизмат бошини ихлос чизигига қўйдилар. Масалан, агар Амир соҳибқирон машириққа ё мағрибга, ёки ернинг нариги чеккаси томонга отланса ва бироқ кимсани ўз пойтахтда ноиб сифатида қўйиб кетса, олий ҳазратнинг ўзи турган вақт ва ўрнига ноиб идора қилган пайтдаги аҳвол орасида қилчалик ҳам фарқ бўлмасди. Сиёсатда тунқол¹ ва ясоқ² истеҳкомини шу даражада мустаҳкамлаган эдики, ваҳима ва шубҳа унга дахл қилолмасди. Адолат ўрнатишда шу қадар ғайрат қилдики, унинг салобатидан фил пашшага тавозеъ қиларди. Бани башар ўртасида бирдамлик расмини барқарор қилди ва адовату хусумат бутунлай орадан кўтарилди. Бўриларнинг панжа ва тирпоғини қисқа қилди ва кичикларни кучли ва катта қилди. Шунингдек, адолатнинг камолоти жиҳатидан барча замонолардаги одил ҳукмдорлардан устун эди (у).

Амир Темурнинг доҳиёна ва ҳикматли тadbирларидан яна бири шу эдиким, фуқаро ва толиби илмларнинг мадрасалар вақфларига бўлган ҳуқуқларини ҳар кимнинг ҳақиқа кўра ва вақф қилувчининг шартларига риоя қилган ҳолда тайин қилар, қатъиян ва асло вақф молига дахл қилмасди. Вақфлар молидан унинг хазинаси учун ҳеч нарса олмасликини вазирларга қаттиқ тайинларди.

Шунингдек Амир соҳибқирон илму ҳикмат аҳли ва фан арбоблари билан ғоятда дўстлашган эди. Уларни

¹ Тунқол — лашкарнинг белгиланган жойда йиғилиши ҳақидаги буйруқ ёки хабар.

² Ясоқ — Чингизхон тузуги. Унинг айрим қондаларидан Амир Темур ўз фаолиятида фойдаланган.

эъзозу икром қилишда муболагалар кўрсатарди. Тарих китобларини эшитиш орқали умматлар насаби ва шарҳи ҳолларини, Турк, Араб ва Ажам¹ подноларининг турган жойлари ва қилган ишларини ва бу илмнинг бошқа тармоқларини жуда чуқур эгаллаган эди. Мунаввар кўнгли ва муборак хотири равшан бир кўзгуга айланган бўлиб, сирлар акси, фикрлар туби, ишлар оқибати ва тадбирлар хотимаси офтоб нуъласи янглиг унинг наздида ойдин ва яққол эди. Унинг бахтиёр ноиблари тасарруфи доирасига кирган жамики мамлакатлардаги майфурушлик дўконлари ва майхоналарни йўқоттирди. Ваҳоланки Бағдоднинг «Суқуссултон»идан, шунингдек Табриздан, Султониянинг узун кўчасидаги майхоналардан, Шерознинг «Доруллуфт» идан, Кирмоннинг қуйи кўчасидаги ва Хоразмдаги майхоналардан ҳар куни бир неча туман маблағ йиғиларди.

Яна унинг мажлисида илмий масалалар баҳси жуда кўп бўлиб турарди. Нозик масалалар баҳсида (у кўпинча) устунликка эришар, аксар ҳолларда у кўрсатган счим асосли ва тўғри бўларди. Тиб ва нужум илмларининг машҳур масалаларида (ҳам) етарли маълумотга эга эди. Ахлоқининг гўзаллиги шу даражада эдики, унинг сўзлари ва рафторининг ҳусни жамий фазилатлар бобининг дебочаси бўлди. Унинг юрини-турини тарзи табиий мезон ва одатга айланди. Узининг аксар вақтини сай-йидлар, олимлар ва маншойихлар билан суҳбатлашишга сарф қиларди. Шеър:

Уро аз ҳама дониши баҳра буд,
Ба шоҳи ва соҳибдилли муҳра буд.
Худо ҳар киро сарфарози диҳад,
Мапиндор ки онро ба бози диҳад.
Ки онкас сазовори шоҳи бувад,
Ки манзури лутфи илаҳий бувад.

Таржимаси:

У ҳамма илмлардан баҳраманд,
Шоҳлик ва олижапоблик билан машҳур эди.
Худо ҳар кимга юксак мартаба берса,
Шунчаки берибди-да, деб уйламагин.
Шоҳликка сазовор бўлган киши,
Илоҳий лутфга (ҳам) мушарраф бўлгандир.

¹ Ажам — тор маънода Эрон, кенг маънода эса умуман аҳолиси гайри араб бўлган ўлкалар.

НУРИДДИН ЖАҲОНГИР «ТУЗУКИ ЖАҲОНГИРИЙ» ДАН

Темурийлар наслидан бўлмиш бобурийзода Нуриддин Жаҳонгир (1605—1627) боболарига ўхшаб, нафақат сиёсат, балки диний ва дунёвий илмлар тасарруфи бобида ҳам ғоятда мумтозликка интилувчи эди. Ҳазрат соҳибқирон ўзлари ҳам тарихнависликда қалам тебратган («Темур тузуқлари»), ҳам тарихий асарлар яратилишига ҳомийлик қилганликлари маълум. Нуриддин Жаҳонгир ҳам бу аъёнадан четда қолмади ва ўз қўли билан «Тузуки Жаҳонгирий» («Жаҳонгир тузуги») тарихий асарини яратди. Асарнинг яратилиш тарихи ҳам қизиқ. Унга дебоча ва Жаҳонгир ҳукмронлигининг сўнгги уч йилдан ортиқ даври воқеалари баёни Муҳаммад Ҳодий, ўн еттиччи йил ўрталаридан ўн тўққизинчи йил ўрталаригача бўлган ҳодисалар тафсилоти Муътаמידхон томонидан битилган. Қолган асосий қисми эса Жаҳонгирнинг ўзи томонидан ёзилган. «Жаҳонгир тузуги» ғоятда қимматли тарихий асардир. Буни биз асардан олинган қуйидаги парчалар орқали ҳам мушоҳада қилишимиз мумкин. Парча «Тузуки Жаҳонгирий» нинг Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтидаги 11382 рақам остида сақланаётган тошбосма нусхасидан олинди.

Т а р ж и м а:

[Ҳукмронлиқнинг учинчи йили воқеалари]

[69- бет]... Бир қанча муддат Румда яшаган, ақл ва маърифатдан холи бўлмаган Ақам номли мовароуннаҳрлик бир ҳожи ўзини [Рум мамлакати] ҳукмдорининг¹ элчиси деб таништириб, Агра [шаҳарида] [70- бет] қабулимга мушарраф бўлди. [Қўлида] аллақандай мактуб ҳам бор эди. Унинг аҳволига қараб, даргоҳимдаги бирон-бир аъён унинг элчи эканлигига ишонқирамади. Ҳазрат соҳибқирон [Амир Темур] Румни фатҳ этиб,² у ерлик ҳукмдор Илдирым Боязидни тириклайин қўлга тушириб, пешкаш ва Рум вилоятининг бир йиллик солигини ундиргандан сўнг [шундай] қарор қилган эдилар-

¹ Бу вақтда Рум мамлакати, яъни Усмонлилар салтанатида Аҳмад I (1603—1617) ҳукмронлик қиларди.

² Бу воқеа 1402 йили содир бўлган.

ки, мазкур мулкни илгаригидек унга [яъни Йилдирим Боязидга — А. З.] қайтариб берилсин. [Аmmo], шу аснода Йилдирим Боязид вафот этади. [Шунда ҳазрат соҳибқирон] мамлакатни унинг ўғли Мусо Чалабийга марҳамат қилиб, ўзлари қайтиб кетганлар. [Уша] замондан то шу шунгача у ерлик қайсарлар томонидан [ҳазрат соҳибқироннинг уларга қилган] шундай эҳсонларига қарамай, ҳеч бир зот [бу ёқларга] келмаган ва элчи юбормаганди. Ҳозир эса бу мовароуннаҳрлик кимсанинг [Рум] ҳукмдорининг элчисилигига қандай ишонса бўлади? Сирасини айтганда бу нарса менга маъқул бўлмади. Ҳеч ким унинг даъвоси тўғрилигига гувоҳлик бермади. Бинобарин, «қаерга хоҳласа, ўша ёққа кетаверсин», деб фармон бердим ...

... Шу ойнинг [яъни раби ул-охир ойининг — А. З.] ўнида¹ Абдуллахоннинг укаси Бархўрдорга Баҳодирхон хитобини бериб, мумтоз-яқинларимдан қилдим. Меҳтархоннинг ўғли Мунисхон [шу куни] Мирзо Улуғбек кўрагон даврида ул зот номига бағишлаб яшма тошидан ишланган кўзани тортиқ этди. Ҳоятда нафис ва латофатли тухфа [бўлди]. Тош ниҳоятда опшоқ ва покиза, кўзанинг бўғзи узра эса, мирзонинг муборак исмлари ҳижрий сана билан бирга, салобатли хат ила ўйиб ёзилганди. Аслиги жиҳатидан ҳоятда нафосатли эди. Мен ҳам фармон бердимки, «менинг отим ва ҳазрат Аршин ошённий [Акбар подшоҳ] нинг муборак исмларини [шу] кўза оғзи бўйлаб нақш этсинлар». Меҳтархон бу давлатнинг қадимий ғуломларидадир. Ҳазрат жаннат ошённий [Ҳумоюн подшоҳ] хизматида бўлиш саодатига эришиб, отам салтанати даврида амирлик даражасига етишди. Уни ишончли киши деб билардилар.

... [74- бет] ... Меҳтархонким, унинг аҳволи ҳақида қисқача баён қилинган эди, шу кунларда [яъни шаъбон ойида — А. З.]² вафот этди. Унинг ўғли Мунисхон мансабини 500 зот ва 30 саворга кўтардим³. Зулҳижжа [ойининг] тўртида⁴ чоршаба куни [ўғлим] Ҳисрав хони Аъзамнинг қизидан ўғил кўрди. Мазкур ойнинг олтиси-

¹ 1608 йил 24 июл.

² 1608 йил, 10 ноябр — 10 декабр.

³ Зот ва савор Акбар давридан жорий қилиниб келинган давлат мансаб даражаларидан.

⁴ 1609 йил, 11 март.

да¹ Муқрибхон [даргоҳга] бир сурат юборибдирким, фарангийлар фикрига кўра, бу сурат ҳазрат соҳибқирон [Амир Темурнинг] суратидир. Йилдирим Боязид ул зотининг музаффар лашкари қўлига тушганда Истанбулнинг ўша замондаги ҳокими бўлган бир насроний ўз элчиларини туҳфа ва ҳадялар билан [ҳазрат соҳибқирон] даргоҳига юбориб, итоаткорлик ва хизматкорлик [майлини] изҳор этган. Элчи билан ҳамроҳ қилиб юборилган бир мусаввир ул ҳазратнинг суратини чизган [ва Истанбулга] олиб борган. Агар бу даъво ҳақиқат бўлса, мен учун ҳеч бир туҳфа бундан азиз бўлмас. [Бироқ [силсила фарзандлари ва авлоди ташқи кўриниши ва суратига инсбатап ҳазратнинг бу тасвири ўхшашликка эга бўлмагани сабаб, [мазкур сурат бобидаги] сўзларнинг ростлиги хусусида хотиримиз жам бўлмади.

[Хукмронлиқнинг ўн тўртинчи йили воқеалари]

[287- бет] ... [Эронга элчи бўлиб кетган] Хони Аъламнинг [сафардан қайтиб, пойтахтга] яқинлашиб келаётгани ҳақидаги хабар даргоҳга етиб келган замон ҳар куни бандаларимдан бирини уни сарафроз қилиш учун истиқболига юборардим ва анвойи марҳамат ва навозиш ила унинг иззат-эътиборини юксалтирардим. [Унга жўнатилган] фармонлар унвонини бирон-бир бадиҳавий мисра ё байт билан мақомига муносиб равишда зийнатлаб, чексиз июятлар билан махсус этардим. Жумладан, [унга] бир мартасида Жаҳонгирий атирини юборарканман, қаламим «тили»га мана бу матлаъ келди: «Ўз бўйимни жўнатдим ёнингга, Ки тезроқ сени элтай [деб] ёнимга».

Муборак кун шанбада [баҳман ойининг] учинда² Хони Аълам Калонур боғида олий қабулда бўлиш саодатига мушарраф бўлди. Юз [рупия] маҳр ва минг рупия назр сифатида келтирганди. Узининг пешкашини эса вақти билан тақдим этгай. Биродарим шоҳ Аббоснинг³ элчиси Замбилбек шоҳона мактуб ва ўша мамлакатнинг совға сифатида юборилган нафис нарсалари билан [Хони Аъламнинг] кетидан [ҳадемай] етиб келгай.

¹ 1609 йил, 13 март.

² Тахминан 1620 йилнинг январ ойи.

³ Шоҳ Аббос I—1587—1629 йилларда Эрон ҳукмдори.

[288-бет] Биродарим [шоҳ Аббос] Хони Аъламга кўрсатган иноятлари ва марҳамати тўғрисида агар батафсил ёзилгусидек бўлса, муболага [тарозусига] оғирлик қилгай. [Биродарим] доим Хони Аъламни суҳбатга чорлаб турганлар ва ўз ҳузурларидан бир лаҳза бўлса ҳам жудо қилмаганлар. Агар иттифоқан [Хони Аълам] бирон кун, кундузи ё кеч бўлсин, ўз уйида бўлишни истаб қолса, [шоҳ] такаллуфсиз унинг манзилига ташриф буюриб, кўпдан-кўп марҳаматларини изҳор қилганлар.

Куилардан бирида Фаррухободда ов уюштирадилар [ва] Хони Аъламга камондан отишни буюрадилар. У эса одоб юзасидан икки ўқи билан камонни шайлади. Шоҳ ўзининг хос таркашидан яна эллик ўқни [унга] лутф айлади. Тақдир тақозоси билан ана шу ўқлардан элликтаси нишонга тегди. Икки ўқ хато кетди, [холос]. Шу вақтда шоҳ мажлис ва давраларда [доимо] ҳозир бўлган мулозимларидан бир нечасига тирандозлик учун ҳукм қилдилар. Аксарилари яхши отадилар. Жумладан, Муҳаммад Юсуф қоровул ўқ узганда икки ҳукдан тешиб ўтиб кетган ва тўғрикўнгил устодлар беихтиёр офаринлар айтганлар.

[Қайтишга], рухсат чоғида, [шоҳ] Хони Аъламни иззат оғушига олиб, кўпдан-кўп илтифот изҳор этганлар. [Хайрлашиб бўлиб], шаҳардан чиққанларидан кейин у киши яна унинг манзилига қайтиб келиб, узрлар айтиб видолашганлар.

Хони Аълам келтирган нафос ва наводирлар орасида ҳақиқатда унинг толиҳлигини тасдиқловчи шундай тўхфа бор эдики, [у ҳам бўлса] ҳазрат соҳибқирон [Амир Темурнинг] Тўхтамишхон билан жангги¹ тасвири. [Бу тасвирда] ул ҳазратнинг ҳамда [ул кишининг] ўша жангда ҳамроҳ бўлиш саодатига ихтисос бўлган шонли авлодлари, мўътабар амирларининг суратлари чизилиб, ҳар бир сурат кимники эканлиги ёзиб қўйилган эди. Бу тасвир икки юз қирқ [шаҳс] суратидан иборатдир. Мусаввир ўз номини Халил мирзо Шоҳруҳий деб ёзган. Иши ғоятда пухта ва олийдир. Устод Беҳзод қаламига жудаям яқин ва ўхшашлиги бор. Агар мусаввир номи ёзилмаганда, Беҳзоднинг ижоди деб гумон қилса бўларди. Тасвирнинг санаси [анча] олдинги [даврга] тегишлигидан, Беҳзод унинг шоғирди бўлиши эҳтимоли кўп-

¹ Амир Темур Тўхтамишга қарши уч марта ҳарбий юриш уюштирган: 1389, 1391, 1395 йиллари.

роқдир, [зеро] унинг усули билан бир хил. Бу бебаҳо тухфа [аслида] олий макон шоҳ Исмоили Мозий¹, ё ҳазрат шоҳ Таҳмосп² кутубхонасида жаноб биродарим шоҳ Аббосга ўтган. [Кейинчалик] у кишининг китобдори Солиқ номли [бир шахс] уни ўғирлаб, бир кишига пуллаган. Тақдир тақозоси билан бу тасвир Исфаҳонда Хони Аълам қўлига тушган. [Бу ҳақда] хабар шоҳга ҳам етганки, у [яъни хони Аълам — А. З.] шундайин тухфани қўлга киритди. Шоҳ ундан томоша қилиш баҳонаси билан [мазкур тасвирни] сўраган. Хони Аълам пешоғлик фаросат ва латофат ила қутилишга ҳаракат қилмаси, яна бир бор бу борала муболага нэхор қилганларидан сўнг, ноилож [суратни] ул зот ихтиёрига юборади. Шоҳ уни кўриши билан танидилар. Қуллардан бирида суратни ёнларига қўйиб, бизнинг [яъни Жаҳонгирнинг — А. З.] бундай нафисларга муносабатимиз пешоғлик эканини билганлари ҳамда кейин ҳам уни сўрашимиз учун худога шукур, умуман ва хусусан, тўсқинлик йўқлигини [инобатга олиб], Хони Аъламга ҳақиқатни очганлар ва [суратни] яна у кишига лутф айлаганлар. Хони Аъламни Ироққа [яъни Эронга — А. З.] юбораётганимда сураткашликда замонанинг мумтози бўлган Башиандос номли мусаввирни унга ҳамроҳ қилгандимки, шоҳ ва аъёнларининг суратларини чизиб олиб келсин, деб, кўпчиликнинг суратларини чизган экан, келтирди. Хусусан, (289-бет) биродарим шоҳ [Аббоснинг] суратини ғоятда яхши чизганди. У кишининг хизматкорларидан кимга кўрсатмай, жуда ҳам яхши чизибди, деб арз қилдилар.

[Хукмронликнинг ўн бешинчи йили]

[330-бет] ... Шу кунини [яъни 25 раби ул-аввалда]³ Эрон ҳукмдори элчилари Оқобек билан Муҳиб Али қабулимга мушарраф бўлдилар. Элчилар олийқадр биродаримнинг муҳаббат билан битилган мактубини топширдилар. Балиқнинг сўйлоқ тишини юборган эканлар, назаримдан ўтказдилар. Заргарлар [уни] эллик минг रुपийга қийматладилар. [Юборилган совғалар орасида] тақдир тақозоси ва фалакнинг гардиши билан, сафавий-

¹ Исмоил I—1502—1524 йилларда Эрон сафавийлари ҳукмдори.

² Таҳмосп I—1524—1576 йилларда Эрон сафавийлари ҳукмдори.

³ 1621 йил 17 феврал.

лар сулоласи қўлига бориб тушган мирзо Шоҳруҳнинг ўғли Мирзо Улуғбек жавоҳирхонасидан [бўлмиш] ўн икки донг¹ вазни лаъл [ҳам бор эди]. Уша лаълга «Улуғбек ибн мирзо Шоҳруҳ ибн Амир Темур кўрагон» деб насх хатида ёзиб қўйилганди. Биродарим шоҳ Аббос [лаълнинг] бошқа бир бурчагига настаълиқ хати билан «Банда шоҳи вилоят Аббос» [сўзларини] ёзишни буюрганлар. [Сўнг] уни жиға устига тақиб, менинг хотирим учун менга юборганлар. Менинг аждодларим номи ўша [лаъл] устига битилганини муқаддас [деб билиб], ўзимга муборак қилдим. Заргархона доруғаси Саъидойга [лаълнинг] бошқа бир бурчагига «Жаҳонгиршоҳ ибн Акбаршоҳ» [сўзларини] ҳамда ҳозирги санани ёзиб қўйишни буюрдим. Декан [вилояти] фатҳи ҳақида хабар келгандан бир неча кун кейин лаълни Хуррамга [Шоҳ Жаҳонга — А. З.] иноят қилиб юбордим.

САККОКИЙ «ДЕВОН»ИДАН

Саккокий Мирзо Улуғбек даврида ўтган машҳур ғазалгўй ва қасиданавис шоирдир. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига оид маълумотлар жуда кам. У Шоҳруҳ Мирзо, Халил Султоп, Мирзо Улуғбек, Туркистон ҳокими Арслон хожа Тархон ва Хожа Муҳаммад Порсо билан замондош бўлган. Ҳазрати Навоий шоир истеъдодини юксак баҳолаб, уни Мавлоно Лутфий билан баробар қўяди: «... Турк алфозининг бўлоғосидин,— деб ёзади у «Мажолисун-нафоис»да,— Мавлоно Саккокий ва Мавлоно Лутфий .. ким, бирининг ширии латиф ғазалиёти иштихори Ироқ ва Хуросонда бениҳоятдурур. Ҳам девонлари мавжуд бўлғай». Мавлоно Саккокийнинг ғазаллари ва қасидаларини ўз ичига олган мўъжаз бир мажмуасигина бизгача етиб келган, холос.

У қасида жанрида моҳир санъаткор бўлган. Шоир қасидаларининг баъзилари Мирзо Улуғбекка бағишланган. Шулардан бир нечасини қуйида эътиборингизга ҳавола қилмоқдамиз. Қасидалар Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида 7685-рақам билан сақланаётган қўлёзмадан олинди.

¹ Донг — оғирлик ўлчови; бир донг 21 каратга тег бўлган.

1

Жаҳондин кетти ташвишу мабодийи амон келди.
Халойиқ, айш этинг бу кун, сурури жовидон келди.

Тан эрди бу улус барча апингтек жони бор, ё йўқ,
Баҳамдаллоҳ угон фазли била ул танга жон келди,

Бу мавкиб гарди сурмаси топилмас эрди бериб жон,
Кўрунг кўз бирла ҳақ сунъинким уш хушройгон
келди.

Аламтек барча бекларнинг боши кўкка керак тегса,
Ким онлар така қилголи бу қутлуғ остон келди.

Жаҳондин аҳраман кетиб, мусаххар бўлғой инсу
жон,
Ким, уш тахтини ел кўтуруб, Сулаймони замон
келди.

Бойинди тахтининг қадри, ўзин тож кўкка тошлади,
Адолат боғи сабз ўлди, чу Нуширавон келди.

Керак жон булбули тун-кун наводин тинмаса
ҳардам,

Чу дўстлариға хуррам ёз, адувларға хазон келди.

Ранят қўй эрур, султон анга чўпон, ё бўри.
Бўри ўлгау қўй тинғой, чу Мусотек шубон келди.

Бу кундин сўнгра қўп тинғой ранятлар риоятдин,
Улус ҳаққида минг турли атодин мөҳрибон келди.

Кўнгўллар бўлди хуш равшан кўруб қолмади бир
зарра,
Қоронғулук кетиб, ҳоли чу хуршиди замон келди.

Суюнсун хусрави олий гўхар Султон Улуғбекким,
Шаҳаншаҳ Шохруҳбектек шаҳи хисрав нишон келди.

2

Бу шаҳнинг лашкари қайси вилоят сори азм этса,
Фалаклин ҳар замон ул дам нидойи «алъамон» келди.

Булар элга қилич, найза олиб хайжога кирганда,
Ҳеч ини келмади аъдодин, магар оҳу фиғон келди.

Бу лашкар етканин кўрсаиғ ясаб аъдонинг устига,
Соғингайсан черик эрмас магар гурзу синон келди.

Шаҳаншоҳо сенинг отинг шаҳи кешвар кушой эрди,
Ол эмди дунёни кўктин луқаб четиситон келди.

Нувору қуй бекип душман кўруб тахтинг қуйисини,
Уз илкин боғлаб отингга, заифу потавон келди.

Кириб тулку бикин душман иннида ўлгай очлиқдин,
На келсун устина ҳайбат била шерн жаён келди.

Қуруғ сувда пишурдию вале хом этти ишларни,
Охир кўргил бу савдодин бошига не зиён келди.

Аё шоҳо малак сайрат сенинг васфинг сўзи ичра,
Ўқийин эмди алиингда ёна бир достон келди.

Эшикинг тупроқи мажруҳ бўлгон жону танларға,
Шифолик марҳаме бўлди, бисоти пирнийён келди.

Неким Нуширавони, одил иши ичра қилди тафсирип,
Қамугинга анинг бир-бир шариф зоти замон келди.

Салотин дунёда кўп келдию кечти сенингтеқ бир,
Фалакнинг гар тили бўлса айтсунким, қачон келди.

Малактеқ зоҳиду тақвода ишингни мунтаҳо қилдинг,
Бу иштин ложарам садра санға адн макон келди.

Қачон кайвон букип айлар сарою тоқи олига,
Тиласа посбонлиқни шаҳи Ҳиндустон келди.

Санинг базмингда келтуруб эшикка Зўхрони гардун,
Деди танда эдинг адни канизак мадхон келди.

Гадолар ройгон тобкай хирвари моли Қорунни,
Яди байзо бикин илкинг жаҳонга зарафшон келди.

Улусқа тўй берур бўлсанг қўюб олтуп, кумуш гарде,
Мурассаъ инжулар бирла фалактин икки хон келди.

Қилич яшнатсанг урушта анингки шуъласин душман,
Кўруб айтур қамуғ ҳай-ҳай қобинг барқи ямон
келди,

Ўқунгни кўрса саҳмингдин суна кўнгтектитрар
аъзоси,
Дегай аъдоким, уш жонга балои ногихон келди.

Кишиким қаҳринга учрар шақоват бирла ул борди,
Вале лутфунгни тобқонга саодатдин нишон келди.

Шаҳо лутфунгни тобқом деб дуочи банда Саккокий
Белин жони билан боғлаб, бу хизматга равон келди.

Эрурман хонадонингни кўнгул бирла дуочиси,
Манга бурхон тиласалар сўзум худ чин аён келди.

Мамолик назмию диннинг қуруғидур шарифда тенг,
Набитек шаръий ишинда замиринг хўрдадон келди,

Жаҳонда қарилар тирик бўлуб, ғариб билан турғил,
Азал вақтида чун отинг шаҳи Соҳибқирон келди.

3

Тилар кўнглум ўзин солсаю зулфина лола,
Вале юз минг жонипи елга охир берди бу савдо.

Бу кундин сўнг кўзим ёшин назардин дам-бадам
солғум,
Мени ул қилди халқаро мунингтект бир йўли расво.

Назар йиғмас кўзум зебо кишилар юзидин охир,
Тўкар бир кун қизил қоним ўшул кўнгли қароғимдо.

Юзинга зулфидур ҳойил, рақибни лаълидин монё,
Йилонсиз тобмадим ганжу, тикансиз кўрмадим
хирмо.

Ман ўлмасдин бурун берсун шакар эрни манга
шарбат.
Не ҳосил берса Фарҳод ўлганиндин сўнг Ширин
ҳалво.

Ушал гултект юзинг хаққи, доғи наргис кўзинг хаққи
Мани тебратма тол янглиқ, эй қадди сарвдин раъно.

Санамлар зулфидин ўзга анинг аҳдида йўқ зулми,
Уларнинг кўзлари қилғой магар турк айлади яғмо.

Рубобу уд эшикингда магар инграгаю кулгай,
Йўқ эрса йўқ, бу дунёда кулубон инграгон қатъо.

Жаҳонда ноҳақ иш кечти деган ҳуд йўқ магар
дам-дам,
Суроҳи соқидин қилғой ҳаром қон тўкти, деб даъво.

Сиёсат юритиб шоҳо анингтеқ фитнани бостинг,
Йўқ, ул имконеким, қўйса қиёматга текин асло.

Санинг адлингда қолмади сабодан ўзга ғаммозтар,
Вале ул фитна қилғувси ани босқил сулаймон.

Ушалким икки лашкар туруб бир-бирна қоршу,
Ясоб сафларни бир-биридин еглаю бошласа масиҳо.

Қиличинг қўймади улким кўтарса бош адвори,
Асиллар хизматин қилгон қилур ўз гавҳарин пайдо.

Ўқунг андоғ уқобедур қамуғ парвод Қоф ўзра,
Қилибтур душманинг отин жаҳонда ложарам анқо.

Кўруб кўзунгни аъдонинг бошида мағзи тебранди,
Не ерга боргусин билмас бўлуб беҳуш ва бепарво.

Агар қаҳрингга учраса гадо бўлур қамуғ шаҳлар,
Гадо гар топса лутфингни топар шаҳлардин истиғно.

Қачон зарбингга учраса бўлур душман ери дузоғ,
Вале дўстлар била базминг эрур дойим биҳишторо.

Ижозат бўлса тобугунгда эшикчи бўлубон ризвои,
Сулургай эшигинг саҳнин қамуғ зулфи била жавзо.

Саодат борча эшикни кезиб тўқтомоди охир,
Эшикинг тўпроқин қилди ўзига мулжору маъво.

Фалакнинг тавсини нечанг лагом уруб қилибон ром,
Қуюбтур давлатинг анинг суруни ўзра ой тамғо.

Басе мажруҳ бўлур кўнглум фалакнинг
тотарвашидин,
Улоши айш этиб нодон, мудом меҳнат кўрар доно.

Шаҳаяшоҳо фалакдурким, сенингтеқ шоҳ давринда,
Мупингтеқ қўб жафо қилғой менингтеқ хаста жолиғо.

Ҳаме Саккокий меҳнатдин малул бўлма, охир бир
Ғариблар ҳолини сўрғой мағиссиддин ва ал-дунё.^{кун,}

Фалак қадри аманинг худ йўқ ҳунару афзалим
Ва лекин пиру ожизман мани тангри учун асро.^{асрасанг,}

Адув маҳдуротинг машҳур, ишинг эшикниг нусрат,
Не турликким, муродинг бор мухассал бўлубон
боржо.

Жаҳонда жовидон бўлғил, саодат топ ямон бўлғил,
Бу тўрт арконинг устинда бор неча гунбади хазро.

Келди маймуну ҳумоюн ийду олам бўлди шод,
Мақдами сизга муборак бўлсун, эй хисравниҳод.

Ишрат асбоби муҳайё ва қамуғ борони зариф,
Сақласун қодир ямон кўздин авқийли ан яқод.

Ушбу жашну, ушбу тоқу, ушбу айвону сарой,
Кўрмади даврида Жамшиду Фаридуну Қубод.

Адлу додеким бу кун Султон Улугбек юритур,
Кўрмади Нуширавон ўмрида андоғ адлу дод.

4

Мазҳабу миллат ўзи даврида бўлди пок рост,
Дин қуйи бўлдию бўлди бидъат аҳлиға рашод.

Заҳиду тақвонинг биноси Қофтек бўлди баланд,
Манеъдам анқо менгизлик аҳли исён ва фасод.

Адл мезони тузулди, ростлар тобти ривож,
Фитна бозори бузулди, рахтиға тушти касод.

Подшоҳо мулку миллат бориси сандин қуйи
Чун ядаллоҳға таваккал бирла қилдинг эътиёд.

Душманинг келди қадамға, ёғилар бўлди аҳл,
Ҳақ ишин осон қилурким қилса ҳаққа эътиқод.

Ҳукмунга дарвоза очтилар бу кун жумла қалоъ,
Хутба отингға ўқурлар ҳоли фи куллал билод.

Найзаиғ учи ҳалқа олғонтек жаҳон олдинг бале,
Ушбу лаъбу бу ҳунар ичра эурсан устод.

Сан шижоат бешасида гўйиё бир шерсан,
Синдиурсан гарданин ҳар тулкиким қилса инод.

Икки саф бўлса муқобил ногаҳон ҳайжо куни,
Ким далерларнинг тиларлар қилсалар анда жиҳод.

Ҳуй қилсанг бўлур, ул душман черики тор-мор,
Ким ўшал сар-сар белидин бўлғонтек қавми Од.

Гурзунгузнинг зарбатини саҳраи қўл агар
Кўрса муум бўлур ўқунгузнинг башоқини пўлод.

Ногаҳ ул барқи ямоннинг ёшиаса аврус куни,
Қуяр аъдойинг вужудию бўлур зарраҳ рамод.

Лутфу эҳсонинг кўруб озодалара бўлди ийд,
Бўлдилар хуш халқунга борча жаҳон аҳли ибод.

Хисраво уш келди, ийду расм эрур аъён малак,
Хилъату инъом олурлар барсабил инфирод.

Ийд нашнида ўтургонларни қилғонда ҳисоб,
Ҳеч киши бўлғоймукии анда гар они қилса ёд.

Бўлғонича дунёда ҳар йилда ийду завқу айш,
Юруганча ер юзи устида моддию жавод.

Сурганинча иблақ айёмни савти қазо,
Сан мишиб давлат отин, ўмрунга бўлсун имтидод.

Сабо келди сафо бирла кетур эй соқи саҳбони,
Олиб қутлуғ илкинга берк тут ул жоми мусаффони,
Кетиб киш захмати, келди муборак ёз била раҳмат,
Кеча кундуз керак қилсоқ чаман саҳнида маъвони.

Кечар худ дунёда ўмру ғаму шодю завқу инш,
Эш эткил кеча сун зойеъ гул гулзор павқони.

Чиқибон сажан жанибидин чаман мисринда гули
шойи,
Юсуф янглиғ жамалинға қилур шайдо Зулайҳони.

Насими субҳидам харлам ўлк тиргўзди дам бирла,
Ушул қутлуғ нафас гўё, қурубтур эрди Исони.

Ехуд Мусоға хизматлар қилиб тобти бу маъжарким,
Қудуми бирла келтурди жаҳонни мишу салвони.

Тўюб партонг била эрта, гулистон сори сайр этсун,
Кишики уи тилар кўрса, бу кун фирдавс аълони.

Келиб хуши сандас истаброқ қизил, яшилу ол, сориг,
Чаман шоҳидлари чиқса, қилур шарманда ҳурони.

Бўлубтур англаса бўлур бу шоҳидларга машота,
Ки мундоқ рост этар ҳар дам сабо ул сарву раънони.

Олиб гул юзидин бурқаъ, яқин булбулга кўргузди,
Йўқ эрса ул не деб, қилгой бу мунча шўру ғавғони.

Эрур ҳар ғунча маъни ичра сад батин муаммое,
Сабо фикр этмайин недин очар андоғ муаммони.

Қизил тўпин кийиб, яшил забаржад тахт ўза оғно,
Ширинму отин гулга . . . : : : * мин они.

Набот оғзи била ғунча қилургаки шакарханда,
Вале қон йиғлатур ҳардам ҳазор зор шайдони.

Сузуб қўз қойиқин наргис қабо боқса қиёматлар,
Қилур уш шаклида мафтуи авлаву ал-абсор Дорони.

Чаманга кирса бир тарсо кўруб сунбулда ҳақ
синъин,

Мусулмон бўлуб эгиндин узуб солгой чалипони.

Очиб ботин кўзин боқса гулу бўстон юзинга ул,
Кечиб лоту манотиндин унутқой дайру мишони.

Хирад сунбул бикин шайдо бўлуб наргистак у
сарвикони,
Агар кўрса пури пасрин ўшал рухсори зебони.

Самин пир зарра бўйинга баҳо гар жон тилар бўлса,
Қилур минг жон била мушки Хўтан ҳоли бу савдони.

Бисотин равзаси ичра бипафша риваяте айди,
Қўнгулдин кеториб рангин қилур равшап ҳувайдони.

* Қўлёзмада ёзилмаган.

Гулистон саҳнини кўрсанг, бир арчи суғи устинда,
Соғинғойсан тушубтурлар бад нарлик сабз кимхобни.

Анингтек бўлди кўкким, киши ҳар кўкни фарқ этмас,
Шигуфа ҳар замон нозил, қилур кўкнин сурайёни.

Кетурди лола бу мижмар ичинда анбари соро,
Қилур лола нечуриндин Самарқанду Бухорони.

Гулистон аҳлина бу кун эрур ҳам ийду наврўз,
Улар гул сочтилар ман ҳам кетурдим хуш бу
ҳалвони.

Ёхуд гул васлаларидин тикиб бир хилъати зебо,
Бу мажлиста кетурмакка тиладим асли волони.

Тил очти бандатек савсан кўпуб озод ўрниндин,
Ўқумоқликка шаҳ мадҳин, ясоди қалду болони.
Манго ул кўп хитоб эттиким, эй девонаи доно,
Не бўлди кеттиму ақлингким, англамассен инжони.

Бу хилъатлардағи ул шаҳ эрурман бир дуочиси,
Анинг қуллари ўзинга тонг этмас холи Дорони.

Эрур ул шоҳ Улуғбекким, ҳамиша тигу эллиндин,
Қилурдин ишнин равшан биҳишт Сони дунёни.

6

Кезибон ўрниндин кучрур, аду гар қилса истизо,
Туман мишг ёзу қиш кечрур агар қилса масовони.

Жаҳон ичра вужудиндин муззайн Мовароуннаҳр ул,
Ёғидин бу улус халқи, кечурмас ёду ярони.

Қилар қилса Ироқ аҳли аёқи туфроқин сурма,
Ва лекин Исфаҳон аҳли қилур кўб бу таманнони.

Вужудинг сужудига эрур худ дол сиймоси,
Мусулмон бўлур ул кофир, агар кўрса бу сеймони.

Гар ул Исо нафас бирдам қадам еткўрса дайр ичра,
Бу кундин сўнгра тобмоғой киши доруға тарсонни.

Шаҳаншоҳо, санинг адлинг жаҳонга жорий бўлмағой,
Санамлар зулфидин ўзга, киши қилмади яғмо.

Бўлубтур ваҳимдин ул ҳам паришон жолу шўрида,
Килур бош белга боргой теб, кунгул бирла
мадорони.

Юзунгда давлату бахту саодат ояти зоҳир,
Илик бирла япо олмос киши бу нури байзони.

Куну тун рую муйингдин ўқубон Ваззуҳо валлайли,
Қачоп чеҳрангни ким кўрди, қироат қилди тоҳони.

Унутғой ақли кул кулли ва жузъи ақл тадбирин,
Санинг ақлинг дабиридин агар тобмоса аймони.

Иборату хатинг қилди хижил тутию шукрони,
Каломинг шодмон этти, калими тури Сийнони.

Саҳо у ақлу табъинга, эрур дол илқингу кўнглунг,
Бали кезласа бўлмоғой тонг ичра кону дарёни.

Фалакнинг қомати эгилиб бўлур, саҳмингдин икки
Туруб уруш мақоминда, алингга олсанг ўқёни. қот,

Санинг ходимларинг андоғ рафеъ этти маротибким,
Жул элса илтари киймас, шараф найин хабару
дебони.

Тутар куйдин иксукрок аду гар бўлса шер нар,
Кўрарлар тўйдин ортуқроқ, тубан минг котла
ҳайжонн.

Қиличинг зарбидин Баҳром иликтин ханжарин
Магар шамширингиз кўкта муаллақ тутти жавзони. солди,

Фалакнинг ханг якройин саодат ихто жанг ҳоли,
Кетурди ахт хонангга босибон ой тамғони.

Аё шоҳо, ҳунарпарвар ҳунар қадрин ортурдунг,
Муҳассан қилди алтофинг бу кун шеъримга
шуарони.

Санинг васфингда сўзларим қамуғ сихр ҳалол
Амонда тутсуи ул мавлисини ва ҳам бу мавлонн. бўлди,

Фалак йиллар керак сайр этсаю келтурса илкиннга,
Менингтеқ шоир туркию санингтеқ шоҳи доноши.

Бўлур эрди Али оғо бу Саккокий ҳаводори,
Эшитса эрди у бу кун мунингтеқ шеъри эрони.

Сўзум муъжиз эрур дафъ этмас они магар алиб
Қачон сиҳр этибон енгди ўшал фиравну Мусони. ҳосад,

Эритти мени шаккартеқ сўз ичра кўзларим ёпи.
Агарчи тутти таъбим қилур шарманда йғони.

Мунингтеқ турлу заҳматлар вужудумго эрур дойим,
Табиб Ҳозиқ синсин қил, эмди бу мадаони.

Уғон ҳар йилда ёз кетуруб безоб гул бирла юзиң,
Жаҳонда боқий тутқонча бу тўрт ум етти обони.

Ҳамиша мажлисинг бўлсун, биҳишт гулистон рашки,
Нисор этсун қадумунгда фалак лу-лу лолони.

ФАСИҲ АҲМАД ҲАВОФИЙ «МУЖМАЛИ ФАСИҲИЙ» ДАН

«Мужмали Фасиҳий»нинг муаллифи Фасиҳ Аҳмад ибн Жалолиддин Муҳаммад Ҳавофий 1375 йилнинг 28 сентябрида Ҳиротда туғилган. У шу ерда ўқиб, таълим-тарбия олди. 1405 йили давлат хизматига жалб этилиб, Самарқандга юборилди. 1415 йилгача нуфузли амирлардан Алоуддин Али Тархон (1417 йилда вафот этган) хизматида бўлди, сўнгра Шоҳруҳ мирзо саройига хизматга жалб этилди. Ҳаётининг сўнги йилларини Шоҳруҳнинг ўғли Бойсуқур Баҳодир саройида ўтказди. 1425 йили Бойсуқур уни девонлик мансабига тайинлади. Бирок, кўп вақт ўтмай, саройдаги хизматидан бутунлай четлаштирилди ва у ўзининг бизга маълум бўлган форс тилида ёзилган «Мужмали Фасиҳий» ёки «Мужмал ут-таворих»ни ёзишга киришди¹.

¹ Асаринг русча таржимаси нашр этилган: *Фасиҳ Хавафи. Мужмал-и Фасиҳи. Перевод, предисловие и примечания Д. Ю. Юсуповой.* Ташкент, «Фан», 1980.

Гарчи Фасиҳ ушбу асарини сарой ишларидан четлатилгандан кейин 1433—1441 йилларда ёзган бўлса-да, китоб дебочасида ёзилган сўзларга қараганда айтиш мумкинки, асардаги маълумотларни муаллиф илгарироқ, тарихий китобларни ўқиб юрган кезларида, қисқа-қисқа тарзда қаламга олиб юрган.

Асар муқаддима, икки мақола ва хотимадан ташкил топган.

Муқаддима Одам атодан тортиб Муҳаммад пайғамбарнинг (570—580 йиллар) таваллудигача бўлган тарихни ўз ичига олади.

Биринчи мақола муқаддиманинг бевосита давоми бўлиб, пайғамбарнинг 53 ёшигача, яъни унинг Маккадан Мадинага қилган ҳижратига (622 йил) қадар бўлган давр тарихидан иборат.

Асарнинг асосий ва катта қисми — иккинчи мақола бўлиб, 622 йилдан 1442 йилгача бўлган воқеалар шарҳидан иборат.

Бизга маълум бўлган қўлёзма нусхаларда ва асарнинг эронлик шарқшунос Маҳмуд Фаррух томонидан тайёрланган нашрида ҳам хотима учрамайди.

«Мужмали Фасиҳий»да Амир Темур авлодига бағишланган «Фойда» деб аталувчи бўлим ҳам бор.

Асарнинг бобларга бўлиниш тартиби ва қамраб олинган воқеалар шу даврга оид бошқа тарихий манбалар мазмунига зид бўлмаса ҳам, бироқ унда тарихий фактлар ўзига хос бир йўсида шарҳланган. Чунинчи, воқеалар жараёни бир-бирига узвий боғланган, турли-туман тафсилотлар билан бойитилган эмас, балки жуда қисқа тарзда баён қилиниб, содир бўлган воқеалар йилма-йил хронологик тартибда берилган.

«Мужмали Фасиҳий» ҳам, бошқа тарихий асарларда кузатганимиздек, ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётнинг тарихнавис назарига муҳим кўринган барча томонларини ўз ичига олади. Бу хусусда муаллиф дебочала ёзади: «Ушбу мажмуа тарихдан воқиф бўлишни хоҳлаган кишилар учун кўп фойда келтиради, чунки улар бирор воқеа, ё хабарнинг қайси замон ва маконда содир бўлганлигини билмоқни нотаб қолсалар, бу мақсадларига ушбу мажмуа тезроқ етиштиради.

Қуйида ушбу асардан Темур ва унинг яқин авлодига оид маълумотларни келтирамиз¹.

Етти юз ўттиз олтинчи (1335—1336) йил

[47] Амир Соҳибқирон Амир Темур кўрагон ибн амир Тарағой ибн Бурқул ибн Илангиз ибн Ижил (ёки Ийжал) ибн Қарочар нўён ибн Сўғу-Сичон ибн Эрдамчи ибн Қачўли нўён ибн Тўманайхон ибн Бойсунгурхон ибн Қайдўхон ибн Дутуманихон ибн Бўқахон ибн Бўдончархон (ёки Бўзунжархон) ибн Алонқуво хотун¹ шаъбон ойининг йигирма бешинчиси (1336 йил, 9 апрел) да Қенда туғилди. Унинг туғилиши, тахтга ўтириши ва вафоти ҳақида бундай дейилган:

Султон Темур— у (шахс)ки, унга ўхшаш подшоҳ
бўлмаган.
Етти юз ўттиз олтинчи (1335—1336) йил дунёга
келди,

Етти юз етмиш биринчи (1369—1370) йил тахтга
ўтирди,
Саккиз юз еттинчи (1404—1405) йил бу дунёни тарк
этди.

Етти юз олтмиш учинчи (1361—1362) йил

(95)... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон Баён сулдус ва Амир Ҳусайн ибн амир Мусаллаб ибн амир Қазаргон орасида бўлаётган жангда Амир Ҳусайнга ёрдам бериш учун амир Ҳизр Ясовурий ёнига жўнади.

Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб Бадахшонни забт этди.

Амир Ҳусайн ва Баён сулдуснинг Тўғлуқ Темурхон билан жанги.

Етти юз олтмиш тўртинчи (1362—1363) йил

(96)... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон амир Ҳусайн ибн Мусаллаб билан Сеистон томон жўнади. Амир соҳибқироннинг қўли камон ўқи билан жароҳат-

¹ Таржима Теҳрон нашридан (Фасиҳ Ҳавофий. Мужмали Фасиҳ, ба таслиҳ ва таҳшия Маҳмуд Фарруҳ, жилди доваум. Тус-Машҳад, 1339/1961) бажарилган. Таржима ичидаги қавсда келтирилган рақамлар ушбу нашр бетини кўрсатади.

² Шарафиддин Али Яздий ҳам Темурнинг худди шу шажарасини келтиради, фақат баъзи исмлар ёзилишида фарқ бор (Муқаддима-йи Зафарнома, Ўз ФА ШИ қўлёзмаси, № 4472 в. 83-бет.

ланди ва бир оз дурустроқ бўлганидан сўнг, у Арсифда яна амир Ҳусайнга қўшилди ва биргаликда Мовароуннаҳр томон жўнади.

Етти юз олтмиш бешинчи (1363—1364) йил

Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ибн Амир Қазарон амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон иттифоқлигида Жата аскарлари билан жанг қилиши. Самарқанд ва Кешнинг забт этилиши. Искандар ўғлон, амир Ҳамид ва амир Юсуфхўжаларнинг асирликка олинishi.

Етти юз олтмиш еттинчи (1365—1366) йил

(98)... Амир Ҳусайн ва Жата аскарлари орасида соҳибқирон бўлган жанги лой уруши¹.

Ушбу жангда амир соҳибқирон катта жасорат кўрсатди, лекин амир Ҳусайннинг аскарлари кучсиз бўлганлиги туфайли Жата қўшинлари ғолиб чиқдилар. (Амир Темур) иттифоқчисини жангга қанча илҳомлатирса ҳам, ёрдам бермади. Шу сабабдан амир соҳибқирон амир Ҳусайндан ранжиди ва улар орасида янгитдан низо пайдо бўлди.

Етти юз олтмиш саккизинчи (1366—1367) йил

(100)... Бадахшон подшоси амир Ҳусайн ибн амир Мусаллабга нисбатан душманларча муносабатда бўлди. Амир Ҳусайн ибн амир Мусаллаб ва амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон ораларида битим тузилиши ва уларнинг Бадахшонга биргаликда қилган юриши. Амир соҳибқирон амир Ҳусайнни доғда қолдириб, у келгунича Бадахшонни забт этди. Уларнинг Бадахшондан биргаликда қайтишлари.

Етти юз етмишинчи (1368—1369) йил

(101)... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон ва амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ораларидаги низолар.

Етти юз етмиш биринчи (1369—1370) йил

(103)... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ибн амир Қазаронга қарши чиқиши...

¹ Бу уруш ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги Оҳангарон ва Чирчиқ ўртасида жойлашган мавзеда содир бўлган.

Амир соҳибқироннинг, Оллоҳ унинг юзини ёруғ этсин, тахтга ўтириши, у Амир Темур кўрагон ибн амир Тарағой Муҳаммад ибн Барқол ибн Элангир ибн Ижйил ибн Қоражор ибн ибн Суку Сижон ибн Эрумхи ибн Қажулой ибн ибн Туманойхон ибн Байсунғурхон ибн Қайдухон ибн Дутом ибн Буқо ибн Будонжир ибн Аланқуво хотиннинг...

Етти юз етмиш иккинчи (1370—1371) йил

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон Жатага жанг қилишга жўнаб кетди. У ерга келгач, Авранг Темурни ўз томонига ййдириб, ўзи билан бирга олиб кетди. У ерда ҳукмронлик қилиш учун Кепак Темурни қолдириб, ўзи ҳам қайтиб келди. Кепак Темур бўлса қўзғолон кўтарди.

Амир соҳибқироннинг аскарлари Кепак Темур томон жўнади. Улар сулҳ тузиб, қайтиб келдилар.

(104)... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон иккинчи марта Жатага урушга жўнади. Кепак Темур ва у билан иттифоқликда бўлган гуруҳ қочди. Амир соҳибқироннинг қайтиши ва Самарқандга келиши.

Етти юз етмиш учинчи (1371—1372) йил

(105)... Амир соҳибқирон Хоразмга жўнади. Хоразм (пойтахти) ёнида унинг Ҳусайн Сўфи билан жанг қилиши. Ҳусайн Сўфининг Хоразмга қочиши. Амир соҳибқирон Хоразм теварагидаги жойларни забт этди ва қалъасини қамал қилди.

Юсуф Сўфи хоразмшоҳ бўлди. Хоразм ҳокими Юсуф Сўфи амир соҳибқирон билан шартнома туздикки, у Хонзодани амирзода Жаҳонгирга хотин қилиб берадиган бўлди, у эса Хоразм қамалини тўхтатди.

Етти юз етмиш тўртинчи (1372—1373) йил

(106)... Юсуф Сўфи (Амир Темурга) бўйсунмай, берган ваъдасига вафо қилмади, деган хабар амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг қулоқларига етди ва у иккинчи мартаба Хоразмга жўнади. Амир Юсуф (Сўфи) амир соҳибқироннинг (йўлга) чиққани ҳақида хабар топгач безовта ва саросимага тушиб қолиб, илтифот билан узрхоҳлик билдирди ва амир соҳибқирон ярим йўлдан қайтиб кетди.

Етти юз етмиш бешинчи (1373—1374) йил

Жаноби олиялари Хонзода (бегим) ни Хоразмдан олиб келдилар ва амирзода Муҳаммад Жаҳонгир ибн амир Темур кўрагонга хотин қилиб бердилар. Амир соҳибқирон амр қилдики, Кониғнада¹ шундай тўй қилсинларки, ундайни ҳали ҳеч ким кўрмаган.

Етти юз етмиш олтинчи (1374—1375) йил

(107)... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон учинчи маротаба Жата томон юриш қилди. Қамариддиннинг² қочиши. Амирзода Жаҳонгирнинг зикр этилган Қамариддинни таъқиб қилиши, унинг бир неча одамларини асирликка олиб, уларни онласи билан Самарқандга олиб келди.

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг Дилшод огога уйланиши.

Етти юз етмиш еттинчи (1375—1376) йил

(109)... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон тўртинчи маротаба Жата тарафга юриш қилди. Унинг йўлдан қайтиши. У илгарироқ Қамариддинни олиб келишга жўнатган Сари Буқо ва Одилшоҳ ва Баҳром жалонрлар қўзғолол кўтардилар ва амир соҳибқирон қайтишга (мажбур бўлди), (сўнг), бешинчи маротаба Жатага уруш қилгани жўнади. Қамариддиннинг қочиши.

Амирзода Жаҳонгир баҳодирнинг вафоти.

Амир соҳибқироннинг Жатадан қайтиши.

Уша йили амир соҳибқирон олтинчи маротаба Жатага урушга жўнади. Қамариддиннинг иккинчи маротаба қочиши ва амир соҳибқироннинг Мовароуннаҳрга қайтиб келиши.

Тўхтамишхон Урусхондан юз ўгириб, Жатадаги жангдан қайтиб келганида амир соҳибқирон ёнига келди.

Амир соҳибқирон Тўхтамишхонга илтифот кўрсатиб, унга Утрор ва Сабронни инъом қилди.

Урусхоннинг фарзанди Урду Буқонинг келиши ва унинг Тўхтамишхон билан қилган жанги. Тўхтамишхоннинг қочиши. У яна амир соҳибқироннинг ҳузурига кел-

¹ Кониғна — Самарқанднинг шимол-шарқий тарафида жойлашган нузхатгоҳ.

² Қамариддин — Амир Темур жанг олиб борган Мўғулистоннинг нуфузли амирларидан бири.

ди. У унга яна аскар берди ва Тўхтамишхон Урусхоннинг фарзанди Урду Буқо билан жанг қилди. Тўхтамишхон енгилди ва оғир жараланди. Уни ўлган деб, жанг майдонига ташлаб кетдилар. Лекин бир неча навкарлари уни тириклар ичидан топиб, амир соҳибқирон олдига олиб келдилар. У «Тўхтамишни даволатиб, тузатсинлар», деб буйруқ берди ва у тузалгандан кейин (ҳазрат соҳибқирон) еттинчи мартаба (110) Жатага юриш қилди. Урусхон жангга киришмай, амир соҳибқирондан қочиб кетди, у эса ўн беш кун мобайнида унинг кетидан қувиб юрди... Шу вақт Урусхон вафот этди ва ўрнини ўғли Тўхтақия эгаллади, (лекин) у ҳам яқин орада вафот этди деган хабар келди.

Амир соҳибқирон Урусхоннинг улусини ва Дашти қипчоқ ҳукмронлигини Тўхтамишхонга берди.

Амирзода Жаҳонгир ибн амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг ўғли амирзода Муҳаммад Султон дунёга келди.

Етти юз етмиш саккизинчи (1376—1377) йил

(111)... Амир соҳибқироннинг амрига биноан Тўхтамишхоннинг Дашти қипчоқда ҳоким қилиб тайинлашиши.

Етти юз етмиш тўққизинчи (1377—1378) йил

Султон олий ҳазратлари, халқларнинг маҳобатли ҳокими, араб, турклар ва Ажам маликларининг ҳомийси, дунё подшоҳларининг подшоҳи Шоҳруҳ Баҳодирхоннинг, Оллоҳ унинг ҳукмронлигини абадий қилсин, пайшамба куни ўн тўртинчи раби ас-соний (1377 йил, 20 август) да туғилиши.

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг аслзодалардан келиб чиққан Туман оғога уйланиши.

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг Занжир саройда¹ қишланг учун қолиши.

Етти юз саксонинчи (1378—1379) йил

(113)... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг тўртинчи мартаба Хоразм устига юриши. Хоразм атрофида унинг Юсуф Сўфи билан қилган жанги. Юсуф

¹ Занжир Сарой — Қаршига яқин ёки унинг ўзида жойлашган қаср. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Нашрга тайёрлаш, сўз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар А. Ўринбоевники. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1969, 325, 344-бетлар.

Сўфи қочиб, Хоразм қалъасида мустаҳкамланди. Хоразм атрофида Юсуф Сўфи билан бўлган жангда жароҳатланган Оқ буқонинг ўғли Ануширвоннинг ўлими.

Етти юз саксон биринчи (1379—1380) йил

(115)... Амир соҳибқироннинг Хоразмни забт этиши. Оқсоқоллар ва аслзодаларнинг Хоразмдан Самарқандга кўчирилиши. Амир соҳибқирон тарафидан Кешда Оқ Сарой қурилишининг ташкил этилиши. Амир соҳибқирон тарафидан Кеш қалъасининг бунёд этилиши. Амир соҳибқирон амир Хожви Сайфиддинни Ҳиротга малик Гийасиддин Мир Али Қуртни олиб келишга жўнатди, лекин у уэр сўраб, келмади.

Етти юз саксон иккинчи (1380—1381) йил

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон амирзода Мироншоҳ кўрагонни Хуросонга эга бўлиб, у ерда ҳукмронлик қилиш учун кўп сонли аскар билан жўнатди.

(116) Амир соҳибқирон Эронни забт этиш учун Хуросонга келди. Малик Муҳаммад ибн Малик Муиззиддин¹ Абулҳусайн Муҳаммад Қурт Сарахсдан амир соҳибқирон ҳузурига жўнади ва унинг илтифотига сазовор бўлди.

Амир соҳибқирон Қавсий номли жойга етиб келди. Паҳлавон Махдий Қавсий амир соҳибқирон ҳузурига келиб, унинг илтифот ва тухфаларига сазовор бўлди.

Амир соҳибқирон улуғ шайхулислом мавлоно Зайниддин Абу Бакр ат-Тайбодий² таъзимига жўнади ва у билан суҳбатда бўлишга муяссар бўлди. У амир соҳибқиронга насиҳат қилди ва ўша пайт гўё айтгандики, «сен Ҳиротни забт этганингда, одамларни ҳайдама, шаҳарни қирғин ва аҳолига нисбатан ёзузлик қилма». Амир соҳибқирон сўради: «Нега ўзингиз Маликни мажбур қилмадингиз?» Буюк мавлоно жавоб қилди: «Мен Маликка айтган эдим, лекин гапимни қулоғига олмади ва сени уни устидан устун қилишди, мен сенга ҳам наси-

¹ Малик Муиззиддин (732/1331-1332—771/1369-1370 йй.)— Қурт подшоҳлигининг еттинчи ҳукмдори.

² Зайниддин Абу Бакр ат-Тайбодий — мавлоно Низомиддин Хисравийнинг кўзга кўринган шогирдларидан бири, иззат-ҳурматга эга бўлган шайх. У шайхулислом Аҳмад Намакий Жомийдан маънавий таълим олган.

ҳат қиялман, агар қулоғингга олмасанг, сенинг ўрнингга бошқани кўтаришади». Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон тилга олиган улуғ жанобнинг олдидаи чиқариётганида деди: «Мен Ҳиротни забт этиб бўлдим, шундайки, Ҳирот аҳолисининг хоҳиш-истаклари улуғ жаноб шайхулислом тили билан айтилганидек эди».

Амир соҳибқирон Фушонж сари жўнади ва уни ишгоҳ қилди. (Ҳазрат соҳибқирон) Ҳиротга келиб, уни қамал қилди. Султон Ҳусайн ибн султон Увайс ва Одил ого шаҳзода Шайх Али ва Пир Али Борик ўрталарида бўлган жангда иштирок этиш учун Бағдод томон жўнадилар. Лекин эслатилган шаҳзода шайх Али ва Пир Али жангга киришмай, Шушторга кетдилар. Султон Ҳусайн Бағдодга жўнади, Одил ого аскар билан — Шушторга, Шаҳзода шайх Али Бағдодни даъво қилмай, Шушторда бўлиб туради, деб келишиб олдилар. Одил ого қайтиб кетди. Бундан кейин, Султон Ҳусайн Бағдодда қолади (117), Одил ого эса Курдистон яйловига жўнайди, деган қарор қилинган эди. Лекин Одил ого Султон Ҳусайнга яширин кек сақлагани учун Султонга томон жўнаб, ўзи билан аскарларни ҳам олиб борди.

Етти юз саксон учинчи (1381—1382) йил

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг Ҳиротни ишгоҳ этиши... Лекин ҳазрат соҳибқирон Малик Ғиёсиддин Пир Али Қуртга илтифотлар кўрсатди. Бу воқеа етти юз саксон иккинчи (1380—1381) йилда содир бўлган деб айтадилар. (Шу билан) Қурт сулоласи тугади. Шеър:

Қурт сулоласи ҳукмронлиги тугади,
У Али ибн Қурт¹да тўхтади.
Бу сўзлардан унинг тарихи чиқади.

Амир соҳибқироннинг Ҳиротдан қайтиши. Амир соҳибқирон ҳузурига Тусдан Алибек Арғуншоҳ ва Сабзавордан хўжа Нажмиддин Али Муаяднинг келиши. Амир соҳибқирон уларга илтифотлар кўрсатди.

Амир соҳибқироннинг Исфаронини эгаллаши. Амир соҳибқирон Жуинни эгаллади. Худошодда амир Ҳожи

¹ Бу ерда «Али ибн Қурт» тарих моддаси бўлиб, ҳарфларнинг қиймати 783/1381—82 йилни беради.

барлосни ўлдирган Жуидаги Худошод аҳолисининг жазоланиши. Худошодлап (тўпланган) мол эса Ҳожи барлоснинг ворисларига ҳадя қилинди.

Етти юз саксон тўртинчи (1382—1383) йил

(118)... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон Нишопурни фатҳ этди.

Туршиз¹ ва Қалот қалъасининг олиниси. Сулҳ тузилганлигидан ва Қалот қалъаси шайх Али баҳодир тарафидан босиб олинганидан сўнг садидларининг бир гуруҳи амир соҳибқирон ҳузурига чиқдилар. Амир соҳибқирон ушбу ғалаба учун желдуй² сифатида амир шайх Али баҳодирга Родгонни суюрғол қилиб берди.

Малик Гийёсиддин Пир Али Қурт ва унинг иписи малик Муҳаммад Пир Ҳасан, эслатилган Малик Гийёсиддиннинг ўғли, амир Ғурий, Алибек ибн Арғуншоҳ ибн Ардай Ғозон ибн амир Наврўз ибн амир Арғун ва унинг оила аъзоларининг амир соҳибқирон тарафидан Самарқандга кўчирилиши.

(120)... Чингизхон ҳукмронлик қилган даврда вайрон бўлган Фанокат мавзеидаги Шоҳруҳия³ шаҳрининг тиклашиши. Амир соҳибқирон бу шаҳар номини маҳобатли султон, ишончли ҳукмдор Шоҳруҳ Баҳодирхон номи билан атади. Қурилиш тугагач, у шаҳарни олий ҳазратлари, Оллоҳ унинг подшоҳлигини абадий қилсин, суюрғоллар қаторига киритди.

Етти юз саксон бешинчи (1383—1384) йил

(121)... Амир соҳибқирон Қамариддинни ахтариш учун Жата тарафга аскар жўнатди, лекин қанча қидирмасини, унинг изини ҳам топа олмай қайтдилар.

Султон Аҳмад (жалоир) Бағдоддан Табризга келди. У ва Одил ого ўртасидаги Мароға атрофидаги жанг. Кўп давом этган жангдан кейин ҳеч қайси тараф муваффақиятга эга бўлмади.

Султон Аҳмад Одил ого қетидан Султонияга жўнади. Одил ого амир Ҳасан, Халил Жаҳоншоҳга Султония қалъасини тақдим этиб, ўзи султон Боязид ибн султон Увайс ва унинг одамлари билан Ҳамадонга жўнади. У

¹ Туршиз — Нишопур ноҳияларидан бири.

² Желдуй — туркча; олий насаб шахсларга қилинадиган туҳфа.

³ Шоҳруҳия — ушбу шаҳарнинг харобалари Оҳангарон дарёсининг қуйилиш жойига яқин жойлашган.

шоҳ Шужъодан ёрдам сўради. У эса аскарлари билан Исфаҳонда эди. Шоҳ Шужъо султон Боязид ва Одил оғо билан Журбадаконда учрашди. Биргаликда Ҳамадонга жўнади. Султон (Аҳмад тарафидан) элчилар келиб, хабар олиб келдилар, у айтган эмишки, «Султон Боязид менинг ишим, мен уни ўз подшоҳим, деб ҳисоблайман ва мен унинг учун мамлакатимизда ҳеч қандай ерни аямайман. Лекин Одил (оғо) бизнинг қулимиз, у бизнинг олдимизда айбдор ва сенинг олдинга келди. Агар сен менинг ишим ҳақида гап юритсанг, мен сенинг яхши пиятларингдан чиқмайман, лекин Одил (оғо) ни қувватламайман».

Шоҳ Шужъо Султонияни Боязидга бериб, Одил (оғо)ни (Султонияга) яқинлаштирмаслиги ҳақида элчилар вәситаси-ла келишиб олди. Шоҳ Шужъо Шуштар томон йўл олди; султон Аҳмад Табризга қайтиб келди. Султон Боязид Султонияга келди, у билан бирга Шоҳ Шужъо юборган бир гуруҳ одамни (Султонияга) яқинлаштирмади.

Султон Аҳмад Султонияга жўнади. У Султон Боязид билан сулҳ тузиб, уни қалъадан олиб чиқиб, қалъани ўз ўғли Оқбуқога бериб, уни ўша ерда қолдирди. У икки ёлда эди. Хўжа Алишоҳ Табризийнинг авлоди Жубон қурчига қалъани қўриқланга, Шайх Маҳмуд роҳдорни эса Султонияга ҳоким қилиб тайинлади. (122) Амир соҳибқироннинг элчилари Султонияга, Султон Аҳмад ҳузурига келдилар. У уларни учрашув учун Бағдодга жўнатди ва ўзи ҳам Бағдодга жўнади.

Амир Умар (ибн) амир Аббос Султонияга келди. Унинг ҳимоячилари қочдилар. Қалъа амир Умар (ибн) амир Аббос қўлига ўтди.

Гармруддан хожи Мингқутлуғ, Говруд қалъасидан Хуррам исмли бир киши ва Султониядан бир гуруҳ ахлоқсиз одамлар етиб келдилар ва Султон Аҳмад келиб, Султонияни талон-торож қилиб, ўзи билан хазина ва тўпланган моли омонни олиб, мухассилларни¹ ўлдириб кетди, деб хабар қилдилар. Амир Умар (ибн) амир Аббос Султон Аҳмад келмаганлигини билгач, қалъадан чиқиб, кўп (одамларни) қатл этди. Ҳожи Мингқутлуғ тутиб олинди. Лекин икки кундан кейин қочиб кетди. Амир соҳибқирон Сариқамишда, амир Умар (ибн) амир Аббос эса — Султонияда қишни ўтқаздилар.

¹ Мухассил — ўлпон ундирувчи.

Амир соҳибқирон Мозандарон сари жўнади. [Сўнг] унинг Ҳиротга келиши.

Амир соҳибқирон Исфизор мавзеига жўнади, Бадрабод қалъасини фатҳ этди.

Мавлоно хўжа Низомиддин шайх Яҳё ал-Ҳавофий Бадрабодга келди. [Лекин] Бадрабод қалъасига олиб борадиган, ер остидан қовланган йўлда ернинг тагида қолди.

Шоҳ Жалолиддин Фароҳ Фароҳга яқин жойда (ўринлашиб олган) олий ҳазратлари амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг олдига келди.

Амир соҳибқирон Сеистонга жўнади ва уни фатҳ этди. Малик Қутбиддиннинг ҳибсга олиниши.

Амир соҳибқирон жўнатган амир Ҳожи Сайфиддин ва аскарлар тарафидан Қандаҳорнинг олиниши ва унинг ҳокими амир Туманнинг қатл этилиши.

(123) Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг амр-фармони бўйича Амир Сайфал барлос Қандаҳорда ҳукмронлик қила бошлади.

Амир соҳибқироннинг Сеистондан қайтиши ва унинг Самарқандга жўнаши.

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг хотини, ҳазрати олиялари Дилшод оғонинг вафот этиши.

Амир соҳибқироннинг опаси Қутлуғ Турқон оғонинг вафоти. Султон Аҳмад Ужондан Табризга келди. У бетоб бўлиб қолди, (аҳволи) шу даражага бордики, сал бўлмаса ўлай деди, лекин бир амаллаб тузалиб қолди.

Етти юз саксон олтинчи (1384—1385) йил

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон Самарқанддан Астрободга жўнади. Унинг амир Вали билан жанг қилиши. Амир Валининг қочиши ва Рустамдорга жўнаши.

Амир соҳибқирон Луқмон подшоҳга Астробод, Шосфон, Кабузжома¹ ва унинг теварак атрофидаги ерларни тақдим этди.

Шаъбон ойининг ўн саккизинчиси (1384 йил, 5 октябрь) да Шерозда шоҳ Шужоъ вафот этди. Унинг вафот

¹ Кабузжома (ҳозирги вақтда ҳожилар), Астрободнинг шарқ қисмида жойлашган ўрта аср шаҳри.

этган йили (ушбу) сўзларнинг ичида (яширинган): ке кайф аз шоҳ Шужоъ (афсуски, шоҳ Шужоъ вафот этди).

Амир соҳибқирон Ироқ томон йўл олди. Райда қишни ўтказиши. Шу йилнинг баҳорида у Султонияга жўнаб кетди. Сарик Одил Шоҳ Шужоънинг олдидан амир соҳибқирон ҳузурига келди. У унга илтифот кўрсатиб, Султонияни тортиқ қилди.

(124)... Амир Вали Табризга келди, султон Аҳмад ҳам Бағдоддан Табризга келди. Улар бир-бири билан қўшилдилар. Одил оғони ўзига бўйсундириш учун Султон Аҳмад амир Валини бир гуруҳ аскар билан амир Синтойнинг ёнига Ужондан Султонияга жўнатди.

Етти юз саксон еттинчи (1385—1386) йил

Амир соҳибқирон Рустамдор Кўхистонига жўнади, Амир Вали ва Рустамдор маликларининг қочиши (125).

Улуғвор одамлар сараси амир саййид Қамолиддин Сорийдан ва улуглар зубдаси амир саййид Имод Ҳазор Жарибдан мол, пешкаш ва амир соҳибқирон исми билан зарб қилинган тангаларни жўнатдилар. Уларга илтифотлар кўрсатилиши ва [орқага] қайтишлари. Уларга мурожаат билан мактуб йўлланди: «Сиз Луқмон подшоҳнинг даъват қилишига тайёр бўлинглар, душманга қарши биргаликда чиқинглар ва бир-биринглар билан аҳил бўлинглар».

Етти юз саксон саккизинчи (1386) йил

Сарбадорлар мамлакатининг ҳокими, хўжа Нажмиддин Али Муайяд Сабзаворийнинг вафоти.

Муҳаммад сўзининг дол ҳарфида битта нуқта қўйилса, мана шу Нажмиддин хўжа Алининг ўлган йили чиқади¹.

У [сарбадорлар устидан] йигирма етти йил ҳукмронлик қилди, шундан уч йили — Домғонда ва йигирма тўрт йили — Сабзаворда (126).

Амир соҳибқирон Сабзавор ҳукмронлигига хўжа Нажмиддин Али Муайяднинг жияни хўжа Имоиддин Масъудни тайинлади².

¹ Бу сўзлар абжадда 788/1386 йилни беради.

² Хўжа Имоиддин Масъуд ҳақида яна қ: Хондамир. Дастур ал-лузаро. УэФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси, инв № 55/1 93-а, 6-бетлар.

Амир соҳибқироннинг Озарбайжонга жўнаши ва Табризга келиши.

Султон Аҳмад ибн султон Увайс ибн Шайх Ҳасан ал-Житайатийнинг Бағдодга қочиши.

Султон Аҳмаднинг кетидан Қарбалога кетаётган амир Илёсхўжа ибн амир шайх Баҳодирни қўлига найза билан жароҳат етказилиши.

Амир соҳибқироннинг Табризда моли омон солиши.

Амир соҳибқирон шаъбон ойининг йигирма еттинчи (1386 йил, 23 сентябр)да Сарик амир Одилни ҳибсга олди.

Амир соҳибқирон Табриз ҳукмронлигини амир Муҳаммад Султоншоҳга берди.

Амир соҳибқирон Нахичевон тарафга жўнади, у ердан Гуржистонга. Гуржистоннинг фатҳ этилиши ва унинг қайтиши. Амир соҳибқирон Аррон Қорабоғида қишни ўтказди.

Гуржистон ҳокими Буқротнинг асирликка олиниши ва унинг мусулмонликни қабул қилиши. У тақдим этган пешкашлар ва тўхфалар орасида Давудийнинг дубулғаси ва қимматбаҳо зийнат буюмлари бор эди.

Амир Шайх Дарбандий амир соҳибқироннинг ҳузурига келди. У бой пешкаш ва нисор олиб келди ва амир соҳибқирон унга илтифот ва навозишлар кўрсатди (127).

Ғилол маликларининг бўйсунмишлари. Улар амир соҳибқирон саройига пешкаш, мол ва ўз фарзандларини жўнатишди.

Етти юз саксон тўққизинчи (1387) йил

Амир соҳибқирон қишлаган жой — Аррон Қорабоғидан Гуржистон томонига жўнади.

Тўхтамишхоннинг ўзбошимчалик, ношукурлик ва бўйсунмаслик кўрсатгани ҳақида хабар олиниши.

Амирзода Амироншоҳ кўрагон ва Тўхтамишхон ораларидаги жанг ва Тўхтамишнинг қочиши.

Амир соҳибқирон Кўкча Тепгизга йўл олди. Малика Сароймулк хоним Самарқанддан келди ва ҳазрати олиялари подшоҳ Шохруҳ султон, Оллоҳ унинг подшоҳлигини абадий қилсин, ва амирзода Халил Султон баҳодирни ўзи билан олиб келди...

Илонжиқ қалъасининг қамал қилиниши, (илгари) у ерда бир гуруҳ амирлар қолдирилган эди.

Олий ҳазратлари амир соҳибқироннинг Қора Муҳам-

мад одамларига ҳужум қилиши ва Олатоғда уларни ғорат қилиши. Амир соҳибқироннинг Олатоғдан қайтиши. У Банди Моҳий орқали юриб, Ван ва Вастонга келди. Малик Иззиддин Шер Ван қалъасидан чиқиб, амир соҳибқироннинг хизматида бўлишга муяссар бўлди.

Тоҳартон элчисининг Зинжондан¹ келиши. У амир соҳибқиронга бўйсунганлигини изҳор этиб, бой лашкарлар юборди. Амир соҳибқирон Салмасга жўнаб кетди (128).

Амир соҳибқироннинг малик Иззиддин Шерга илтифотлар кўрсатиши, бутун Курдистонни унга бериб юбориши.

Урмия ва Ашнини ҳокими Татроқ амир соҳибқирон ҳузурига келди. У унинг палосини ўпишга муяссар бўлди.

Амир соҳибқирон Форс мамлакатини босиб олиш учун йўл олди. Унинг Исфаҳонга келиши. Саййид Музаффар Коший ҳазрат соҳибқироннинг олдига чиқди ва Исфаҳон шаҳрини унга топширди.

Али Кужобанинг Исфаҳонда кўтарган исёни... Бу воқеа душанба куни зулкаъда ойининг олтинчи (1387 йил, 18 ноябр) да содир бўлди.

Амир соҳибқирон амир Худойдод ва амир Икки Темурни мангулой билан Шерозга жўнатди. Шерозда истиқомат қилиб турган одамлар уларни ҳурмат-этибор билан кутиб олиб, амир соҳибқиронга бўйсунганликларини ҳақида хабар юбордилар.

Амир соҳибқирон Форсга жўнади. У зулҳижжа ойининг биринчи (1387 йил, 13 декабр)да Шерозни олди.

Шоҳ Яҳъё ва унинг ўғли Султон Муҳаммад Язддан, Султон Аҳмад Кермондан, Султон Абу Исҳоқ Сиржондан келдилар.

Форс, Кермон ва Ироқнинг барча ҳокимлари олий ҳазратларининг палосини ўпишга муяссар бўлдилар. Аммо соҳибқирон ҳар бирларига алоҳида илтифот кўрсатди, Шерозни эса шоҳ Яҳъёга топширди (129).

Султон Зайн ал-Обидиннинг Шероздан Шушторга қочиши.

Амир соҳибқирон амир Усмон иби амир Аббосга илтифотлар кўрсатди. Унга отасининг лавозимини ва қимматбаҳо тўнни ҳадя қилди.

¹ Зинжон — Каспий денгизининг шимоли-ғарбий томонида жойлашган Эрон шаҳри.

Етти юз тўқсонинчи (1388) йил

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг Форсдан қайтиши.

Ҳазрати олийлари амир саййид Журжоний, Алоаддин иноқ ва бир гуруҳ аслзода одамларнинг Шероз ва Форсдан Самарқандга кўчирилиши.

Султон Зайн ал-Обидиннинг Исфаҳондан хўжа Аслиддин Кумийга қарши юриши, уни енга олмай, қайтиб кетиши. Султон Зайн ал-Обидин ва Оғжокий ўртасида ёзишма боғланиб, биргаликда Шоҳ Мансурга қарши чиқиш қилдилар.

Амир соҳибқирон бешинчи маротаба Хоразм устига юрди. Йўлда унга Муҳаммад амирнинг иниси, амир соҳибқироннинг куёви Абулфатҳ қочиб кетганлиги ҳақида хабар қилдилар. Ҳазрат соҳибқироннинг амри фармони билан уни топиб, амир соҳибқирон ҳузурига олиб келдилар. [Амир соҳибқирон] қочининг боисини суриштирди. У жавоб қилди: «Кўзғолон кўтариб, қочиб кетган менинг иним Муҳаммад амир ўзининг ҳузурига чақирди». Уни ҳибсга олдилар. Шундан кейин, амирзода Умаршайх Баҳодир қочиб кетган Муҳаммад амир билан жанг қилди, лекин уни тутиб ололмадилар, деган хабар келди...

Амир соҳибқирон Хоразмга келди. Яна бир бор босиб олган (130) Хоразмдан Тўхтамишхон аскарларининг қочиши...

Амир соҳибқирон Тўхтамишхон билан жанг қилиш учун Дашти қипчоққа жўнаб кетди. Жангдан сўнг Тўхтамишхон қочиб кетди, Айди Берди эса асирликка олинди, лекин амир соҳибқирон уни авф этди.

Етти юз тўқсон биринчи (1388—1389) йил

(131)... Амир соҳибқироннинг Тўхтамишхон билан қилган жангидан сўнг Самарқандга қайтиши. Амир соҳибқирон яна бир марта Тўхтамишхон билан жанг қилгани жўнади. Тугмак аскарларининг ўғрилиқ, хонавайрон ва талаш қилиниши. Ушбу воқеа ҳақида байт айтилган¹.

Шу йилнинг баҳорида аскарлар манғулойдаги амирзода Умаршайх Баҳодирнинг Анқа тўра билан қилган жанги.

¹ Биз уни тушириб қолдирдик.

Амир соҳибқирон ва Тўхтамишхон ўртасидаги уруш ва Тўхтамишнинг қочиши. Амир соҳибқироннинг Самарқандга қайтиши.

Улуғ амир Сулаймоншоҳ баҳодир ибн амир Давуд дуғлотнинг амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг қизи Султонбахт бегим билан унаштирилиши.

Етти юз тўқсон иккинчи (1389—1390) йил

(132) Амир соҳибқирон Оқёр¹ мавзеида ўтказган катта қурултой.

Амирзода Умаршайх баҳодирнинг Севинч Қутлуғ оғога уйланиши.

Амирзода Амироншоҳ кўрагоннинг амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг олдида қайтиб келиши. Унинг Хуросонга келиши.

Амир соҳибқирон амир Сулаймоншоҳ, Худойдод Хусайний, Шамсиддин Аббос, Усмон (ибн) амир Аббос ва бир гуруҳ амирларни йигирма минг аскар билан Жета устига юборди. Ҳазрат соҳибқироннинг қиш ўтказиши. Амир соҳибқироннинг бетоб бўлиб қолиши, Оллоҳ, унинг исми равшан бўлсин, унга сиҳатлик ҳадя қилди (133).

Етти юз тўқсон учинчи (1390—1391) йил

Амир соҳибқирон Хоразмни ободонлаштириш учун амир Мусиқони жўнатди. Мусиқо (Хоразмни) обод қилди.

Амир соҳибқирон олий ҳазратлари Шоҳруҳ султон, Оллоҳ подшоҳлигини абалий қилсин, ва амирзода Жаҳонгирнинг ўғли Амирзода Пирмуҳаммадни Тошкентдан Самарқандга ҳукмронлик қилиш учун жўнатди.

Амир соҳибқирон Тўхтамишхон билан уруш қилгани баҳорда Тошкентдан Дашти қилчоққа юзланди. Тўхтамишхон мағлубиятга учради, ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари эса соғ-саломат, катта ўлжа билан Тошкентга қайтиб келди.

Амир соҳибқирон амирзода Амироншоҳ кўрагонга Тошкентдан унга топширилган Хуросонга жўнашга рухсат берди.

Маҳмуд Ҳалҳолий ва шайх Хожин Султониандан келдилар. Маҳмуд Ҳалҳолий ва шайх Хожиларнинг Табриз ҳокими Олтун билан қилган жанглари. Олтун мағлубиятга учраб, Илончиққа қараб кетди. Маҳмуд Ҳалҳо-

¹ Кеш (Шаҳрисабз) га қарашли мавзе.

лий Табризда олти ой ҳукмронлик қилди, сўнг Ҳалҳолга жўнаб кетди. Табризда эса малик Иззаддини қолдирди.

Қора Юсуф туркман Хой томондан Табризга келди... (134) Табризда эса Сотилмиш ва Халил исмли (одамларни) ҳоким қилиб қолдирди. Уша Халил қози шайх Али мадрасаси ёнида қалъа қуради.

Етти юз тўқсон тўртинчи (1391—1392) йил

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон Тошкентдан Самарқандга келди.

Амир соҳибқирон Зобул ва Кобул мулклари ҳукмронлигини Жаҳонгир ибн ҳазрат амир соҳибқироннинг ўғли амирзода Пирмуҳаммадга топширди.

Амир соҳибқирон Табаристон томон йўл олди. У Астрободдан ўтиб, Сорига етди, Сори ҳокими саййид Камолиддини Хоразмга кўчирди. Саййид Камолиддиннинг ўғиллари саййид Муртазо ва саййид Абдуллони Тошкентга жўнатди.

Сори ҳокимлигининг амир Жамшид Корун Қоний Кўхистонийга тақдим этилиши. Хуррам Озарбайжонни босиб олганидан кейин, Оқжаки ва шайх Ҳожи уни ўлдиришди. Оқжаки Ажам Ироқда беш йил ҳукмронлик қилди.

Етти юз тўқсон бешинчи (1392—1393) йил

(135) Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон Самарқанддан ўзи қишлаган Шосфонга олий ҳазратлари Шоҳруҳ Баҳодирхонни, Оллоҳ унинг подшоҳлигини абадий қилсин, ва унинг карвонини чақириб олди. У етиб келди. Амир соҳибқирон Сафед қалъасини олиш учун Форегга жўнаб кетди. У қалъани малик Шамсиддин Муҳаммад (ибн) малик Иззиддин Ҳиратрудий Гурийга бериб юборди.

Амир шайх Али юқорида тилга олинган қалъада орушда ҳалок бўлди.

Шоҳ Шужоънинг ўғли Шиблиннинг амир соҳибқирон ҳузурига келиши.

Амир соҳибқирон тарафидан Шерознинг иккинчи маротаба фатҳ этилиши.

Мақхул бўлган шоҳ Шужоънинг ўғиллари — Шибли ва Зайн ал-Обидиннинг кўчирилиши. Шибли шоҳ Шужоъ кўзига пил тортди, Зайн ал-Обидини эса Шоҳ Мансур кўр қилди. Уларни Самарқандга жўнатишди.

Амир соҳибқирон Озарбайжон ва Бағдодга жўнаб кетди. Қора Муҳаммад Туркманнинг қочиши.

Амир соҳибқирон тарафидан Бағдоднинг фатҳ этилиши. Султон Аҳмад ибн Султон Увайс ибн амир Шайх Ҳасан ал-Житоятийнинг қочиши. Амир Усмон (ибн) амир Аббос ва бир гуруҳ амирлар султон Аҳмаднинг кетидан тушдилар. Улар унинг хотинини, Алоуддавла (исмли) ўғлини мол-мулкига эга бўлиб, олий ҳазраглари амир соҳибқирон ҳузурига олиб келдилар. У эса бир қисм одам билан Бағдоддан жўнаб кетди.

Амир соҳибқирон тарафидан хўжа Абдалқодир гўянданинг Бағдоддан Самарқандга кўчирилиши.

Рабиъ ал-аввал (ойининг) биринчи куни (1393 йил, 15 январ) да вабо касалидан Оқжоқий вафот этди. У Озарбайжон ва Табризда беш йил ҳукмронлик қилди.

Ортуқшоҳ Оқжоқийнинг ўрнини эгаллади. Худди шу пайтда, унинг тахтга ўтиришидан ўн икки кундан кейин, амир соҳибқирон аскарлари етиб келди ва шу билан унинг ҳукмронлиги тугади.

Етти юз тўқсон олтинчи (1393—1394) йил

(137) Улуғ султон Шоҳруҳ баҳодирхон ибн амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон, Оллоҳ унинг ҳукмронлигини абадий қилсин, ўгли маҳдумзода Муҳаммад Тарагой Улуғбек кўрагоннинг туғилиши.

Амир соҳибқирон Такрит қалъасини фатҳ этди.

Амирзода Умаршайх баҳодир ибн амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг якшанба куни жумод ул-аввал (ойининг) ўн тўққизинчиси (1394 йил, 22 март) да Бағдод атрофида жойлашган Ҳармату қалъасида ўлдирилганлиги ҳақида хабар олинди.

Амир соҳибқирон Форс мулкани марҳум амирзода Умаршайх баҳодирнинг ўгли амирзода Пирмуҳаммадга топширди.

Амир соҳибқирон томонидан Имод ва Авник қалъаларининг фатҳ этилиши.

Қора Муҳаммад туркманнинг ўгли Мисрининг амир соҳибқирон томонидан кўчирилиши ва унинг Самарқандга жўнаб кетиши.

Амир соҳибқирон Арзинжон ва унинг ноҳиялари ҳокимлигини Таҳортанга топшириб, илтифот кўрсатди.

Улуғ подшоҳ Шоҳруҳ баҳодирхоннинг, Оллоҳ унинг подшоҳлигини абадий қилсин, ўгли амирзода, художўй Иброҳим султоннинг туғилиши.

Етти юз тўқсон еттинчи (1394—1395) йил

(138)... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон Тўхтамишхон билан урушмоқ учун Дашти қипчоққа жўнаб кетди. Уша урушда Тўхтамишхон мағлубиятга учради...

Амир соҳибқирон Элбурзкўх томон йўл олди ва унинг қалъаларини ишғол қилди.

Амир соҳибқирон Симсим улуси ва тоғларда жойлашган қалъаларни забт этди.

Сарой ва Ҳожн Тархоннинг амир соҳибқирон томонидан эгаллашиши.

Етти юз тўқсон саккизинчи (1395—1396) йил

(139) Амир соҳибқироннинг Сарой ва Ҳожн Тархондан қайтиши.

Амирзода Амироншоҳ кўрагон Хуросонда ҳукронлик қилишни тарк этиб, Озарбайжон ҳокими бўлсин, амирзода Умаршайх баҳодир ва амир Жаҳоншоҳ ибн амир Жақунинг ўғли амирзода Рустам эса у билан бирга келишсин деган амир соҳибқироннинг буйруғи.

Амирзода Амироншоҳнинг кўчи Ҳиротдан Озарбайжонга жўнатилди.

Илгари амир соҳибқирон (буйруғи билан) қамалган Мордин ҳокими Исонинг ҳибсдан озод қилиниши ва Мордин ҳокимлигининг унга топширилиши.

Амирзода Жаҳонгирнинг ўғли амирзода Муҳаммад Султонни амир соҳибқирон Ҳурмуз ва Шероз томонига жўпатди. Амир соҳибқирон Озарбайжондан Самарқандга қайтиб келди. Райнинг Арадониди у ўз карвонига этиб олди.

Амир соҳибқирон Султонияда Аҳи Эроншоҳ Санжарийни қолдирди. Лекин у Султонияни ташлаб, амир соҳибқирон кетиданоқ жўнади ва йўлда унинг лашкарига келиб қўшилди (140).

Етти юз тўқсон тўққизинчи (1396—1397) йил

Амир соҳибқироннинг Самарқандда Боғи Шамол¹ қасрини қурдириши.

Улуғ Султон, Араб ва Ажам ҳукмдорлари шоҳи, Шохруҳ баҳодир султоннинг, Оллоҳ ҳукмронлигини абадий қилсин, ўғли олий ҳазратлари султонзода, художўй

¹ Боғи Шамол — Темурнинг боғи. У Боғи Шимол деб ҳам аталади. Шу ном енгил хилдаги харобалар, деворлар ва яқин жойлашган қишлоқ атрофида оқадиган ариқнинг номида сақланиб қолган.

Ғиёсиддин Бойсунокор бақодирхон жума кечаси, зулҳижжа ойининг йигирма биринчиси (1397 йил, 15 сентябр) да туғилди.

Хуросон мамлакати ва унинг поҳияларини амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг улуғ фарзанди Шоҳруҳ бақодирхонга, Оллоҳ унинг ҳукмронлигини абадий қилсин, топшириши. Олий ҳазратлари ғоят бахтли соатда қутли қадам билан Хуросонга етиб келди.

Озарбайжонда амир соҳибқирон ҳузурига Хонзода (бегим)нинг келиши. У Амироншоҳ кўрагон ва унинг ноибларидан шикоят қилди.

Амирзода Искандарнинг Самарқанд Конигилида Бекачи султонга уйланиши. (Шу муносабат билан тўй) маросимлари.

Самарқанднинг Конигилида амир соҳибқирон боғ барпо этишни буюрди. Боғнинг қурилиши.

Саккиз юзинчи (1397—1398) йил

(141) Олий ҳазратлари амир соҳибқироннинг Хизр-хўжахоннинг қизи Тўкал хонимга уйланиши муносабати билан Конигилда берилган катта тўй¹.

Амир соҳибқирон амирзода Муҳаммад Султонни Мўғул (истон) ҳудудига жўнатди. Ашпара қалъасининг қурилиши.

Самарқанд — Кеш йўлида амир соҳибқирон тарафидан Тахти қорачада боғ қурилиши.

Олий ҳазратлари ҳоқон Шоҳруҳ бақодирхон, Оллоҳ ҳукмронлигини абадий қилсин, амир соҳибқиронни кўриб келиш учун Астрободдан Кешга келди.

Амир соҳибқирон Кўхи Сулаймон афгонларига ҳужум қилди ва афгонлар вайрон қилган Абрбоб қалъасини тиклади.

Амир соҳибқирон Синд дарёсидан ўтиб, Уча ва Мултонни ишғол қилди.

Амир соҳибқироннинг Маллу(хон) ва Саранг билан жанг қилиши. Улар султон Ферузшоҳнинг қариндошларидан бирини тахтга ўтқазиб, ўзлари ҳукмронлик қилар эдилар. Маллу ва Сарангнинг қочиши. Амир соҳибқирон Катурга жўнади ва уни фатҳ этди.

Амир соҳибқирон Қандаҳорга келди, у ердан яна Ҳиндистонга қайтди.

¹ Ушбу тўй Боғи Дилкушода ўтган.

Саккиз юз биринчи (1398—1399) йил

Амир соҳибқирон яна Ҳиндистонга жўнади. Унинг Нағз қалъасига келиши ва уни забт этиши. Амир соҳибқирон шоҳ Али Фароҳийни беш юз нафар пиёда аскарлари билан мазкур қалъада қолдирди (142).

Кашмир ҳокимининг элчиси Искандаршоҳ бўйсунганлигини изҳор этиш учун Синд дарёсининг бўйига, амир соҳибқирон ҳузурига келди.

Амир соҳибқирон Жуд тоғига жўнади. Тоғ этагида истиқомат қилиб турган одамлар унга бўйсуниб, туҳфалар ва писор олиб келдилар.

Амир соҳибқирон Тулумби, Дибаллпур, Ажудон ва унинг атрофларига жўнади ва уларни забт этди.

Амир соҳибқирон тарафидан С. р. с. ти¹ Фатҳобод, Аҳруни ва Туҳна шаҳарларининг фатҳ этилиши.

Амир соҳибқироннинг Деҳли атрофларида Султон Маҳмудхон ва Маллухон билан (қилган) жанги. Улар қочдилар ва Деҳли қалъасида мустаҳкамландилар.

Амир соҳибқирон Деҳли шаҳарини қамал қилди ва тез фурсатда уни эгаллади. Султон Маҳмуд ва Маллухон Деҳлни ташлаб қочдилар.

Амир соҳибқирон Ганг (дарёси тарафига) жўнади²...

Ҳуму ва Манунинг забт этилиши. Ҳуму ҳокими ва у билан бирга бўлган гербларнинг (асирликка) олинishi. Ҳуму ҳокими мусулмонликни қабул қилди.

Кўкар ва Лоҳуварнинг забт этилиши.

Амир соҳибқироннинг Ҳиндистондан қайтиши. Ражаб ойининг биринчи куни (1399 йил, 9 март) у Синд дарёсидан ўтди; мазкур ражаб ойининг йигирма биринчиси (1399, 29 март) да Амуйа дарёсидан ҳам ўтди.

Амир соҳибқирон Самарқандда ўйлаб қўйган жомеъ масжидининг қурилиши. Қурилиш якшанба куни муқаддас рамазон ойининг тўртинчиси (1399 йил, 10 май) да (бошланган) — (143).

Амир соҳибқироннинг амр-фармонида биноал шаввол ойининг охири (1399 йил, июлнинг боши) да Ҳиротда олий ҳазратлари ҳоқон халифалик посбони Шоҳруҳ сул-

¹ Ушбу воқеалар ҳақида яна қаранг: Гияс ад-Дин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Перевод с перс, предисловие и примечания А. А. Семенова. М., 1969. 134—139-бетлар.

² Суали тоғининг ёнида содир бўлган воқеалар ҳақида яна қаранг: ўша асар, 153—163-бетлар.

тон, Оллоҳ унинг ҳукмронлигини абадий қилсин, учун Боғи Шаҳр қасри¹ қурилишининг бошланиши. [Қурилишга] Милкат тавочи доруға ва саркор қилиб тайинланган эди.

Саккиз юз иккинчи (1399—1400) йил

Амир соҳибқирон Озарбайжон томон жўнади. Амир соҳибқирон Султонияга келди. Амирзода Амироншоҳ кўрагондан ранжиди. Нодимлари мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Кўдакий Қўҳистоний, устод Қутбиддин Найи, устод Ҳабиб Уди, устод Ардашер Чанги, Абдалмўмин гўянда ва хўжа Яҳё Наррадни жазога буюрди.

Амир соҳибқирон Гуржистон фатҳи учун жўнади. Гургеннинг қочиши ва Жошибек гуржийнинг ҳам қочиши. Гуржийларнинг қочиши, гуржийлар қўлида асирликда турган мусулмонларнинг озод қилиниши (144).

Саккиз юз учинчи (1400—1401) йил

Амир соҳибқирон Шом мулкни бўйсундириш учун юриш бошлади. Унинг Сивасга келиши ва Сивасни эгаллаши.

Ҳазрати олий амир соҳибқирон олий ҳазрат ҳоқон Шоҳруҳ султонни, Оллоҳ унинг ҳукмронлигини абадий қилсин, Убулистон, Малатия, Қаҳна ва Баҳоснига жўнатди.

Амир соҳибқирон Антаб шаҳарини қамал қилди. Сулҳ тузилиши. Ҳалеб, Хоми, Хумис, Баалбек ва Дамашқ шаҳарларининг фатҳ этилиши.

Олий ҳазратлари амир соҳибқироннинг Шомдан қайтиши.

Амир соҳибқирон Мординга келди. Қора Усмонга илтифот кўрсатиб, унга шарафли чопон тақдим этди.

Амир соҳибқирон султон Ҳасан Қайфага ўша мулкни топшириб ва қимматбаҳо чопон тақдим этиб, илтифот кўрсатди.

Амир соҳибқироннинг Арзирум султони Тахартанга шарафли чопон туҳфа қилиши ва уни ўз мулкига таъинлаши.

Бахтли нўён Жалолиддин Ферузшоҳ, сояси абадий

¹ Салжуқийлар давридаги Сивас ҳақида қаранг: Рашид ад-Дин. Переписка. Перевод, введение и комментарий А. И. Фалиной, М., 1971. 396—397-бетлар.

бўлсин, ва амир шайх Муҳаммад доруганинг узоқ вақт қамал қилингандан сўнг, Илончиқ қалъасини забт этишлари. Мазкур қалъа кутволи — Оғулшонийнинг ҳибсга олиниши.

Бағдодда хўжа Саъдадин Маъсуд Симпониининг камон ўқи билан ўлдирилиши (145).

Якшанба кунн, зулқаъда ойининг йигирма еттинчиси (1401 йил, 9 июл) да Бағдоднинг фатҳ этилиши.

Амир соҳибқироннинг Бағдоддан қайтиши ва Табризга келиши.

Улуғ амир Оқбуқо баҳодирнинг Ҳиротда, Қоҳдестонийловида вафот этиши. Жасадини вақтинча Ғозургоҳда дафн этишди, кейинроқ Шаҳрисабзга олиб келишди, унинг қабри ўша ерда.

Саккиз юз тўртинчи (1401—1402) йил

Амир соҳибқирон хўжа Шамсиддин Муҳаммад ибн хўжа Али ибн хўжа Низомиддин Яхъё Семнонийни вазир қилиб, Хуросонга жўнатди. Унинг Ҳиротга келиши.

Амир соҳибқироннинг Аррон Қорабоғида қишлаши.

Иззатли ҳоқон Шоҳруҳ Баҳодирхоннинг, Оллоҳ ҳукмронлигини абадий қилсин, жума кунн рамазон ойининг йигирма тўртинчиси (1402 йил, 27 апрел) да ўрли маҳдумзода Ғиёсиддин Муҳаммад Жўқийнинг туғилиши.

Дорул фатҳ (Бағдод) қурилишининг тугатилиши. Ғиёсиддин Солор Семноний уни амир соҳибқирон Язд молини йиғишга юборган пайтида қурди. Ҳисоб-китоб қилинаётган пайтда (бу ҳақда) амир соҳибқирон олий ҳазратларига етказишди.

Амир соҳибқирон Рум сари жўнади. Тартум қалъаси, Кемаҳ қалъаси, Ҳарук қалъаси, Қайсария¹, Ангурия ва Қора шаҳарнинг ишғол қилиши.

Амир соҳибқироннинг Йилдирим Боязид² билан жанг қилиши. Султон Маҳмудхон тарафидин Йилдирим Боязиднинг асирга олиниши, Рум аскарларининг мағлубиятга учрашлари.

Амирзода Муҳаммад Султон амир соҳибқироннинг буйруғи билан Бурсага жўнаб кетди.

¹ Қайсария — Кичик Осиё яриморолнининг марказий қисмида жойлашган Рум вилоятинининг катта шаҳри (Рашид-ад-Дин. Переписка, 396—397-бетлар).

² Йилдирим Боязид — Йўлдирым лақаби билан машҳур бўлган усмонийлар султони Боязид I (1389—1402).

Амир соҳибқирон амирзода султон Ҳусайн, амирзода Искандар ва амир Сулаймоншоҳларни Қўнйя, Оқшаҳар, Қора Ҳисор, Алония ва Адолияга жўнатди.

Амир соҳибқирон Кутоҳия шаҳри томон йўл олди.

Амир соҳибқирон кутоҳиялик муқаддас шайх Шамсиддин Муҳаммад Жазорийни (Самарқандга) кўчиртирди.

Саккиз юз бешинчи (1402—1403) йил

Бадриддин Муҳаммад ибн шайх Шамсиддин Муҳаммад Жазорий муқаддасни амир соҳибқирон Румнинг Кутоҳиясидаги Мисрга элчи қилиб жўнатган эди.

Амир соҳибқирон хонлик мансабига ўтқизган Султон Маҳмудхоннинг вафот этиши.

Амир соҳибқирон тарафидан мусулмон Измири билан ғайри динлар Измирининг ишғол этилиши. Гербларни кўчиртириб, амир соҳибқирон мусулмонларга зўр илтифот кўрсатди.

Абдалжаббор садрнинг вафот топиши.

Амир соҳибқиронда асирликда турган Рум подшоҳи Йилдирим Боязид (147) пайшанба куни шаъбон ойининг ўн тўртинчиси (1403 йил, 9 март) да вафот этди.

Амир соҳибқироннинг ўғли Жаҳонгир баҳодир фарзанди амирзода Муҳаммад Султон баҳодир душанба куни шаъбон ойининг ўн саккизинчиси (1403 йил, 13 март) да вафот этди...

Амир соҳибқирон тарафидан (қора) татарларнинг (Румдан) кўчирилиши. Уларни Мовароуннаҳрга элтиш учун қўшинларга тақсимланди. Уларнинг баъзилари йўлда қочдилар, баъзилари Мовароуннаҳрга етиб бордилар.

Хўжа Мўғисиддин Муҳаммад ибн хўжа Шихобиддин Абдуллоҳ Фаранхудийнинг вафоти.

Саккиз юз олтинчи (1403—1404) йил

Амир соҳибқирон Гуржистоннинг асосий қалъаларидан бири Қартин қалъасини фатҳ этди ва уни Бўрон подшоҳга тақдим этди.

Соҳибқироннинг Армапистон ва Гуржистонга юриши.

Шайхлар шайхи Жалолиддин Маҳмуд Зағғи Ажам Қалаандорий Кирмон ҳазратларининг ўрду томон келаётганда вафот топиши. У машҳур Девон ва «Жуш ва хуруш» номли маснавий муаллифи эди. Асарларида у амир

соҳибқирон билан (боғлиқ) баъзи бир воқеаларни, улар зодир этган сабаларни тавсифлаган.

Амир соҳибқирон тарафидан Байлокон шаҳрининг қурилиши ва Барлос каналини қаздириши (148). Унинг суви Байлоконгача оқиб келади.

Амир соҳибқироннинг буйруғи билан Қутбиддин садрининг тутиб келиниши. У Шероз ҳокими бўла туриб, халққа зулм қилар эди. Амир соҳибқирон (Қутбиддин садр) кўрсатган зулмларни йўқотин учун Шерозга одам оборди.

Паҳлавон Искандар Шайхийнинг қўзғолон кўтариши.

Амир соҳибқироннинг Кемоҳ қалъасини амир Аббоснинг қариндоши, кейинчалик Шамсиддин Кемоҳий номи билан машҳур бўлган Шамсиддинга инъом этиши.

Олий ҳазратлари амир соҳибқирон Амир Темур кўзагоннинг Озарбайжондан ўз давлати маркази Самарқандга жўнаб кетиши.

Саккиз юз еттинчи (1404—1405) йил

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон муҳаррам эйининг биринчи куни (1404 йил, 10 июл) да Нишопурга келди. (У ерда) Озарбайжондан қайтиб келаётганда (Ҳиротдан чиқиб), Олий ҳазратлари ҳоқон Шоҳруҳ султон, Оллоҳ унинг ҳукмронлигини абадий қилсин, Хўжа Шамсиддин Муҳаммад Семпониий ва Ҳиротнинг аслзодалари Олий ҳазратлари амир соҳибқироннинг палосини ўпишга (муяссар бўлгани) жўпадилар.

Амир соҳибқирон хўжа Фаҳриддин Аҳмад Тусий ва Аҳмад ибн Шайх (149) Ҳасанин Ҳиротни фавқулодда василлари этиб тайинлади. (Хўжа Фаҳриддин Аҳмад Тусийнинг) Ҳиротга келиши. У Боғи Загондан улуг ҳоқон (Шоҳруҳ) хизматидан қайтиб келиб, Олий ҳазратлари ҳоқон (Шоҳруҳ ҳузурда) девонбеги бўлган.

Зикр қилинган хўжа Фаҳриддин Аҳмад Тусийнинг (Хуросондан) қайтиб келиши. Бу шундай бўлган: Хўжа Аҳмад Хуросонда истиқомат қилиб турган одамларни талон-торож қилиш ва унинг зиммасига топширилган муфрада вазифасини бажариш билан овора бўлган пайтида, улуглар зубдаси Иззаддин саййид Зайн ал-Обидин ибн амир саййид Низомиддин ал-Жунубадий ал-Кўхистоний Табриздан келди ва Олий ҳазратлари амир соҳибқирон тарафига йўл олди. Хўжа Аҳмад ва зикр этилган

улуғлар зубдаси Саййид Низомиддин орасида азаллап низо бор эди. Йўлда бўла туриб, у хўжа Аҳмадга мактуб ёзди. Унда ушбу байт эслатилган эди:

Сенинг кўзларинг ишва билан одамлар хонадонини қоронғиликга айлантирди.

Ичкилик маишатиға берилмаслик учун майбозликни йўқ қилгин, сенинг шундай ҳам кайфинг ошган (150).

Хўжа Аҳмад (Изаддин Саййид Зайн ал-Обидин) амир соҳибқиронга хизмат қилишга жўнагани ҳақида эшитгач, ўзи ҳам зудлик билан унинг ҳузурига жўнади. Ушбу байт Хуросонда истиқомат қилиб турган одамларга ва айниқса Ҳирот аҳолисиға кўп яхши натижалар олиб келди. Хўжа Аҳмад Самарқандга, амир соҳибқирон ҳузурига келиб, Хуросонда адо этилган вазифалари ва ишлари ҳақида унга айтиб берди ва кўчириш лозим бўлган баъзи одамларни кўрсатиб берди.

Амир соҳибқирон буйруғ чиқарди, унга биноан (қуйидагилар) кўчирилдилар:

биринчи — хўжа Носириддин Лутфаллоҳ хўжа Араб Хировий ва унинг отаси Ҳофиз Маҳмуд; иккинчи — хўжа Тожиддин Туний ва унинг ўғли хўжа Маҳмуд; учинчи — хўжа Қавомиддин шайх Муҳаммад Хавофий ва унинг иниси хўжа Садриддин Ҳамид; тўртинчи — хўжа Иззиддин Маймуншоҳ ал-Боҳарзий ва унинг ўғли хўжа Алоуддин; бешинчи — хўжа Фиёсиддин ибн хўжа Носириддин Насруллоҳ ибн хўжа Фахриддин хўжа Шиҳоб; олтинчи — Жалолиддин Маҳмуд ибн хўжа Абдуллоҳ ибн хўжа Шиҳобиддин ва унинг ипилари хўжа Муҳаммад ва хўжа Муборак; еттинчи — хўжа Али (ибн) хўжа Фахриддин Шиҳоб; саккизинчи — хўжа Сулаймон ибн хўжа Хисом Фушонжий; тўққизинчи — хўжа Ҳожи (ибн) Абдуллоҳ Муҳаммад хўжа; ўнинчи — хўжа Муҳаммад Масъуд Кофи Боҳарзий ва хўжа Низом Шукр Нишопурий; ўн биринчи — Паҳлавон Ҳожи Завоний, Ҳирот асос (қоровул) ларининг бошлиғи, унинг илиси Абдуллоҳ Муҳаммад хўжа ва асосларнинг баъзилари; ўн иккинчи — кадхудоларнинг¹ баъзилари ва Ҳиротнинг аслзодалари.

Бу одамларни Ашпора ва Сабронга олиб боришлари топширилди. Кўчиришни элчилар зиммасига юкладилар.

(151)... Имомларнинг шон-шарафи мавлоно Жалолиддин Маҳмуд ал-Ҳаллож ал-Воъиз ал-Хировийнинг

¹ Кадхудо — кўп маъноли атама. Дастлабки маъноси — овла бошлиғи, қишлоқ ёки шаҳар аҳли бошлиғи, қабила бошлиғи ва ҳ.

вафоти Ҳиротда зулқаъда ойининг ўн еттинчиси (1405 йил, 17 май)да (содир бўлди). У Ҳиротнинг Ҳиёбонида дафн этилган. У яхши хутбалар ўқир эди, уларга жуда кўп одамлар йиғилар эди. Уни амир соҳибқироннинг амрига биноан кўчирдилар, ўша ерда — Самарқандда у ожиз бўлиб қолди. Шу ҳолда бошқа хутба ўқимаслик шарти билан (Ҳиротга) қайтишга рухсат олди. Уша йили у вафот этди.

Амир соҳибқирон Рум ва Шомга қилган юришидан муҳаррам ойининг ўнинчиси (1404 йил, 19 июл)да Самарқандга қайтиб келди. Шу кунларда баъзи шахзодаларни уйлантириши муносабати билан амир соҳибқирон Қонигилда уюштирган тўйю томошалар.

Амир соҳибқироннинг Жомеъ масжиди¹ қурилишини кўриб чиқини, унда исрофгарчилик ва ахлоқсизликка (бу ҳақда унга баъзи шахслар етказишди) йўл қўйилганлиги оқибатида (вазирлари) хўжа Маҳмуд Довуд ва Муҳаммад Желдан газабланиши.

Темур хўжа ибн амир Оқбуқонинг амир соҳибқирон буйруғига биноан ҳибсага олинини. Уни Мўғул (истон) чегарасига — Иссиқкўлга жўнатишди.

Амир соҳибқирон жумод ул-аввол (1404 йил, 27 ноябр)да Хитой юришига жўнади. У Утторга қарашли Оқсулот мавзеида тўхтади, у ерда йигирма саккиз кун бўлди. Ўз амирлари ва хизматкорларининг катта қисмини улар у ерда қишни ўтқазиб, ўзларини, отларини боқиб келишлари учун Тошкентга жўнатди.

Шундай қилиб, (152) амир шайх Нуриддин, амир Шоҳмалик ва амир хўжа Юсуфдан ташқари Олий ўрдуда ҳеч ким қолмаган эди.

Амир соҳибқирон пайшанба кунини жумод ул-охир ойининг йигирма биринчиси (1404 йил, 15 декабр)да Оқсулотдан Утторга жўнади. Душанба кунини, ражаб ойининг еттинчиси (1405 йил, 9 январ)да у Уттор шаҳарида тўхталди ва у ерда қирқ кун соғ-саломат юрди, пайшанба кунини, шаъбон ойининг тўрттинчиси (1405 йил, 5 феврал)да нард ва шатранж ўйинларини (боиқа) ўйнамасликка аҳд қилди.

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагонининг бетоблиги ва олий ҳазратларининг муқаддас шаъбон ойинининг ўн еттинчиси (1405 йил, 18 феврал)да Уттор мавзеида

¹ Ҳозир у Бибиноним масжиди номи билан машҳурдир.

вафот этиши. Унинг ёши, Оллоҳ унинг нурини оширсин, куёни йили ҳисобида етмишинчи йилда тугади.

Шайх Темур қавчин шаъбон ойининг йигирма саккизинчи (1405 йил, 1 март) да Ҳиротга келиб, амир соҳибқирон билан содир бўлган воқеа тўғрисида хабар қилди. Уни Олий ҳазратлари ҳоқон Шоҳруҳ баҳодир султон ҳузурига, Оллоҳ унинг ҳукмронлигини абадий қилсин, улуғ амирлар — шайх Нуриддин билан амир Шоҳмалик жўнатган эдилар.

Ҳиротдан кўчирилиб юборилган одамларнинг қайтиб кетиши. Улар амир соҳибқироннинг вафоти ҳақида хабар олишлари биланоқ (Ҳиротга қайтиб) келдилар.

Ҳиротнинг Иҳтиёриддин қалъаси қутволи Милкот тавочининг Ҳиротда вафот топиши. У амир соҳибқирон вафот этишидан илгари тўсатдан қазо қилди.

Араб ва Ажам халқларининг улуғ ҳокими буюк амир — Амир Темур кўрагоннинг ўғли (153) Шоҳруҳ баҳодирхоннинг Хуросон тахтига ўтириши, Парвардигори олам Оллоҳ унинг Эрон ва Ироқ ҳукмронлигини абадий қилсин.

Амирзода Амироншоҳ кўрагоннинг ўғли амирзода Халил Султоннинг Самарқанд тахтига ўтириши. Чоршанба куни, рамазон ойининг ўн олтинчиси (1405 йил, 18 март) да у Самарқанд шаҳарига кириб, Арки Олийни эгаллади.

Олий ҳазратлари ҳоқон [саид]нинг амрига биноан Ҳирот шаҳри, унинг дарвозалари, миноралари ва деворларининг тикланиши...

Амир соҳибқироннинг, у вафот топган куни, авлодлари қуйидаги тартибда: ўғил ва набиралари (жамий) ўттиз олтига.

Марҳум амирзода Жаҳонгир баҳодир авлодидан — ўн битта.

Амирзода Мухаммад Султон баҳодир авлодидан — учта. Амирзода Жаҳонгир тўққиз ёшда. Амирзода Саъд Ваққос олти ёшда. Амирзода Яҳъё беш ёшда.

Амирзода Жаҳонгир баҳодирнинг ўғли амирзода Пирмуҳаммаддан еттида. Қайдуга тўққиз ёш, Холидга олти ёш, Будонжир, Саъд Ваққос, Санжар, Қайсар, Жаҳонгир.

(154) Умаршайх баҳодир авлодидан эса тўққизта ўғил ва набира. Амирзода Пирмуҳаммад ибн Умаршайх баҳодир бир ўғли билан Умаршайх исмли [ўғли]

га] етти ёш. Рустам ибн Умаршайх баҳодир икки ўгли билан: Усмонга — олти ёш ва султон Алига бир ёш.

Искандар ибн Умаршайх баҳодирга — йигирма бир ёш. Аҳмад ибн Умаршайх баҳодирга — ўн саккиз ёш. Сиди Аҳмад ибн Умаршайх баҳодирга — ўн беш ёш. Бойқаро ибн Умар баҳодирга — ўн икки ёш.

Амирзода Амироншоҳ кўрагон авлодларидан етти ўғли ва (икки) набира қолган. Абубакр ибн Амироншоҳ — йигирма уч ёшда. Унинг икки ўғли бор эди. Элагирга — тўққиз ёш ва Усмон Жадиға — тўрт ёш. Умар ибн Амироншоҳ баҳодирга — йигирма икки ёш. Халил Султон ибн Амироншоҳ баҳодирга — йигирма бир ёш. Ийжил ибн Амироншоҳ баҳодир ва Суюрғатмиш ибн Амироншоҳ баҳодир.

Улуғ султон, ҳурматли ҳоқон Шоҳруҳ баҳодирхон, Парвардигори олам ҳукмронлигини абадий қилсин, авлодларидан етти (киши): маҳдумзода Улуғбек кўрагон — ўн бир ёшда. Иброҳим султон баҳодир — ўн бир ёшда, Байсунғур баҳодирга — саккиз ёш, Суюрғатмиш баҳодирга — саккиз ёш. Муҳаммад Жўқий баҳодирга — уч ёш, Жон ўғлонга — икки ёш, Муҳаммад Ярдига — бир ёш.

810 (1407—1408) йил

(176)... Балхдаги Ҳисори Ҳиндувонни тиклаш хусусида олий ҳазратлари ҳоқон (Шоҳруҳ)нинг буйруғи¹.

(180)... Амир соҳибқирон вафоти муносабати билан таъзия билдириш учун юборилган хитой элчиларининг етиб келиши. Уларга илтифотлар кўрсатилиб, кетишига руҳсат берилди.

814 (1411—1412) йил

(205) ... Маҳдумзода [Улуғбек] ва Самарқанднинг асладолари Кашка номли мавзеда олий ҳазратлари Шоҳруҳнинг палосини ўшига мушарраф бўлдилар. Олий ҳазратлари амир соҳибқирон қабрини зиёрат қилиб, у ердан Кониғилга жўнадилар.

(207) ... Малика Тумон ого келди. Олий ҳазратлари унга ҳурмат ва эҳтиром кўрсатишига ҳаракат қилди. Олий ҳазратлари иккинчи билқис, Гавҳаршод ого, унинг

¹ Фасиҳ Ҳавофийнинг маълумотига кўра, Балхнинг Ҳисори Ҳиндувонини амир Ҳусайн ибн Мусаллоб 669/1367—1388 йида таъмирлаган (Мужмали Фасихий, 101-бет) эди.

софлиги абадий бўлсин, уни кутиб олишга барча аёллар билан чиқди ва ҳурмат-эҳтиром билан олиб келди. Олий ҳазратлари амир соҳибқирон унга суюрғол қилиб тайинлаган Қавсия қишлоғидан йиғиб олинадиган мол ва мутавожихот ва Хабушон вилоятидаги Мажроқ қишлоғидан олинадиган мол унга таъйин этилди.

816 (1413—1414) йил

(212) ... Амирзода Муҳаммад Жаҳонгир ибн амирзода Муҳаммад Султон ибн амирзода Муҳаммад Жаҳонгир ибн Амир Темур кўрагоннинг олий ҳазратлари ҳоқон [Шоҳруҳ]нинг қизи Марьям Султонбегимга эслатилган йилнинг пайшанба куни жумод ул-охир ойи (1413 йил, 29 август — 27 сентябр) да уйланиши.

817 (1414—1415) йил

(214) ... Амирзода Ийжил баҳодир ибн амирзода Амироншоҳ кўрагон ибн Амир Темур кўрагоннинг вафоти.

827 (1423—1424) йил

(254) ... Улуғ хотин Руҳ Парвор ого муқаддас муҳаррам ойининг учинчиси (1423 йил, 7 декабр) да вафот этди. У амир соҳибқироннинг канизақларидан бири эди. Олий ҳазратлари (Амир Темур) вафотидан сўнг уни Ҳамза сулдус хотин қилиб олди, ундан кейин амир Али тархон, ҳозир эса у амир Ҳасан Суфи тархоннинг хотини эди.

828 (1424—1425) йил

(257) ... Шермуҳаммад ўғлоннинг маҳдумзода Улуғбек кўрагон билан жанг қилиши. Зикр этилган Шермуҳаммаднинг енгилиб қочиши ва маҳдумзода Улуғбек кўрагоннинг соғ-саломат қайтishi. У ўзи билан қош тошини олиб келди. Олий ҳазратлари амир соҳибқирон, Оллоҳ унинг далилини ёруғ қилсин, ўз вақтида амир Жаҳоншоҳ (ибн) амир Жоқуни бир неча минг одам билан шу тошни [Самарқандга] олиб келишлари учун қолдирган эди, лекин буни амалга оширолмай юрган эдилар.

833 (1429—1430) йил

(267) ... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг қизи улуғ хотин Султонбахт бегимнинг Нишопурда вафот этиши.

ФАХРИДДИН АЛИ КОШИФИЙ **«ЛАТОИФ АТ-ТАВОИФ» ДАН.**

Фахриддин Али Кошифий (туғлиқ исми Фахриддин Али ибн Хусайн ибн Али ал-Воиз ал-Кошифий ал-Бай-ҳақий; 1463—1532)— илоҳиёт, ҳадис, тафсир, адабиёт ва тарих фанларини пухта билган йирик олим. У бир пайтлар хожа Убайдуллоҳ Аҳрор (1404—1490)га котиблик қилган, сўнг теурий Султон Хусайн Бойқаро хизматида бўлган. Фахриддин Али Кошифий юқорида қайд этилган фанлар бўйича 10 га яқин муҳим асарлар ёзиб қолдирган. «Латоиф ат-тавоиф» («Турли тоифалар ҳақида латифалар») шулар жумласидан.

Қуйида келтирилган парча асарнинг Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси қошидаги Шарқшунослик институтида 313-рақам остида сақланиб турган кўлёзма нусхасидан олинди.

«Саид Имод Хубонзий фозил ва хуштаъб киши эрди. У мапа буларни ҳикоя қилади: «Мирзо Улуғбекнинг мажлисларидан бирида Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си ўқилди. Мирзо ундаги баъзи шеърларнинг маъносини [сечишни] аҳли мажлисга ҳавола қилди. Мовароуннаҳрлик бир киши «Шоҳнома»ни мирзога, унинг яқинлари ва маҳрамларига хуш келмайдиган бир оҳангда ўқиди. Мирзо таажжубландилар ва менга мурожаат қилиб, «ушбу сўз аслида қаердин чиққан?», деб сўрадилар. «Хуросондин чиққан»,— деб жавоб қилдим, мовароуннаҳрликлар менинг зиддимни олиб, «ҳа, хуросонликлар ўз мажлисларида [бу лафзни] шундай талаффуз қиладилар»,— дедилар. Мен сўзимда давом этиб: «Хуросонда бирон шеърни ёки бошқа нарсани ўқиганларида бузиб ўқийдилар, масалан, «зафар аскал» («зафар маскани») сўзини «зафарбоз» («зафар ўйини») деб ўқийдилар»— дедим. Мирзо жавобимдан мамнун бўлдилар ва каминига хос чопонларини инъом қилиб, «мипбаъд менинг хузуримда «Шоҳнома» бунақа бузиб ўқилмасин!»,— деб амр қилдилар».

ШАРАФИДДИН АЛИ ЯЗДИЙ **«ЗАФАРНОМА» ДАН**

Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари XV асрнинг подир ёзма манбаларидан бирidir. Бу асар Амир Темур салтанати тарихини ўз ичига олади ва ушбу

мавзуга бағишланган бошқа ёзма манбалардан тарихий кечнималар баёнининг изчиллиги ва батафсиллиги билан фарқ қилади.

«Зафарнома» Шоҳруҳнинг ўғли Иброҳим Султон ташаббуси билан тузилган, унда дастлаб бахши ва муншилар томонидан Темур ҳақида туркий ҳамда форсий тилларда ёзилган маълумотлар тўпланган. Ҳар бир воқеа лозим тошилганда мушоҳидлардан сўраб текширилган. Шарафиддин Али Яздий олдига эса асарни жопли ҳамда тушунарли қилиб ёзиш, шунингдек, ҳужжатларга қатъий риоя қилиш талаби қўйилган.

Шу сабабдан бўлса керак, «Зафарнома» ёзилганидан то ҳанузгача алоҳида эътиборда бўлиб келди. Кейинги асрларда унинг бир қанча назмий ва насрий нусхалари тузилди. Оврупо тилларига (француз, инглиз, итальян) қисқа тарзида таржима қилинди, нашр этилди (Қоҳира, 1887—1888; Калкутта, 1818).

Қуйида «Зафарнома»дан Темурнинг Хоразмга юришларига оид маълумотлар терма таржима қилинди. Таржима учун асарнинг ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланаётган (№ 4472) қўлёзманинг А. Урипбоев нашр эттирган (1972) фотофаксимил нусхаси асос қилиб олинди¹.

Ҳазрат Соҳибқироннинг Хоразм волийси Ҳусайн Сўфи ҳузурига элчи юборганлиги ҳақида сўз (в. 146а)

Ҳазрат Соҳибқирон тангри хоҳиш-истагининг ёрдамида мамлакатни ғапимлар ҳукмронлиги ва истилоси чангалидан озод қилгач, Чигатой улусини эгаллаш ва (уни) тартибга келтиришга киришди.

Беш-олти йилдан буён Қот ва Хивақни Хоразм волийси қўнғирот ўмоқидан бўлмиш Нангадойнинг ўғли Ҳусайн Сўфи эгаллаб турарди. Подшоҳлик ҳиммати илтифот соясини ул аҳволга солди. Алқа-тавожини бир гуруҳ (одам билан) унинг қошига элчи қилиб жўнатди ва у орқали [қуйидагича] пайғом йўллади: «Қот ва Хивақ Чигатой улусига тегишли эрур. Ўтган муддат ичида уни эгасиз топиб, ўз тасарруфинг ҳавзасига киритмишсан.

¹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома (фотофаксимил нашр). Нашрга тайёрлаш, сўзбони, нзоҳ ва иўрсаткичлар муаллифи А. Урипбоев. Масъул муҳаррир А. К. Аренас, Тошкент, 1972.

Энди лозимдурки, уни барча тобеъ ва туташ [ерлари] билан бирга бул томон элчилари ихтиёрига қайтарсанг, токи [шу асосда], ҳар иккала томон ўртасида самимият ва дўстлик йўли очиқлигича қолса, тотувлик ва қўллаб-қувватламоқ шарт-шароитлари яратилса». Алқа-тавочи Хоразмга етиб боргач, мактубни топшириб, пайғом мазмунини бир неча марта арзга етказди.

Хусайн Сўфи бўм-бўш майдонда орзу тўшини суриб юрганди ва [ҳазрат Соҳибқирон] давлати майдони чавандозларининг абжирлигидан беҳабар эди. Шу сабабдан қуйидагича жавоб қилди: «Бу вилоятни мен қилич воситасида қўлга киритганман ва уни қилич кучи билан олишга тўғри келади».

[Байт]

Мулк келишининг маҳри кесилгач қилич билан,
Уни талоқ қилиш мумкин фақат қилич билан.

Элчилар қайтиб келиб, ул ўринсиз жавоб салтанат қароргоҳи — тахтининг поясига арзга етгач, хисравона ҳамият унинг томон юзланмоқ истагини ул ҳазратнинг муборак хотирига солди.

(Лекин) илму тақвосининг етуклиги, дарс ва фатвосининг фазилати билан ҳазрат соҳибқироннинг хизматида бўлишни бошқа фахрли ишлар устига безак қилган мавлоно Жалолиддин Кешийнинг, уни худо раҳмат қилсин, художўйлиги ва мусулмонлиги бир кишининг ғурури (касри)га бутун бир юрт аҳолиси низо ва ташвиш майдонига айлашини раво кўрмади. У ҳазрат (Соҳибқирон ҳузурига келиб), дуо ва сано расмини адо этгач, Хоразмга [элчи бўлиб] бориш ҳақида рухсат сўраб ва Хусайн Сўфини турли панд-насиҳат билан гафлат уйқусидан уйғотиб, мусулмонлар хуни ва моли талофат нишони бўлмаслигига ҳаракат қилишини айтди. Ҳазрат соҳибқирон унинг илтимосини маъқул (в. 146 б) топди ва боришига рухсат берди.

Мавлоно Жалолиддин хайрихоҳлик юзини Хоразм томон қаратди ва ул муҳим (вазифа)ни раҳм-шафқат йўли билан ҳал этмоқчи бўлди. У ерга боргач, донишманд уламо ва динпарвар пешволарга хос бўлган насиҳат ва хушмуомалалик билан сўз қотди, низои тубдан бартараф этиш ва фитна оловини ўчириш учун ояглар ва ишботига ҳадислар келтирди. Аммо пайти бўлмагани учун сўзамолнинг гапдонлиги ва сўзга чечанлигининг фойдаси бўлмади ва натижа бермади.

Мисра: Қулоғи кар, эси йўқ [одамга] чиройли нутқ [сўзламоқ] дан не фойда?

Хусайн Сўфи [у айтган] гапларни қабул қилмади ва ўшандай ҳақиқатгўй улуғ кишини қамаб қўйишга журъат этди. Бу хабар ҳазрат соҳибқироннинг қулоғига етиб келгач.

[Назм:]

Буюрди, йиғилсин, деб олампаҳоқ
Муборак даргоҳга тамоми сипоҳ.

**Хумоюн ҳазрат Соҳибқироннинг жанг қилмоқ
учун Хоразмга юриши ҳақида сўз**

Етти юз етмиш учинчи йилнинг баҳорида (1371 йил, март ойида), сичқон йили, табиат султони озор (ойи)¹ булутли саховатидаи улус лашкари ва воҳаларнинг боғ-бўстонларини ёппасига баҳраманд этди ҳамда шамол тавожийлари саъйи ила нашъу намо топган ва сабо жарчилари тараддуди билан ҳар тарафдан ҳаракатга келган майсалар сипоҳига ранг-баранг хилъат ёпди.

Соҳибқирон оламни забт этувчи лашкар тўплаб, уларга укалко² берди.

[Назм:]

Сахий жаҳонгирлар удумин қилди,
Ганж эшигини очиб [ҳаммага] маош берди.

Самарқанддан йўлга чиқиб, Қарши чўлларида ов қилди, [сўнгра] Қабаймитанни зафарли аскарлар қўнмигоҳи этди.

Малик Муизиддин Хусайннинг ўғли Малик Ғиёсиддин Пир Али отасининг вафотидан сўнг, етти юз етмиш биринчи йил зулқаъда ойида [1370 й., май ойида] Ҳирот, Ғур, Қаҳистон ва унга тобеъ жойларга ҳоким бўлган эди. У Ҳожи Вазири кўплаб бедов отлар ва эгар-жабдуқли, юган-узангили туялар карвони, газлама, кийим-кечаклардан иборат совға-тортиқлар ила олий тахт пойи сари жўнатди. [Совғалар] ниҳида олтин эгарли кумуш ранг³ от ҳам бор эди, уни Хинг-ўғлон аташарди.

¹ Озор ойи (озор ойи) — форсий шамсий сояномадаги ой; унда Қуёш Ҳут буржида бўлади.

² Сипоҳчиларга жанг олдиан улашиладиган совға-ниҳом.

³ Бу тусдаги отни одатда «кўк от» дейилади.

[Назм:]

Гавдаси фил мисол, ҳайбатда арслондай,
Пасайганда сел мисол, кўтарилганда булутдай.
Пирамидадан қулоғи, туёғи яхлит доира,
Юзида ойдан нишона, орқаси балиқ мисол.
Уни минган қаерга [боришни] истаса,
Ўйлаб бўлмасданоқ у ерга етиб боради.

Ҳожи Вазир ул ерга етиб келди ва палос ўпмоқлик шарафи ила саодатманд бўлди. У Малик (Ғиёсиддин) нинг ихлос, садоқат, ҳамжиҳатлик ва итоаткорликда бўлиши ҳақидаги сўзларини арзга етказди.

Подшоҳлик эҳтироми [Малик Ғиёсиддин томонидан] юборилган элчини хилъат ва инъом ила тақдирлади ҳамда маликка хайрихоҳлик ва марҳаматлардан иборат суюнч хати (в. 147а) битиб, хилъат ва бийлоқ билан бирга, бир ишончли кишини унга қўшиб, [қайтишига] руҳсат этди.

[Соҳибқироннинг] мамлакатларни безатувчи раъйи амир Жоку барлосни Қундуз, Бағлон, Кобул ва ўша атроф [жой]ларни бошқаришга юбориб, лашкардан бир қисмини унга топширди; [асл] юрти ўша ерда бўлган Бўрулдой элини [ҳам] унга берди. Амир Сайфиддинни Самарқандни муҳофаза қилиш ҳамда ул жойнинг тишчлик-осудалигини таъминлаш учун қолдирди. Ҳазрат олийларининг ўзи эса зафарпапоҳ сипоҳ билан тавгри ҳифзу ҳимоясида Хоразм томон юзланди.

[Назм:]

Манзилдан манзилга ўтар ел каби,
Бош ўч олмоқ [ўйи]дан тўлган, дил эса ҳақиқат сўрамоқдан.

Зафар жиловдаю саодат яқин,

Бутун йўл давомида аниқ ғалаба ғажарчи¹ эди.

Ғалаба нишонли байроқ Бухородан ўтиб, Сепоя мавзесига етди. Душман қоровули ўша ерда эди. Ғолиб лашкар қоровули ҳужум қилиб, ғалаба қозонди ва уларни тутиб [олий ўрдуга] етказдилар ҳамда ғалаба олдидан.

[Байт:]

Урушдан хабари борлар андаза олсинлар,

¹ Ғажарчи — йўл кўрсатувчи.

Чунки ҳар қандай ишнинг якуни бошланишидан [би-
лишди], деб [уларни] ёсоққа етказдилар.

У ердан саодат ила отланиб, Кот қўрғонига етиб бор-
дилар. Қўрғонда Пирим ясовул ва Шайх Муайядлар
Ҳусайн Сўфи томонидан бири доруға, бошқаси қози этиб
тайинланган эдилар. Улар қўрғоннинг дарвозасини там-
балаб, биргаликда ҳимоя қилишга тутиндилар, замба-
ракларни ўрнатиб, ҳеч натижа чиқмайдиган ишга уриниб
ётардилар.

Зафар таяпчи бўлган сипоҳ қўрғонни [чор атрофи-
дан] ўраб олиб, забт этмоқ қўлларини куч-қудрат енгидан
чиқардилар ва мардоналик оёғини саодат ила олға
босдилар.

[Назм:]

Иккала томон ҳам жангга ташланди,
Жаҳонда ярашмоқ эшиги ёпилди.
Бу жанговар лашкар устига у томондан,
Қалъадан ўқ ва тош ёғарди.
Лекин биттаси ҳам иш бермади,
[Чунки] уларга ёрдам бергувчи одил шоҳ эди.

Ҳазрат соҳибқироннинг подшоҳлик ғайрати жўшиб:
«Ҳусайн Сўфининг гумаштасига кунни кеч қилишга фур-
сат бериб қўлга ололмаслик биз учун муносиб иш
эмас»,— деди. Унинг буйруғи билан аскарлар чўп ва хас
йиғиб, хандақни тўлдирдилар. У шахсан ўзи хандақнинг
четига келди ва Кўча Маликка хандаққа чиқингга ишора
қилди, лекин у ваҳима босиб, ул ишни эплай олмади,
сўнгра Хуморий ясовулга буюрди ва у ўша заҳоти хан-
даққа чиқди.

[Байт:]

Ботир иш кўрсатар жанг чоғи,
Қўрқоқдан ҳеч бир ҳунар чиқмас иш чоғи.

Мубашшир ва Тохожа унинг ортидан бордилар. Ас-
карлар бу ҳолатни кўргач, иккиланмасдан хандаққа чиқ-
дилар ва фасилга қараб юрдилар. Дастлаб Шайх Али
баҳодир фасилга тирмашиб чиқмоқчи бўлди; Мубашшир
ҳам чиқмоқчи бўлиб унинг оёғига осилган эди, лекин
бўлмади ва иккаласи хокрезга қулаб тушдилар. Шайх
Али яна ҳаракат қилди ва [бу сафар] фасилга чиқиб
олди. У томондан биттаси унинг қўлига найза билан ур-
ган эди (в. 147 б), жаҳон паҳлавони найзани тортиб

олиб, синдириб ташлади ва қилич билан унинг бошига солди. Голиб аскарлар ҳар томондан йўл очиб, қўрғонга кирдилар ва уларнинг саркардаларини банди қилдилар ва олов чақнатувчи обдор қилич билан шўринг қургур душманларнинг жонини суғуриб олдилар.

Эртаси куни ҳазрат соҳибқирон, одатдагидек, марҳамат кўрсатиб, асирларни озод қилмоққа фармон берди ва ул жойдан отланиб, Хоразм томон равона бўлди. Кўча Маликни хандаққа боришда қилган айби учун ёсоққа мувофиқ калтаклатиб, эшакнинг думига боғлаб, Самарқандга юборди. [Ўз вақтида] Чингизхон тархон қилган Кушлик наслидан бўлмиш Ғиёсиддин тархон ва хожа Юсуф Ўлжойтунинг иккаласини лашкарга манғлой қилиб, бошқа баҳодирлар билан олдиндан жўнатди. Улар Гурлан ариғига етиб борганларида Минглихожа ва Қулак бошчилигидаги бир чўқ душман сипоҳи ул ерда туришганди. Шамолдек ҳамла қилувчи баҳодирлар уруш оловини ёқдилар. Ҳазрат соҳибқироннинг манғлоини, буюк давлатнинг қутлуғ белгиси тарзида, одатдагидай ғалаба қозондилар ва ёвни тор-мор қилиб, изига қайтардилар. Улардан кўиларини қўлга олдилар.

Зафар шиорли лашкар гардун иқтидор соҳибқироннинг фармони билан у ердан илғорлаб, теварак-атрофга чопқин ясадилар . . .

Ҳусайн Сўфи қаршилик кўрсатишга ожизлик қилиб қолди ва ўз жонини асраб қолишни ғанимат билиб, Хоразм қўрғонига яшириниб олди. [У ердан] ташқарига одам юбориб, ёлиниб, бош эгиб омонлик тилади. У тўғри раёининг ишораси билан ҳазрат соҳибқироннинг қўл остидагиларини кўндириб, уруш оловини сўндирмоққа астойдил интилган эди. Бироқ Кайхусрав Хутталонининг мажбур бўлиб иккиюзламачилик пардаси билан ёпиб келган ботиндаги адоват ва ҳасад моддаси ҳаракатга келди. У махфий тарзда Ҳусайн Сўфи ҳузурига одам юбориб: «Асло ишонма, дўстлик эшигини очма, [аксинча], лашкарни сафлаб, дарвозадан ташқарига чиқ. Мен ҳам бу томондан орқага қайтиб, ўз туманим билан сенга қўшиламан», — деди. Ҳусайн Сўфи ул фасод ва ифвондан иборат натижасиз сўзларга учиб, жуда кўп лашкар ва раиятни йигиб, [уларни] шаҳардан ташқарига етаклаб чиқди. Улар ноғораларни [в. 148а] чалиб, роса шовқин-суроп кўтардилар ва Хоразмдан [Гурганждан] икки фарсах нарида жойлашган Қован ариғи бўйида сафланиб, ўжарлик байроғини кўтардилар.

Уша пайтда донгдор аскарлар турли томонга чопқин ясаб кетган эдилар. Ҳазрат соҳибқирон олдида ҳозир бўлган аскарларни тартибга келтириб, кўрага ва бурғу чалиб олға юрди, маймана ва майсарани ростлаб, ўртада ажратиб турган Қован суви бўйига келиб, ёвга юзма-юз бўлиб турди...

Апочи калта, Пушойи ва Шақор жирғату отларни дарёга солдилар ва отлар баҳодирлар тагида кема мисоли сузиб кетиб, нариги қирғоқдан чиқдилар. Душман ҳам ҳужумга ўтди.

Жанг бошланди. Шайх Али баҳодир ҳам бешта навкар билан сувдан ўтди ва хожа Шайхзодага ҳамла қилиб, уни қочирди. Амир Муайяд, Хитой баҳодир ва Оқ Темур баҳодир шу йўсинда сувдан ўтдилар. Элчи баҳодир ҳам ўтаётган эди, бироқ, муқаддас умрининг муддати тамом бўлган экан, чўкиб кетиб,— у фарқ қилинганлардан бўлиб қолди¹,— оятининг хулосаси унинг тақдирига мос келди. Ҳазрат соҳибқирон шамолдай учқур ва олов каби чақнаб турган [оти]ни сувга солмоқчи эди, бироқ Шайх Муҳаммад ва Баён сулдуз уни тўхтатдилар ва

[Байт:]

Энди бизнинг навбатимиз жанг қилмоқ,
Сенинг жойинг эса тахт ва базм қурмоқ,

деб ўзлари ўша ондаёқ дарёга от солдилар ва сузиб, соғ-саломат нариги томонга чиқдилар. Термиз хонзодаси Абулмаолий ҳам унинг кетидан от суриб етиб борди. Зафар ёр довиорақлар ҳарёндан ҳужум қилдилар ва душманларни қувлаб, изига қайтариб, дарвозагача еткиздилар...

Ғанимлар қўрққанларидан қўрғонга бекиниб олдилар ва дарвозани тамбаладилар. Зафарли лашкар ғалаба ва бахтиёрлик билан шаҳар ёнига келиб тушдилар.

Чопқин қилмоққа кетган, оламга донг таратган аскарлар кўплаб ўлжа ва сонсиз мол-дунё олиб қайтгач, [улар ҳам] қўрғонни қамал қилишга киришдилар.

Ҳусайн Сўфи қўрғон ичида қилмишидан пушаймон ва аҳволи париишон эди. Бир неча кун шу аҳволда,

¹ Куръони карим. 11-сура (Ҳуд сураси), 43-оятдан.

[Байт:]

Ғамнинг қўли жонининг томоғидан шунчалик сиқиб
ушладики,

Ул дарддан ўнгарилмасдан ўлиб қолди.

Ҳусайн Сўфининг вафотидан сўнг укаси Юсуф Сўфи
ўрнини эгаллади.

[Байт:]

Бири кетса, ўрнига бошқаси келади,
Жаҳонни ҳукмдорсиз қолдирмағайлар.

[в. 148 б]. Ҳазрат соҳибқироннинг Юсуф Сўфи
билан сулҳ тузганлиги ва Хонзодани амирзода
Жаҳонгир учун сўраганлиги ҳақида сўз

Юсуф Сўфи томонидан ҳазрат соҳибқирон қўл ости-
дагиларга нисбатан катта бирор-бир одобсизликка йўл
қўйилмаганлиги сабабли воситачи қўйиб, бўйсунмоқлик
қўли билан келишмоқлик ва итоаткорлик этагидан тут-
ди. Овоқ Сўфининг биродари бўлмиш Нанғадой ўғлининг
Ўзбекхоннинг¹ Шакарбек [исмли] қизидан бўлган бир
қизи бор эди. Унинг исми Севинбек бўлса-да, бироқ
Хонзода исми билан танилганди...

Ҳазрат соҳибқироннинг жаҳонни безовчи раъйи ул
шоҳлик садафининг дурини подшоҳлик конининг гавҳари
бўлмиш амирзода Жаҳонгирга никоҳлаб беришни муно-
сиб деб топди. Хонлик осмони Зухросининг салтанат ва
жаҳондорлик осмони Муштарийси билан қўшилишини
саодат ва комронлик белгиси, деб билиб, олий даргоҳга
Юсуф Сўфи юборган кишилар етказган итоаткорлик из-
ҳори бобидаги сўзларни ипобатга олди ҳамда сулҳ тузини
ва бирлашиш асосини ўша ҳумоюн пайвандга қўйди.
Юсуф Сўфи ҳам бу таклифни ганимат билиб, зўр қувонч
билан бажаришга киришди ва ул аслзода ҳамда иффату
улуғворлик соҳибасини ўзига мос сеп тайёрлаб, олий
ишора бўлиши билан олампаноҳ даргоҳга юборажагини
маълум қилди. Уруш ушбу сулҳ билан тугади, шизо ва
ўжарлик эса яхши муомала ва қариндош бўлишга ай-
ланди. Нусрат шпор зафарли байроқ у ердан қайтди.

Ҳазрат соҳибқирон олий ҳакам (тангри) ҳимоясининг
кафолати билан ўз диёри [Кеш]га стиб келгандан сўнг,

¹ Ўзбекхон — Олтин ўрда хони (1312—1342).

ўша купининг ўзидаёқ Кайхусрав Хутталонийни тутиб, сўроқ девонига ҳозир этсинлар, нўёнлар ва амирлар унинг ярғусини сўрасинлар, деган оламини бўйсундирувчи ярлиғни амалга оширди. Буйруқни бажаришга киришиб, унинг ишини аниқлаб, ўрганиб чиқдилар. Юқорида айтиб ўтилганидек, Хусайн Сўфининг олдига чопар юбориб, уни қаршилиқ кўрсатиш ва исён кўтаришга ундаганлиги гуноҳи ва яна бошқа гуноҳлари борлиги ҳам аниқ бўлди. Бир нечта гуноҳи исботлангач, уни банди қилиб, Самарқандга олиб кетдилар ва Амир Хусайннинг навкарларига топширдилар, навкарлар уни Амир Хусайннинг қасоси учун қатл этдилар. Ҳазрат соҳибқирон Хутталонни Кайхусравнинг қариндоши бўлмиш Шер Баҳромнинг ўғли Муҳаммад Мирга берди...

Ҳазрат соҳибқироннинг иккинчи марта Хоразмга черик тортганлиги ҳақида сўз

Инсон суратидаги шайтон васвасасининг ёмонлигидан паноҳ тиламоқни англатувчи муқаддас осмоний китоб— [Қуръон]нинг хотимаси ушбу воқеага аниқ далил бўла олади¹. Фисқу фасод натижасида олам остин-устун бўлади, деганлари ҳам [в. 149а] ушбу [сура мазмуни]га мос келади. Бу сўзнинг исботи ва далили қуйидаги [воқеа баёнида] келтирилган.

Кайхусрав Хутталонийни қўлга олгандан сўнг, унинг ўғли Султон Маҳмуд, Хизр Ясаурийнинг ўғли Абу Исҳоқ ва Маҳмудшоҳ Бухорий билан қочиб, Хоразмга, Юсуф Сўфи ҳузурига бордилар ва у билан суҳбатда пайтини топиб, иғво ва фасоддан сўз қотдилар; турли хил васвасалар билан уни ҳазрат соҳибқиронга нисбатан мавжуд дўстлик ва қариндошликнинг тўғри йўлидан қайтардилар. [Юсуф Сўфи] уларнинг шум васвасасига учиб, улуғлар ва мардларга хос бўлмаган иш қилди, яъни аҳду паймонни бузишга киришди. Ўша [йилнинг] кузидаёқ² чопқин ясади ва Қот вилоятини талаб, аҳолисини тўзитиб юборди. [Унинг бу ишига] ҳаёт таажжуб тили билан,

¹ Бу ерда Қуръоннинг охирги (114) сураси — Нос сурасининг мазмунига ишора қилинади.

² Ўша йилнинг кузи — 773 (1371) йил.

[Байт:]

Мен билан аҳду паймонни бузишингни билардим,
Бироқ, [бунинг] бунчалик тез бўлишини билмасдим,
деб, унинг қулоғига етказарди.

Биобарин, қишининг ситамкор, золим сипоҳи орқа
ўғиргач, баҳорнинг адолат шиорли султони шон-шавкат
ва иқтидорини намойиш этди. Ҳазрат соҳибқирон етти
юз етмиш тўртинчи йилнинг рамазон ойида [1373 йил,
март ойида], яъни лўй йили¹ яқин-узоқдаги лашкарни
Кешининг Нахшаб деган жойида жойлашган Қарши
[шаҳри] атрофига тўплади...

[У ердан] саодат ва иқбол ила шон-шавкат юзини
Хоразм томон қаратиб, равона бўлди. Қум чулидан ўтиб,
у ерга етиб борганида, Юсуф Сўфини қўрқув ва даҳшат
босиб, ўзининг танбеҳга лойиқ қилмишидан пушаймон
бўлди. Ҳар хил йўллар билан ялинниб-ёлвориб омонлик
тилади. Иффату улўғворлик соҳиббаси бўлмиш Хонзода-
ни тегишли сеп ва ҳашамат билан таъминлаб, тез орада
юборишни зиммасига олди. Ҳазрат соҳибқирон, ўзига хос
бўлган подшоҳона одатга кўра, унинг гуноҳлари саҳифа-
ларига афв рақамини чекди ва у ердан саодат ила қайт-
ди. Салтанат тахтининг қароргоҳи ва халифалик байроқ-
ларининг маркази бўлган Самарқандга Оллоҳ паноҳида
ва чексиз хайрихоҳлик изҳор этувчи сипоҳлар билан ке-
либ қўнди ҳамда никоҳ ва тўй дабдалари тайёргар-
лигига киришмоққа фармон берди.

**Ҳазрат соҳибқироннинг учинчи марта Хоразм томонга
юзлангачлиги ва Сори Бўго [қипчоқ] ҳамда
Одилшоҳ Баҳром жалоирнинг бош кўтарганлиги
сабабли йўлдан қайтганлиги ҳақида сўз**

Эрта баҳорда етти юз етмиш еттинчи [1376] йили,
яъни лўй йили табиат султониининг фармони билан ўт-
ўлан сипоҳи ҳар томондан қўзғалиб, жилва қилишга ки-
ришди; гулларнинг сартори шаҳар, қўрғон, боғ ва да-
рахтлар муҳофазасига белгиланиб, майсаниннг қўшинлари
фирузлик юзини саҳро сари қаратди.

¹ Лўй йили — тўғриси «ут» (сигир) йили; туркий мучал ҳисоби-
да 2-йил.

[Назм:]

Майса лашкари баҳор султонининг фирузлиги ила,
Чул узра тикмиш ўзининг ҳумоюн байроқларини.
Сув бағри совут тўқувчи сабо санъати ила зирҳга
тўлмиш,
Гул қалқон ясаепти, тикан эса найза тайёрлашга
мойил.

Ҳазрат соҳибқирон ўз бахтиёр давлатининг илҳоми
ва узоқни кўрувчи ҳамда оқибатини мулоҳаза этувчи
раъйининг тадбири асосида,

[Байт:]

Хоразм сари юриш қилмоққа шайланмиш,
Куч-ғайрати жангни базмга айлантирмоққа
шайланмиш.

Амир Оқ Бўғони Самарқандни бошқариб туриш учун
қолдирди; амир Сори Бўғо, Одилшоҳ жалоир, Хитой ба-
ҳодир, Элчи Бўғо ва бошқа ҳазора амирларини ўттиз
минг¹ отлиқ билан Жата томонга жўнатди ва уларга қан-
дай бўлмасин Қамариддинни қидириб топиб, йўқ қилиш-
ни буюрди.

Жайхун суви бўйидаги Сепоя мавзеи осмонни мажол-
сизлантирувчи байроқнинг ойчаси билан учрашгач, тўр-
тинчи осмоннинг рашкини келтирди².

Аъло ҳазрат Жата томонга юборган амирлардан Сори
Бўғо ва Одилшоҳ мамлакатни эгасиз кўргач, хато ўйлаб,
Хитой баҳодир ва Элчи Бўғони банд қилдилар. Ҳазрат
соҳибқирон Андижонда доруға қилиб қолдирган Ҳамадий
[в. 154 б] [ҳам] улар билан бирикди. Улар ўз эли—жа-
лоир ва қипчоқларни йиғиб, Самарқанд сари юрдилар
ҳамда [етиб келгач], шаҳар қўргонини ўраб олдилар.

¹ Техрон нашрида (194-бет) шундай; қўлёзма № 4472 да: ўн
минг», лекин кейинроқ бу қўшни миқдори ўттиз миғ эканлиги
матининг ўзида ҳам таъкидлаб ўтилган.

² «...Тўртинчи осмоннинг»—қадимда илми нужумда мавжуд
геоцентрик ақидага кўра, фалак худди урчиққа ўхшаб айланаб тур-
ган сфера шаклида ва унинг марказида Ер жойлашган; унинг атро-
фини еттита сфера (осмон) ўраб турган ва уларда еттита сайёра
(Қуёш ва Ой ҳам сайёра ҳисобланган) жойлашган. Тўртинчи осмон
Қуёшга тегншлидир. Матида Амир Темурийнинг ярим ой тасвири ту-
ширилган байроғи Сепояга етиб боргач, ул жойининг ҳашамати Қуёш
осмонининг рашкини келтирди, деган мазмун берилган.

Шаҳар аҳолиси кўзга қадалувчи ва ҳалок этгувчи ўқ билан уларни шаҳарга яқинлаштирмадилар. Шаҳар ҳокими амир Оқ Бўғо бу ҳақда салтанат тахти пойи ҳозирларига хабар юборди.

Ҳумоюн мавкаб Қот [шаҳри]дан ўтиб, Хосга етган пайтда ул хабар унинг олий ҳузурига етиб борди. У ўша ердан қайтиб, амирзода Жаҳонгирини манғлой тарзда олдироқ жўнатди. Ўзи эса лашкарнинг қўли билан унинг ортидан борди. Бухорога етиб борганда оламни забт этувчи аскарларни тартибга келтириб сафлаб, у ердан йўлга отланди ва Работи Маликка келиб тушди. Шаҳзода [Жаҳонгир] Кармина мавзеида душманга тўқнаш келди. Иккала томон сафларни тиздилар ва жанг бошланди...

Амирзода Жаҳонгир мудом ушбу давлатнинг фатҳу нусратини таъминлаган ва таъминловчи, [Оллоҳ] нақадар яхши мададқордир¹,— деган [оятда] тасдиқланган ёрдам тўфайли ёв устидан зафар қозонди. Улар қочиб, Дашти Қипчоққа кетдилар ва Ўрусхон [ҳузурисида] паноҳ топиб, ул даргоҳга мулозим бўлдилар.

Ҳазрат Соҳибқироннинг Тўхтамиш ўғлонни Утрор ва Сабронга ҳоким қилиб юборгани ҳақида сўз

Денгиздай саховатли соҳибқироннинг олий ҳиммати Саброн ва Сигноқ вилоятини Тўхтамиш ўғлонга берди.

Тўхтамиш ўғлон у ерда ўрнашиб олгач, Ўрусхоннинг ўғли Қутлуқ Бўғо катта лашкар билан унинг устига бостириб келди. Уларнинг ўртасида уруш бўлди, ҳар иккала томон ҳам роса тириндилар. Қутлуқ Бўғо жанг чоғи ўқ тегиб ҳалок бўлган бўлса-да, бироқ Тўхтамиш мағлуб бўлди ва унинг эл-улусини таладилар, [яна] ҳазрат соҳибқирон қошиғига келди. Ойҳазрат уни олдингидан ҳам яхшироқ эъзоз-икром қилиб, барча шон-шавкат ва подшоҳлик нарсалари билан таъминлаб, қайтариб юборди.

У Сабронга етиб бориши билан ул томондан [в. 158а] Ўрусхоннинг катта ўғли Тўхтақид Жўчи авлодидан бўлган бир нечта шаҳзода, Алибек ва бошқа мўтабар амирлар билан жуда катта лашкар тузиб, ундан ўч олмоқ учун бостириб келдилар.

¹ Қуръони карим, 8-сура (Анфол сураси), 40-оятдан.

[Назм:]

Ҳамжиҳат, ўч олувчи бир катта лашкар,
Тўхтамиш ўғлон сари қилди сафар.
Чумолию, чигирткадай сонсиз эди,
Тоғу, чўл, тепаларни босиб кетди.
Қасос майдонига тўп-тўп бўлиб келдилар,
Ҳайқирган денгиздай тўлқинландилар.

Тўхтамиш ўғлон ўз лашкарини сафлаб, уларга қарши тургач, жанг бошланиб кетди ва унинг қўшинлари [бу сафар ҳам] енгилиб, қочмоққа юз тутдилар. Узи эса Сайхун дарёси бўйига етиб бориб, жон сақлаб қолиш учун кийимини улоқтириб, ўзини сувга отди. Қазончи баҳодир унинг изига тушиб, сув бўйига етиб келди ва [камондан] ўқ узиб уни заҳмадор қилди. У дарёдан сузиб ўтиб, яланғоч, кимсасиз, ярадор ҳолатда тўқайга кириб кетди ва хас-чўпларнинг устига йиқилди.

Ҳазрат соҳибқирон бир ғаройиб тасодиф билан Идику барлосни унинг олдига жўнатган ва унга, «юртни бошқариш ишида мард ва ботир бўлсин, душманни йўқ қилишда ўта тиришқоқлик намойиш этиб, ўзига [топширилган] қисмини бошқарсин», деб насиҳат қилишни тайинлаган эди. Буни қарангки, амир Идикунинг йўли тунда тасодифан ўша тўқайзорга тўғри келиб қолди ва қулоғига инраган овоз эшитилди. Ахтариб бориб, Тўхтамишни кўриб қолди — у яланғоч, ярадор ва беҳуш ҳолатда ётарди.

[Байт:]

Тупроқдан тўшаги, хашак эди ёстиғи,
Ширин жондан узган умидин буткул.

У [амир Идику] тезда отдан тушди ва унга ғамхўрлик кўрсатиб, ярасини боғлади, емак, ичмак, кийим-кечак берди ва ҳурмат-эътибор билан уни ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига олиб борди.

Онҳазрат ўша пайтда Бухоро [шаҳри] ташқарисига келиб қўнган эди. Тўхтамишнинг аҳволдан хабардор бўлгач, янгидан соҳибқирон жаннатларининг подшоҳлик марҳамати ила тақдирлади ва қайтадан унинг ҳурматию обрўси учун зарур бўлган нарсалар билан таъминлади.

Шу орада манқит¹ ўмоқидан Идику, у Жўчи улуси

¹ Матнда: «манқит»; манғит қавми بازارда тутилган.

амирларидан эди, Урусхондан қочиб келди ва «Урусхон лашкар тўплаб, бу томонга келмоқда, Тўхтамишни сўрапти», деб хабар қилди. Бир пайтнинг ўзида, Урусхоннинг элчилари Кепак манқит ва Тулужонлар ҳам етиб келишиб, Урусхоннинг пайғомини етказдилар. Мазмуни: «Тўхтамиш менинг ўғлимни ўлдириб, сизнинг юртингизга қочиб кетмиш. Ё менинг душманимни беринг, ё бўлмаса уруш жойини белгилаб, [мисра]: жангу жадал қилмоққа юзлапинг».

Ҳазрат соҳибқирон хисравона ҳиммат ила жавобга оғиз очди ва: «У менинг даргоҳимдан паноҳ изламиш ва мен уни бермасмен».

[Назм:]

Кимки жон ғамида, гуноҳидин қўрқиб,
Ушбу хонадондан изларкан паноҳ.
Ул ишда агар жон кетса ҳамки,
Унга озор етишин кўрмасмен раво.

Бироқ жанг қилмоқ ҳақида гап бораркан, биз унга тайёремиз.

[Назм:]

Бор, мендан Урусхонга шундай дегил:
«Ўрдакни ёмғир билан қўрқитмагил.
Менинг ботирларим жанг истар ҳар он,
Улар шер мисоли, жанг дашти — ўрмон.
Уруш паҳлавони ўз касбидан қўрқмас,
Дарғазаб шер ўз ўрмонидан қўрқмас».

Ҳазрат Соҳибқироннинг Урусхон сари лашкар тортганлиги ҳақида

Ҳазрат соҳибқирон Урусхоннинг элчиларини қайтарганидан сўнг, олий ҳимматни лашкарни жиҳозламоқ ва тузмоққа қаратди. Амир Жоқуни Самарқанд тахтини муҳофаза қилиб туришга қолдирди. Ўзи эса барча Чигатой улусини йиғиб, лўй йили охирларида Урусхон томон юзланди...

Сайхундан ўтиб, Утрор чўли нусрат шиор аскарларнинг чодиргоҳи бўлган чоғда, ул тарафдан Урусхон барча Жўчи улусини йиғиб, Сиғноққа етиб келиб тушди. [Сиғноқдан] то Утроргача йигирма тўрт фарсахдир.

Ҳаёт ул фитнанинг ғубори босилишини ва ул ўч ол-

моқ оловининг пасайишини тақозо этиб, бир булут пайдо қилди. [Мисра: Ва у] ҳамма ёқни қамраб олган эди.

Шунчалик кўп қор ва ёмғир ёғдики, агар сув совуқнинг шиддатидан музлаб қолмаганда, ердаги сел дарёйи уммонга уланарди.

Ҳавонинг совуқлиги шу даражага етдики, от-уловнинг бадани ва оёқлари бутунлай ҳаракат қилолмай қолди. Бу аҳвол уч ойга яқин давом этди... Уша пайтда бирор киши қимирлашга ҳам мажоли етмасди.

Ҳазрат соҳибқирон Ўз ҳузурига Боруқ Темур¹, Хитой баҳодир ва Ҳирот малики қошидан қочиб келган Муҳаммад Султоншоҳни чорлаб, зудлик билан душман устига шабихуи урмоққа буюрди. Улар, буйруққа кўра, беш юз киши билан чопқин ясамоққа йўл олдилар ва тунда йўлда Урусхошнинг ўғли Темур Малик ўғлонга дуч келиб қолдилар. Уч минг киши у билан бирга эди. Тонгга яқин уруш бошланди.

Ғолиб лашкар, [илгаридан Оллоҳ томонидан] белги-ланганига кўра, зафар қозониб, душманни тор-мор қилди. Элчи Бўғо билагининг қуввати ва камонининг омади туфайли Темур Малик ўғлон унинг ўқидан ярадор бўлди. Кўз тегмаслиги учун ул жанг майдонида амир Еруқ Темур ва Хитой баҳодир икковлари шаҳид бўлдилар.

Зафарли лашкар фатҳу нусрат ила қайтгач, Муҳаммад Султоншоҳ «тил олиб келсин», деган оламни бўйсундирувчи фармон кучга кирди. У, буйруққа мувофиқ, ҳаракат қилиб, бир кишини тутиб келтирди. Амир Мубашшир ҳам шу иш билан шуғулланиб, у ҳам бошқа бир кишини тутиб олиб келди. Аҳволни сўраб аниқлаганда, ёв томондан уларнинг иккита донгдор баҳодирини — Улуғ Сотқин ва Кичик Сотқинларни юзта ботир билан бирга тил олиб келиш учун бу ёққа юборганликлари маълум бўлди.

Шу пайтда Оқ Темур баҳодир ва Оллоҳдод баҳодир Утрор шаҳрида бўлиб, лашкарга тағор² бераётган эдилар. Улар шаҳар ташқарисида душманнинг бу томонга тил олиш учун келган гуруҳи билан дуч келиб қолдилар. Оқ Темур баҳодир билан бор-йўғи ўн бештача одам бор эди, холос. [Лекин] Оқ Темур баҳодир соҳибқироннинг

¹ Боруқ Темур — сал қуйроқда (в. 159а) бу шахснинг исми «Еруқ Темур» шаклида келган.

² Тағор — аскарларга озиқ ва отларига см-хашак.

қудратли давлатига бўлган ишонч билан мардоналик юзини улар сари қаратди. Жанг бошлангач, ёвни алдаш учун [аввалида] урушмоқдан тўхтаб, қоча бошлади. Душманлар унинг ортидан қувлашга киришдилар ва уларнинг қанотлари тўзиб кетди. Шунда у хаёлини куйдирувчи қилични ингиқом қилидан суғуриб, қайта ҳужумга ўтди ва уларнинг доғдор [ботир]ларидан иккитасини қулатди. Отининг чопқирлиги туфайли жоп сақлаб [қочиб] қолганлар эса, ўзларини жарга, сувга отдилар. Оқ Темур баҳодирнинг жияни Кепакчи юртчи Кичик Сотқинни ҳалок этди. Улуғ Сотқинни эса Ҳиндушоҳ асир қилиб, тириклайини ҳазрат соҳибқирон қошига олиб келди. Маълум бўлишича, Урусхон қочиб қолиб, ўршига Қора Кепакни қолдирипти.

Ҳазрат соҳибқирон Ҳиндушоҳни хисравона илтифот ва эътибор ила сарафроз этди, ўзи эса душман сари юзланди [в. 1596]. Қора Кепак ҳам кетиб қолган эди. Ул теварак-атрофда мухолифлардан ҳеч ким қолмагач, [ҳазрат соҳибқирон] саодат ва иқбол ила сипоҳ билан бирга ул юришдан қайтиб, Кеш жулгасида, ўзининг ҳумоюн ўрдусига келиб тушди. Етти кун ўша ерда бўлди. Унга навқирон бахти ҳамдам ва саодатли зафарли давлати суҳбатдош эди.

Ҳазрат соҳибқироннинг Урусхон улусига чопқин ясагани ҳақида сўз

Жаҳонгир соҳибқирон Урусхон билан жангу жадал қилмоқ учун мустаҳкам саодат ва иқбол ила отланди. Тўхтамиш ўғлонни ғажарчи қилиб, йўлга чиқди. Кечаю кундуз суръат билан от суриб, ўн беш кун деганда душанба кuni эрталаб Жайрон қамиш [деган жой]га етиб борди. Душман эли беҳабар [ўша манзилда] ўтирган эди. Ғолиб лашкар уларни талаб, от, туя, қўй ва қўллардан иборат кўплаб ўлжа олди.

Бахтли тасодиф билан Урусхон ҳазрат [соҳибқирон] сипоҳи келтирадиган мусибатсиз оламдан кўз юмганди ва унинг душманлик тикани [соҳибқироннинг] иқболи порлоқ давлатининг шоҳ кўчасидан тозаланган эди. Унинг катта ўғли Тўхтақийё [отасининг] ўрнини эгаллаган бўлиб, бироқ у ҳам шу кезларда отасининг изидан кетди [яъни вафот этди].

Ҳазрат соҳибқирон Тўхтамиш ўғлонни қўллаб-қувватлаб, тамоми Дашти Қипчоқ ва Жўчи улусининг подшоҳ-

лигини унга берди; салтанат ва улуғворлик учун зарур бўлган ҳамма нарсани муҳайё ва тахт қилиб, уни ўша мамлакатда қолдирди. Хинг ўғлон¹ исмли отни [ҳам] унга берди. [Ул отни кўриб], олов оёқли чақмоқ рашкдан тезлик суръати куярди, оламни кезиб чиқувчи ел эса, унинг чопқирлигидан учқурликни ўрғанарди...

[Ҳазрат соҳибқирон] Тўхтаминига: «Бу от билан бир пасда душманга етиб оласан, қочган пайтда эса бирортаси сенга етаолмайди»,— деди. [Сўнгра] азм жиловини Самарқанд томон қаратиб, иқбол ва саодат ила Дашти қипчоқдан қайтди. Давлат ва комрошлик ила илон йилининг бошларида, етти юз етмиш саккизинчи [1376-77] йили жаҳонни бошқариш тахтининг қароргоҳига келиб тушди.

Ҳазрат соҳибқирон Дашти [қипчоқ]дан қайтиб келгандан сўнг Темур Малик ўғлон² хонлик тахтига ўтирди ва катта лашкар билан Тўхтамишхон устига юрди. Кўп уруш-талашлардан сўнг Тўхтамишхон мағлуб бўлди ва ўша ҳазрат соҳибқирон инъом этган отда [в. 160а] жонини олиб қочди. Кўп машаққат чекиб, бир ўзи онҳазрат ҳузурига етиб келди. Бахтли ҳазрат соҳибқироннинг узоқни кўрувчанлигининг шарофатидан ўша таниқли от ул шаҳзоданинг нажот топишига сабаб бўлди. Ҳазрат соҳибқироннинг подшоҳона ҳиммати Тўхтамиш ўғлон аҳволи эҳтиёжларига ғамхўрлик соясини солди ва етти юз етмиш саккизинчи йилининг охирларида [1377 йилда], яъни илон йили унинг учун подшоҳлик нарсаларини муҳайё қилди ҳамда улуғ амирлардан Туман Темур ўзбек, унинг ўғли Бахтихожа, Урунг Темур³, Ғиёсиддин тархон, Янги қавчинини унга қўшиб, Сигноққа жўнатди ва уни хон қилиб кўтаришни буюрди. Амирлар буйруқни бажаришга ошиқдилар ва Тўхтамиш ўғлонни мазкур йилнинг ўзида Сигноқда хонлик тахтига ўтқизиб, тегишли расм-удумларни адо этдилар. [Мисра:] Удумга мувофиқ унинг [бошидан] сочқи сочдилар.

¹ Хинг — бу от ҳақида юқорида айтиб ўтилди.

² Темур Малик ўғлон — Жучи улуси, яъни Дашти қипчоқ хони ҳукмронлик йиллари 777/1375—778/1376.

³ Теҳрон нашрида Ўзбек Темур.

[в. 161 а]. Ҳазрат Соҳибқироннинг Тўхтамиш ўғлонни Темур Малик билан урушмоққа жўнатгани ва унинг ғалаба қозонганлиги ҳақида сўз

Биринчи марта Тўхтамиш ўғлон Урусхондан мағлуб бўлиб қочиб, илтижо юзини ҳазрат соҳибқиронга қаратганида Урунг Темур ҳам у билан бирга эди. У ҳазрат соҳибқироннинг меҳрибончилиги ила махсус этилди. Бу орада Урусхон унинг [Урунг Темурнинг] ҳазорасини сурғол қилиб юборди.

Тўхтамиш Темур Маликдан [енгилиб] қочган чоғда эса, Урунг Темур жангда йиқилиб, ўша ерда қолиб кетди. Уни тутиб, Темур Маликнинг қошига элтдилар. Темур Малик унинг қонидан кечиб, озод қилди. Маълум муддат уларнинг орасида жон сақлаб юргач, бир куни Темур Маликнинг ҳузурига келди ва тиз чўкиб, унинг эли ва одамларини ўзига қайтариб беришни, у хон [бошқариб турган юрт]дан кўчиб кетажagini айтди. Темур Малик унинг илтимосига қулоқ солмади ва унга «Агар хоҳласанг қол, [в. 161б] хоҳласанг кетавер»,— деди. Урунг Темур ўша қишнинг ўзида қочиб, ҳазрат соҳибқирон қошига келди ва Самарқандда палос ўпмоқлик шарафига муяссар бўлди ҳамда подшоҳона иноят ила сарфароз этилди.

У Темур Малик ҳақида, «туну кун ичкиликка, кайфу сафога берилиб кетган, чоштгоҳгача ухлаб ётади, қанчалик зарур иш бўлмасин, ҳеч ким уни ғафлат уйқусидан уйғотишга ботинаолмайди. Шу сабабдан, одамларда унга нисбатан ишонч қолмаган ва барча Жўчи улуси Тўхтамишнинг келишига кўз тутмишлар»,— деган сўзларни айтди.

Ҳазрат соҳибқирон Сиғноққа Тўхтамиш қошига одам жўнатди ва «тезлик билан Темур Маликхон устига юрсин», деб тайинлади. Темур Малик ўша қишда Қоратолда қишлаётган эди. Тўхтамишхон фармонга мувофиқ, лашкар тузиб, ўша томонга юзланди. Ул жойга боргач, уларнинг ўртасида катта уруш бўлди ва ҳазрат Соҳибқирон иқболининг саодати туфайли, Темур Малик енгилди. Тўхтамишхон зафар қозониб, Дашти Қипчоқда унинг [Темур Маликнинг] отаси ўрнига тахтга ўтирди. Урусхожани ғалаба ҳақида хабар етказиш учун ҳазрат Соҳибқирон ҳузурига жўнатди. Олҳазрат у хабарни эшитгач, қувончга тўлиб, бир неча тун-кунни ишрат ва шодмонликда ўтказди. Бу тантанани кенг миқёсда нишонлаб,

барча маҳбуслар ва асирларни озод этди. Урусхонгани эса, турли хайрихоҳлик ва меҳрибонликлар кўргизиб, қимматбаҳо тўн ва камар ила сарфароз айлади.

[Байт:]

Хушxabар келтирганга от ва динор бериб,
Яна ҳар турли нарсалар ҳам инъом айлаб,
[қайтариб жўнатди].

Тўхтамишхон Сиғноққа қайтиб келиб, ўша ерда қишлади. Қаҳрамон баҳор етиб келиб, сабза ва райҳонлар сипоҳини боғ-бўстонлар сари бошлаган чоғда Тўхтамишхон сон-саноқсиз лашкар тўплаб, равона бўлди: Сарой мамлакати¹ ва Мамоқ элини² забт этди. Унинг шон-шавкати борган сари ортиб борди ва ҳазрат Соҳибқироннинг кўрсатган ғамхўрлиги туфайли Жўчи улуси тўлалигича унинг қўл остига ўтди.

[Назм:]

Шон-шуҳрат истасанг иқболи баланд [киши]ларга
яқин юргил,
Чунки иқболли кишилар туфайли бахт кулиб боққан
тезда мард бўлади.

Жаҳонни олувчи ҳазрат соҳибқироннинг Хоразмга элчи юборганлиги ҳақида сўз

Ҳазрат соҳибқирон Утрорда Урусхонга қарши турган ўша қиш фаслида Юсуф Сўфи ўз моли ва жони ҳақида ўйламасдан ва фурсатдан фойдаланиб, Бухоро томонга лашкар жўнатди. Улар ул вилоятга чопқин ясадилар, неки қўлларига илинган бўлса, талон-торож қилдилар. Ҳазрат соҳибқирон [в. 162а] Жилортини элчи қилиб, Юсуф Сўфи қошига жўнатди ва «қариндош бўлган ва чатишган бўлсак, яна қарши бўлишдан мақсад не эрур», деб пайғом йўлади. Юсуф Сўфи элчини тутиб қамади. Ҳазрат Соҳибқирон ул номаъқул қилмишдан огоҳ бўлгач,

¹ Сарой мамлакати — Олтин Урда хонлиги.

² Мамоқ эли — Мамай Урдаси; XIV асрнинг 60- йилларида Олтин Урдадан ажралиб чиққан, Қуйи Волга ва унга ёндош ерларни ўз ичига олган.

[Назм:]

Энг яхши котибни чақиртирди,
Буюрди ва у қаламдан гавҳар сочди.
Аввалида худога битди ҳамду сано:
«У бордир, бўлади абадий барқарор.
Қимники у бахтиёр айламиш,
Унга юрт, тож ва тахт нисор айламиш.
Қимни хор этаркан боши ғамдин чиқмас,
Унга юксакдаги қуёш ҳам боқмас.
Ундан сўнг котиб шундай сўзлар битди,
[Гўё] ҳўл мушқдан ҳарирга рақам чекди:¹
«Подшоҳлар удумию яхшилар иши,
Наҳот шунин билмас ул зукко киши,
Элчига ўлим йўқ, қамаб ҳам бўлмас,
Буни инкор қилган хирадманд эмас.
Қулогингдан мияннга бормадими етиб,
Қуръондан:— Элчи зиммасида фақат етказинг
бор²,— деган сўзлар?»
Юборилган [элчи]ни тезда жўнатгил,
Тинч-тоғув ҳаётингни барбод қилмагил!
Чунки ўстирилган ниҳол тиканли бўлса,
У пушаймонлик ва азоб мевасини тугади».

Мактуб муборак муҳр билан зийнатлангач, элчил чопар уни Юсуф Сўфига етказди. Бироқ, у тўғри фикр берувчи ақл билан келгашмасдан, ул элчини ҳам тутиб қаммади. Унинг устига жасорат қўлини фитна силсиласини ҳаракатга келтириши учун қайта кўтарди ва Тўй Буғо ўғрини бир гуруҳ билан жўнатди. Улар Бухоро навоҳийсидаги туркманларнинг туяларини ҳайдаб кетдилар.

Ҳазрат Соҳибқироннинг тўртинчи марта Хоразмга черик тортганлиги ва ғалаба қозонганлиги ҳақида сўз

Юсуф Сўфи журъат оёғини риога йўлидан четга қўйгач, мағрурланиб, зўравонлик қулочини турли хил ножўя ишлар учун ёзди. Бу эса, ўз навбатида, ҳазрат соҳибқироннинг иззат-нафсига тегиб, интиқом олмоқ учун сабабчи бўлди ва ҳижрий 780 йилнинг шаввол ойида [милодий 1379 йил, феврал ойида], яъни қўй йилининг бошида,

¹ Мисра кўчма маънода берилган, мазмуни: «Шабнам каби тоза снёҳ билан оппоқ майин қорозга хат битди».

² Қуръони карим, 5-сура, Моид сураси, 99-оятдан.

[Байт:]

Қуёш Ҳут [буржи]га ўтганда,
Бири сандиқча, бири ёқут бўлганда.

Зафар қозонувчи лашкарни Хоразм юришига тайёрлади.

[Назм:]

Унинг лашкари учун зафар йўл бошловчи
ва нусрат гажарчи эрур,
На ул сипоҳнинг узунаси ва эини аниқ билиб бўлар
ва [кўплигига] шубҳаланиб бўлар.
Найзаларининг учидан Симокнинг¹ юзи хатардадур,
Отлари туёғининг зарбидан балиқнинг² орқасига из
тушмиш.

Занжирсарой қишловидан саодат ва иқбол ила улур тағри ҳимоясининг кафолатида отланиб, Хоразмга етиб борди. Нусрат шюор лашкар Эски Укуздан ўтиб, шаҳарни қуршаб олди ва кўрага чалиб, сурон кўтарди. Фармонга кўра эҳтиёти шарт қўшимча бир қўрғон қурдилар ва ўзларини ҳамма томондан бекитиб, мустаҳкам қилиб олдилар. Ҳар кун тонг саҳарда ва шом пайтида, яъни бир кунда икки марта қилинган ур-сур ваҳимасидан замину замон ларзага келарди. Оламини бўйсундирувчи ярлиққа мувофиқ зафар паноҳ сипоҳнинг бир қисми ул дийрнинг теварак-атроф ерларига чопқин ясаб, кўплаб ўлжалар, гулузор қизлар, ишчан асирлар, йўрға отлар, ҳаддан зиёд туя ва қўйлар олиб келдилар.

Шу пайт Юсуф Сўфи ҳазрат соҳибқиронга қуйидагича мактуб ёзиб юборди: «Қачонгача иккала томон азоб чекиб ётади. Икки кишини деб минглаб мусулмонлар хонавайрон бўлиб, юрт хароб бўлмоқда. Таклиф шул эрурким, иккаламиз мард бўлиб, майдонга чиқсак ва худонинг лутф-марҳаматига таваккал қилиб, жанг қилсак, бахтимизни синасак.

[Назм:]

Қўрайликчи, шитобла айланувчи фалак,
Бу синовда кимга меҳрли бўлар.

¹ Симок — Арктур юлдузи.

² ... Балиқнинг — «Ерни орқасида кўтариб турган» афсонавий балиқ базарда тutilган.

Жаҳонни ёритувчи чарх ўйинчоғидан,
Ким бахтиёр бўлиб, кимнинг куни битар.
Ким уруш майдонидан ғолиб қайтиб,
Кимнинг дўстлари кўнгли ғамга ботар.»

Ҳазрат соҳибқиронга бу таклиф жуда маъқул келди ва хурсанд бўлиб, [Техрон нашри, 217-бет] мен худойи таолодан шунини тилардим, деб ҳеч иккиланмасдан ўша заҳоти, сидқидилдан таваккал қилиб,

[Назм:]

Уруш кийимини кийиб соҳибқирон,
Олий чодирдан пастга тушди шу он.
Хафтон¹ ила беади бахтли кўксини,
Бошига кийди шоҳона дубулғани.

Қилишни тақиб, қалқонни осиб олиб, саодат ила отла-
ниб, қўрғон томон юзланди. Нўёнлар ва амирлар келиб
тиз чўкиб, «ҳазрат [соҳибқирон]нинг бориши маслаҳат-
дан эмас»,— дейишди. Донг таратган ҳазрат соҳибқирон
уларнинг сўзига эътибор бермай, [жанг майдонига] ра-
вона бўлди. Амир Ҳожи Сайфиддиннинг ўта ихлослили-
ги, садоқати сабр қўлидан тўхтатиш жловини тортиб
олди ва беихтиёр тиз чўкиб, онҳазратнинг жоловидан
тутди ҳамда хайрихоҳлик тили билан: «Модомики, биз
қулларингиз тирик эканмиз, онҳазрат якка ўзлари жанг-
га киришлари тўғри бўлармикин?»,— деди.

[Байт:]

Бир ўзи жанг қилар экан подшоҳ,
Не лозим бу даштда шунча кўп сипоҳ.

Ҳазрат соҳибқироннинг ғазаб олови алангаланди,
уни сўкиб, қилич яланғочлаб солди. Амир Ҳожи Сайфид-
дин қўлини жоловдан тортиб олиб, орқага тисарилди. Он-
ҳазрат Оллоҳнинг қўлловига бўлган тўла ишонч ва умид
билан бир ўзи от чоптириб, хандақнинг олдиғача бориб,
чақирди: «Эй [қўрғондагилар]! Юсуф Сўфига айтинг:
«Сенинг илтимосингга кўра келдик, ўз сўзингга тургин
ва ташқарига чиқ. [Техрон нашри, 218 бет]. Кўрай-
лик-чи, раҳнома тағри кимга ғалаба ато этаркин».

Юсуф Сўфи қўрқди ва айтган сўзларидан пушаймон
бўлиб, дами ичига тушиб кетди. Ҳазрат соҳибқирон уни

¹ Хафтон — ичига пилла тиқилган калта камзул, совутнинг ос-
тидан кийилади.

қизиқтириш учун яна чақирди ва: «Кимки ўз сўзига вафо қилмас экан, унинг бу кунидан ўлгани яхши»,— деди. Зора номуси келиб чиқса, деб қанча паст-баланд сўзлар айтди. Бироқ Юсуф Сўфига жони ор-номусидан ширинлик қилди, аниқроғи ожизлик қилди.

[Назм:]

Ер юзи лашкари жангга отланиб,
Юзланса фил, арслон ва қоплон бўлиб.
Унинг юриш-туришин кўрган замон,
У билан урушмоқдан бош тортар шу он.

[Юсуф Сўфининг] шармандаликдан жавоб беришга ҳам ҳоли йўқ эди. Ҳазрат соҳибқирон анча вақт кутиб турди. Бироқ, девор устидан бирор кишидан садо чиқмагач, ҳумоюн лашкароғоғга қайтиб келди. Жаҳон аҳли он-ҳазратнинг ўшандай шижоати ва ботирлигига ҳайрон қолиб, офаринлар айтдилар.

[Назм:]

Ҳамма бир овоздан айтдилар: офарин!
Сенсиз бўлмагай замону замин,
Кони фойда эрур сўзларинг сенинг,
Қуёшу Ойга ёруғ бермиш мардлигинг сенинг.

Худди шу пайтда ҳазрат соҳибқиронга Термиз томондан янги чиққан қовун келтирдилар. Унинг подшоҳона сахий марҳамати шундай деди: «Юсуф Сўфи бизнинг рўпарамизда ўтирипти, ушбу янги чиққан қовундан олтин табаққа қўйиб, унинг олдига насиба юборсак». Амирлар: «Олтин табақ шарт эмас, ёғоч идишда юборайлик»,— деб мурожаат қилдилар. Подшоҳона ҳиммат рухсат этмади ва буюрилганига мувофиқ уни олтин табаққа қўйиб, хандақнинг олдига элтдилар. Борўнинг тепасидан, «Табақда недур?»,— деб сўрадилар. Олиб борган киши: «Янги чиққан қовун, уни ҳазрат соҳибқирон Юсуф Сўфи учун юбормиш»— деди ва уни хандақнинг четига қўйиб қайтди. Улар табақни Юсуф Сўфининг қошига олиб бордилар. У калтафаҳмлилигидан қовунларни борўнинг устидан сувга улоқтиришга буюрди, табақни эса дарвозабонга совға қилди.

Сўнг Сардор ҳожи деган киши дарвозани очиб, марду майдонлардан иборат жанговар сара лашкар билан чиқиб келди. Амирзода Умаршайх ўзининг ҳумоюн узангисидан мулозимликда бўлган баҳодирлар билан қилич-

ларни суғуриб, ҳужум [Техрон нашри, 219- бет] қилди ва улар сувдан сузиб ўтиб, уруш оловини аланга олдирдилар.

[Назм:]

Қаергаки улар оёқ қўймиш,
Дерсан қамишзорга олов тушмиш.
Қиличнинг учини ой чархида тоб бердилар,
Ўч олиш найзалари боғини қоп билан суғордилар.
Ер кўринмас эди кўп қон оққанидан,
От чоптирардилар ўликлар устидан.
Ойболта қарсиллашидан, камон визиллашидан,
Ер осмондан кўра титрарди кўпроқ¹.
Жанг майдони тоғ-тоғ бўлиб кетганди,
Иккала томондан чўзилтириб ташлаганлардап.
Шу тарзда то чарақлаган осмон қоронғулашгунча,
Бинафша [ранг] гардун тун келиб зарбоф
бўлгунча.

Уруш марди-майдонлари иккала томондан роса жанг қилдилар, қапчалаб отлиқлар ҳалок бўлиб, тупроққа қоришдилар. Ҳар икки томондан жуда кўп одам ярадор бўлди.

Ниҳоят, Хоразм лашкари ҳолдан тойиб, қочиб, қўрғонга кириб олдилар. [Жангда] Элчи Бўғо ва Оқ Бўғонинг ўрли Ануширвон мардларча урушиб, иккаласи ҳам ярадор бўлди. Уларни ҳумоюн лашкаргоҳга олиб келиб даволай бошладилар. Элчи Бўғо тузалиб кетди, бироқ Ануширвон оламдан кўз юмди.

Ундан сўнг ғалаба нишонли аскарлар бажарилиши шарт фармонга кўра манжаниқ келтириб қурдилар ва ундан тош отиб, Юсуф Сўфининг қасрини вайрон қилдилар. Бу аҳволни кўрган Юсуф Сўфини қўрқув ва ваҳима босди ва бошқа жойга кўчиб ўтди. Қамал мuddати уч ойу ўн олти кун давом этди; кун сайин ғолиб аскарларнинг давлати иқболи ва ғалаба қозониши белгилари кўриниб борарди.

Юсуф Сўфи уни қамраб олган бу бахсизликдан ғамандух, қўрқув ва ҳайратга тушиб, мизожи саломатлик ва яшамоқликнинг катта йўлидан четга чиқди, бедаво дардга чалиниб, оламдан ўтди.

¹ Қадимда мавжуд геоцентриқ ақидага кўра, Ер олам маркази ва қолган осмон jismlари унинг атрофида айланади, деб тасаввур қилинган.

[Байт:]

Қўрқув ва ғазаби ортиб, ғамдан жон сақлайолмади,
Ваҳимага тушиб, ғам-кулфатдан ўлди.

Бу воқеа ҳам ҳазрат соҳибқирон давлатида содир бўлган нодир кечинмалардан ҳисобланади. Чунки ўша кун, [Техрон нашри, 220-бет] яъни онҳазрат Юсуф Сўфи билан жанг қилмоқчи бўлиб, бир ўзи қўрғон олди-га борганда, у ташқарига чиқмади. Шунда у: «Кимки ўз сўзида турмас экан, унинг бу кунидан ўлгани яхши»,— деган эди. Кўп ўтмай, илоҳий тақдир унинг ҳаётига вафот топмоқ [нуқтасини] қўйди.

Фано бўриси Юсуф Сўфининг ҳаёти қўйлагини йиртиб ташлагач, зафар ўрмонининг шерлари ва мардлигу эпчиллик қалъасининг қоплонлари, яъни Соҳибқирон лашкарининг баҳодирлари шон-шавкат билан чоршанба кун шижоат ва довиюраклик юзини шаҳарга қаратдилар. Турли томондан ҳужумга ўтиб, қўрғонни кўп жойидан бузиб [ичкарига] кирдилар...

Улуғлар, олимлар, ҳокимлар, ҳофизлар ва ҳунарманд табақа аҳлининг барчасини оқ уйли қилиб, Кеш шаҳрига жўнатдилар [Техрон нашри, 221-бет].

Бу шонли ғалаба қўй йили, яъни етти юз [саксон] биринчи [1379] йили қозонилди. Жаҳонгир ҳазрат Соҳибқирон давлатнинг чопқир бедови остида, зафар узангисида ва нусрат жиловиди қайтмоқ юзини салтанат ва халифалик тахтининг қароргоҳи сари қаратди. Улуғворлик ва иқбол ила келиб қўнғач, ўша қинда Занжирсаройда қишлади.

[в. 191 б]. Ҳазрат Соҳибқироннинг салтанат ва жаҳондорлик тахтининг қароргоҳи [Самарқанд]га қайтганлигининг сабаби ҳақида сўз

Ҳаёт бу буюк ғалабани¹ айни шон-шавкат ва куч-қудрат ортган чоғда мушоҳада этганлиги сабабли, кўз тегиб қолмасин деб, охири бахтли аҳвол ҳуснига [бир оз] ташвиш нили тортди. Яъни Мовароуннаҳр томондан чопар элчи ўн етти кун деганда етиб келиб, ул томонда фитна тўзони кўтарилганлигидан хабар берди. Тўхтаминшхон қайтадан хонлик ва бевафолик тупроғи-

¹ ... бу буюк ғалабани — Форс мамлакатининг забот этилган (789/1387 йил) назарда тутилган.

ни ўз давлати боши узра сочиб, Мовароуннаҳр сари кат-
та лашкари жўнатишти..

Ёв етиб келиб, қишлоқларни талашга киришди, улар-
дан бир қисми Бухоро сари юзланди. Тўхтаминихон лаш-
каридан бошқа бир тўпи Хоразм йўли орқали Бухорога
етиб келди. Улар [биргаланиб], шаҳарни босиб олиш-
ни мўлжаллаб, қамал қилишга киришдилар. Ичкарида
Тағой Бўғо барлос, Итилмин қавчин ва Дурпай қавчин-
лар қўрғон ва қалъани мустаҳкамлаб, душманга қарши
мардларча туриб, мудофаа қилиш ва қаршилиқ кўрсат-
иш билан машғул бўлдилар. Кўп уруш-таллошлар бўл-
ди. [в. 193 а] Мухолифлар Бухорони олишга кўзлари ет-
магач, у ердан кетинга мажбур бўлдилар ва Моваро-
уннаҳр вилоятининг [бошқа жойларида] хароб қила-
бошладилар. [Жумладан], Занжирсаройга ўт қўйдилар
ва [бу ишда] уларга Кайхусрав Хутталонийнинг ўғли
Султон Маҳмуд¹ бошчилик қилди. Улар Қарши ва Ху-
зор орқали ўтиб то Кўхитан ва Омўя суви бўйларигача
бўлган жойларга чопқин ясадилар.

Шу орада жангда ажал ўқи тегиб ярадор бўлган
[бандаларимиз] ва сўзсиз унга қайтамиз².

**Динпарвар ҳазрат Соҳибқироннинг [Самарқандга]
қайтиши ҳамда Форс ва Ироқ [мамлакатлари]ни
бошқаришни Музаффарийлар³ авлодига ишониб
қолдиргани ҳақида сўз**

Юқориди қайд этилган воқеа хабари Шерозда ҳаз-
рат соҳибқиронга етиб келгач, амир Усмон Аббосни донг-
дор баҳодирлардан иборат ўттиз мишг отлик билан шо-
пилинч равишда Язд йўли билан Самарқанд томон жў-

¹ Султон Маҳмуд — Теҳрон нашрида (320-б.), «Султон Муҳам-
мад».

² Қуръони карим, 2-сура (Бақара сураси), 156-оятдан.

³ Музаффарийлар — XIV асрда Эронда ташкил топган феодал
давлат асосчилари. Бу давлатга мўғулларнинг Язддаги ноибни Му-
боризиддин Муҳаммад ибн Музаффар асос солган. Амир Темур
Эронни забт этиши билан Музаффарийлар давлати барҳам топган
бўлса-да, бироқ ишонч билдириб, уларнинг ҳукмдорлик мавқеини
сақлаб қолди. Музаффарийлар давлати ҳукмдорлари: Муборизиддин
Муҳаммад ибн Музаффар (1314—1358); шоҳ Маҳмуд (1358—1364),
Жалолиддин Шоҳ Шужоъ (1364—1384), Мансур (1387—1393).

натди. Шерозни бошқаришни Шоҳ Шужоънинг жияни Яҳёга ишоиб қолдирди. Исфаҳонни эса унинг тўнғич ўғли Султон Муҳаммадга, Қирмонни Шоҳ Шужоънинг биродари Султон Аҳмадга, Сиржонни қалъаси билан бирга, бу ҳақда яна сўз боражак, Шоҳ Шужоънинг невараси Султон Абу Исҳоққа суюрғол қилиб берди ва у [фармонлар] барчасини бўйсуниб шарт бўлган ярлир ва ол тамға ила расмийлаштирди...

Ҳазрат соҳибқирон етти юз тўқсонинчи йил муҳаррам ойининг охирларида (1388 йил, феврал) Самарқанд томонга азм айлаб отланди...

[в. 193 б]. Нусрат шпор байроқнинг келаётганлиги овозаси Мовароуннаҳрга стиб бориши билан душманлар таявасага тушиб қолдилар ва қочмоқ йўлини тутиб, баъзилари Хоразмга кетди, яна бир тўдаси Дашти Қипчоқ сари равона бўлди. Голиб байроқлар Жайхундан ўтиб, доруссалтана Самарқандга келиб тушди. [Ҳазрат соҳибқирон зудлик билан] Худойод Хусайний, Шайх Али баҳодир, Умар Тобон ва бошқа амирларни муҳолифлар ортидан жўнатди. Улар, фармонга мувофиқ, кечаю-кундуз от суриб, Палан мавзенигача такомилни қилдилар, кўплаб душманни интиқом қиличидан ўтказиб, музаффар ва голиб тарзда олий тахт пойига қайтиб келдилар.

Ҳумоюн ҳазрат Соҳибқироннинг Хоразмга қилган бешинчи юриши ҳақида сўз

Лўй йили, яъни етти юз тўқсонинчи [1388] йили ҳазрат соҳибқирон олий ҳакам [Оллоҳ]нинг қўллови билан Хоразм сари юришини азм айлаб, Эгриёр мавзенига келиб тушди. Тўхтамишхондан юз ўгириб, олампапоҳ даргоҳига ялиниб келган Кўпча ўғлон ва Темур Қутлуг ўғлонларни Шайх Али баҳодир ҳамда Шайх Темур баҳодирга қўшиб, манғлой расми ила олдиндан жўнатди. Улар Бағдодак аригидан ўтиб, Абдухожани қоровул қилиб юбордилар. У довюраклик отига миниб, йўлга отланди ва Элтўғмин ўғлон йилқичиларидан бир кишини тутиб келтирди. Муҳолифлар ҳақида сўроқ қилиб билиб, сўнг-ра уни саодатли соҳибқирон ҳузурига юбордилар. Он-ҳазрат душманлар ҳақида маълумотни ундан аниқлагач, у ердан отланиб, Жадрис аригига етди ва ундан саодату иқбол ила ўтди. [Шу пайт] ёв томондан бир киши қочиб келиб, Элтўғмиш ўғлон ва Сулаймон Сўфи кўч-қўланларини ортиб, Хоразмни тарк этмишлар ва Тўхтамишхон

томонга қочиб кетмишлар, деган хабарни етказди. Ҳазрат соҳибқирон амирзода Мирошноҳ, Муҳаммад Султоншоҳ, Шамсиддин Аббос, Учқора баҳодир, Икун Темур ва Севинчик баҳодирларини уларнинг ортидан такомилши қилмоққа жўнатди. Улар буйруққа кўра [в. 194 б] Қумкент ва Қир йўли билан от сурдилар, яшиндай чақнаб душманга етиб олдилар ва кўпларини қаҳр қиличидан ўтказдилар, беҳад ўлжаларни қўлга киритдилар, музаффар ва ғолиб тарзда ҳумоюн лашкаргоҳга қайтиб келдилар.

Ҳазрат соҳибқирон бир неча кун Хоразмда тўхтади. Бўйсунини шарт бўлган ярлиғ имзоланди [ва унга мувофиқ], шаҳар аҳолиси ва волийларни оқ уйли қилиб кўчириб, Самарқанд томонга жўнатдилар...

Ҳазрат соҳибқироннинг душманларнинг ҳайқмаганини ва бебошлигидан алаҳга олган ўч олмоқ [олови] уларнинг шон-шавкат хирмониини ёндириб бўлгандан кейингиша пасайди. Нуслат ниор байроқ парвардигор кўмаги билан ҳилпираб, Самарқанд сари юзланди ва саодату иқбол ила салтанат ва улугворлик тахтининг қароргоҳига келиб қўнди.

Аслини олиб қараганда, онҳазратнинг муборак феъл-атворида адолат қилмоқ ва ранятпарварлик туғма сифат бўлиб, олий ҳиммати шаҳарларни обод қилишга ва художўйларнинг ҳол-аҳволини яхшилашга иштиёқманд эди. Гоҳида гардун қудратли ғолиб аскарлар томонидан содир этиладиган қаҳр-газаб ва хароблик эса, жаҳонгирлик ва ўлкаларини забт этиш заруратидан келиб чиққандир, бу сиёсатсиз ва қўрқитишсиз муяссар бўлмас. Шу сабабдан Хоразм хароб этилгандан сўнг, ордан уч йил ўтгач, подшоҳлик марҳамати етти юз тўқсон учинчи [1391] йил охирларида, Дашти қипчоқ юришидан қайтиш чоғида Жанги қавчининг ўғли Мусикани Хоразмин обод қилиш учун жўнатди. У Қоон маҳалласини, [бу жойини] Чингизхон мамлакатларни ўз ўғилларига бўлиб берганда Кот ва Хевақ билан бирга Чиғатой улусига киритган эди, қўрғон қилиб ўраб олди ва обод қилди. Ҳозирги пайтда Хоразмнинг [энг] обод жойи ўша эрур.

[в. 256 а]. Ҳазрат Соҳибқироннинг иккинчи марта
Мордин томонга юзланганлиги ҳақида сўз

... Саодатли ҳазрат соҳибқирон Жазира ва унга тобеъ жойларни забт этиб, у ерлардаги қалъаларни эгаллагач, Мордин¹ томон юрди...

Кейинги кун хуршид шаҳсувори уфқ узра чиқиб, осмоннинг нилгун қўрғони атрофидан ҳимоя излаган кавокиб лашкарини бутуилай улоқтириб ташлагандан сўнг, оламни забт этувчи аскарлар мардоналик юзларини яна [ўша] қалъа сари қаратдилар. Улар юқорига чиқиб, қўрғонга кирмай, тоғу камарларга яширинганларнинг ҳаммасини тутиб, пастга олиб тушдилар [в. 257 а]. Қалъа аҳли ғолиб лашкарнинг куч-ғайратини мушоҳада этгач, уларни қўрқув ва таҳлика босди, [омонлик тилаб] ялиниб-ёлворишга тушдилар. Осмон иқтидор соҳибқирон бахтиёр лашкар билан қалъа этагидан қайтди ва ўзининг ҳумоюн ўрдусига келиб кўнди. Улар қалъадан кўплаб тўққиз-тўққиз [совғалар] ва бедов отлар олиб чиқиб, тортиқ қилдилар, мол ва хирож тўламоқни бўйниларига олдилар, бўйсунмоқлик шарт-вазифаларини қабул қилдилар.

Шу пайт Мордин аҳолисига бир бахтли воқеа ёрдам берди. Яъни, туш ўтгач, тонгнинг хушхабарчиси оламнинг пасту баландликларига улуғ ёритгич — Қуёшнинг чиқиш башорати нафасини элтганда, жума куни эрталаб² Султония томонидан Сароймулк хоним қошидан элчи етиб келди. У олам аҳлининг шаҳзодаси амирзода Шоҳруҳга улуғ тангри бир фарзанд каромат қилгани, салтанат водийсидаги иқбол ниҳолида бир тоза гул очилгани башоратини етказди.

[Назм:]

Оламнинг толеъи яхшиланди бир бахтли юлдуз туфайли,

Мулк ва дин тизими тартибга тушди бир асл гавҳар туфайли.

¹ Мордин — Ҳозир Туркияга қарашли шаҳар: ўрта асрларда Жазира вилоятига қараган.

² Жума куни эрталаб — 796 й. жумоди ул-охир ойининг 15 куни (1394 йил 17 апрел).

[в. 257 а]. Амирзода Улугбекнинг туғилганлиги
ҳақида сўз

Якшаба куни ўн тўққизинчи жумоди ал-аввал етти юз тўқсон олтинчи [22 март, 1394] йили, жалолий солномаси¹ бўйича фарвардин ойида², ит йили, Султония қалъасида

[Назм:]

Жаҳон султони Шоҳруҳга,
Худо юзи ойдай шаҳзода берди.
Ул ойдан, худди машриқ қуёшдан [чарақлагандай],
Шоҳлик осмонининг чўққиси ярқираб кетди.
Бахт-саодат жилоси ва улуглик нурлари
Юзида товланиб турарди, худди хуршид ва моҳ
[товлангандай].

Дерсан, Ой осмонидан бир юлдуз
Иқбоя ила тахтгоҳга чиқмиш.

Илми нужум билимдонлари [ушинг] туғилган вақтини ва бахт юлдузининг кўринишини аниқлаб, турли уйлarning³ марказларини назардан ўтказган ҳамда юлдузлар ва буржлар жойлашишини белгилашда барча шарт-шароитни ҳисобга олган ҳолда, аъмоли тафсилотларни [ўз] ўрнига қўйиб, ҳумоюн толеъи⁴ жадвалини давлат қалами билан саодат дафтарига чиздилар.

[Назм:]

Асад⁵— толеъ ва унинг эгаси Қуёш,
Ул сабабдан салтанатда бўлди бахтиёр.
Офтоб топиб шараф Ҳамалдан⁶,
Илмдан амал сари йўналган эди.

Кувонч орттирувчи бу башорат жаҳонгир соҳибқироннинг муборак қулоғига етиб боргач, кайфияти чор

¹ Жалолий солномаси — шамсий солнома; дастлаб Сосонийларда Яздигард (VII аср) солномаси дейилган. 1079 йили Умар Ҳайём ислоҳ қилган.

² Фарвардин ойи — шамсия йилининг биринчи ойи (Эрон.)

³ «Турли уйлarning марказларини» — уй — Қуёшнинг эклиптика бўйлаб, 12 та буржда бўлиши.

⁴ Толеъ — чиқиш; эклиптиканинг уфқ чизиги билан кесишган нуқтаси; гороскоп.

⁵ Асад — ўн икки буржнинг бешинчиси; толеъи қуёшга тегишли.

⁶ Ҳамал — ўн икки буржнинг биринчиси; март ойи.

бўлди ва хурсандлигию, шодлигидан ул ҳазратнинг қаҳру вазаби бутунлай сўнди; [Оллоҳнинг] ул тухфаси шукронасига Мордин [қалъаси] ва атрофлари аҳолисининг гуноҳлари ёзиғига [в. 257 б] афв ва озод этмоқ рақамини чекди. Улардан интиқом олмоқдан воз кечиб, бўйинларига олган тўловдан ҳам кечди ҳамда ул уч вилоятни султон Исонинг биродари бўлмиш султон Солиҳга топширди ва [бу ҳақда] Ол тамга билан ёрлиғ эълон қилди.

[Назм:]

Хоҳласа бир кишига зар беради,
Зар ўришга у шаҳру кишвар беради.

[в. 303а]. Эрёб [қалъаси]¹нинг таъмири ва афғон қароқчиларининг дафъ этилиши ҳақида сўз

Жаҳонгир ҳазрат соҳибқирон [Ҳиндистон юришида Самарқанддан бирга олиб келган] маҳди улё Сароймулк хоним ва амирзода Улуғбекни Дурии яйловидан Самарқандга қайтарди. [Ўзи эса] зулҳижжа ойининг боши — саккиз юзинчи йил [15 август, 1398 йил] чоршанба уни Кобул водийсида тавфиқ оёғини таваккал узангисига қўйиб отланди. Суръат билан от суриб, гардуниқхрат аскарлар билан шанба кўни ойнинг тўрттида Эрёбга етиб борганида, қалъани қуришга киришган эдилар.

[в. 345 а]. Ҳазрат соҳибқироннинг [Ҳиндистон юришидан қайтиб] Жайхундан ўтганлиги ва муҳтарам [хотунлар] ҳамда фарзандларнинг ҳумоюн учрашувдан шод-хурсанд бўлганликлари ҳақида сўз

Йигирма биринчи ражаб якшанба кўни [29 март, 1399 йил чошгоҳда денгиздай ҳимматли соҳибқирон кемада дарёдан ўтди. У ерда салтанат ва жаҳондорлик осмонининг авлодлари: амирзода Улуғбек, амирзода Иброҳим Султон, олий ифбат [соҳибаси] Бекачи Султон, улуғлик ва шон-шавкат қодирининг муҳтарам хонимлари — Сароймулк хоним, Тукал хоним, Тумон оғо [ва] бошқа шоҳзодалар, барча аёнлар, ақобир ва ашроф Самарқанд ва ўша яқин атрофдан кутиб олиш учун ке-

¹ Эрёб қалъаси — Тоғли Афғонистонда, карвон йўли бўйида жойлашган мустаҳкам қалъа.

либ, аъло ҳазрат [соҳибқирон] билан кўришиш бахти-га муяссар бўлдилар.

[в. 365а]. Жаҳонгир ҳазрат соҳибқироннинг Сивос¹ томон юзланганлиги ва уни эгаллагани ҳақида сўз

[Соҳибқирон юборган] элчилар Рум тарафидан қайтиб, олампаҳо даргоҳига етиб келдилар. Улар Йилдирим Боязиднинг ҳақиқатдан узоқ жавобини ул ҳазратнинг девонига арзага етказганларида, подшоҳона ғазаб олови аланга олди ва қаҳр қаҳрамони Рум билоди сари от сурмоқ байроғини ҳилпиратди.

Авникнинг² теварак-атрофи зафарпаҳо аскарлар чо-диргоҳига айланган, фармонга биноан, амирзода Пирмуҳаммадни олиб келмоқ учун Шерозга кетган амир Оллоҳдод етиб келди ва уни банди қилиб етқазди. [Шундан сўнг], бўйсунмоқлик шарт бўлган ҳукм амалга ошди ва олий девонда юқорида эслатиб ўтилган амирзода-ни сўроқ қилдилар ва ёсоққа мувофиқ калтаклаган-дан сўнг, кишани ечиб озод қилдилар. [Амирзода Пирмуҳаммадни] ёмон йўлга бошлаганлардан кишан солиб келтирилган Шайхзода Фарид ва Муборакхожани ёсоққа етказдилар.

Ҳазрат Соҳибқирон муҳтарам хонимлар—Сароймулк хоним, Хонзода [бегим] ва бошқа шаҳзодалар ҳарамларини, толеи порлоқ шаҳзода Улуғбек ва салтанат ва жаҳондорлик буржининг бошқа дурлари билан биргаликда Султония томонга жўнатди. Уларга бош-қош бўлиб туриш мажбуриягини амирзода Умар, амир Оллоҳдоднинг акаси Худойдод ва мавлою Қутбиддинлар зиммасига юклади. Шундан сўнг, қутлуғ фолга эга [бўлган] байроқ саодат ва иқбол ила юриш бошлади.

[в. 393б]. Ҳазрат соҳибқироннинг Бағдоддан қайтиб келиши ва Табриз вилояти томонга юзланиши ҳақида сўз

[в. 394а]. Нусратшиор байроқ бир қанча маъзил ва марҳала йўл босиб, Чағату суви бўйига келиб қўнган, муҳтарам хонимлар: Сароймулк хоним, Хонзода [бегим]

¹ Сивос — Туркиянинг ўрта аср шаҳарларидан; Себастья деб ҳам аталган.

² Авник — Арзирум билан Ван кўли оралиғида жойлашган қалъа.

ва бошқа шаҳзодаларнинг ҳарамлари, азиз олий қадр фарзандлар — амирзода Улуғбек ва салтанату жаҳондорлик осмонининг бошқа дурлари пешвоз чиқмоқ расмиши адо этишга ошиқдилар...

[в. 4016]. Ғолиб байроқнинг [Аррон] Қорабоғидан йўлга отлангани ва Шамкўр чўли¹ томон юзлангани ҳақида сўз

[в. 4026]. Нусратшиор байроқ Бардаа² ва Ганжадан³ ўтиб, Шамкўр чўллари ҳумоюн қўнмоқнинг чодирлари жойи бўлди. Бир неча кун ўтиб, [отларни] ўтлатиб бўлингач, қуёшдай чарақлаган байроқ Олатоғ томон кўтарилди. Гуржистон сарҳадига етиб, сув бўйи зафарли аскарлар қўнимгоҳига айланди.

Оламни қамровчи ўрду кўчмоқ қўрагасининг тантапали [овози] билан ҳаракатга келганда, бажарилиши шарт бўлган фармонга кўра, муҳтарам хонимлар: Сароймулк хоним ва бошқа улуг хотунлар, шаҳзодаларнинг ҳарамлари, азиз фарзандлар, [масалан] амирзода Улуғбек, амирзода Иброҳим Султон, амирзода Муҳаммад Жаҳонгир, амирзода Ййжал, амирзода Бойсунғур, амирзода Суюрғатмиш ва салтанату комронлик осмонининг бошқа дурлари [Султонияга] қайтиб кетдилар.

[в. 431а]. Ҳазрат Соҳибқироннинг Рум диёридан қайтганлиги ҳақида сўз

[в. 431а]. Ҳумоюн хотир Рум⁴ воқеаларидан ва ул диёр ишларидан фориг бўлгач,... [в. 431б], ғолиб ҳилпировчи байроқ хисравона азм уфқидан қайтмоқ сари нур тарата бошлади ва зафарли мавкаб олам тангрисининг ҳимояси ва қўллови билан равона бўлди..

[в. 432а]. Кимох қалъасини⁵ идора этмоқ ва муҳофаза қилмоқни амир Аббоснинг қариндошларидан бўлмиш Шамс исмли киши зиммасига юклаб, уни бир гуруҳ билан у ерга жўнатди.

¹ Шамкўр чўли — Грузиянинг Самғори шаҳри атрофида жойлашган мавзё.

² Бардаа — Озарбайжон шаҳарларидан.

³ Ганжа — Озарбайжоннинг машҳур шаҳарларидан.

⁴ Рум — Кичик Осиё, ҳозирги Туркия.

⁵ Кимох қалъаси — Кичик Осиёнинг шарқий қисмида жойлашган қалъалардан.

[Ҳазрат соҳибқирон] Султониядан муҳтарам хонимлар [эсон-омошлиги] ҳақида хабар келтирган кишиларга фарзандларни тезроқ етказиб келишни тайинлаб, қайтариб жўнатди. Арзирум¹ ҳумоюн қадамларнинг дабдабасидан ҳар қандай диёрдан ҳам серғуборроқ бўлгач, салтанат ва жаҳондорлик осмонининг дурлари — амирзода Улуғбек, амирзода Иброҳим Султон, амирзода Муҳаммад Жаҳонгир, амирзода Ийжал ва амирзода Саъд Ваққос етиб келдилар. Ҳазрат Соҳибқирон уларни бағрига босиб, ширин сўзлар айтиб, ҳол-аҳвол сўради ҳамда умид кўзида уларнинг ҳар бирининг юзида жилोलаниб турган аслзодалик ва баркамолликдан равшанлик ортди.

**[в. 4516]. Фирузкуҳ қалъасининг фатҳ этилиши
ҳақида сўз**

Фирузкуҳ қалъаси забт этиб бўлмаслиги ва ўта мустаҳкамлиги билан машҳур [бўлиб], васфи тарих китобларда битилган таниқли қалъалардан эди. Уни бир баланд тоғ тепасига қуриб, қўрғонини ўта мустаҳкам қилган эдилар... Ғалаба оятли байроқ мазкур ойнинг тўққизинчисида [19 май, 1404 йил] душанба куни васл соясини Фирузкуҳга солди...

[в. 452а]. Ана шундай мустаҳкам қўрғон қудратли давлат кучи билан икки кунда эгалланди. Ҳазрат соҳибқирон Занги Тўнийни бир гуруҳ билан қалъа кутволлигига тайинлаб, эртасига, яъни ойнинг ўн бирида [21 май, 1404 йил] чоршанба куни саодат ва иқбол ила отланди. У ярим фарсахча йўл босиб, бир майсазорга [келиб] қўнди. Муҳтарам хонимлар Сароймулк хоним ва Тумон оғони азиз шаҳзодалар: амирзода Мирзо Улуғбек, амирзода Иброҳим Султон, амирзода Ийжал ва амирзода Саъд Ваққос билан бирга Самарқандга жўнатди. Барчалари буйруққа кўра Султон-Майдон йўли билан раво-на бўлдилар.

**[в. 4586]. Кўнгли денгиз [мисоли кенг] ҳазрат
соҳибқироннинг шаҳзодаларни уйлантириш учун
Кониғилда тўй берганлиги ҳақида сўз**

Салтапат тахтининг қароргоҳи ҳумоюн [соҳибқирон]-нинг қадамлари саодатидан улуғланган ва зийнат топ-

¹ Арзирум — Рум шаҳарларидан.

ган бир пайтда... «тўй тайёргарлигига киришилсин», деган қатъий фармон кучга кирди. [Шу муносабат билан], «яқин-узоқдаги ҳокимлар, сардорлар, барча ашроф ва аъён қурултойга келсинлар», деган хабар юбордилар...

[в. 461а]. Бу йиғилганлар сафи шодасининг воситаси бахти навқирон шаҳзодаларининг ҳумоюн уйлағмоғи эди. Саодатли соҳибқироннинг тўғри раъйи ўша пайтда амирзода Улуғбек, амирзода Иброҳим Султон, амирзода Ийжал ибн шаҳзода Мироншоҳ; шаҳзода Умаршайхнинг фарзандларидан амирзода Пирмуҳаммад, Сиди Аҳмад ва Бойқаро, ҳар бири улуғворлик ва шон-шухрат чодирининг қимматбаҳо хонимларидан бири билан уйланиш шодасига тизилишини тақозо этди.

[в. 464б]. **Жаҳонгир байроқнинг Хитой юришига тайёргарлик кўриши ҳақида сўз**

[в. 465б]. [Соҳибқироннинг] «тавочилар ҳар бири ҳазорани яхшилаб текшириб тўлатсинлар», деган оламни бўйсундирувчи ярлиги маълум қилинди. Амирлар буюрилганга кўра барча тафтиш ва аниқламоқ шартларини адо этдилар...

[в. 466а]. [Ҳазрат Соҳибқирон] Ифранж билоди¹, Дашт², Жата³ ва бошқа томонлардан келган элчиларни [подшоҳона] сийловлар ила сарафроз айлаб, кайфиятларини чоғ қилиб жўнатди. Буюрилганига мувофиқ тўйга келган маҳд улё Милкат оғога рухсат берилди ва у Ҳиротга қайтди. Муҳтарам хоним Бекачи Султонни осмон уйининг келинчаги Ноҳид (Зухро сайёраси) учун ясатилгандай тартибда, унга ўхшаши кам бўладиган [ҳашамат билан] Ҳамадонга, эри амирзода Искандар қошига кузатди; у Бухоро ва Мохон йўли билан кетди.

[Соҳибқироннинг] сахий марҳамати Тошкент, Сайрам, Янги⁴, Ашпара⁵ ва Жата вилоятини, то Хитойгача [бўлган ерларга қўшиб] амирзода Улуғбекка берди; Ан-

¹ Ифранж билоди — Фарбий Европа.

² Дашт — Дашти қипчоқ.

³ Жата — Чигатой улусининг шимоли-шарқий қисми; Мўғулистон.

⁴ Янги — Ҳозирги Жамбул шаҳри (Қозонистон).

⁵ Ашпара — Еттисув шаҳарларидан; катта қарвон йўлида ва шу номли дарё бўйида жойлашган.

дугон, Ахсикат, Тароз ва Кошғарни, то Хутангача барча тобёъ ва тугаш [ер]лар билан бирга амирзода Иброҳим Султонга берди. [Бу ҳақда] олий ярлиғни ол тамға билан безашга фармон этди.

[в. 469а]. Голиб байроқнинг Оқсўлотдан
жўнаганлиги ҳақида сўз

Қуён ҳали Жадий [буржи]нинг охирларида эди ва совуқнинг шиддати то шу даражадаки, нутқ белбоғи унинг тавсифини ўраб олиш учун қисқалик қиларди. Кўплаб одамлар ва от-улов йўлларда нобуд бўлди; аллақанча кишиларнинг қўли, оёғи, қулоғи, бурни ва бошқа аъзолари [совуқ уриб узилиб] тушди...

Нусратшиор байроқ парвардигори олам ҳифзу ҳимоясининг кафолатида Оқсўлотдан йўлга чиқди... [в. 469б]. Ун иккинчи ражабда [14 январ, 1405] чоршанба куни Утрор [шаҳрида]¹ Бердибекнинг саройи ҳумоюн кўпмоқ ҳашамати ила махсус этилди...

Шу кезларда Дашти қипчоқ чўлларида сарсон-саргардон бўлиб юрган Тўхтамушхоннинг қошидан унинг эски навкарларидан бўлмиш Қорахожа олампаоҳ даргоҳига келди. Уша куни улуғ ҳазрат [соҳибқирон] фалак шукуҳ девонхонанинг тўрини салтанат тахтидагидай улугворлик ҳашамати ила чарх (осмон) мисоли эгаллаб турарди. Уқтой қоон авлодидан Тозий ўғлон, Тоштемир ўғлон, Жўчихон наслидан Чакра ўғлон [унинг] ўнг томонида ўтирган эдилар. Бошқа томон эса, бахти навқирон шоҳзодалар: Улуғбек, Иброҳим Султон ва Ийжал [мирзо] ҳозирлиги билан зийнат топганди.

[в. 476б] [Оллоҳ] мағфират этгур [Амир Темурнинг]
азиз жасади фирдавсмисол Самарқандга
жўнатилгани ҳақида сўз

... Уша тонгда [20 феврал, 1405 йил] бахтли султон жасадининг шарофатидан баланд бўлган миҳаффа² [Оллоҳнинг] чексиз раҳмат нурлари тушиш жойи тарзида шуҳрат топган эди. [Уни] амир хожа Юсуф, Али қавчин ва яна бир неча хос кишилар бошчилигида Самарқандга жўнатдилар...

¹ Утрор — Сирдарёнинг ўрта оқимида, унинг ўнг соҳилида жойлашган шаҳар.

² Миҳаффа — тахтиравон.

[в. 477а]. Сароймулк хоним, Тукал хоним, Туман ого ва бошқа хотунлар, амирзода Улугбек ва бошқа шаҳзодалар билан бирга миҳаффа ортидан Самарқандга йўл олдилар. Али Дарвини чиғдовул бир тўп сипоҳ билан уларга мулозим бўлиб борди.

[в. 479б]. Амир Бурундуқнинг Тошкентдан келиши ва [у ердаги] амирлардан мактуб келтиргани ҳақида сўз

Шаҳзодалар ва муҳтарам хонимларнинг мавкаби, амирлар билан биргаликда Оқсўлотга келиб тушгач, амир Бурундуқ ибн амир Жаҳоншоҳ Тошкент томондан етиб келди.. ва амир Худойдод, ва амир Шамсиддин Аббос ёзиб юборган мактубларни берди [в. 480б]. Шаҳзодалар, ҳурматли хонимлар ва амирлар [Оқсўлотдан] кўчдилар. Амирзода Улугбек ва амир Шоҳмалик тўла қуролланган бир қисм сипоҳ билан бирга ўнг томондаги йўл билан юрдилар. Амирзода Иброҳим Султон ва амир Шайх Нуриддин, бир тўп лашкар билан бирга, худди ўша тартибда, мукамал қуролланган тарзда, бошқа томондаги йўлдан борардилар. Иккала гуруҳ ҳам Самарқандга шошиллар ва бирор кор-ҳол юз бермасдан, фитна қўзғалмасдан, тезроқ шаҳарга кириб, мамлакатни эгалламоқчи эдилар. Ундан кейин мамлакат ва салтанатни бошқариш ҳамда вилоятлар тақдири бахтиёр соҳибқирон васиятига биноан ҳал этиларди. Ўша пайтда бахти навқирон шаҳзодалар икковлари ҳам ўн беш ёшда эдилар.

[в. 483б]. Шаҳзодалар ва амирларнинг Бухоро томон йўл олганлиги ҳақида сўз

[Шаҳзодаларни Самарқандга киритмаганликлари сабабли улар] Бухорога боришга қарор қилдилар. Пайшанба кўни муборак рамазон ойининг учиди [5 март, 1405 йил] бахтли ҳазрат соҳибқироннинг азиз неваралари бўлмиш олиймакон шаҳзодалар: амирзода Улугбек ва амирзода Иброҳим Султон.. [в. 484а] муҳтарам хонимлар билан хайрлашдилар... Улар Алиободдан Оллоҳга таваккал қилиб отландилар. И б о р а: Кўнгилларида ҳақдан ўзга [сармоя] йўқ эди. Амир Шайх Нуриддин ва амир Шоҳмалик тезлик билан садоқат белбоғини ихлос қўли билан [белга] боғлаб, уларнинг саодат насабли рикобида биргалашиб равона бўлдилар. Бахтиёр ҳазрат соҳибқироннинг ўзи билан бирга бўлган нақдинаси, жа-

воҳирлари, кийимлари, моллари, қурол-яроғлари ва бошқа нарсаларининг барчасини ўзлари билан олиб кетдилар. Рустам Тағой Бўғони олдинроқ Бухорога жўнатдилар.

[в. 485а]. Шаҳзодалар ва амирларнинг Бухорога бориши дostonининг хотимаси

Бахти навқирон шаҳзодалар: амирзода Улуғбек ва амирзода Иброҳим Султон Алиободдан Бухорога йўл олганларидан сўнг, жумъа куни муборак рамазон ойининг тўртида [6 март, 1405 йил] Дабўс кўргони¹ яқинига бориб қолдилар. [Дабўс кўргони]— бу балад бир кўрғон бўлиб, Самарқанд суви² унинг ёнидан оқиб ўтарди.

Уша ерга Самарқанддан Минглихўжа, Баён Темур хазиначи етиб келдилар ва амирларга [Самарқанд волилари] хўжа Юсуф ва Арғуншоҳдан битта хат келтирдилар. Унинг мазмуни қуйидагича эди: «Дуо ва саломдан сўнг етиб маълум бўлсинки, шаҳар дарвозасини сизларга очмаганлигимизнинг сабаби кудурат ёки душманлик фикри билан эмас. Мақсадимиз ҳазрат соҳибқирон сўзига амал қилишдир ва уни ўзгартиришни ҳеч қачон раво кўрмайдурмиз. Агар амирзода Халил Султон келган тақдирда ҳам, унга ҳам худди сизларга муомала қилгандай муомала қилурмиз. Тахтгоҳни кўриқлаймиз, бирор кимсага топширмагаймиз, деб қатъий қарор қилганмиз. Ул ҳазратнинг валиаҳди амирзода Пирмуҳаммад келгач, васиятга кўра, [тож-тахтни] унга топшиурмиз. Аҳволни сизларга маълум қилдик, кўнглингизга малол келмасин ва бизларни маъзур тутгайсизлар». Мактуб охирида, «ушбу ёзилганларга амал қиламиз ва уни бузмагаймиз», деб қасамёд қилган эдилар.

Амирлар ёзилганларнинг мазмунидан хабардор бўлгач, гарчи уни қасам билан қатъий этган бўлсалар-да, унга ишониб бўлмаслигини англадилар. Бироқ, маслаҳат юзасидан уларни [в. 485б] маъқуллаб, юборилган чопарга қуйидагиларни тайинладилар: «Уларга биздан салом етказил ва айтгил: ўйлаган ўйингиз жуда тўғри ва адолат юзасидандир... Ушбу раъйга собит ва қатъий

¹ Дабўс кўргони (Дабўсия)— Зиёвуддин темир йўл бекати ёнида жойлашган қалъа-шаҳар.

² Самарқанд суви — Зарафшон дарёси.

бўлмоқ лозим. Шаҳарни худди сиз ўйлагандай эгаллаб турмоқ ва бирор-бир жонзотнинг васвасасига қулоқ омаслик зарур. Агар сиз ушбу аҳдда маҳкам бўлсангиз, вафодорлик ва ҳақиқатга амал қилиб, шаҳарни сақлаб турсангиз, уни валиаҳд шаҳзодага топширурмиз. [Ушанда] сиз ниҳоясига етказиш ҳамма учун фарз бўлган бахтли подшоҳ [Амир Темури]нинг васиятини бажарган бўласиз. [Бу ишингиз] холиқ ва халойиқ қошида манзур бўлғусидур, сизнинг мардлигингиз ва яхши отингиз тарихда қолажак. Юқорида қайд этилган шаҳзода салтанат тахтига ўрнашгач, сизлар, тахтни унга сақлаб топширгангиз учун, сўзсиз, бошқаларга қараганда яқин ва эътиборли, унинг салтанати даврида баланд мартабали ва бахтиёр бўлурсизлар. [Аксинча], агар хом хаёл билан [ушбу айтилганлардан] қайтадиган ҳамда бошқа бирор-бир фикрга борадиган бўлсангиз, валинеъмат [соҳибқирон]нинг сўзини иккита қилган бўласиз, ғаддорлик ва хиёнаткорликда айбланасиз. Бундан ташқари, [бундай ёмон иш] наинг-номуссизлигу бадномликни ҳам келтириб чиқаради ва унинг ҳеч бир яхши тарафи йўқдир, хулосаси пушаймонликдан иборатдир. Асосан ана шуларни сизларга маълум қилмоқчи эдик».

Ушбу сўзларни ёзиб; муҳрлаб Баён Темури хазиначига бердилар ва у ўша ондаёқ отланиб Самарқанд томон юзланди.

Амирзода Халил Султоннинг Самарқандга келганлиги ва шаҳар амирларининг унга бўйсунганликларидан шаҳзодалар ва амирларнинг хабар топганликлари ҳақида сўз

Баён Темури хазиначи Самарқандга йўл олгач, амир Шайх Нуриддин ва амир Шоҳмалик шаҳзодалар узангиди Бухорога йўл олдилар. Икки-уч кундан кейин, амирзода Халил Султон амирлар ва лашкар билан азм этмоқ жилобини Тошкентдан Самарқанд томон бурганлиги, мамлакат ва салтанатга даъвогарликка шошилганлиги ҳақида хабар келди. Улар [Самарқандга] яқинлашган пайтда амир хожа Юсуф тухфа ва тортиқлар билан чиқди ва Самарқанддан тўрт манзил масофада жойлашган Шероз [деган жой] да шаҳзоданинг (Халил Султоннинг) қўлини ўлмоқ шарафига эришиб, совғатортиқларни етказиш расмини адо этди. Самарқанднинг улуглари ҳам барчалари кутиб олиш учун ошиқдилар [в. 486а].

Кўҳак суви¹ бўйи ҳумоюн шаҳзода [Халил Султон]-нинг қўнмоқ чодиргоҳига айланди. Аргуншоҳ шаҳар ва қалъа калитини, [шунингдек], хазиналару жамғармалар калитларини олиб, йўлга чиқди ва ўша жойда палос ўпиб, [уларни Халил Султонга] топириш шарафига муяссар бўлди. Бадахллар ва паймони носоглар жамоаси бирлашиб ва итоат камарини [белга] боғлаб, [унга] мулозим бўлдилар. Улар ўз хожалари [Амир Темир]га нонкўрлик қилишдан ҳам, унинг васиятига амал қилмасликдан ҳам, ичган ва паймон қалами учи билан битган қасамларини бузишдан ҳам қўрқмадилар.

Амир Шайх Нуриддин, амир Шоҳмалик ва бошқа бахтиёр подшоҳ [ҳазрат соҳибқирон] васиятлари имзоси қулфининг садоқати бўлмиш хослар ва яқинлар бу хабарни эшитгач, ул кўрпамакларга таъналар ва лаънатлар ўқиб, уларга қаҳр-ғазаб, танбеҳ, айблов ва нафратдан иборат мактуб битдилар ва бир қосид воситасида ул ўзбошимчаларга жўнатдилар. Ўзлари эса зудлик билан йўлга отландилар. Рустам Тағой Бўғой барлосни илгарироқ юборган эдилар, [чулки] унинг биродари Ҳамза ул жойнинг [Бухоронинг] ҳокими эди. У шаҳзодалар истиқболига ошиқиб, Бухоро яқинида ҳумоюн маккабга келиб қўшилди.

Улар шаҳар ташқарисига етиб борганларидан сўнг, Айюб пайғамбарнинг², бизнинг пайғамбаримизга ва унга [Оллоҳнинг] саловоти ва саломи бўлсин, табаррук мазори [қошида] тундилар ва ўз орзу истаклари учун [унинг руҳониятидан] мадад сўрадилар. Амир Шайх Нуриддин, амир Шоҳмалик ва Рустам барлос ўзаро аҳд-паймон туздилар ва қасамёд қилдилар. [Сўнг] ул жойдан отлашиб, мазкур йилнинг рамазон ойида [1405 йил, март] Бухоро қалъасига кирдилар ҳамда ўша ерга ўрнашиб, қўрғонни тиклаш ва мустаҳкамлаш билан машғул бўлдилар. Улар қўйидагича тадбир туздилар: шаҳзодалар, амир Шайх Нуриддин ва амир Шоҳмалик қалъада бўлсинлар. Шаҳарга чиқадиган битта дарвозани эгаллаб туриш ва қалъанинг ярми амирзода Улуғбек ва амир Шоҳмаликка тегишли бўлсин. Ташқарига қараган бошқа бир дарвоза, қалъанинг иккинчи ярми ва девори

¹ Кўҳак суви — Зарафшон дарёси.

² Айюб пайғамбар — Қуръоннинг бир неча ерида эслатилган, дардга сабр-тоқатли бўлиш тимсоли бўлган пайғамбар.

амирзода Иброҳим Султон илтифоти эҳтиёткорлигида ва амир Шайх Нуриддин ҳомийлигида бўлсин. Рустам барлос биродари Ҳамза, амирлардан Итилмиш, Тўкал, Қарқара ва бошқалар шаҳарда бўлсинлар. Уларнинг ҳар бири шаҳар дарвозаларидан бирини, унинг бурж ва бораларини муҳофаза қилсинлар. Шу тарзда қарор қилиб, ишга киришдилар ва қўрғонни таъмирлаш, тузатиш билан машғул бўлдилар.

[в. 490а]. [Биринчи] мақоланинг хотимаси.
[Оллоҳ] мағфират этгур бахтли соҳибқирон учунгина хос бўлган хусусиятлар, унинг шарафли ўғиллари ва саодатли авлоди ҳақида ҳазрат учун шарт бўлган воқеа [ўлим] юз берган чоғда, жаҳон уларнинг порлаб туришидан кўркам ва равшан эди

[в. 491б]. Ҳазрат соҳибқиронга тангри тақдирлаган кўплаб ҳадялардан бири ўрнини босувчи фарзандларининг кўплигида эди. Узи ҳаётлиги чоғида уларни кўриб, умид кўзи равшанлик топган эркак зотидан ўттиз олти-та ўғил, неvara ва эvara бор эди. Уларнинг тафсилоти қуйидагича: марҳум бахтли шаҳзода Жаҳонгир наслидан — ўн битта...; бахтли шаҳид шаҳзода Умаршайхдан — тўққизта...; шаҳзода Мироншоҳдан, [у ўша пайтда] ўттиз саккиз ёшда эди, еттита; олий мақтовга сазовор шаҳзода Шоҳруҳдан, [ўша пайтда] у йигирма саккиз ёшда эди, еттита ўғил: Улуғбек ва Иброҳим Султон иккаласи ҳам ўн бир яшар; Бойсуғур — Жон ўғлон — икки яшар; Борўй — бир яшар.

ҒИЕСИДДИН ҚОШИНИНГ САМАРҚАНДАН ҚОШОНГА, ОТАСИГА ЕЗГАН МАҚТУБИ

Жамшид ибн Масъуд ибн Маҳмуд Ғиёсиддин ал-Қоший, кўпроқ Ғиёсиддин ал-Қоший¹ исми билан машҳур — XIV—XV асрнинг риёзиёт ва фалакиёт илмининг буюк алломаси, Самарқандда Улуғбек мактабининг

¹ Ғ. Жалолов Жамшид Чустий ёки Чустий деб келтирган. Чустий, унинг фикрича, Қошен шаҳрига яқин жойлашган Чуст ёки Чуст шаҳрида туғилган (Ғ. Жалолов, Ғиёс ал-дин Чустий (Қаши) — крупнейший астроном и математик XV века. Учёные записки, Вып. VII. Физико-математической. Ташкент, 1959, 141-бет).

стакчи олими¹, у ўз фанининг билимдонлари — риёзиётчилар, табиблар ва ҳунармандлари билан шуҳрат қозонган котионлик² эди. Гиёсиддин Кошиийнинг таваллуд топган йили номаълум. Умрининг асосий қисмиши Кошонда ўтказди, риёзиёт ва фалакиёт илмига қизқар эди. Қадимги Юнонистон, Эрон ва Урта Осиёлик машҳур олимларнинг асарларини таржима қилиб, уларга шарҳ ёзар эди. У табобат фани билан ҳам шуғулланган. Гиёсиддин Кошиийнинг ижоди Урта ва Яқин Шарқда шуҳрат топди. Ҳаётининг сўнгги йилларини Самарқандда ўтказди ва тахминан 1429 йилда вафот этди.³

Олимнинг қаламига мансуб бўлган бу мактуб Самарқандда форс тилида ёзилган бўлиб, ўз отасига — Кошонга юборилган. Ушбу мактуб Техронда Сипохсо-

¹ Унинг асарлари ҳақида тўлароқ қаранг: Джемшид Гиёсиддин ал-Қаши. Ключ арифметики. Трактат об окружности. Перевод с арабского Б. А. Розенфельда. М., 1956; Кары-Ниязов Т. Н. Астрономическая школа Улугбека. Избранные труды. В 8-ми т. Т. 6. Ташкент, 1967, 140—144-бетлар. Матвиевская Г. П. Учение о числе на средневековом Ближнем и Среднем Востоке. Ташкент, 1967 Она же. Математические и астрономические рукописи Института востоковедения Академии наук Узбекской ССР.— В кн: Из истории точных наук на средневековом Ближнем и Среднем Востоке. Ташкент, 1972, 187—188-бетлар. Улугбекнинг ҳаётига ва ижодий фаолиятига оид маълумотларни қаранг: Собиров Г. Творческое сотрудничество ученых Средней Азии в самаркандской научной школе Улугбека. Душанбе. 1973. 43—53; 182—208-бетлар. Юсупова Д. Ю. Письмо Гийас ад-Дина Каши к своему отцу из Самарканда в Кашан.— В кн.: Из истории науки эпохи Улугбека. Ташкент. Изд-во «Фан». УзССР, 1979, 37—64-бетлар.

² Кошон — Техрон ва Исфаҳон ўртасида жойлашган ўрта аср шаҳри.

³ Машҳур шарқшунос В. В. Бартольд ва «Собрание восточных рукописей» фехристиининг тузувчилари унинг вафоти 840/1436 йилда содир бўлган деб айтишадн (Бартольд В. В. Улугбек и его время. Соч. Т. II / 2). Изд-во «Наука», М., 107—108-бетлар. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР, т. I. Под редакцией и при участии А. А. Семёнова и Д. Г. Вороновского. Ташкент, 1952, 510-тавсиф).

лор масжидининг кутубхонасида сақланаётган тўплам жилдининг бир қисмини ташкил этади.¹

Мактубнинг сарлавҳасига қараганда, «Марҳум Ғиёсиддин Самарқанддан ўз марҳум отасига ёзган мактубнинг нусхаси», ушбу мактубнинг фалакиёт илмига алоқаси бўлмаган, аммо моҳир хаттот томонидан кўчирилган нусхада жузъий хатоларга йўл қўйилган бўлиб, Ойдин Сайилийнинг фикрича, ушбу қўлёзма Ғиёсиддин Кошийнинг дастхати эмасдир.²

Ушбу мактуб ўз вақтида Шарқ ва Ғарбдаги олимларнинг диққатини ўзига жалб этган. Мактубнинг форсча матнининг бир қисми дастлаб «Занбил» журналининг саҳифаларида Му'тамад уд-Давла тарафидан чоп этилган эди.³

1940 йилда эроплик олим М. Табатабой Му'тамад уд-Давланинг нашри, юқорида зикр қилинган Сипохсолар масжидининг кутубхонасидаги, шунингдек, ўзининг шахсий кутубхонасидаги қўлёзмалардан фойдаланиб, мактубнинг форсча матнини нашр эттирган⁴.

1959 йилнинг сентябр ойида турк олими Ойдин Сайилий фан тарихига бағишланган тўққизинчи халқаро конгрессда [Барселона ва Мадрид]⁵ қилган маърузасида ушбу мактубнинг қисқа илмий тавсифи ва таҳлилини келтиради. «The Observatory in Islam» деган китобида мактубдан бир неча парчаларни далил сифатида келтиради⁶.

Уша йили Ғ. Жалоловнинг «Ғиёсиддин Жамшид Чустий [Коший]—XV асрнинг йирик астрономи ва математи-

¹ Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyeti hakkında Giyassuddini Kasinin mektubu, (Ghiyath al-Din al-Kashis letter on Ulugh Bey and the Scientific Activity in Samarqand), published by Aydin Sayili, Ankara, 1960, 32-бет. Қўлёзманинг тўла тавсифини қ. ўша ерда: 33—35-бет. Э. Кеннеди номаълум шахсга тегишли яна бир нусхаси мавжудлиги ҳақида эслатиб ўтади. (Kennedy E. S. letter of Jams-hid Kashi to his father. *Orientalia*, v. XXIX, № 2. Beirut, 1960, 192-бет.

² Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyeti hakkında Giyassuddini Kasinin mektubi, 33-бет.

³ Қаранг ўша ерда.

⁴ Ғиёсиддин Жамшид Кошоний. Нома-и песар ба падар, ому-заш ва парварш сол-и дахум, шумора-и севвум, 1940, 1—16-бетлар.

⁵ Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyeti hakkında Giyassuddini Kasinin mektubi, 32-бет. Ankara, 1960.

⁶ Ankara, 1960.

ги» деган мақоласи эълон қилинди. Мақолада муаллиф Самарақнд расадхонасининг ташкил этилиши, унда ўтказилган кузатишлар ва фалакиёт жадвалининг тузилишида Чустийнинг қўшган ҳиссаси ва унинг фалакиёт ва риёзиётга онд ёзиб қолдирган асарлари ҳақида тўхталиб ўтади.¹

1960 йилда фалакиёт илми тарихининг билимдонни Э. Кепнеди М. Таботобойнинг форсча матн нашридан фойдаланиб, уни инглизчага таржима қилади ва Римда нашр эттиради². Худди шу йили ушбу мактубнинг матни³ унинг туркча⁴ ва инглизча⁵ таржимаси билан Ойдин Сайилий томонидан нашр этилган. Нашр турк⁶ ва инглиз⁷ тилларида ёзилган кенг муқаддима билан таъминланган. Унда Ойдин Сайилий юқорида эслатиб ўтилган Техрон қўлёзмаси ва М. Таботобойнинг нашридан фойдаланган.

1963 йилда Миср олими Аҳмад Дамардош мактубнинг Э. Кепнеди тайёрлаган инглизча таржимасини М. Таботобойнинг форсча матни билан солиштириб, уни араб тилига таржима қилди. Таржима кириш қисми, изоҳлар, М. Таботобойнинг форсча матни ва библиография билан таъминланган⁸.

Шуларнинг ҳаммаси фан-маданият тарихи билан шуғулланадиган тадқиқотчиларнинг Гиёсиддин Кошийнинг мактубига бўлган зўр эътибори далилидур.

1972 йили П. Г. Булгаков «Школа Улугбека и Беруни» номли мақоласида ушбу мактубдан кичик парчани рус тилига қилинган таржимаси билан келтиради⁹.

¹ Джалалов. Гияс ад-Дин Джемшид Чустя, 141—157-бетлар.

² KENNEDY E. S. A letter of Jamshid al-Kashi to his father, 191—213-бетлар.

³ Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyeti hakkında Giyassuddin Kasinin mektubu, 54—75-бетлар.

⁴ Уша ерда, 76—92-бетлар.

⁵ Уша ерда, 93—115-бетлар.

⁶ Уша ерда, 1—31-бетлар.

⁷ Уша ерда, 32—53-бетлар.

⁸ Аҳмад Са'ид ад-Дамардош. Рисола-и Жамжид ад-Коший. Миср, 1963, 72—104-бетлар.

⁹ П. Г. Булгаков. «Школа Улугбека и Беруни». Т., в кн.: Из истории точных наук на средневековом Ближнем и Среднем Востоке, 57—60-бетлар.

Бир йилдан сўнг Фиёсиддин Кошийнинг мактуби Ғ. Собиров ва Н. Бобоевлар тарафидан рус тилига таржима қилиниб, нашр этилди. Таржима зарур изоҳлар билан таъминланган¹.

Ғ. Собиров ва Н. Бобоевлар билан бир вақтда мазкур асарнинг рус тилига қилинган таржимаси изоҳлар билан ушбу сатрлар муаллифи томонидан ҳам алоҳида тайёрланиб, 1979 йили нашр этилган эди². Биз бажарган таржима Душанба нашричи маълум даражада тўлдиради. Унинг кириш қисмида мактубнинг тарихи очиб берилади, манба сифатида муҳимлиги, шу билан бирга унинг тили ва ёзилиш услуби таҳлил қилинади. Келтирилган изоҳларга матний иловалар ҳам берилган³.

Мактуб 7-зулкадада ёзилган, деб айтилган, лекин йили келтирилмаган⁴.

Расадхона қурилишининг асосий қисми мактуб ёзилишигача тамомланган эди⁵, деб мактубда келтирилган фарази назарда тутсак ҳамда тарихий маълумотларда келтирилган маълумотларга асосланадиган бўлсак, унинг қурилиши 823 (1420) йилда бошланганлигини⁶ назарда тутган ҳолда, шунингдек, Ойдин Сайилийнинг фикрига қўшилган ҳолда, мактуб 823/1420—824/1421 йиллар орасида ёзилган деб тахмин қилса бўлади.

Фиёсиддин Кошийнинг бу мактуби отасига йўлланган бўлиб, унинг саволларига жавоб тарзида тузилган.

Ота ўз ўглини Самарқандга жўнатишдан илгари, ёки

¹ Собиров Ғ. и Бабаев Н. Джемшид Гияёсиддин ал-Қашн. Письмо об Улугбеке и о самаркандской научной школе.— В кн. «Творческое сотрудничество учёных Средней Азии в Самаркандской научной школе Улугбека». Душанбе, 1973, 183—208-бетлар.

² Юсупова Д. Письмо Гийас ад-Дина Қашн к свосму отцу.

³ Тўғри келмаган жойлари таржимага берилган изоҳларда кўрсатилган.

⁴ Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyetleri hakkında Giyassuddini Kasinin mektubu, 55-бет.

⁵ Уша жойда 71, 74-бетлар.

⁶ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Форс-тожик тилидан таржима, кириш сўзи ва изоҳли луғатлар А. Уринбоевники. Тошкент, «Фан», 1969, 278-бет. Фасих Ахмад ибн Джалал ад-Дин Муҳаммад ал-Хавафи. Муджмал-и Фасихи. Перевод, предисловие, примечания и указатели Д. Ю. Юсуповой. Ташкент, «Фан», 1980, 188-бет.

йўллаган мактубларида берган маслахатларига кўра тахмин қилиш мумкинки, у фалакиёт, риёзиёт ва бошқа фанлардан кенг билимга эга эди.

Зоҳиран, мактуб, уни фақат отанинг ўзи эмас, балки ўнга пайтга жуда хос бўлганидек, мактубда тилга олинган масалалар билан қизиққан шахслар ҳам ўқиб чиқадилар, деган умидда ёзилган эди. Ушбу тахминга мактубнинг бир жойи ишончли далил бўлиши мумкин. У ерда муаллиф Қозизода Румийнинг¹ билимида баъзи камчиликлар мавжудлигига ишора қилиб ўтади, шунга қарамай, кишиларда у билан олим орасида шахсий адоват бўлмаганлигини олдиндан таъкидлаб ўтади².

Худди шундай мазмундаги мактубни Ғиёсиддин отасига илгарироқ ҳам йўллаган эди, лекин у манзилга етганлигига амин бўлмай, уни такроран ёзиб юборади.

Мактубда, Ғиёсиддиннинг атрофидаги олимлар ҳақида келтирган батафсил маълумотларга қараганда, у Кошондан Самарқандга яқиндагина келган, деб тахмин қилиш мумкин. Шу билан бирга, бу фикрга унинг Самарқанддаги фаолияти ҳақидаги маълумотлар зид бўлиб, шулардан кўриниб турибдики, мактуб ёзишдан олдин Ғиёсиддин бу ерда тахминан бир йилча яшаган. Олим мактубида мавлоно Бадриддин³ исмли бир кишини ҳамда ўзларининг ҳали такомиллашмаган билимлари билан мақтаниб юрган шахсларни қоралайди.

Ушбу мактубда Улуғбек, Қозизода Румий, Ғиёсиддин Кошийнинг ўзи ва Самарқанд мактабининг бошқа олимларининг илмий фаолиятларига оид қизиқарли маълумотлар ҳамда расадхона қурилиши тарихига доир лавҳалар муфассаллиги билан диққатга сазовордир.

Ғиёсиддин Самарқанд Урта Осиёнинг маданий маркази сифатида Кошондан афзаллигини тасвирлайди. Ғиё-

¹ Г. Брокелманинг маълумотларига кўра, Муса Қозизода 815/71412 йили вафот этган.

В. В. Бартольд ва СВР фехрист тузувчилари маълумотига кўра, у Ғиёсиддин Кошийдан кейинроқ вафот этган. В. В. Бартольд, Улуғбек я его время. Соч. т. II, ч. 2, М., 1964, 107—108-бет, Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Т. I. Под редакцией и при участии чл. корр. АН УзССР, действ. чл. АН Тадж ССР, д. и. п. проф. А. А. Семёнова. Ташкент, 1952, № 510.

² Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyetleri hakkında Giyassuddini Kasinin mektubu, 73-бет.

³ Уша ерда.

сиддин ўз мактубида Улуғбекни кўзга кўриган давлат арбоби ва ҳукмдоргина эмас, балки йирик олим сифатида ҳам тасвирлайди. У араб тилини гоят юксак даражада эгаллаган эди, ҳуқуқшуносликни, мантиқ илмини, адабиётни, риёзиётни ва фалакиётни яхши билар эди. Муаллифнинг Улуғбек ҳақида келтирган ушбу далиллари бошқа тарихий манбаларда учрамайди, Улуғбек ҳақидаги маълумотларни, айниқса, унинг стук аллома эканлигини тасдиқлайди.

823/1420 йилда¹ қурилган мадраса илм-фаннинг нуфузли маркази бўлиб, унда Улуғбек риёзиётдан маърузалар ўқир эди. Мактуб ёзилган пайтида (яъни 1420, ёки 1421 йилда) Улуғбек 26 ёки 27 ёшда эди, у ўта изчиллик билан фалакиёт ва риёзиёт илмлари устида иш олиб борар эди. Бинобарин, мадрасада риёзиёт фанини афзалроқ кўриши бежиз эмас эди². Мактуб муаллифи Улуғбекнинг фалакиёт соҳасида ҳам фавқуллодда қобилиятини қайд этиб, унинг «Носириддиннинг хотираномалари» («Тазкира»)сидан ва «Шоҳ туҳфаси» («Туҳфа»)дан³ ўқиган ажойиб маърузаларини эслатиб ўтади. Ғиёсиддин Улуғбекнинг беқиёс хотираси ҳақида ёзаркан, у офтобнинг узунлигини, даражалари ва дақиқаларигача бўлган аниқликда ёддан ҳисоблай олишини эслатиб ўтади⁴.

Шунингдек, Мирзо Улуғбек мадрасада ва саройда ўтказиладиган катта илмий кенгашлардаги баҳсларнинг фаол қатнашчиси эди. Ушбу мажлисларни эслатиш муносабати билан Улуғбекнинг устози Қозизода Румийнинг исми ҳам тилга олинади. Мактубдан кўриниб турибдики, Улуғбек муайян илмий муаммолар билан шуғулланар эди, Қозизода ва Ғиёсиддин эса доимо унинг ёнида бўлишарди. Улуғбекнинг риёзиёт фанига иштиёқманд бўлгани учун, Қозизода уларга кўпроқ эътибор берар эди. У 814/1411—1412 йилда Маҳмуд, ибн Умар ал-Чағ-

¹ Тарихий манбаларда шу йил кўрсатилган. Қаранг: Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн, 278-бет; Фасих Хавафи. Муджмал-я Фасихи, 188-бет.

² Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyeti hakkında Giyassuddini Kasinin mektubu, 57-бет.

³ Уша жойда.

⁴ Уша жойда.

минийнинг «Фалакиёт ҳақида қисқартмалар» асарига¹ ва 815/1412—1413 йилда эса XIII асрнинг иккинчи ярмидаги самарқандлик риёзиётчи ва фалакиётчи олим Шамсиддин Муҳаммад Самарқандийнинг «Ашқол ат-та'сис» («Асосланган таклифлар») геометрик рисоласига шарҳ ёзган².

Лекин, Ғиёсиддин Улугбек мадрасасида тўпланган олимларнинг билим даражасини ва ақл-заковатини ҳолисона баҳолаган эмас. Ўз ақл-заковатини намойиш қилишга ҳаракат қилиб, у отасига ўз билими билан ҳаммадан устун туришини маълум қилади ва буни тасдиқлаш учун Улугбекнинг ўзи ҳақидаги «ҳеч ким тенг келаолмайдиган олим»,— деган фикрини далил қилиб кўрсатади. Ғиёсиддин мактубида бошқа олимларнинг исмларини тилга олмайди. У фақат бир неча марта Самарқандда энг машҳур олимлар—фаннинг ҳамма соҳаларига алоқадор мударрислар, шунингдек, фалакиётчилар ва ҳисобчилар йиғилганини умумий тарзда таъкидлаб ўтади, холос. «Тажниси ҳисоб» («Ҳисоб тажниси») ³ номли асарга ёзилган шарҳ ҳақида сўз кетса-да, аммо муаллифининг номи айtilмайди. У ҳамма олимлар ичидан Қозизода Румийни энг маърифатли олим деб алоҳида кўрсатади. Шу билан бирга Ғиёсиддин Қозизоданинг билимига баҳо беришда баъзи қарама-қарши фикрларга йўл қўяди. Ўз устунлигини кўрсатиш мақсадида мактуб муаллифи Қозизоданинг салоҳиятини баъзи масалаларда, айниқса амалиётда ўзиникидан камроқлигини бир неча бор таъкидлайди. Аввалига Ғиёсиддин Қозизода чуқур назарий билимга эгаллиги, фалакиёт асослари ҳақида юқорида зикр этилган Чағминийнинг асарига шарҳ ёзганлиги ҳақида сўзлаб⁴, кейин эса нимагадир у фала-

¹ Қазн-заде Руми. Комментарий на «Комментарий астрономии» Чағминии. Предисловие, перевод с арабского языка и примечания чл. корр. АНРУз П. Г. Булгакова. Тошкент, Фан, 1993.

² Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyetleri hakkında Giassuddin Kasinin mektubu, 57- bet.

³ Уша жойда.

⁴ Уша жойда, 71—72- бетлар.

киётнинг назарий соҳасида янги одам деб ўтади¹. Шу билан бирга Гиёсиддин Самарқанддаги олимларнинг кўплари фаннинг маълум бир соҳаси бўйича мутахассис бўлганлар ва шу сабабдан ҳар тарафлама билимга ҳамда кенг ақл-заковатга эга бўла олмас эдилар, деб айтганида унинг ҳақлигини қайд қилиш лозим.

Муаллифнинг кўпгина мулоҳазалари таажжуб уйғотади. Масалан, у, Қозизода китобларни синчиклаб ўрганиб чиқмасдан ҳисоблаш билан шуғуллана олмас эди, дейди ва шу билан бирга унинг китоблар ёрдамисиз фалакийёт жадвалларини тузгани ҳақида эслатиб ўтади². Эҳтимол бу Гиёсиддин ўзини юксак билимлар эгаси қилиб кўрсатишга интилганидандир.

Шуни ҳам айтиш керакки, Гиёсиддиннинг таъкидлашича, Улуғбек атрофидаги олимлардан биронтаси ҳам Мароға расадхонасидаги «Фахрий секстант» деб аталган асбобнинг вазифасини асло тасаввур қилаолмаган ва гўё Улуғбек унинг (Гиёсиддиннинг) тушунтиришига асосланган ҳолда расадхона биносини қуришни буюрган³.

Гиёсиддин келтирган айрим мулоҳазалар ва мисоллардаги зиддиятларга қарамай, мактубда Улуғбекнинг астрономик мактаби тарихини ўрганиш учун кўпгина муҳим маълумотлар мавжуд. Масалан, Гиёсиддин Улуғбекнинг ҳуқуқшуносликдаги ажойиб билимини таъкидлаб ўтади⁴. Шу пайтгача бу ҳақда фақатгина тахминлар қилинар эди⁵.

Айтилганлардан хулоса чиқариб айтиш мумкинки, Алойддин ал-Бухорий 850/1447 йили Абу Ханнфа ан-Нуъмон ибн Собит ибн Зутанинг (150/767 йилда вафот этган) асарига ёзилган «Шарҳ ала-л-фиқҳ ал-акбар»

¹ Ulug Bey ve Semerkand'deki ilim faaliyeti hakkında Giassuddini Kasinin mektubu, 57- bet.

² Уша жойда, 72- бет.

³ Уша жойда, 61- бет.

⁴ Уша жойда, 57- бет.

⁵ Вороновский Д. Г. Астрономы Средней Азии от Мухаммада ал-Хаваразми до Улуғбека — Из истории эпохи Улуғбека — деган тўшамда; 1964, 124- бет.

(«Катта фикҳ»га шарҳ)ини¹ Улуғбекка бағишлагани бежиз эмас. Мактубдаи шу нарса ҳам маълум бўладики, Абу Райҳон Берунийнинг (973 йили туғилган) «Қонуни Масъудий» асари Улуғбек ва унинг атрофидаги ҳамкорлари — Қозизода Румий билан Гиёсиддин Кошийнинг ўзи ва бошқалар учун доим керак бўладиган китоб ҳисобланган².

Мазкур маълумотлар Самарқанд астрономия мактабининг буюк олим Абу Райҳон Беруний илмий мероси билан боғлиқлигидан гувоҳлик беради.

Мактубда расадхона деворига ўрнатилган қуёш соати ҳақида ҳам маълумот келтирилади³, ваҳоланки, Улуғбек асарларида бундай соат мавжудлиги ҳақида бевосита таъкид йўқ. Демак, Гиёсиддиннинг бу маълумотлари Т. Н. Қори-Ниёзийнинг шундай соат бўлганлиги ҳақидаги тахминини тасдиқлайди⁴.

Шундай қилиб, Гиёсиддин Кошийнинг мактуби — Улуғбек расадхонасида қўлланилган астрономик асбоб-ускуналар тўғрисидаги маълумотларга бой манба, дейиш мумкин. Шунингдек, бу фактлар шундай асбоблар мавжудлиги ҳақида археологик қазилмалар асосида қилинган тахминларни маълум даражада ҳужжат сифатида тасдиқлайди⁵.

Хусусан, мактубнинг махсус фалакиёт маълумотларига бойлиги уни оригинал илмий рисолага яқинлаштиради. Улуғбек ва унинг атрофидаги олимлар ҳақидаги батафсил маълумотлар эса ҳужжатнинг асл пухталиги ҳақидаги ҳар қандай шубҳаларга барҳам беради.

Мактубнинг ўзбек тилига қилинган таржимаси Ой-

¹ Мазкур асарнинг қўлёзмаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтинида сақланиб келмоқда, инв. № 4817.

² Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyetleri hakkında Giassuddini Kasinin mektubu, 62- bet; Булгаков П. Г. Школа Улуғбека и Берунии. «Из истории точных наук на средневековом Ближнем и Среднем Востоке» — деган тўпламда. Тошкент, 1972, 57—60- бетлар.

³ Уша жойда, 62- бет.

⁴ Қары-Ниязов Т. Н. Астрономическая школа Улуғбека, 149- бет.

⁵ Уша жойда, 119- бет.

дин Сайилий нашрининг форсча матни¹ асосида тайёрланди. Шунингдек, унинг туркча², инглизча³, Э. Кеннедининг инглизча⁴ ва Аҳмад Саид Дамардошнинг арабча⁵ таржималари жалб этилди. Тадқиқот жараёнида Ойдин Сайилий ўзи фойдаланган М. Табатабойнинг матнига ёзган изоҳлардан⁶ ҳам истифода этилди⁷.

Мактуб анча катта, сўзлашув тилга хос услубда ёзилган эди. Шу тарздаги хатларга хос бўлгани каби узун жумлаларда феъллар, гоҳида жумланинг қолган қисмида назарда тутилган бутун бир иборалар ҳам тушириб қолдирилган.

Ойдин Сайилий қаламига мансуб кириш қисмида, тайёрланган нашрга асос бўлган қўлёзма дастхат эмас, деб тушунтириб кетади⁸. Уни моҳир хаттот кўчирган, лекин у фалакиёт илмидан беҳабар бўлган. Шу сабабдан ҳам илмий ва техник атамалар ёзилишида кўпгина хатоларга йўл қўйилган. Хатоларнинг анчасини ношир илोजи борица тузатиб кетган, шубҳали жойлари эса ўзгартирилмай қолдирилган.

Мактуб матнида бирлик ва кўшликдаги учинчи шахс ҳамда феъл, замон шаклларини пала-партиш қўллаш ҳоллари кузатилади. Бу эса баъзан ўқувчини чалғитади. Масалан, Қозизода Румийнинг фалакиётдаги назарий билими ҳақида гап юритилганда⁹:

Таржима матнида квадрат қавс [] ичида таржима муаллифининг қўшимчалари, арабча иборалар синиқ қавс < > ичида берилади. Думалоқ () қавс ичидаги рақамлар аслидаги бетларни кўрсатади.

¹ Қары-Ниязов Т. Н. Астрономическая школа Улугбека, 54—75-бетлар.

² Уша жойда, 76—92-бетлар.

³ Уша жойда, 93—115-бетлар.

⁴ A letter of Jamshid al-Kashi to his father.

⁵ Аҳмад Са'ид ад-Дамардош. Рисола Жамшид ал-Қоший...

⁶ Изоҳлар рақамлар, ундан кейин ҳарфлар билан белгиланган.

⁷ Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyetleri hakkında Giassuddini Kasinin mektubu, 54—75-бетлар.

⁸ Уша жойда, 33—36-бетлар.

⁹ Уша жойда, 72-бет. Худди шундай хатолар 63, 64, 67-бетларда ҳам учрайди.

Таржима:

Амиримнинг қўлларини ўпиш шарафига муяссар бўлмоқликдек иштиёқим ва кучли орзуим шу қадар муаззамки, гўё «...агар барча денгиз Парвардигоримнинг сўзларини ёзиш учун сиёҳ бўлса ва яна шунча сиёҳ келтирсак ҳам, Парвардигоримнинг каломини битишдан илгари у денгизлар тугаб битар!»*.

Ушбу бахтни бошдан кечирмоқ учун менга улур ва қудратли Оллоҳим ўз марҳамати ва мурувватидан фурсат юборсин.

Ушбу итоатгўйлик хати муқаддас зулқаъда ойининг 7-чи кунда ёзилди. Оллоҳ ва унинг буюк марҳаматларига шукурлар бўлсин.

Сўнгра Сизнинг насихатингизда мен расадхона ишлари билан машгул бўлганим учун ҳеч қандай бошқа, айниқса шеърийят ва шу каби илмлар билан шуғулланишим лозим эмаслиги ҳақида сўз юритилади. Чунки [ушбу фанлар] билан шуғулланган сари, асосий [машғулотда] барқарорлик камаяди. Одамлар эса асосий машғулот соҳасидаги билимин кейин ўрганилган фандаги билимларга қараб баҳолайдилар. Сизнинг ушбу насихатингиз ғоят тўғридур ва мен унга итоаткорлик билан бўйсунман.

Аммо, одамларнинг баҳосига нисбатан менда бир жавоб бордур. Бирмунча вақт олдинок, мен Сизга бу ҳақда муфассал мактуб ёзиб, Қум савдогарлари орқали юборган эдим. Аммо мен бу ҳақда такроран ёзаяпман, ўйлайманки, шу икки хатдан ҳеч бўлмаса бири етиб бориб, Сиз ҳазратимнинг олий эътиборингизга сазовор бўлур (56). Гап шундаки, Қошонда ва унинг атрофларида ҳар бир фан бўйича бир-икки киши машҳур бўлиб, баъзи дўстлар ўз тасдиқларига мувофиқ, ўзлари билимдон бўлмасалар ҳам, уларга ишонурлар, баъзилари эса, билимдон бўлсалар ҳам, уларни инobatга олмайдилар. Ҳақиқий вазият ҳеч кимга маълум эмасдур.

Самарқандда эса <уни Оллоҳ ўз паноҳида асрасин> ҳозир аҳвол ўзгачадур, чунки, аввало, ислом подшоҳи¹ [Улуғбек] <Оллоҳ унинг давлатини абадий қилсин> до-

* Қуръони карим. (Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур) Тошкент, «Чўлпон», 1992, 18-сура, 109-оят.

нишманд кишидурлар, Оллоҳга ва унинг марҳаматини шукурлар бўлсин. Мен бу нарсани одоб расми юзасидан айтаётганим йўқ. Ҳақиқат шуки, аввало у киши Қуръонни каримнинг аксарият қисмини, унинг тафсирларини ва муфассирларнинг ҳар бир оят ҳақидаги сўзларини ёддан биладилар. У ўзининг ҳар бир айтганини исботлаш учун Қуръондан муносиб оят ҳамда мувофиқ иборалар келтиради. Қуръонни тўлиқ ёддан билувчи мураттаб кишилар ҳузурда у ҳар кун Қуръондан икки сурани хатосиз ўқийди. У [араб тилининг] сарфу паҳвини яхши билади. Арабчада гоят яхши ёзадилар. Шу билан бирга у қонуношунослик (фиқҳ)дан яхши хабардор; мантиқ, адабиёт услубларини ҳамда мусиқа назария асосларини билади. У киши риёзиёт фанининг барча тармоқларини мукамал эгаллаган ва [унда] шундай жиддий маҳорат кўрсатганларки, кунлардан бир кунни отда кетаётиб, 818 йил ражаб ойининг ўнинчи ва ўн бешинчи кунлари орасидаги [милодий 1415 йил, 15—20 сентябр] душанба кунини йил мавсумининг қайси кунига муносиб келишини топмоқчи бўлган. Шунга кўра, у отда кетаётиб, ҳаёлий ҳисоб билан Қуёш тақвимини градуслар ва дақиқаларгача² ёддан ҳисоблаб чиқди ва отдан тушгач, ҳисоб тўғрилигини бу банди бечорадан³ сўраб аниқлаб олдилар (57). Ҳақиқатан ҳам, ҳаёлий ҳисобда айрим сонларни ёдда тутмоқ ва бошқа миқдорларни буларга асосланиб топмоқ керак. Лекин инсоннинг ёдлаш қуввати заифдир ва у даража ва дақиқаларни у қадар аниқ топаолмайди ва фарқат градуслар билангина чекланади. Бундай ҳисоблар замондошларимдан ҳеч бирига ато этилмаган ва ҳеч ким бунни қилиши мумкин эмас.

[Қисқа қилиб] айтмоқчиманки, у киши бу фан соҳасида гоят катта маҳоратга эришганлар. Юлдузшуносликка тааллуқли амалларни яхши бажарадилар ва чуқур далиллар билан худди керагидек исботлайдилар. «Тазкира»⁴ ва «Тухфа»⁵дан шу қадар зўр дарс ўтадиларки, уларга ҳеч қандай қўшимча қилишнинг ҳожати қолмайди.

Иккинчидан, Самарқандда барча фанлардан дарс берувчи энг машҳур олимлар ва жуда кўп мударрислар тўпланган. [Уларнинг] кўпчилиги риёзиёт билан машғулдирлар. Ушбу кишилардан тўрттаси [ҳозирги пайтда] «Ҳисоб тажниси» («Тажниси ҳисоб») ⁶ китобининг ярмига

шарҳ ёзган. Бири «Ҳисоб тажниси» китобига шарҳ ёзган, иккинчиси геометрик исботлар бўйича икки хато масаласи⁷ ҳақида рисола ёзган. Уларнинг орасида энг билимдони бўлган Қозизода Румий эса «Чағминий»⁸ ва «Асосланган таклифлар» («Ашқол ат-таъсис»)⁹га шарҳ ёзган.

Бу ерда яна кўпгина мунажжимлар ва ҳисобдонлар тўпланишганлар.

Қисқаси, бу ерда фаннинг барча соҳалари бўйича жуда кўп мутахассислар йиғилган.

Шу нарсани таъкидламоқчиманки, бу банди бечора бу ерга келганимда, мен кимману, қандай касбга эгаманлигимни билмоқ учун ҳамма менга ўз назарини қаратди ва қўлогини мен томон тутди.

Кун аро олий ҳазрат давлатпаноҳ дарсларда ҳозир бўладилар¹⁰ ва шу пайтларда эса риёзиёт бўйича дарслар ўтказишни афзалроқ кўрадилар. Ушбу дарсларга (58) бу банди бечора ҳам қатнай бошлади. Талабаларни қўйидагича имтиҳон қиладилар: дарсга кирган киши муҳокамага қандай масала қўйилганлигини ва мадраса талабалари ушбу мавзунини қай даражада ўзлаштирганларини билмайди. Мунозаралар бошланганда ҳар гал бу банди бечора Оллоҳ таъало марҳамати билан уларда тўлиқ қатнашар эди. Мен тингловчиларга улар ўқиган китобларда маълум бўлмаган баъзи парсалар тўғрисида ўз фикримни баён этиб ҳамда уларга берилган мавзулар юзасидан танқидий мулоҳазалар юритар эдим ва уларнинг эътиборини масаланинг шу қадар позик томонларига жалб этар эдимки, улар ҳайратда қолар эдилар. Менинг бу ерга келишимдан аввал улар олдиларида баъзи қийинчиликлар мавжуд эди. Улар ўзаро узоқ вақт баҳс юритишган, лекин ҳеч ким бу масалани ҳал қила олмаган. Масалан, улар диаметри бир газга тенг бўлган устурлоб¹¹ ясамоқчи бўлганлар ва унда ўринлари кузатишлар орқали маълум бўлган барча 1022 та юлдузни белгилаб қўймоқчи бўлганлар¹². Бунинг учун ушбу юлдузларнинг тўғри чиқиш йўлини ва юриш жойларини аниқлаш лозим эди. Барча мунажжимларга шу иш устида биргалашиб ишлаш буюрилган эди. Маълум бўлинича, «Элхонга бағишланган астрономик жадваллар» («Зижи Элхоний»)¹³ китоби асосида ҳамда ўз тушунчалари бўйича танлаб олинган 150 га яқин ҳаракатсиз юлдуз ҳақида мақсадга эриша олмаганлар ва мушкул аҳволга тушиб қолганлар. Улар буни хандаса қонунлари

асосида ўрганиб чиқиб, тўғри хулоса чиқариш учун риёзиётчиларга мурожаат қилганлар. Гап шундаки, улар «Элхон жадваллари»¹⁴да баён этилганига мувофиқ, юлдузларнинг ўтиш йўлларининг тўғри чиқишини аниқлаб, буни глобус ва устурлобга туширганларида, олинган натижа ҳақиқий ҳолга тўғри келмас эди. Масалан, «Икки Бузоқ»¹⁵ буржидаги икки ёруғроқ юлдуз шундай ўринга тушиб қолар эдики, (59) у «Кичик Айиқ»¹⁶ буржидаги асл ўридан ҳаддан ташқари узоқ эди.

Бандаи бечора келган куни ҳам ушбу масала ҳазрат олийлари томонларидан яна бир бор кўтарилган эди ва бандаи бечора ўша мажлисда у юлдузларнинг бири учун тўғри счим топди, улар қилган хатоларнинг манбаини кўрсатди ва муҳокама қилинаётган масала учун «Зижлар»¹⁷ни қандай тушунмоқ кераклигини аниқлатди. Масаланинг бундай ечими ҳазрат олийга ва риёзиёт билимдонларига жуда маъқул тушди. Мен яна бошқа бир усулни таклиф қилдим: устурлобда мингта юлдуз белгиланган ҳолда уларнинг ўтиш йўлининг тўғри чиқишини аниқлашга зарурият йўқ. [Шундай қилиб], кўп меҳнат сарф қилиб, барча юлдузларнинг ўрнини [аниқлашни] бошқа усул билан аниқлаш мумкин экан.

Хуллас, ушбу иш бандан бечорага топширилди ва мен уни охирига етказдим.

[Олимлар] яна ҳазрат олий саройининг деворига осилган соатнинг тўғри чизигини¹⁸ аниқлашга имкон берадиган асбобни ўрнатмоқчи бўлдилар. У деворнинг юзаси бошланғич азимут¹⁹ меридиани текислигидан ўтмаганлиги ва бундай соатни ҳам ҳеч ким ясамагани сабабли, ҳеч кимса ушбу топшириқни бажара олмаган эди. Баъзиларнинг таъкидлашича, бу ишни бир йил мобайнида бажариш мумкин экан, чунки ҳар доим Қуёш биронта бурж белгиси бошига етган пайтда дарҳол кузатишлар бошланиб, ҳар соатнинг чизиги иш тугатилгунича девор юзасига туширилиши лозим бўлади (60). Бандаи бечора келиши билан ушбу топшириқ менга берилди ва уни бир кунда [тугатишга эришдим], менинг маълумотларим катта устурлоб ёрдамида текширилиб, тўғри ва аниқ бўлиб чиқди.

Шунингдек, менга бир тешикни пармалаб очини буюрилдики, ҳар доим Абу Ханифа²⁰ мазҳаби бўйича кечки намоз вақти келганда, Қуёш ушбу тешикдан ёғду бериб, бошқа вақтда унга тушмаслиги лозим эди. Мен бу иш-

нинг ҳам уддасидан бир кунда чиқдим. Бу каби мисоллар анчагина.

Менга яна бир масалани ечиш топширилди: фараз қилайлик, одам шундай бир жойда турибдики, унинг турган нуқтасида ер юзасининг эгрилиги ниҳоятда аниқ бўлиб, шу одамнинг бўйи уч ярим газга тенг. Шу одам юзида акс этган ва Ер юзасига тушган ёруглик нури қандай масофада ва қандай бурчакда ҳақиқий уфқ билан кесишиб ўтади? Бу ҳақда ҳам [олимлар] бир қанча вақт фикр юритганлар, аммо у мутлақо мураккаб бўлмаса ҳам, ҳеч ким еча олмаган. Мендан бу тўғрида сўрашлари билан шу заҳоти жавоб бердим. [Будан кейин олимлар ушбу масала бўйича] шоғирдларини алоҳида имтиҳон қилдилар.

Энди расадхона ҳақида сўз юритамиз. Олий ҳазратлари, <Оллоҳ унинг давлатини ва подшолигини улуғ қилсин>, болаликда Мароға расадхонасида²¹ бўлган эканлар [ва шу сабабдан], «...Мен у ҳақда аниқ тасаввурга эга эмасман», деб эътироф қилдилар.

Бандан бечора бу ерга келгунча суҳбатдошлар менга расадхона одамлар ўтирган тепалик остида жойлашган, деган эдилар [61]. Эклиптика²² қиялигини ўлчаш ва Птолемей²³ усулида қуёшни кузатиш учун сариқ мисдан диаметри олти газга тенг бўлган иккита доира ясалган эди. Бунда [қуйидаги] бир фактни эътибордан чиқариб қўйганлар. Птолемейдан кейин ҳар бир асбобни ясаганда [ҳар гал] бошқа натижа чиқар эди ва Птолемей ясаган халқадан фарқ қилар эди, чунки у камчиликлардан ҳоли эмас эди.

Мароға расадхонасининг ўртасида турган геометрик шаклнинг вазифасини ҳеч ким билмас эди. Бу бандан бечора бу ҳақда ҳазрат олийга хабар бердим ва ушбу ҳалқани қўллаш пайтида ўлчамларда пайдо бўлиши мумкин бўлган фарқларни тушунтирдим. Мен Азудуддавла²⁴ даврида диаметри 10 газли доира ясалганини ва бу доира ундан кичик эканлигини ҳам айтдим. Шу доиранинг ўрнига Мароға расадхонасида ярим диаметри олти газга тенг бўлган Фахрий секстант²⁵ деб аталган геометрик шакл ўрнатилган эди. Ҳазрат олийлари ўша халқани бу бандан бечора айтган «Фахрий секстант» каби бошқа асбоб ясагани буюрдилар.

Расадхонанинг янги бипосини менинг тарҳим бўйича қуриш буюрилди. Барча бу ва шунга ўхшаш ҳоллар юрт-

нинг атоқли кишиларига маълум бўлди. Шу сингари ҳар кун ва ҳар ҳафта ҳар хил масалалар пайдо бўлиб турарди ва бу бандан бечора ҳазрат олийларининг марҳаматлари билан бу мушкулотларни бир оз бўлса-да, олдинга суриб келаётир.

*Кунлардан бир кун Султон олий ҳазратлари, <Оллоҳ унинг подшолигини ва ҳокимлигини ўз паноҳида асрасин>, илмий машғулотлар билан банд эдилар ва ушбу дарсларда Қозизода Румий иштирок этиб, «Қонуни Масъудий»даги²⁶ бир исботни тушунтирар эдилар. [62] Ушбу машғулотда қўлда «Қонуни Масъудий» бўлиши [Султон томонидан] буюрилган эди. [Қозизода Румий] ўша исботга тикилди, лекин бутун машғулот мобайнида у нарса унга равишан бўлмади. Шундан кейин [Қозизода] ушбу масалани диққат билан тадқиқ қилиш учун «Қонун»ни уйга олиб кетди. Икки кундан сўнг уни қайтариб олиб келди ва айпан ўша жойда сукут борлигини, [шунинг учун ҳам] ушбу муаммо бу [нуса] бўйича тўла равишда ечилмас эканлигини ва ушбу нуса билан солиштириш учун эса бошқа нусхани қидириб топиш кераклигини айтди.

Бандан бечора икки кундан бери уйдан чиқишга имкон бермаётган муттасил безгаклаб тургани ҳолда мажлисга келди. Қозизода ҳали ҳам мажлисда эди. Ҳазрат олийнинг назарлари бандан бечорага тушгач, «мавлоно, масалани ечинг», деб буюрдилар ва «Қонуни Масъудий» бандан бечорага топширилди.

Бандан бечора ушбу масаланинг беш-олти сатрини ўқигач, уни бутунлай тўла равишда тушунтириб берди. [У нусханинг матнида] ҳеч қандай сукут йўқ экан*.

Менинг бу ерда бўлиш давримда бу каби ҳодисалар жуда кўп бўлган. Буларнинг барчаси ҳақида ёзадиган бўлсам, у кўп вақтни олади. Шунигина айтиш kifояки, бундай мажлисларда шу қадар кўп обрўли зотлар орасида, ҳар бир кимсанинг билими, ўзгаларнинг фикридап ва ўзи билдирган даъволардан қатъи назар, баҳоланади.

Даставвал, бандан бечора шу ерга келган вақтда мажлисда сўзга чиқиб, «Тухфа»да²⁷, «Ниҳоя ал-идрок»

* Юлдузчалар орасига олинган парчани Г. Жалолов «Гияс ад-Дин Джемшид Чустӣ...» номли мақоласида (150—151-бетлар) ва П. Г. Булгаков «Школа Улугбека и Беруии» номли мақоласида (57—60-бетлар) ҳам таржима қилганлар.

(«Олий тушунниш») да²⁸ мавлоно Низомиддин Нишопурийнинг «Шарх-и тазкира» («Хотиранома»га [ёзилган] шарҳ)ида²⁹ ва Саййид Шарифнинг «Шарх-и тазкира»сида,³⁰ <Оллоҳ унинг сирини муқаддас қилсин>, бир хилда, лекин нотўғри ифодаланган бир неча муаммолар ҳақида хабар қилди.

Бандаи бечора бу ҳақда олампаҳо ҳазрати олийнинг (Улуғбекнинг) ҳузурларида айтган эди. Бу ҳақда хабар оғиздан-оғизга кўчиб, барча фан арбобларининг қулоғига етиб борди. [Менинг] йўқлигимда, қандай қилиб бу одам буюк олимларнинг айтганларини инкор қилиши мумкин ва у буни исботлаши керак, деб шов-шув кўтарилибди [63]. Кунлардан бир кун мени кўпчилик [олимлар] ҳозир бўлган мажлисда ушбу муаммоларнинг биттаси ҳақида сўзга чиқиб, уни геометрик исботлар йўли билан ечдим ва уларнинг ҳаммаси менинг фикримга қўшилдилар. [Ваҳоланки], олампаҳо, ҳазрат олийларининг (Улуғбекнинг) ўзлари ушбу масалани яхши тушуна олганлар ва, бундан ташқари, бу ерда кўпгина олимлар ҳам ҳозир бўлган эдилар. [Агарда] бироқ-бир масала тасдиқланган бўлса-да, илгари у ўзи бошиқа нарсани тасдиқлаган ҳолда ва бу нарсадан ҳеч қандай маълумотсизлардан донг қотиб мадад сўрашга интилган ҳолда [барибир] шулар ичидан бироқ-бир киши унга қарши чиқа олмаган эди. Ушбу масалалардан бири қуйидагича: тасдиқлайдиларки, энциклдаги ой аномалияси тенгламасининг энг юқориси шундай нуқтадирки, агар у орқали унга қарама-қарши [симметрик] нуқтагача бироқ [тўғри] чизик чизилса, бу чизик апогейдан ўтадиган диаметрға перпендикуляр бўлади. Шу кунларгача ушбу фанга бағишланиб ёзилган барча китобларда бу масала худди шундай ёритилган. Бу эса хатодир,* чунки [қаралаётган ўша чизик] қарама-қарши [симметрик] нуқтадан 7° ва 50 дақиқа 50 паст ўтса, перпендикуляр бўлади, акс ҳолда эса — бўлмайди¹.

Сайёралар тўғрисидаги масалала ҳам шу хилдаги хатога йўл қўйилган. Ушбу асарлардаги хатолардан шу нарсани келиб чиқадими, Қуёш ҳақида гап борган тақдирда тенгламанинг юқори нуқтаси шундай ўрини эгаллайдики, агар у орқали Дунё марказига тўғри чизик чизилса,

* Юлдузчалар орасига олинган парча Ғ. Собиров ва Н. Бобоевларнинг таржимасида тушиб қолган.

ушбу чизик эслатиб ўтилган диаметрға [чисбатап] перпендикуляр бўлади.

Птолемей ўзининг «Ўлуғ тўплам», («Ал-Мажистий») асарида буни исбот этади ва Ой ҳамда ўзга сайёралар ҳақида гап борганида буни далил қилиб келтиради. [Улар] бу ҳолда ҳам худди шундай [Птолемей кўрсатган] усул қўлланилишини ҳеч тушунолмас эдилар.

Бошқа сафар расадхона қурилиши кетаётган вақтда меридиан чизигини аниқлаш мақсадида ер юзаси текисланган эди. Бу ишга энг моҳир фишт терувчи усталар жалб қилинди ва шундан сўнг ер текисланди. Биз у ерга меридиан чизигини топиш мақсадида йўл олдик. Даставвал биз ер юзаси текислигини текширмоқчи бўлдик.

Давлатпаноҳ ҳазрати олийлари, [64] <Оллоҳ унинг мулкини ва давлатини боқий қилсин>, барча зодагонлар, мансабдорлар, фан арбоблари ва фаоллари усталарнинг ер юзасини текислаш учун тайёрлаган асбоблари атрофида йиғилишди. Расадхонани жиҳозлаш учун ҳар томони тўрт ҳошимий газига³¹ тенг бўлган махсус учбурчак барпо қилинди. Меъморлар раҳбари бўлган машҳур меъморнинг ўғли аввал учбурчакнинг икки томони бир-бирига тенг эканлигини осойишталик билан текшириб олиш лозимлигини айтди. Бандаи бечорангиз [бундай] деди: [Агар] томонлар ҳали ҳам бир-бирига тенг бўлмаган ҳолда ҳам биз уларни тенглаштириш учун ер юзасини текис қилаоламиз. Қозисода ва ушбу фан соҳасига алоқадор бўлган бошқа жаҳоблар бир овоздан: «Қанақасига? Ҳамма вақт ҳам бундай бўлиши мумкин эмас!»,— деб тасдиқлай бошладилар. Бандаи бечора: «Ҳозир ҳаво булутли ва Қуён ҳали балад кўтарилмагани учун аввал ерни қандай текислаганларини текширайлик, сўнг мен Сизларга [айтганларим] қандай қилиб мумкин бўлишини тушунтираман. Қисқаси, ер юзасининг текисланиши тугагач, улар ўз гапларини унутмай, сабот билан мен уларни ишонтирмоқчи бўлган фикримни исботлашимни талаб қилдилар. Ҳаммамиз ўтирдик ва бандан бечора тушунтиришга киришди. Тасаввур этайлик, сизнинг тасдиқлашингиз бўйича, бири-бирига тенг бўлган учбурчакнинг икки томонидан бири бошқасидан бир газ қисқароқ. Мен худди шундай учбурчак расмини чизиб, унга геометрик исбот келтирдим ва бутун бир астрономик соат мобайнида уларнинг онгига етиб борганича ва барчалари [менинг] фикримга қўшилганича

ҳар хил исботлар ҳамда тушунтиришлар келтирдим. Фанни яхши биладиган баъзи [кишилар] фикримизга тезда қўшилдилар, бошқалари эса кечроқ, хуллас, охирида ҳаммалари қўшилдилар [65]. Бу ерда беш юзга яқин аъёнлар ҳозир бўлгани учун бандан бечора хатога йўл қўймади ва деди: «Мен исботини келтирган бу хилдаги осон масалаларни Сиз ҳам икки астрономик соат мобайнида еча оласизми? Менинг олдимга шу каби масалаларни қўя оладиган киши — ҳақиқий олимдир». Шу пайт устод Исмоил: «Менинг миямга бир фикр келиб қолди, биринчидан, биз учбурчакнинг икки томони бири-бирига тенглигини текширишимиз керак, айтилган ва эшитган сўзларимизга қандай эҳтиёж бор?» — деди.

Барча фуқаро, аъёнлар ҳам, оддий кишилар ҳам, қулоқ солиб, ушбу баҳс қандай тугар экан, деб кузатиб турар эдилар, чунки бу расадхона тарихида зиддиятга олиб келган биринчи ҳол эди. Уларнинг бандан бечора ҳақ эканлигига ишonganлари менга ғоят катта шуҳрат келтирди. Ушбу муфассал аниқликни [ўз кўзи билан] кўрмоқчи бўлган ҳар бир кишига мана от, мана чавандоз ва мана майдон. Мен [мактубимни] жуда чўзиб юбордим, аммо, дарҳақиқат шундай ҳоллар тез-тез такрорланиб туриши аниқ. [Ниҳоят], Сиз менга ёзган ва эслатган нарсангиз ҳақидаги гапларга етиб келдик. Гўёки Шамсиддин исмли кишини мавлоно Бадриддиннинг ҳузурига андаза сифатида иш бера оладиган армиялар сферани³² олиб келиш учун юборган эмишлар. Гап шундаки, у одам мутлақо ёлгон гапирган, чунки, биринчидан, бу ерда ҳурматга сазовор ва муҳим ишларни бажаришга юбориладиган Шамсиддин исмли киши йўқ. Иккинчидан, бу ерда ҳеч ким армиялар сферанинг нухасига муҳтож эмас. [Шундай бўлдики], Иброҳим исмли мисгар устага бандан бечоранинг уйига келиб, менинг ҳузуримда [66] бир армиялар сферани ясаб тугатиш буюрилган эди. Армиялар сферани [ясаидаги] қийинчилик асбобни билишда эмас, балки мисгарнинг ишидадур, аксинча, устурлоб ясаида эса бу иккала иш бир хил қийинчиликка эга. Мисгарликда Иброҳим устоднинг [билимини] қуйидаги мисолда шундай таърифлаш мумкин. Бандан бечора кутбнинг ўрнини аниқлаш учун бир ҳалқанинг ботиқ, иккинчиси эса қавариқ томонларида икки нуқтани белгилаб, уларнинг атрофларида унча катта бўлмаган доиралар чизиб қўйганда, бу пармани ҳалқанинг бир томонига

Ўриатиб, унинг ўнг томонида эса [белгиланган] нуқтада тешик очди. У ҳар бир ҳалқада шундай тешиклардан ўп-тасини, биронтасида ҳам нуқсон топилмайдиган қилиб очди. Халқаларнинг бир-бирига мос келишининг аниқлиги ҳақида ҳеч қандай изоҳнинг ҳожати йўқ. Бундан ташқари, армиялар сфера мавлоно Бадриддинда бор ёки йўқ эканлиги ҳамда шундай асбобни топиш ёки ясаш мумкинлиги ҳақида бу ерда ҳеч қандай гап бўлмаган. Сайёҳлар [кўпинча] нотўғри гапирадилар.

Иш аслида бошқача эди. Авлиёлар ичида сараси, ҳақиқат муаллимларининг тимсоли бўлмиш мавлоно Иброҳим, <Оллоҳ унинг хайрли ишларини ҳамда олийжаноб интилишларини ўз паноҳида асрасин>, мавлоно Бадриддиннинг айтганларини далил қилиб, шуни тасдиқлар эдиларки, Мароға расадхонасида бутун бир гуруҳ олимлар бўлишига қарамай, «Элхон жадвалларининг» («Зижи Элхоний») бир неча жойида хатоларга йўл қўйилган. Бу хатолар [китобхонларнинг] билими, тафаккури ҳамда ақлининг танқислигидан келиб чиққан. Гарчанд [унинг] баъзи жойларида андак хатолар бўлса-да, буни Бадриддин кабилар тушуна олмайдилар. У (Бадриддин) унинг ноаниқ деб таъкидлаган жойларининг барчаси ишончли ва (67) жуда тўғридир. Эндиликда маълум бўлган номувофиқликлар бизни [«Зижи Элхоний»] ёзилган пайтдан ҳозирги кунгача ўтган йиллар мобайнида йиғилган ноаниқликлар сабабли мавжуддир.

Унинг мазкур расадхонада жуда кўп ходимлар борлиги ҳақидаги таъкидига нисбатан шуни айтиш керакки, бу ишга бир кишининг ўзи ҳам кифоя эди. Чунки кузатишлар олиб боришни буюрган ўтмишдаги подшоҳлар ҳар бир кўзгү учун неча киши кераклигини ўзлари билмас эдилар. Шунинг учун ҳар доим улар орасидаги суҳбатда келишувга эришилгач, у кишилар ишончга сазовор бўлар эдилар. Бу ерда эса подшоҳ, <Оллоҳ, унинг давлати ва подшолигини улуғ қилсин>, расадхонани шахсан ўзлари бошқариб, унда ўзлари ишлайдилар. Шунинг учун бу ерда ходимлар кўп эмаслигидан асло хавф йўқ. Птолемей ҳам ўзи подшоҳ бўлатуриб, бир ўзи кузатишлар билан шуғулланар эди. [Бу ишни] бир ёки икки киши бажариши мумкин. Бу ерда иш ҳажми катталиги учун уни бир киши бажариши қийин. Бу ерда гап шундаки, вазни бир минг манга³³ тенг бўлган қояни

бир киши кўтара олмайди, вазни бир минг манга тенг бўлган буғдойни эса бир жойдан бошқа жойга бир киши ташиб қўя олади.

Яна мавлоно Бадриддин риёзиётни жуда яхши билади, деган фикр ҳақида. [Мавлоно Бадриддин] риёзиётда Евклиднинг «Асослари» асаридан бир оз хабардор бўлса-да, аммо бунини амалда бутунлай қўллай олмайди. Бу ҳолни тахминан биронта киши баъзи синтаксис қоидаларини билатуриб, араб тилида сўзлашни билмаслигига таққослаш мумкин. Ҳақиқат тарафдори бўлган Мавлоно* кўпроқ ҳақиқатга оид фанлар билан шуғулланиб, фалакиёт ва риёзиётга кам эътибор беради ва ўзининг табиатан софдиллиги сабабли мавлоно Бадриддиннинг Евклид ҳақидаги озмунча гапини эшитиб, у риёзиётни яхши билур экан деган қарорга келган бандан бечора уни кўп марта кўрган, бу ердагилар ҳам уни яхши биладилар (68). Фалакиёт соҳасида юзаки билимга эга бўлган кишилардан бир гуруҳи йиллаб беҳуда гап сотиш билан оворадурлар. Энди эса уларга Самарқандда кузатишлар олиб борилаётгани маълум бўлди, бироқ улар ўз ҳақларида фикр юргизмайдилар. Улар фалакиёт фанидан мутлақо хабардор эмасликларини биладилар, холос. [Шу нарса] табиийки, ўзгаларнинг хизмат ва хатти-ҳаракатларини инкор қилиб, улар руҳан лаззат оладилар. Бадриддиндан ташқари, бошқа яна кўпгина худди у каби фикр юргизадиган кишилар бор. Улар ҳозир Самарқандга келиб, риёзиётдан баҳслар олиб борилаётган мажлисларда қатнашсалар эди, зодагонлар ва фуқароларга уларнинг сафсаталарининг фойдасизлиги маълум бўлган бўлур эди.

Ҳозирги пайтда Самарқандда, <уни Оллоҳнинг ўзи офатлардан асрасин>, шундай кишиларнинг сони олти-етмишга етади ва уларни ҳам риёзиётчилар каторига қўшадилар. Ҳозир эса ўн-ўн икки йиллардан бери бу шаҳардагилар ушбу фан билан шуғулланадилар. Давлатпаноҳ ҳазрат олийлари ҳам шу фан билан шуғулланаётганлари учун улар ҳам жиддий ишламоқдалар. <Оллоҳ мавлоно Бадриддинга ўз марҳаматини сочсин>, у шун қадар [сафсатага] қониқиб кетганки, мутлақо ўзи [йўл қўйган] хатолигига иқроқ бўлмайди.

Олий ҳазрат, давлатпаноҳнинг мақтовларига келган-

* Сўз мавлоно Иброҳим ҳақида боради.

да шуни айтиб ўтиш керакки, бандан бечоранинг ҳузурига баъзи дўстлари келиб, «ҳазрат олийлари ўтган кеча ёки бугун менинг ҳақимда фалон гап айтди», деб [хабар қилмай], биронта ҳафта ўтмайди. Масалап, «у билим доираси кенг инсон», «у аъло даражали билимлар соҳибн», [фалакиёт соҳасида] «унинг билимлари ҳамманикидан кучли», «у Қозизодадан анча билимдонроқ», «Ғиёсиддин бу фанда Қозизодадан кўра фаҳмироқ», «Қозизода ўн кунда зўрға ҳал қиладиган барча парсани мавлоно Ғиёсиддин дарҳол ёки бир кунда ҳал этади», «у ушбу фақининг барча соҳаларидан яхши хабардор» (69). Ва яна [айтганлар]: «У марҳаматли, яхши одам. Менинг атрофимга кириш ҳуқуқига эга бўлган ва уларга нисбатан мен бир оз хайрихоҳлик билдирган кўпгина асизодалар ва бошқалар ўз фикрига эга бўлмай, бошқалар билан баҳс қиладилар ва ўзларини беодобларча тутадилар. Мавлоно Ғиёсиддин эса менинг жамоамга киришига ҳақли, менинг томонимдан унга ҳар хил марҳаматлар кўрсатилган ва у доим дўстликка ва суҳбатдошликка тайёр, шу пайтгача у ҳеч кимса билан жанжаллашмаган ҳамда бошқалардан у ёки ундан бошқалар ҳеч қандай шикоят қилмаганлар. У одамлар билан суҳбатларда бўлиб, ҳеч қачон хасисликдан улар ҳақида ғийбат қилишни лозим топмаган. У яхшигина маошга эгадир». Шунга ўхшаш гапларни менинг ҳақимда [ҳазрат олийлари] бир неча бор такрорлар эдилар. Буларнинг ҳаммаси учун Оллоҳга шукур. Бу Оллоҳнинг фазл марҳамати бўлиб, ўзи хоҳлаган кишиларга берур.³⁴

Баъзилар ўз маошлари ва ҳунарлари бошқаларникидан устунроқ бўлиши учун йиллар бўйлаб уринадилар. Аммо улуғ кишилар кўзига ўзларини яхши томондан кўрсатишга эришганлар камдан-камдир. Мен туғилиб ўсган уйимда ўтказган бир неча йил вақтдан кейин шундай дабдабали шаҳарга келиб қолиб, бу олим, мутафаккир инсон билимга ташналарга эҳтиром кўрсатувчи давлатпапоҳ ҳазрати олийларининг атрофидаги шундай олимлар орасига тушиб қолганим учун <Оллоҳ ва унинг марҳаматларига шукурлар бўлсин. Оллоҳнинг беадад марҳаматлари ҳамда Сизнинг ҳаракатларингиз> туфайли менинг хулқ-атворим ҳазрат олийларининг мақтовларига сазовор бўлди.

Борди-ю, подшоҳимиз ҳазрат олийларини инсонларнинг ҳаёти қизиқтирмаган бўлганда яхшилик ёмонликка, ёмонлик эса яхшиликка айланган бўларди. Бироқ

ҳазрат олийлари ўз яқин одамлари билан шу қадар чамбарчас боғланганларки ва уларнинг ҳар бирининг ишини шу қадар яхши биладиларки, (70) улар яхши билмаган ҳеч бир тобеълари йўқдир. Уларга кечаю кундуз хизмат қилувчилар ҳам бундан мустасно эмасдурлар.

Кузатувлар бир йил ичида тугатилиши ўрнига 10—15 йилга чўзилиб кетганига келсак, бунинг сабаби шундаки, сайёраларнинг моҳиятига тегишли таърифларга боғлиқ бир неча маълум ҳоллар мавжуддир ва кузатишларни сайёралар ушбу ҳолларга етган пайтлардагина олиб бориш мумкин. Айтайлик, тутилишган қисмларининг катталиги ва ўрни бир хил бўлган икки сайёра тутилишди. Шу билан бирга уларнинг маркази кесиниб ўтган нуқтага яқин бўлиши лозим. Худди шу каби бошқа икки сайёранинг тутилиши учун ҳам тамомила бошқа шароитлар лозим ва ҳоказо. [Фараз қилайлик], Меркурий³⁶ ни кузатишни у эрталабки охирги нуқтага ва яна кечқурунги охирги нуқтага етган пайтларда, ва яна бир қанча бошқа шароитларда олиб бориш керак бўлади. Бошқа шунга ўхшаш сайёраларни ҳам худди шу тарзда кузатиш лозим. Бундай ҳолатларнинг барчасини бир йил мобайнида кузатишга илож бўлмайди. Кутилган шароитлар пайдо бўлишини кутиш лозим бўлади. Бунинг устига, агар ушбу шароитлар пайдо бўлган пайтда яна осмонни булут босиб қолса, ўша шароит йўқолади ва шундай имконият келгунича яна бир ёки икки йил ўтар эди. Шу сабабдан [бундай кузатишлар] учун 10—15 йил керак бўлади. Бу ишларга тушунмаган ҳамда уларнинг олиб борилишини кўрмаган кишилар шу ишлар билан шуғуланувчиларга ҳайрон бўлиб қарайдилар. Аммо ишини [яхши] билувчилар, шак-шубҳасиз, уни бемашаққат бажарадилар.

<Ишпооллоҳ> Парвардигори олам унга умр ва омад бағишлагай, бахт нишонини остида ислом юртининг ҳокими, <унинг давлати ва ҳокимлиги абадул-абад бўлғай>, кузатишларни бахтиёр ва шодон ҳолда тугатгайлар [71]. Ҳозир расадхонанинг асосий қисми тугалланган. Қурилиш ишларига 500 туманга яқин пишиқ ғишт ва ганч сарф қилиниб, битта армиялар сферани тугатишди. Яна болқча бирини қуриш устида иш олиб бориламоқда. Баъзи бошқа асбоблар [қурилишининг] ярми бажарилган. Азимутал квадрант³⁶, диоптрия асбоби³⁷ ва бошқа асбоблар қурилиши тугалланмоқда.

[Энди] Сизни қизиқтирган нарсани, яъни кузатишлар бутунлай бу банди бечорага берилганми ёки унинг бирга қатнашчилари борми, деган саволнингиз хусусида. Мен шу қадар машҳурликни орттира олганимдан сўнг, Сиз амиримнинг бу ҳақда савол беришингиз мени ҳайроп қолдиради. Риёзиётдан яхши хабардор бўлган бундай кишилар кўп бўлишига қарамай, ҳеч қачон улар ўз назарий билимларини амалий кузатувларга қўллай олмаганлар. Бунинг бонси шундаки, уларнинг ҳеч қайсиси «Ал-Мажистий» билан тапиш эмаслар. Фақат Қозизоданинг ўзигина «Ал-Мажистий»³⁸ [асаридан] назарий билимларга эга бўлиб, амалий билимларга эса эга эмасдур. У ҳали шунинг амалий томонига боғлиқ ҳеч бир иш қилмади. Унинг билимлари бошқаларникига нисбатан анча чуқурроқдир. Аммо [фалакиёт бўйича] назариётни ўрганишга у яқиндагина киришган. Ҳазрат олий давлатпаноҳ томонларидан илгари сурилган ҳар бир мунозарада банди бечора юқорида айтиб ўтилган «Қонуни Масъудий» билан боғланган масалаларда ва ҳоказода баҳсни дарҳол ҳал қилар эдим ва мен ушбу фан амалий қисмининг барча соҳаларига татбиқ топаолар эдим.

Амалий фалакиётда илмий ва амалий бўлиниш мавжуд. Амалиёт эса шундан иборатки, масалан, икки юлдуз пол азимутининг доирасига ётган ёриткичларнинг баландлиги [маҳсус] асбоб орқали аниқланади. Улардан бирининг узунлиги ва кенглиги маълум. Ушбу маълумотлар асосида иккинчи юлдузнинг кенглиги ва узунлиги қанчага тенглигини билиш керак.

Масаланинг илмий тарафи шундаки, (72) нимани ҳисоблаб чиқариш керак, яъни нимани нимага кўпайтириш ва бўлиш лозимлигини [олдидан] билиш ва натижа чиққунча бажариш керакдир. Масаланинг илмий томони унинг амалий томонига мос бўлиб, ушбу фаннинг [фалакиёт илмининг] билимлари билан боғлиқ бўлиши лозим.

Масаланинг амалий боғлиқлиги кўпайтириш ва бўлиш³⁹ [жадвали], осмон ёриткичининг бурж белгиларида даражалар ва дақиқаларда аниқлай олиш ҳамда унинг кенглигини аниқлаш ва батафсилроқ тушунтиришдан иборатдир.

Қозизоданинг амалий фалакиётдаги билимлари анча бўлиб, у амалда жадваллар ёрдамида кўпайтириш ва бўлишдан бошқа ҳеч нарса қила олмайди. Бунинг устига, агар у жадвал тузишни истаса, бу ҳолда у китоб-

ларни сиичиклаб ўрғанмай туриб бунга эриша олмайди. У сатрдан сўнг сатрни ўқийди ва бетдан сўнг бетни тугатади. Бирон тадқиқот олиб бораётганда бу йўл билан узоққа бориб бўлмайди.

Мен қуруқ сафсатабозлик қилмайман. Мен ёлғиз Оллоҳнинг берган мадади билан фалакиётнинг назарий ва амалий қисми билан шуғулланишга қобил эканлигимга ишонч ҳосил қилдим. Буни Сиз, султоним, албатта, билишингиз керак. Гарчанд расадхонада китобларсиз қолган пайтимда ҳам, мен, ҳеч қандай китобга мурожаат қилмай, лозим бўлган ишни бошидан охиригача давом эттира олардим ва фалакиёт жадвалларини туза олардим. Фақат кўзга кўринадиган нур орқали олинган аввалги кузатишлар натижаларини кўриб чиқиш ва кўннинг санасини аниқлаш бундан истисно. Кузатиш пайтида бундай ишда зарурият бўлади, чунки маълум бир кузатишнинг ўрта қийматининг айирмаси ҳозирги ва аввалги пайтларда бажарилган кузатишлар натижалари асосларида чиқарилади. [Ушбу изланган айирма топилгандан сўнг] у [ўша кузатувлар орасидаги вақтга] тақсимланади ва шундай қилиб ҳаракатга мос катталиқ пайдо бўлади. Бу ҳисоботларнинг барчасини икки варақ қозғозда бажариш мумкин (73). Шундай вазиятларда китобларга мурожаат қилишнинг ҳеч қандай ажабланарли жойи йўқ ва бу бошқа олимлар доим китобларга мурожаат қилишларига мутапосиб эмасдур, бу нарсадан Сиз, султоним, мутлақо хотиржам бўлсинлар.

Бу ерда менинг Қозизода ҳақларида ёзганимдан, одамларда булар бир-бирига ноаҳил бўлган экан, деган таассурот қолмаслиги керак. Бу бандан бечорангиз ва Қозизода ўзаро ғоят яхши дўстлармиз ва улар бандан бечорангизни ҳурмат қилади.

У ҳақиқатни инкор қилувчи адолатсиз олимлардан эмас. Унинг ҳақида бандан бечорангиз айтганларини ўзи ҳам бошқалар ҳузурида айтади. У билганини гапирди, билмаганини эса, ҳеч шубҳасиз, эътироф қилади.

Шу вақтгача расадхона ишлари бўйича нимаики юз берган бўлса, давлатпаноҳ ҳазрат олийларининг, <Оллоҳ унинг давлатини ва ҳокимлигини боқий қилгай>, ва бандан бечоранинг ғояларига мувофиқ бажарилар эди. Мана мисол учун, расадхонани қуриш ва ҳар бир асбобни ўрнатилшига оид ишларнинг аҳволини олайлик. Олий ҳазратлари менинг тақлифларимга зийраклик ва ниҳоятда ҳушёрлик билан ёндошар эдилар. Менинг так-

лифларим уларга маъқул бўлган ҳолларда уларни бажо келтиришни буюрардилар. Баъзи пайтларда эса ўз фикр ва ғояларини ўтказиб, шу тарзда бажаришни буюрардилар. Гап шундаки, уларнинг қўшимчалари жузъий бўлиб, уларда заррача нуқсон бўлмас эди. Бу бандан бечорада шубҳа туғдирувчи биронта нуқсон учраган ҳолда баҳслашилади. Агар хато аниқланса, олий ҳазратлари уни ким аниқлаганидан қатъи назар, ҳеч шак-шубҳасиз қабул қилур эдилар, чунки улар ҳамма масалалар тўғри қўйилишидан ва расадхонада ишлар энг яхши тарзда олиб борилишидан манфаатдордирлар (74). Бундан олий ҳазратнинг ғоят олий ҳимматлиги ва ахлоқи аён бўлади. Бу ерда улар табиятан ниҳоятда олий ҳиммат, раҳмдил ва марҳаматли инсон эканлигини таъкидлаш ўринлидир.

Вақти-вақти билан олий ҳазрат ва талабалар ўртасида шундай тортишувлар келиб чиқардики, уни тасвирлаб бўлмайди. Улар ҳатто илмий масала тўла ҳал бўлмагунича битимга келмасликини ва ҳамма нарса бутунлай равшан деган кўриниш яратмасликини буюрардилар. Баъзан биров олий ҳазратга нисбатан ҳурмат юзасидан [таклифларини маъқулласа, улар порози бўлиб], «менинг билимсизлигимни фош қилманг», дер эдилар. Улар [баъзан] синов учун мулоҳазага ғирт нотўғри масалани қўядилар. Бирон киши ҳурмат юзасидан уларнинг фикрларига қўшилган заҳоти, ушбу масалани баҳсга такроран қўядилар ва у кишини [билимсизликда] айблаб, шарманда қиладилар.

Эслатиб ўтилган асбобни қуриш тугаши билан уни расадхонага олиб келдилар. Расадхонада меридиан чизигини аниқлаш ва бошқа ишлар олиб борилган пайтларда мавлоно Қозизода ҳам у ерда ҳозир бўлганлар. Агар улар ўртасида бирор масалада номувофиқлик пайдо бўлса, у ҳам гоҳ маъқуллар, гоҳ инкор қилар эди. Мисол учун, мен юқорида эслатган расадхона ерининг юзасини текислаш [ҳақида гап кетган] пайтдек ҳолларда баҳслардан сўнг у шундай қилиш лозимлигини тунуштиришга муваффақ бўлган.

Расадхона қурилиши майдонида бошқа олимлар ҳам ҳозир бўлиб, фойдали ишларни бажарар эдилар. Ҳозирча жиддий ишларнинг вақти етиб келмади, чунки ҳали ҳам расадхона биносининг қурилиши давом этмоқда. Қурилишги тугатишлари ва асбобларни ўрнатишлари билан осмон жисмларини диоптрлар ёрдамида бир

неча кузатувлар олиб борилади (75). Улчамлар аниқланади, сўнг ушбу кузатувлар асосида орбиталар эксцентриситетларини, эпицикълар радиусларини, эклиптика оғишини, [орбита] эксцентриситет марказларининг ўрта масофаларини ва шу кабиларни аниқлаш лозим бўлади.

Шундагина ишлар бошланади.

Гапни бундан ортиқ чўзишнинг ҳожати йўқ. Сизнинг соянгиз абадий бўлсин. Бандаларингизнинг энг ҳақирини ва камтарини Ғиёс.

ИЗОҲЛАР

1. Сўз Улугбек ҳақида боради. (У ҳақида батафсилроқ қаранг (қ.): Бартольд В. В. Улугбек и его время; Қары-Ниязов Т. Н. Астрономическая школа Улугбека, 140—144-бетлар.

2 Матида: ба даражае ду дақиқа, лекин биз буни 6^о изоҳга мувофиқ таржима қилдик. (қ.: Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyetleri hakkında Giassuddini Kasinin mektubu, 56-бет).

3 Уша пайтдаги мактуб ёзини қоида ва метёрларига мувофиқ Ғиёсиддин Жамшид ўзини шундай ном билан атаган.

4. Шарқнинг ўрта аср атоқли олими, риёзиётчиси ва фалакиётчиси, Мароға расадхонасининг асосчиси Муҳаммад ибн Муҳаммад Абу Жаъфар Носириддин ат-Тусийнинг (1201—1274 йй.) «Носириддиннинг фалакиёт бўйича хотираномалари» («ат-Тазкират ан-Носирийа фи илм ал-ҳайъа») номли асари кўзда тутилади. (Муаллиф ва ушбу асар ҳақида қ.: Мамедбейли Г. Д. Основатель Марагинской обсерватории Насирэддин Туси. Баку. АН АзССР, 1961, 181—182-бетлар; Қары-Ниязов Т. Н. Астрономическая школа Улугбека..., 178-бет).

5. Ғ. Собиров ва Н. Бобоевларда — «Туфа» (қ.: «Письмо об Улугбеке и о самаркандской научной школе», 185-бет). Носириддин ат-Тусийнинг шогирди, машҳур табиб, риёзиётчи, фалакиётчи, файласуф ва ҳуқуқшунос Қутбиддин Маҳмуд ибн Масъуд Шерозийнинг (1311 йилнинг 7 февралда вафот этган) фалакиёт бўйича «Шоҳ туҳфаси» («ат-Туҳфа аш-шоҳийа фи-л-хайъа») номли асари назарда тутилади. (Олим ва унинг асари ҳақида қ.: Фасих Хавафи. «Муджмал-и Фасихи». Перевод, примечания и указатели Д. Ю. Юсуповой. Ташкент, «Фан», 1980, 17—18, 41, 235-бетлар); Розенфельд Б. А. Арабские и персидские рукописи библиотек Советского Союза — «Физико-математические науки в странах Востока» деган тўпламда, М., 1966, 265-бет; Матвиевская Г. П. Учение о числе на средневековом Ближнем и Среднем Востоке, 90-бет; Уша муаллиф. Математические и астрономические рукописи..., 180-бет).

⁶ Ўрта Осиёлик олим, ҳуқуқшунос ва риёзиётчи Сирожиддин Абу Тоҳир Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Умар Абдурашид ас-Сажавадийнинг (XII а.) «Ҳисоб тажниси» («Тажнис фи-л-ҳисоб») ёки «Тажнис рисоласи» («Рисола ат-тажнис») ҳақида гап боради. Матвиевская Г. П. Математические и астрономические рукописи..., 174-бет.

⁷ Эҳтимоли борки, худди шу ёки шунга ўхшаш масала Шайх Афзалиддин Умар ибн Анлоқнинг «Икки хато амалининг исботи» («Бароҳин'амал ат-хатоин») номли асарига кўрилади. Унинг қўлёмаси Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондига (инв. № 3291/II) сақланиб келмоқда. (Ушбу асар ҳақида қ.: Матвиевская Г. П. Учение о числе на средневековом Ближнем и Среднем Востоке, 158-бет; Уша муаллиф. Математические и астрономические рукописи..., 192-бет).

⁸ Хоразмнинг Чағмин шаҳрида таваллуд топган мунажжим ва табиб Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Чағминийнинг (гоҳи араблаштирилган ҳолда Жағминий деб юритилади; тахминан 1344—1345 йилларда вафот этган) фалакиётга оид «Фалакиёт ҳақида қисқартмалар» («Ал-мулаххас фи-л-хайъа») номли рисоласига ёзилган шарҳлар кўзда тутилди.

⁹ Машҳур олим Саййид Шамсиддин Муҳаммад ибн Ашраф ал-Ҳусайний ас-Самарқандийнинг (XIII—XIV асрлар) «Ашкол ат-тажнис» номли ҳандасага оид рисоласи араб тилида ёзилган ҳамда планиметрия асосларини ўз ичига олади (батафсилроқ қ.: Аҳмедов А. Трактат Шамсиддина Самарқанди «Обоснованные предложения» — «Из истории точных наук на средневековом Ближнем и Среднем Востоке» деган тўпламда, 20—23-бетлар.)

¹⁰ Матнда: мешаванд; тўғрироғи — мешуд, Ойдин Саййидий нашрининг II° изоҳида кўрсатилганидекдир.

¹¹ Устурлоб — ўрта асрларда кенг қўлланилган астрономик асбоб. У ҳақда батафсилроқ қ.: Розенфельд Б. А., Рожанская М. М., Соколовская З. К. Абу Райхан ал-Бируни. М., 1973, 157—177-бетлар. Абу Райҳон Беруний. Қонуни Масъудий. Таъланган асарлар. V ж., II китоб. Тошкент, «Фан», 1976, 162-бет.

¹² 1022 юлдуз ҳолатини ўз ичига олган биринчи фихрист Гиппарх томонидан тузилиб, Птолемейнинг (милодий 161 йилдан кейин вафот этган) «Ал-Мажистий» асарига киритилган. Фихристин тузиш пайтида Гиппарх ўз кузатишларини ўзидан 150 йил олдин ўтган Аристил ва Тимохарисларнинг олган натижалари билан солиштирғай. Маълум бўлишча, ҳамма юлдузларнинг узунламалари катталашган, кенгламаси эса ўзгармаган; яна шу нарса аниқланганки, йил мобайнида баҳорги тенгкулик нуқтаси эклиптика бўйлаб ғарбга 36° га ўз жойини ўзгартирган. Улуғбекнинг юлдузлар жадвали шу жиҳатда муҳимдирки, у бевосита кузатувлар асосида тузилган

бўлиб, 1018 юлдуз тадқиқини ўз ичига олган. (Батафсилроқ қ.: **Кары-Ниязов Т. Н.** Улугбек — великий астроном XV в.—«Из истории эпохи Улугбека» деган тўпламда. Ташкент, 1964, 95—97-бетлар).

^{13.} Носириддин Тусийнинг 657/1259—670/1271 й. олиб борган кузатувлари натижаси ўлароқ, Марога расадхонаси ходимлари билан биргаликда тузган астрономик жадваллари, Иш битгандан сўнг жадваллар «Зиж-и Элхоний» деган ўзига хос ном билан Форс элхонларидан Халакухонга (654/1256—663/1265 йй.) бағишланиб, қайта-қайта ишланган ва шарҳланган. (қ.: **Вороновский Д. Г.** Астрономы Средней Азии от Мухаммада ал-Хаваразми до Улугбека..., 113-бет).

^{14.} Сўз Гиёсиддин Кошийнинг 816/1414 й. Шоҳруҳга бағишланган «Аз-Зия ал-мусамма би-л-хакони фи такмил аз-Зиж ал-Элхоний» («Элхон зижларини такомиллаштириш учун (тузилган) «Хокоп зижлари») номли рисоласи ҳақида борадир. Ушбу астрономик жадвалларнинг негизда Носириддин Тусийнинг раҳбарлиги остида Марога расадхонасида тузилган астрономик жадваллар туради. Жадваллар Гиёсиддин ал-Коший томонидан синчиклаб таҳлил қилинган, тўғрилانган ҳамда кўпгина ишончли далиллар билан тўлдирилган. Асар тожик тилида ёзилган: нусхаси Аё-Сўфиё кутубхонасида (инв. № 2692) сақланади. (қ.: **Вороновский Д. Г.** Астрономы Средней Азии от Мухаммада ал-Хаваразми до Улугбека..., 126—127-бетлар; **Кары-Ниязов Т. Н.** Астрономическая школа Улугбека, 142—143-бетлар).

^{15.} Матнда: Анвар ал-Фарқодин. «Фарқадон»—«Икки Бузоқ» юлдузи (қ.: **Абу Райҳон Беруний.** «Қонуни Масъудий». Таъланган асарлар. V ж. II китоб, 306, 622-бетлар, 108-изоҳ).

^{16.} Матнда: Даб асгар — сўзма-сўз «Кичик Айнқ» юлдузи. Птолемейдаги «αγκτοχ σίκβα» иборасининг таржимаси (қ.: **Абу Райҳон Беруний.** Қонуни Масъудий. Таъланган асарлар. V ж., II китоб, 306, 622-бетлар, 108-изоҳ).

^{17.} 14-изоҳни қ.

^{18.} Матнда: Соати муставия. Бир тўлиқ соат сутканинг $\frac{1}{24}$ қисмига тенг, яъни оддий муомаладаги соат.

^{19.} Матнда: Насор ан-наҳор, тўласи: фалак ҳаф ан-наҳор, яъни осмон меридиани кўзда тутилади. Бошланғич азимутнинг осмон меридиани биринчи вертикалга баробардир (қ.: **Кары-Ниязов Т. Н.** Улугбек — великий астроном XV в., 79-бет).

^{20.} Бу ерда Хапафия мазҳабининг асосчиси Абу Ханифа ибн Собит ибн Нуъмон (699—767) назарда тутилмоқда (**Массэ А.** Ислам. Очерк истории. Перевод с французского. Издание 2-ое., М., 1963, 88-бет).

^{21.} Улчаш ва кузатиш асбоблари билан таъминлангани жиҳатдан ўз даврининг энг бой расадхонаси ва фан тараққиётидаги энг йирик нишоот (яна қ.: 4-изоҳ).

²². Улугбекининг фикрича, тўлиқ ёки умумий оғиш худда биз эклиптика энкайиши деб атаган тушулчанинг ўзи бўлиб, у $23^{\circ} 30' 17''$ га тенг (қ.: Қары-Ниязов Т. Н. *Астрономическая школа Улугбека*, 211-бет).

²³. Матнда: Битлимус.

²⁴. Афтидан сўз Бағдод ҳукмдори ад-Давла (976—997 йй.) тўғрисида бораётир. Бағдод расадхонаси мунажжимлари келгашининг аъзоси, йирик риёзиётчи ва фалакиётчи олим Абулвафо (940—998 йй.) унинг замонаши бўлган (Қары-Ниязов Т. Н. *Астрономическая школа Улугбека*, 52-бет).

²⁵. Матнда: Судси фахри; «судс» (сўзма-сўз «олтидан бир») — айлананинг олтидан бирига тенг бўлган, вертикал ўрнатилган довра, айланаси ёйининг асосий қисми бўлган астрономик асбоб. Бу ерда Ал-Хўжаидий (X а.) томонидан кашф этилган «Фахрий секстант» кўзда тутилади. (Секстант ҳақида батафсил қ.: Қары-Ниязов Т. Н. *Обсерватория Улугбека в свете новых данных*. Научная сессия АН УзССР, Ташкент, 1947; Джалалов Г. Ж. *Секстант как главный инструмент обсерватории Улугбека*. Ташкент, 1947; Розенфельд Б. А. ва бошқалар. *Абу Райхан ал-Бируни*, 137—145-бетлар; *Абу Райхон Беруний*. Қопуни Масъудий. Танланган асарлар. V ж., II китоб, 578-бет, 134-изоҳ).

²⁶. «Қопуни Масъудий» — машҳур олим Абу Райхон Берунийнинг (973—1048) йирик асари бўлиб, ўз даврининг астрономия қомуси ҳисобланади; амалий далиллар ва риёзиёт исботлари келтирилган: хронология, тригонометрия, фалакиёт ва география илмлари барча назарий масалаларининг тўлиқ баённи ўз ичига олади. Асарда Беруний томонидан ер кўрсатиш ҳажмининг аниқлаш учун қўлланилган ўзига хос ва ниҳоятда оддий усул баён қилинган (қ.: Қары-Ниязов Т. Н. *Улугбек — великий астроном XV в.*, 75-бет; *Розенфельд Б. А.* ва бошқалар. *Абу Райхан ал-Бируни*, 88-бет; *Абу Райхон Беруний*. Қопуни Масъудий. Танланган асарлар. V ж., II китоб).

²⁷. 5-изоҳимизни қ.

²⁸. Бу масала Қутбиддин аш-Шерозийнинг (у ҳақда 5-изоҳга қ.) «Осмон табақаларининг идрок қилиш» («Ниҳоя ал-идрок фи дароя ал-афлок») асарида тўлароқ баён этилиб, физика, риёзиёт, география ва бошқа фахрлардан маълумотларни ўз ичига олган. Қўлёзма нусхаси Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида 3758/IV рақамда сақланиб келмоқда.

²⁹. Ал-Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн Низомиддин, ёки Низом ул-Аъраж ал-Кумлий аш-Найсабурий (XIII а.) Носириддин ат-Тусий теварагига жипслашган риёзиётчи ва фалакиётчилардан бўлиб, унинг рисоласига тушунтиришлар ёзган (4-изоҳга қ.).

³⁰. Саййид Шариф ал-Журжоний (1339-1340—1413-1414) «Но-

сириддиннинг фалакиёт бўйича хотираномалари»га шарҳлар ёзган олим (қ.: 4-изох, Матвиевская Г. П. Математические и астрономические рукописи... 186-бет).

³¹. Газ — бир тирсакка тенг ўлчов бирлиги бўлиб, Эронда уни кўпроқ зар, зираъ ва арш деб ҳам атайдилар. Ўрта асрларда бир газ 62 см га тенг бўлган. 8 кабдага ёки 32 асбаъга тенг бўлган. Ҳошимийнинг «Қатта тирсаги» деб аталган ўлчов, баъзи маълумотларга кўра, Аббосий ал-Мансур (754—775) давридан амалда бўлган ва «Шоҳона тирсаг» ёки «Зиёдий тирсаги»га баробардир. Ҳошимий тирсаги учун ўртача ўлчов — 66,5 см. Ҳошимийнинг «Кичик тирсаги» 60, 045 см га тенг бўлмиш «Билолий тирсаги»га тенг бўлган (қ.: Хинц В. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. М., 1970, 63—70-бетлар).

³². Матида: Зот ул-ҳалқ. Сўзма-сўз «ҳалқаларга молик» (atmil-lā — «кольцо»). Қадимги фалакиёт олимлари, хусусан Гиппарх, Эратосфен ва улардан сўнг Птолемей ундан фойдаланганлар. Осмон жисмларини кузатиш учун керак бўлган бу асбобни Птолемейнинг «ал-Мажистий» асарининг V китоб, биринчи, яъни «Ўстурдуб тузиллини ҳақида» номли бобида (Ptolemaus. Handbuch der astronomie. Bd. I, I, 254—258-бет) ҳамда Берунийнинг «Қонуни Масъудий» еттинчи бобининг иккинчи бўлимида тавсифланган (Абу Райҳон Беруний. «Қонуни Масъудий.» Таълафган асарлар. V ж., II китоб, 162—164-бетлар). Яна ушбу асбоб ҳақида қ.: Ал-Фараби. Комментарий к «Альмагесту» Птолемей, часть первая. Алма-Ата, 1975, 474-бет, 146-изох.

³³. Ман — ўрта асрларда Ўрта Осиёда экин майдонларини ўлчашда жуда кенг қўлланилган оғирлик бирлиги (яна қ.: Давидович Е. А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии, 85, 123-бет).

³⁴. Қуръони карим, —62-сура, 4-оят.

³⁵. Матида: Аторид.

³⁶. Матида: Зот ул-лак.

³⁷. Матида: Зот ул-маст. Диоптрли асбоб; доира чизғичдан иборат бўлиб, бу чизғичнинг ўртаси билан доира маркази шарнир орқали туташган. Чизғич учлари кўрсаткичдан иборат бўлиб, улар чизғич доира маркази атрофида айланганда унинг чеккасидаги рақамларни кўрсатади. Чизғичдаги иккита диоптр шу рақамларга мос кўёнинг координатларини кўрсатади (Батафсильд к.: Розенфельд Б. А. и др. Абу Райхан ал-Беруни, 140—145-б. Абу Райҳон Беруний. Қонуни Масъудий. Таълафган асарлар. V ж., II китоб, 162—164-бетлар).

³⁸. Зот ул-ҳадафа. Машҳур юнон мунажжим Птолемейнинг ўн уч китобдан иборат бўлган ва ўз даврининг фалакиёт билимлари қомуси ҳисобланмиш машҳур асари (Батафсильд қ.: Қары-Ния-

зов Т. Н. Улугбек — великий астроном XV в., 70—71-бетлар; Вороновский Д. Г. Астрономы Средней Азии от Мухаммада ал-Хаварази до Улугбека..., 102-бет; Аль-Фараби. Комментарии к «Альмагесту» Птолемея, 352-бет, 2, 3-изоҳлар).

³⁹ Ҳинд олимларининг кўпайтириш ва бўлиш усули билан солиштириб кўринг (Юшкевич А. П. История математики в средние века. М., 1961, 125-бет).

ҲОФИЗИ АБРУ

Ҳиротлик тарихчи Шаҳобиддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид Харавий (Ҳавофий) фанда кўпроқ Ҳофиз Аbru тахаллуси билан машҳур бўлиб, теурийлар даврининг катта тарихчиларидан бири эди. Унинг ҳаёти ҳақида жуда кам маълумот сақланган—туғилган йили номаълум, вафоти 833 (1430) йил; Зинжон шаҳри ёнида дафн этилган.

Ҳофиз Аbru дастлаб Амир Темур хизматида котиблик қилган ва айни пайтда тарихнавислик билан ҳам шуғулланган; география ва геодезияни яхши билганлиги, шеърлар битганлиги ҳам маълум. Умуман олганда, у ўз даврининг кенг қамровли олимларидан бўлган. Амир Темур вафотидан сўнг Ҳофиз Аbru Теурийлар давлатининг янги пойтахти — Ҳирот шаҳрида, Мирзо Шоҳрух саройида тарихнавис бўлиб хизмат қилади.

Ҳофиз Аbru тарихнавислик фаолиятининг бошланишида Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асарига илова (зайл) ёзиб, унда тарихий воқеалар баёнини Амир Теурунинг етти йиллик юришидан қайтиш чоғидан (1404 й.) бошлаб, то унинг вафотигача етказган.

Ҳофиз Аbru иккита йирик асар ёзиб қолдирган. Улардан бири тарихий-географик мазмундаги асар бўлиб, махсус номи йўқ, фанда, одатда «Ҳофиз Аbru тарихи» номи билан танилган, форс тилида. Муаллиф ушбу асарини 817 (1414) йилда ёзишга киришиб, кейинги йилларда тўлдириб борган ва 823 (1420) йил ниҳоятсига етказган. Асар икки жилдан иборат: биринчи жилд—Ернинг географик тавсифи, Форс ва Қирмон ўлкасининг қисқача географияси ва тарихини; иккинчи жилд—Хуросон ўлкаси географияси ва тарихи ҳамда Мовароуннаҳрнинг қисқача географик тавсифини ўз ичига олади.

Иккинчи асар тўрт жилдан иборат «Мажмаъ ат-

таворихи султония» номли йирик тарихий тўплам бўлиб, унинг тўртинчи жилди «Зубдат ат-таворихи Бойсунғурий» деб аталган. Тўртинчи жилд Амир Темур ва Мирзо Шоҳруҳ салтанати тарихини ўз ичига олади, форс тилида; 1423—1427 йиллар давомида ёзилган.

Юқорида санаб ўтилган ҳар иккала асар ҳам қимматли манба ҳисобланиб, ҳозирги пайтда улардаги маълумотлар асосида талайгина илмий ишлар ёзилган, улардан лавҳалар таржима қилинган. Бироқ ҳанузгача иккала асар ҳам бирон тилга тўла илмий таржима қилинмаган.

Қуйида биз Ҳофизии Абрунинг «Зубдат ат-таворих» асаридан Амир Темур шажарасига оид лавҳаларни олиб таржима қилдик.

ҲОФИЗИ АБРУ «ЗУБДАТ АТ-ТАВОРИХ» ДАН

ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ МУЪТАБАР НАСЛ-НАСАБИ ҲАҚИДА

[Ҳазрат соҳибқироннинг боболари] улуғворлик фалакининг юлдузлари ва ўз даврининг бахтиёрлари, муҳим ишларни бошқаришда ва халққа ҳомийлик қилишда эса, ҳар бири ишончли қутб ва мустаҳкам устундан ҳам ортиқ бўлганлар...

Гарчи султон соҳибқироннинг улуғворлиги, аслзодалиги, олижаноблиги, саховатлилиги, олий қиммат ва олий қадр эканлиги,— [қиймат купиди] уларнинг ўрталарида ҳеч қандай насл-насаб қолмас ва улар бир-бирлари билан савол-жавоб ҳам қила олмаслар¹,— [деган оятнинг] тўғри йўлида шарафли боболарининг фазилатлари ва улуғ аجدодларининг ҳурматга сазовор ҳаёти шарҳига ҳамда жаҳондорлик қилиш расм-русуми бобида ва шаҳриёрлик поғоналарига кўтарилишда ёрдамга ва ходимларга, динор ва дирамга, қавму қабилалар, яқинлару қариндошлар мадади ва ададига зоҳирда ҳам, ботинда ҳам муҳтож ва зор бўлмаган.

¹ Қуръони карим, 23-сура («Мўминлар» сураси), 101-оят.

[Б а й т :]

Сарварлик мартабаси сенга эрур буткул,
Мусонинг Хорун¹ билан бирга набийлик қилганидай
эмас.

Бироқ, қадим ул-айёмдан бери (в.11 а) мўғул амирларининг одатлари шундай эканки, улар ўз ота-боболарининг насабини [ёдда] сақлаб келганлар, ўз болаларига ҳам уқтирганлар ва бу (анъанани) миллатнинг бошқа арбоблари (ҳам давом эттирганлар). Шу сабабдан улардан бирор киши йўқки, ўз қабиласи ва насабини билмаса.

Ҳазрат амир соҳибқироннинг мўътабар боболари, Оллоҳ уларнинг шуҳратларини ёрқин этсин, улуғ амирлар ва номдор султонлар бўлганлар. Уларнинг ҳар бири ўз замонда улус ва ҳукумат шодасининг воситаси, подшоҳлик ва салтанат тизимининг ўлчовчиси эди.

Энди амирлик шиорининг силсиласи ва ҳукумат соҳибларнинг шажараси ҳақида дафтарлар мазмуни ва саҳифалар матни асосида қилинган хулоса тарзида шарҳ берилади. Сўзни ул номдор амирларнинг сони, бахтиёр нўёнлар ва давр султонларининг исмларидан бошлаймиз ва айтамыз:

Султонлар султони (бўлмиш) ҳазрат Амир Темур кўрагон ибн ал-амир Тарағой нўён ибн ал-амир Буркул ибн ал-амир Илангиз нўён ибн ал-амир Ййжал нўён ибн ал-амир Қарочор нўён ибн ал-амир Сўғу-Сичон (ёки Сўғу чечан) ибн ал-амир Эрдамчи нўён ибн ал-амир Качўли нўён ибн Тўманойхон ибн Бойсунғурхон ибн Қайдўхон ибн Дўтуманинхон ибн Бўқохон ибн Бўдончархон (ёки Бўзунжархон) ибн Алонқуво;— унинг насаби — қуёш ва унинг ёғдуси [дан², яъни],— тонг саҳарда тепадан тушган нурдан эди³.

Алонқуво ҳақидаги ҳикоя мўғуллар ва Чингизхон аждодлари тарихида қайд этилган. (Ул шажара-дарахтда) амир (Темур) соҳибқирон шоҳи Чингизхон аждодларидан Тўманойхон ибн Бойсунғурхон фарзандларидан ажралиб чиқади. Унинг (Тўманойхоннинг) фарзандлари

¹ Хорун — Мусо пайғамбарнинг акаси, у ҳам пайғамбар эканлиги Қуръони каримнинг 19-сура (Марям сураси), 53-оятда қайд этилган.

² Қуръони карим. 91-сура (Аш-Шамс сураси), 1-оятдан.

³ Мати араб тилида берилган.

кўп бўлган. Жумладан, Қобулхон подшоҳ Чингизхоннинг тўртинчи (бўғидаги) отаси ва унинг биродари Қачўли нўён амир соҳибқироннинг саккизинчи (бўғидаги) отаси бўлади. Барлос қабиласи асли (ана шу) Қачўли нўёндан бошланади.

Жаҳонгир подшоҳ Чингиз ўз фарзандларини тарбиялаб ўстираётган вақтида ёсо ва йўсуини (яхши билиш) жиҳатидан фарзандларидан ажралиб турган иккинчи ўғли — Чиғатойхонни махсус эътибор билан сийлади ва ўз лашкаридан бир тўпини саралаб, унга ажратди. Уларнинг бошлиғи Қарочор нўён амир (Темур) соҳибқироннинг, Оллоҳ унинг шуҳратини ёрқин этсин, бешинчи отаси бўлиб, (Чиғатойхон) унинг раъйи, қобилияти, ёсо [ни яхши билиши] ва довюраклигига тўла ишонч ҳосил қилган эди. Бахтиёр подшоҳ Чиғатойхон мамлакат ишлари, ёсо ва йўсуинларини унинг ақл-заковати ҳамда билимига ташлаб қўйди. У ушбу муҳим ишга астойдил киришиб, девонни шундай бир йўсинда бошқардики, унинг уқуви, билими, шафқат ва марҳамати жаҳонга ва жаҳон аҳлига таралди. Узоқни кўрувчи ақли, мустақкам раъйи ва балаид ҳимматини мамлакат ишларини бошқаришга сарфлади, инсоф ва ҳақиқат юзасидан иш юритди. У Чиғатойхон замонида амир ул-умаро эди. Чиғатойхон ҳақ даъватини бажо келтиргандан кейин ҳам у ўз мансабида қолган эди.

Қорахўложу хонлиги замонда, олти юз қирқинчи (1242—43) йили Қарочор нўён ҳам вужуд қасрини руҳ мезбонидан бўшатди (в. II б.)

Ундан сўнг фалакнинг гардиши ва замонанинг зайли билан ўлкада ҳар хил кечмишлар юз берди, узлуксиз фитнаю исён мавжуд эди. Чиғатойхон фарзандлари ўртасида, Мовароуннаҳр ва Туркистон мамлакатларида мухолифот ва низо пайдо бўлди, юрт оғир аҳволда қолди.

Қарочор нўённинг фарзандлари ва эли Қуббат ал-Хазро Кеш туманларига (кўчиб) бордилар ва ўша навоҳийда яшамоқ ўтовини тикадилар. Уларнинг болачақалари авлоддан-авлодга ота-боболаридан сўнг ул вилоятни бошқариш мансабига белгиланиб келдилар. Ул динёрда салтанат байроғини тиккан ҳар бир подшоҳ уларнинг хонадони учун ўша мансабни бир зайлда сақлади.

Қарочор нўённинг фарзандлари кўп бўлган экан, жумладан, ўн тўққизтасининг номи аниқланган ва улар-

нинг насаблари шажарасида қуйидагича қайд этилган¹:

1. Элдар (кейинроқ «Элдор» шаклида берилган).
2. Лоло
3. Қубўл
4. Ясўнта
5. Мўнко
6. Ийжал нўён
7. Шарғо
8. Мўнка
9. Элбуқо
10. Эл
11. Бекбуқо
12. Қазон
13. Ийку
14. Тингиз
15. Тобон
16. Мирали
17. Тўкал
18. Чўрон
19. Алокўчал²

Булардан фақат машҳур фарзандларнигина санаб ўтамиз.

Элдорнинг Қўжор (деган ўғли) бор эди. Қўжорнинг авлодидан эса, ҳазрат соҳибқирон давлати чоғида Шайх Али (деган киши) мўътабар амир бўлган. Ҳозир у наслдан Самарқандда барлос амирларидан Али Султон ва унинг ўғиллари — Муҳаммадбек билан Холис хос кишилар (қаторида) яшайди.

Лоло — унинг икки ўғли бор эди: Урўчи ва Ужар. Урўчининг (ўғли) — Темур Буқо; унинг икки ўғли бор эди: Унгон ва Ҳинду Буқо.

Унгоннинг Уён ва Идику [деган фарзандлари бор эди].

Идикудан: Ислом, Абу Саид, Мир Сайид, Хоп Сайид. Исломдан: Кебек, Шайх Ислом, Кебекдан: Амир Ислом.

Шайх Исломдан: Али.

Ҳинду Буқодан: Илёс, ундан: Ёдгорхон, Султонхон, Шоҳмалик.

¹ Матнда баъзан арабча ҳарф учун зарур бўлган нуқталар қўйилмаган ва қисқа унлилар берилмаган. Шу сабабдан кўп исмилар кирил аляфбосида тахминий ёзилди.

² Матннинг 14-б варағида: «Алокўкал».

Шоҳмаликдан: Муҳаммад Боязид, Шайх Зулқарнайн.
Лолонинг иккинчи ўғли — Ужардан: Лўна, Лўша,
Улўдар, Тўбин.

Улўдардан: Жўғам..

Жўғамдан: Али, Элчихожа, Мурод.

Элчихожадан: Ислом, Муҳаммад Али, Ҳасан Али;
уларнинг фарзандлари ҳозир ҳаёт эрурлар.

Ужарнинг тўртинчи ўғли — Тўбиндан икки ўғил қол-
ган эди: Ҳиндуко; унинг бешта ўғли бор эди: Утўчор,
Нукўз, Зулқарнайн, Бахшихожа, Нўширвон. Булардан
ҳар бири ҳазрат амир соҳибқирон замонида амир (лик
вазифасида) эди. Тўбиннинг иккинчи ўғли — Ёдгор улур
амир бўлган. У Амир Ёдгор барлос (номи билан) шуҳ-
рат қозонган. Унинг фарзандлари кўп: Тавакқал, Ҳожи
Қубўл, Султон, Ҳири Малик, Султон Қубўл, Жаҳонгир
Хован, Султон Аҳмад, Султон Иброҳим.

Шу жумладан, Тавакқалнинг тўрт ўғли бор эди: Абу-
бакр, Султон Муҳаммад, Муҳаммад Усмон.

Ҳожи Қубўлнинг ҳам тўрт ўғли бор эди: Ҳожибек,
Ҳожи Саъд, Султон Али, Султон Аҳмад (в. 12 а).

Ҳири Маликнинг тўрт ўғли бор эди: Абубакр, Усмон,
Маҳмуд Султон, Поянда Султон.

Султон Қубўлнинг ҳам тўрт ўғли бор эди: Султон
Аҳмад, Султон Муҳаммад, яна битта Султон Аҳмад, Ёд-
гор Султон. Ёдгор барлоснинг олтинчи ўғли Жаҳонгир-
нинг Жаҳоншоҳ деган ўғли бор эди. Жаҳоншоҳнинг
тўрт ўғли бор эди: Султон Муҳаммад, Муҳаммад Жа-
ҳонгир, Султоншоҳ, Мироншоҳ.

Бироқ, унинг (Қарочор нўёнини) бошқа бир ўғли —
Қубўлнинг, баъзи нусхаларда бу Қубўлни Элдорнинг
ўғли [ҳам] дейишган, иккита ўғли бор эди: Қуллуқте-
мур, Чиптемур.

Қуллуқтемурнинг Тағай¹ деган ўғли бор эди; унинг
бешта ўғли бўлган: Фўлод, Чин, Овард, Ҳасан Тўмон,
Чўпон.

Фўлоднинг иккита ўғли бор эди: Рустам, Тўсиён.

Тўсиённинг уч ўғли бор эди: Шайх Назар; унинг тўрт
ўғли бор эди: Шоҳ Рустам, Шоҳ Увайс, Шоҳ Мансур,
Офоқ.

Тўсиённинг иккинчи ўғли — Саъд ал-Малик; учинчи
ўғли — Абақо; унинг Сайфулмалик деган ўғли бор.

¹ Матн нуқсонли, тахминан ўқилди.

Оварднинг бешта ўгли бор: Ҳамза, Фазлуллоҳ, Паҳлавон¹, Шеройин, Чакка, Бармазид.

Шу билан бирга Ҳамзанинг тўрт ўгли бор эди: Сайид Али, Сайид Аҳмад, Пирмуҳаммад, Ҳожа Аҳмад.

Баҳлулнинг² битта ўгли бор эди: Раҳмонқули.

Чакканинг иккита ўгли бор эди: Ҳақназар ва Хушназар.

Бармазиднинг иккита ўгли бор эди: Танзил, Манзил.

Ҳасмурнинг тўрт ўгли бор эди: Текаш, Хоразмий, Жумтой, Қўттў Буқо.

Текашнинг иккита ўгли бор эди: Элчи Темур ва Доро.

Хоразмийнинг иккита ўгли бор эди: Абишқа ва Тўктемур; унинг Тубко деган битта ўгли бор эди: унинг учта ўгли бор: Шайх Жунайд, Шайх Саид, Амир Саид.

Жумтойнинг Халил деган ўгли бор эди: унинг учта ўгли бор эди: Исҳоқ, Жаҳон, Пирмуҳаммад.

Пирмуҳаммаднинг Абдулвоҳид деган битта ўгли бор эди; унинг учта ўгли бор эди: Абдол, Бахтжаҳон, Шоҳжаҳон.

Қўттў Буқо — Жийлиғ Темурнинг тўртинчи ўгли; унинг учта ўгли бор эди: биринчиси Исо; Исонинг уч ўгли бор эди; Султон Сайид, Хулбон, Халил.

Иккинчи ўғил — Сулаймон, унинг иккита ўгли бор эди: Темурхожа ва Абака.

Темурхожанинг бешта ўгли бор эди: Сайид Муҳаммад, Худойдод, Нуруссалом, Сайид Али, Шайх Умар.

Абаканинг Оллоҳдод исмли бир ўгли бор эди.

Учинчи ўғил — Қўнўқо Туғлуғ; унинг ўгли бор эди: Исмоил; унинг учта ўгли бор: Яъқуб, Исҳоқ, Боязид. Иккинчи ўғил — Туғлуғ Едгор; унинг ҳам учта ўгли бор эди: Абдулмалик, Жаҳонгир, Султон Маҳмуд, Учинчи ўғил — Туғлуғ Темур; унинг Одил исмли битта ўгли бор.

Қарочор нўённинг тўртинчи ўғли — Ясўнта Мўнко; унинг Тамули исмли битта ўгли бор эди.

Тамулининг ўнта ўгли бор эди. Биринчиси — Қаранқо; унинг тўрт ўгли бор эди: Ийман, Жалолиддин, Оламхожа, Оламизин. Бу ака-укалардан Ийманинг Тийрак исмли бир ўғли бор эди: унинг Хожа Юсуф исмли ўғли бўлган. Хожа Юсуфнинг тўрт ўгли бор эди: Шайх Юсуф

¹ Бу исм юқорида «Паҳлавон» шаклида берилган.

² Бу исм қуйида «Баҳлул» шаклида берилган.

Абу Юсуф, Ҳожи Юсуф, Али Юсуф. Бу ака-укалардан Абу Юсуфнинг иккита (в. 12 б) ўғли бор эди: Султон Юсуф, Сиди Юсуф.

Тамулининг иккинчи ўғли — Олти Буқо бўлиб, унинг иккита ўғли бор эди: Тағой Буқо ва Тўқтой.

Тўқтойнинг битта Муҳаммад исмли ўғли бўлган ва унинг Қораҳинду исмли битта ўғли бор эди; унинг Оллоҳдод Аҳмад деган ўғли бор.

Тамулининг учинчи ўғли — Баҳши Буқодан машҳур фарзанд қолмаган.

Тамулининг тўртинчи ўғли — Мансур; унинг Султон исмли ўғли бўлган; Султоннинг эса Сулаймон исмли ўғли бор эди. Сулаймоннинг икки ўғли бор эди: Искандар ва Боязид; Боязиднинг иккита ўғли бўлган: Худойдодий ва Сайфулмулк.

Тамулининг бешинчи ўғли — Жарман бўлиб, унинг Шайх Али исмли ўғли бор эди. Унинг иккита ўғли бор эди: Шайх Ҳожи ва Шайх Дарвеш. Шайх Дарвешнинг учта ўғли бор эди: Худойберди, Шайх Боязид. Сулаймоншоҳ. Унинг иккита ўғли бор эди: Абдусамад ва Абулқосим.

Тамулининг олтинчи ўғли — Тўролғай; унинг учта ўғли бўлган: биринчиси — Идикў; унинг иккита ўғли бор эди: бири — Муҳаммад Дарвеш; у амир соҳибқирон замонида улуғ пўён [эди]; унинг тўққизинчи ўғли амир Ҳожи Барлос (қўлида эди), уни ана шу Муҳаммад Дарвеш (ихтиёрига) берди.

Унинг бешта ўғли бор эди: Иртин, Бузуржмехр, Баҳлул; Баҳлул амир соҳибқирон замонида амирзода Пирмуҳаммад Кобулийнинг ихтиёрида эди, Кобулга кўчиб кетди ва (у ерда) туман амири эди. Унинг қолган иккита биродари: бири — Сўлон, иккинчиси — Боязид.

Тўролғайнинг иккинчи ўғли — амир Ҳожи Барлос бўлиб, у Кеш туманининг амири эди. «Улуғ минг» ҳазорасини у биларди. Унинг Шайх Муҳаммад исмли битта ўғли бўлган; Шайх Муҳаммаднинг эса Али Дарвеш исмли ўғли бор эди. Унинг учта ўғли бўлган: Пирмуҳаммад, Сиди Аҳмад, Пир Аҳмад. Бу ака-укалардан Пирмуҳаммаднинг учта ўғли бор: Шайх Муҳаммад, Ҳожи Муҳаммад, Султон Муҳаммад.

Тўролғайнинг учинчи ўғли — Жаҳонгир бўлиб, у (Амир Темур) соҳибқирон замонида қўшин амири эди ва (Хуросондаги) Бохарз (булуки) унга қарашли эди. Унинг иккита ўғли бор эди: бири — Поянда Султон, амир-

зода Амироншоҳнинг мўътабар амирларидан бўлган. Амирзода Амироншоҳнинг хотини Давлат Келдиого ана шу (Поянда Султон)нинг қизи бўлган ва у (Поянда Султон) оғасининг қўшинини бошқарарди. Иккинчи ўғли — Абу¹ Шайх Луқмон; у ҳозир туман амири ва лашкар тавочиси эрур. Унинг учта ўғли бор: Пир Луқмон, қўшин амири; «Нажмиддин ҳазораси»ни у билади. Унинг иккита ўғли бор: Фаредун ва Шайх Муҳаммад. Амир² Шайх Луқмоннинг қолган иккита ўғли — Пирмуҳаммад ва Увайс.

Тамулининг еттинчи ўғли — Довуд. Унинг бешта ўғли бўлган: Сулаймон; унинг Исо исмли ўғли бор эди; унинг эса иккита ўғли бор; Муҳаммадбек. Довуднинг иккинчи ўғли — Шоҳмалик; унинг Хуморшоҳ исмли битта ўғли бор эди; унинг Мустафо исмли битта ўғли бор эди. Довуднинг учинчи ўғли — Тағойтемур; унинг Тўкал исмли ўғли бор эди; Тўкал туман амири ва русто амири эди. Унинг иккита ўғли бор эди: Раҳимдод ва Оллоҳдод. Оллоҳдоднинг иккита ўғли бор: Каримдод ва Доғай (в. 13 а). Довуднинг тўртинчи ўғли — Чўлпон; унинг Умар деган битта ўғли бор эди. Умарнинг иккита ўғли бор эди: Баҳлул ва Жалил. Баҳлулнинг учта ўғли бор эди: Лутфуллоҳ, Абдуллоҳ, Саъдуллоҳ. Жалилнинг эса Юсуф исмли битта ўғли бор эди; унинг учта ўғли (бор эди): Умар, Абубакр, Шайх Юсуф. Довуднинг бешинчи ўғли — Урусдан машҳур насл қолмаган.

Тамулининг саккизинчи ўғли — Қирон Темур. Унинг тўрт ўғли бор эди. Биринчиси — Ҳайдар; унинг Маҳмуд исмли битта ўғли бор эди. Қирон Темурнинг иккинчи ўғли — Ҳозир; унинг Ҳожиберди исмли битта ўғли бор эди. Унинг икки ўғли бор эди: Боязид ва Холиқберди. Қаро³ Темурнинг учинчи ўғли — Султонбахт; ундан машҳур насл қолмаган. Тўртинчи ўғил — Қутбиддин; унинг бешта ўғли бор эди: биринчиси — Зойин Темур; бошқа бири — Орзу Буқо; унинг Баҳлул деган битта ўғли бор эди. Баҳлулнинг эса Шайх Жалил исмли битта ўғли бўлган; Қутбиддиннинг учинчи ўғли — Носириддин; тўртинчиси — Садриддин; унинг тўртта ўғли бор эди: Садр Жамол, Тўкал, Ҳожи Али, Ҳасан Али. Қутбиддиннинг бешинчи ўғли — Бадриддин.

¹ Қуйида «амир» дейилган.

² Юқорида «Абу» шаклида келган эди.

³ Юқорида икки жойда «Қирон» шаклида берилган.

Тамулининг тўққизинчи ўғли — Сафар; унинг тўрт ўғли бор эди: Умар, Халил, Мир Ҳусайн, Баҳлул. Баҳлулнинг иккита ўғли бор: Абдуллоҳ, Саъдуллоҳ.

Тамулининг ўнинчи ўғли — Урус; унинг тўрт ўғли бор эди: Алишер, Исмоил, Ардашер, Умар.

Қарочорнинг бешинчи ўғли — Мўнкодан насл қолгани йўқ.

Қарочор нўённинг олтинчи ўғли — Ийжал нўёндан фарзандлар бўлган экан. Жумладан: Илонгир нўён ва Қутлуғқие. Қутлуғқие Ҳўлоқўхон замонида улар билан бирга Ироққа кетган эди. Унинг насли Ироқ султонларининг мулозими бўлган эканлар. Унинг Дабў Қирон деган битта ўғли бор эди. Дабў Қироннинг учта ўғли бор эди: Қораёр, Исмоил, Искандар. Искандарнинг учта ўғли бор эди: Биринчиси — Пир Нодир; унинг иккита ўғли бор эди: Пир Аҳмад ва Пир Мазид. Искандарнинг иккинчи ўғли — Хизр; учинчиси — Солтўқ. Солтўқнинг Ийжал исмли битта ўғли бор эди. У ҳозир олам аҳлининг маҳдум ва маҳдумзодаси Бойсунгур баҳодирнинг мулозими эрур. Ийжалнинг иккита ўғли бор: Абдуллоҳ ва Ҳожар. Ийжалнинг ака-укалари — Қосим, Табиб, Тоҳир, Маҳмуд, Аҳмад.

Илонгир нўённинг Ҳомиш деган ўғли бор эди. Ҳомишнинг тўрт ўғли бор эди. Биринчиси — Севинч Буқо ва яна бири Тағой Буқо. Тағой Буқонинг тўрт ўғли бор эди: Рустам, Ҳамза, Пирмуҳаммад, Али. Булардан Рустамнинг фарзандлари кўп эрур. Жумладан, ўн тўққиз ўғил ва саккиз қизнинг исми шажарада ёзилган. Уларнинг аксари ҳозир Хивада (яшайди).

Ҳамзанинг учта ўғли бор эди: Муҳаммад Дарвеш, Муҳаммад Юсуф, Ҳожид Муҳаммад.

Илонгирнинг бошқа бир ўғли — Бурқул нўён бўлиб, унинг иккита ўғли бўлган экан: бири — Балта, иккинчиси — Тарағой нўён, у амир соҳибқироннинг отаси эрур.

Тарағой нўённинг тўрт ўғли ва икки қизи бор эди. Тангри белгилаган тақдир азалдан шундайки, у жаҳонгирлик майдонининг чавандози, фармонбермоқлик кўшкенининг асосчиси бўлмиш улур, шавкатли ва буюк савлатли бир соҳиб давлатга, муайян бир вақтда яратилган хилъати ва вужудга келтириш либосини кийгизмоқчи ҳамда уни қавн ва фасод оламида¹ подшоҳлик тахти

¹ Қавн ва фасод олами—бутун борлиқ.

узра жилвалантирмоқчи бўлса, (в. 13 б.) Тавгри қудрининг қўли илоҳий ҳикмат тақозосига кўра, унинг зоти гавҳарини оталарининг пушти камарлари ва оналарининг бачадонлари садафларида аста-секин, босқичма-босқич зоҳир этмоқ учун парваришлаб, етилтиришга яқинлаштириб боради. Давлат белгиларининг зоҳир бўлиш замони ва унинг сирларининг ойдинлашиш вақти етиб келгач, ул тонг отишининг дастлабки нурлари яратилиш уфқининг чиқиш (жойи)дан тарала бошлайди; ул орзиқиб кутган вужудга келишининг бошланиши учун кўмак узлуксиз ва давомли бўлади. Худди улуғ амир Тарағойнинг аҳволига ўхшаш, яъни унинг тенги йўқ зоти жаҳондорлик денгизи дурининг садафи бўлган. Унинг давлати юлдузларининг чақнаши ҳазрат соҳибқирон мулозимлари тўпланишининг муқаддимаси эди.

Ул улуғ авлоддан ва помдор уруғдан, уларнинг болачақаларию меросхўрларидан бири, хусусан, бизнинг ҳазратимиз — исломнинг улуғ султони, барча шоҳларнинг шоҳи, тинчлик-омонликнинг моҳияти, иймон аҳлининг паноҳи, тахт, амирлик ва улувворликнинг ҳукмдори, чексиз саодат ва иқболнинг ярашиғи, олам тангрисининг қўллови билан пойдор, ҳақиқат, салтанат, дунё ва диннинг ҳомийси, шаҳаншоҳи шаҳриёр, замин ва замон султони Шохрух баҳодурхон эрур. Унинг салтанати (чодири) қуббаларининг таноблари абадийлик қозикларига маҳкам, нусрат ва иқболнинг ягоналиги интиҳосиз ва ҳисобсиз бўлсин.

Умнатларнинг набийси, унинг саховатли хонадони, — унга ва уларнинг барчасига Оллоҳнинг раҳмати бўлсин — ҳаққи ҳурмати!

Тарағой нўённинг бошқа фарзандлари, яъни амир соҳибқироннинг биродарлари—Суюрғатмиш, Оламшайх, Жўғи нўён, иккита опа-синглиси — Қутлуғ Туркон-ого ва Шербек-ого эрур.

Қарочор нўённинг еттинчи ўғли — Шарғо. Унинг Қозон исмли битта ўғли бор эди; унинг Тўғон деган ўғли бўлган. Тўгоннинг Муборак исмли ўғли бор эди.

Муборакнинг иккита ўғли бор эди: биринчиси—амир Фиёсиддин, иккинчиси — амир Жоку.

Амир Фиёсиддиннинг бешта ўғли бор эди. Биринчиси Ҳожи; унинг Едгор исмли битта ўғли бор эди; унинг эса Шохсайид деган ўғли бор. Амир Фиёсиддиннинг иккинчи ўглининг исми Нурулмулк эди. Унинг иккита ўғли бор эди: биринчиси — Султон Боязид; унинг Шайх

Абдуллоҳ исми битта ўғли бор; Нурулмулкнинг иккинчи ўғли — Жаҳонмулк. Амир Ғиёсиддиннинг учинчи ўғли — Идику баҳодир; у узоқ муддат Қирмон салтанатини бошқарди. Ҳозир унинг фарзандлари (дан) Султон Увайс Самарқандда, улуғ амирзода Улуғбек кўрагон, Оллоҳ таоло унинг салтанатини абадий этсин, қошида эрур. Унинг олтита ўғли бор: Абдуллоҳ, Абдурахмон, Абдулазиз, Аҳмад, Муҳаммад, Маҳмуд.

Амир Идикунинг бошқа бир ўғли — Султон Ҳусайн, ҳозир жаҳон ва жаҳон аҳли шаҳзодаси Бойсунғур баҳодирнинг мулозими ва қўшин амири эрур. Унинг иккита ўғли бор: Султон Абу Саид, Султон Али.

Амир Идикунинг бошқа ўғиллари — Сайид Султон, Султон Абулфатҳ, Султон Иброҳим.

Амир Ғиёсиддиннинг бошқа бир ўғли — амир Шоҳмалик; унинг иккита ўғли бор эди: Баҳлул ва Увайс; унинг иккита ўғли бор: (в. 14 а) Муҳаммад ва Иброҳим.

Амир Муборакнинг иккинчи ўғли — амир Жокў. Унинг учта ўғли бор эди. Биринчиси — Қоратемур, у мўътабар амир эди. Ҳазрат соҳибқирон давлати замонида унинг томонидан кутилмаганда гуноҳ иш содир бўлди ва ўша сабабдан Мўғулистон томонга кетиб қолди ва ўша ерда вафот этди.

Амир Жокўнинг бошқа бир ўғли — амир Жаҳоншоҳ. У ҳазрат соҳибқирон замонида амирул умаро эди. Унинг ҳақида тарихлар (шарҳида) ўз ўрнида ҳали кўп айтилажак, — иншооллоҳи таоло. Унинг фарзандлари — Халил Султон, Пир Али, Пирмуҳаммад, Пирсултон, у Буриндуқ исми ила машҳур эди. Унинг тўртта ўғли бор: Султон Абуязид; унинг учта ўғли бор: Султон Абу Саид, Султон Аҳмад, Султон Муҳаммад.

Амир Буриндуқнинг бошқа бир ўғли — Жалолиддин, яна бири — Султон Абу Саид, яна бири — амирзода Алик, ҳозир ҳазрат (Шоҳруҳ) мулозими эрур.

Амир Жаҳоншоҳнинг бошқа бир ўғли — Султон Иброҳим эрур. У ҳозир девон амири, лашкар тавожиси ва туман амири эрур; Қундуз, Бақлон ва Бўруллой тумани барчаси унга қарашлидир. Унинг бошқа бир биродари — Султон Муҳаммад олам аҳлининг шоҳ ва шаҳзодаси, ҳазрат Бойсунғур баҳодирнинг мулозими эрур ҳамда туман амири [вазифасида], Астробод туманининг лашкари унга тааллуқлидир. Унинг иккита ўғли бор: Султон Аҳмад, Султон Жаҳоншоҳ.

Амир Жаҳоншоҳнинг бошқа бир ўғли — амир Яхё, ҳозир шаҳзода Жўги баҳодирнинг мулозими эрур.

Амир Жокўнинг учинчи ўғли — амир Мизроб баҳодир, мўътабар амир эди; унинг фарзандлари кўп эди, бироқ ҳаммалари ёшлиқда вафот этдилар. У амирул умаро эди. Қатлон улуси унинг ихтиёрида эди. Ҳазрат (Шоҳруҳ) Форс мамлакатини бошқаришни унга ишониб топширди. Уша ерда умри тугаб, ҳақ раҳматига кетди. Амир Жокў ва унинг ўғиллари ҳақида сўз ўз ўрнида келажак, иншооллоҳ.

Қарочор нўённинг саккизинчи ўғлидан ҳеч насл қолмаган. Тўққизинчи ўғил — Элбуқодан ҳам насл йўқ. Унинг ўнинчи ўғлидан Соғу исмли бир ўғил бор. Унинг иккита ўғли бўлган: Кўктемур ва Қўранқо. Кўктемурнинг учта ўғли бор эди: Мўнко, Татор, Муборак; Муборакнинг иккита ўғли бор эди: Искандар ва Шоҳмалик. Шоҳмаликнинг тўрт ўғли бор эди: Баҳлул, Жалил, Ҳасаншоҳ, Абулҳасан. Қўранқонинг эса Шайх Муҳаммад деган ўғли бўлган.

Соғунинг иккита ўғли бор эди: биринчиси — Қутлуқ Буғо, унинг Салжи исмли битта ўғли бор эди: иккинчиси — Ийжи Буқо, унинг Шайх Дарвеш исмли битта ўғли бор эди. Шайх Дарвешнинг етти ўғли бўлган экан: Одам, Иликсултон, Султон Абу Саид, Султон Абулхайршоҳ, Муҳаммад, Хуморий, Қовчи.

(Қарочор нўённинг) ўн биринчи ўғли — Бек Буқо, ўн иккинчиси — Қазон, ўн учинчиси — Ийку, ўн тўртинчиси — Тингиз. Булардан (в. 14 б) бирорта машҳур насл йўқ.

Лекин ўн бешинчи ўғил — Тобоннинг Қора исмли битта ўғли бор эди. Унинг Додмулк исмли бошқа бир ўғли бор эди. Улардан фарзандлар бўлган экан, бироқ бирортасининг исми маълум бўлмади.

Бошқа тўрт ўғил: Амир Муҳаммад Али, Амир Тўкал, Чўрон, Олакўчал¹. Улардан насл қолмаган.

¹ Варақ 11 б: «Алокўчал»

М У Н Д А Р И Ж А

Муқаддима ўринда (Б. Аҳмедов)	3
Алишер Навоий. «Мажолис ун-нафоис» (Б. Аҳмедов)	5
«Фарҳод ва Ширин»дан (Б. Аҳмедов)	7
Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро»дан (Б. Аҳмедов)	8
Зайниддин Восифий. «Бадоеъ ул-вақосъ»дан (Б. Аҳмедов)	15
Заҳиряддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома»дан (Б. Аҳмедов)	20
Ибн Арабшоҳ. «Амир Темур тарихи»дан (У. Уватов)	24
Ибн Халдуи. «Таржиман ҳол»дан (А. Ҳабибуллаев)	35
Клавихо. «Самарқандга, Темур саройига қилинган сайҳат кундалиги (1403—1406)»дан (Б. Аҳмедов)	57
Мирхонд. «Равзат ус-сафо»дан (М. Ҳасанов)	100
Муъиниддин Натанзий. «Мунтаҳоб ут-таворих»дан (Ғ. Қаримов)	135
Нуриддин Жаҳонگیر. «Тузуки Жаҳонگیری»дан (А. Зиёев)	179
Саккокий. «Девон»дан (О. Жалилов)	184
Фасиҳ Аҳмад Хавофий. «Мужмалн Фасиҳий»дан (Д. Юсупова)	194
Фахриддин Али Кошифий. «Латонф ат-тавоиф»дан (Б. Аҳмедов)	225
Шарафилдин Али Яздий. «Зафарнома»дан (О. Бўриев)	225
Ғиёсиддин Кошийнинг Самарқанддан Қошонга, отасига ёзган мактуби (Д. Юсупова)	266
Ҳофизн Абру	298
Ҳофизн Абру. «Зубдат ут-таворих»дан (О. Бўриев)	299

Бўрибой Аҳмедов, Убайдулла Уватов,
Гуломжон Каримов, Азамат Зиёев,
Дилором Юсунова, Омонулло Бўриев,
Омонбек Жалилов, Ақром Ҳабибуллаев,
Маҳмуджон Ҳасанов.

**АМИР ТЕМУР ВА УЛУҒБЕК ЗАМОНДОШЛАРИ
ХОТИРАСИДА**

Тошкент «Ўқитувчи» 1996

Таҳририят мудирини *Х. Ҳайитметов*
Муҳарририни *Ҳ. Нуруллаев*
Бадний муҳарририни *Э. Нурмонов*
Техник муҳарририни *С. Турсунова*
Мусаҳҳиҳини *Ш. Тўлаганов*
Муқова мусаввири *Б. Холмирзаев*

ИБ № 6905

Теринга берилди 27. 11. 95. Босилгаси рухсат этилди 16. 02. 96. Формати 84×108¹/₂. Тип қорози. Литературал гарнитураси. Кегли 10 шпонсия. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 16,38. Шартли кр.-отт. 16,8. Настр. л. 16,25. Тиражи 15000. Буюртма № 92.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.
Шартнома № 13—95—35.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Янгиёул ижла-
ра китоб фабрикаси. Янгиёул ш., Самарқанд кўчаси, 41. 1996.